

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТАМГЫН ГАЗАР

ПАРЛАМЕНТЫН
СУДАЛГАА
СУРГАЛТЫН
ХҮРЭЭЛЭН

ПАРЛАМЕНТ

СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ

БОТЬ
46

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТАМГЫН ГАЗАР
ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА, СУРГАЛТЫН ХҮРЭЭЛЭН

“ПАРЛАМЕНТ”

(Судалгааны эмхэтгэл)

- Эдийн засгийн судалгааны хэсэг
- Нийгмийн судалгааны хэсэг
- Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн судалгааны хэсэг

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

ННА-65
ДАА-330
П-183

ISBN 978-9919-9940-8-2

“Парламент” судалгааны эмхэтгэл (46 дугаар боть)-ийг
Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгээс
эрхлэн гаргав.

Хянасан: Ц.Цогзолмаа
Ц.Норовдондог (Ph.D.)

Эмхэтгэсэн: Д.Жигваагүнсэл

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Б.Төгсзаяа

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УИХ-ын Тамгын газар ©
“ПАРЛАМЕНТ” СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ - БОТЬ 46

ГАРЧИГ

I БҮЛЭГ. ЭДИЙН ЗАСАГ

- 1.1 Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлтийн олон улсын чиг хандлага ба гадаадын зарим орны туршлага (СТ-23/211) 6
Ц.Норовдондог (Ph.D.), Г.Алтан-Оч (Ph.D.), Б.Батцэцэг, Т.Баярмаа, И.Жаргалзаяабямба, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл, Р.Оргилмаа
- 1.2 Засгийн газрын төсвийн гадуурх (тусгай) сангуудын үйл ажиллагааны талаарх гадаадын зарим орны туршлага: эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн сангууд (СТ-23/212) 126
Ц.Норовдондог (Ph.D.), Э.Даишзэвэ, Р.Нургүл, Ц.Ариунаа, С.Золжаргал
- 1.3 Дэлхийн улс орнуудын нэмэгдсэн өртгийн албан татварын төрөл, хувь хэмжээ, хөнгөлөлт, чөлөөлөлт, буцаан олголтын талаарх мэдээлэл, лавлагаа (СТ-23/414) 164
Ц.Норовдондог (Ph.D.), Г.Билгээ
- 1.4 Дэлхийн улс орнуудын тансаг хэрэглээний албан татварын төрөл, хувь хэмжээний талаарх мэдээлэл, лавлагаа (СТ23/415) 180
Ц.Норовдондог (Ph.D.), Д.Халиун, И.Жаргалзаяабямба, Р.Нургүл
- 1.5 Гадаадын хөрөнгө оруулалтын зарим асуудлаарх харьцуулсан судалгаа (СТ-24/202) 188
Г.Билгээ, Э.Даишзэвэ, Э.Билгүүн, Б.Мөнгөнсувд, О.Нарантуяа, Х.Очир Т.Эрдэнэчимээ
- 1.6 Тогтвортой хөгжлийн зорилго (ТХЗ) 16, 17-ийн Монгол Улсын нөхцөл байдал (СТ-24/401) 223
Д.Халиун, Д.Аюуш

II БҮЛЭГ. НИЙГЭМ

- 2.1 Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн, хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх олон улсын хэм хэмжээ болон гадаадын зарим орны эрх зүйн зохицуулалт (СТ-23/216) 254
Г.Билгээ, Ц.Ариунаа, Б.Мөнгөнсувд

- 2.2 Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний олон улсын тогтолцоо болон БНТУ-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс, тэтгэврийн эрх зүйн зохицуулалт (СТ-23/217) 294

Г.Билгээ, Ц.Ариунаа, П.Уранчимэ

III БҮЛЭГ. БАЙГАЛЬ ОРЧИН, ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙ

- 3.1 Хөдөө аж ахуйн салбарын хоршооны эрх зүйн орчин, гадаадын зарим орны туршлага (СТ-23/210) 322

О.Билгүүтэй, Р.Оргилмаа, Р.Нургүл, С.Золжаргал, Б.Баянмөнх

- 3.2 Тусгай хамгаалалттай газар нутагт үйл ажиллагаа явуулах эрх зүйн зохицуулалт: гадаадын зарим орны туршлага (СТ-24/201) 364

Ц.Норовдондог (Ph.D.), О.Билгүүтэй, Р.Оргилмаа, Д.Жигваагүнсэл, Т.Эрдэнэчимэг, Б.Баянмөнх, Х.Очир

- 3.3 Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ашиглалт, хамгаалалт: эрх зүйн орчин, өнөөгийн байдал, зарим тулгамдсан асуудал (СТ-24/301) 408

Ц.Норовдондог (Ph.D.), Э.Дашзэвэгэ, И.Жаргалзаяабямба, Р.Нургүл, Ц.Ариунаа

- 3.4 Казахстан, Киргиз, Туркменистан улсуудын бэлчээрийн хуулийн бүтэц, зарим зохицуулалтууд (СТ-24/403) 453

Р.Нургүл

БҮЛЭГ I

ЭДИЙН ЗАСАГ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

**ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ
ШИНЭЧЛЭЛТИЙН ОЛОН УЛСЫН ЧИГ ХАНДЛАГА БА ГАДААДЫН
ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D.), Г.Алтан-Оч (Ph.D.),
Б.Батцэцэг, Т.Баярмаа, И.Жаргалзаяабямба,
Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл, Р.Оргилмаа*

АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХӨРӨНГӨ
ОРУУЛАЛТЫН БОДЛОГО БА ЧИГ ХАНДЛАГА

- 1.1.Хөрөнгө оруулалтын бодлого, чиг хандлагын тойм
- 1.2.Тогтвортой хөгжлийн зорилт ба гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын төлөв байдал (2022 оны байдлаар)

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

2.1.АВСТРАЛИЙН ХОЛБООНЫ УЛС

- 2.1.1.Хууль эрх зүйн орчин
- 2.1.2.Хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлт
- 2.1.3.Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

2.2.БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

- 2.2.1.Хууль эрх зүйн орчин
- 2.2.2.Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны шинэчлэлт
- 2.2.3.Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

2.3. БҮГД НАЙРАМДАХ УЗБЕКИСТАН УЛС

2.3.1. Хууль эрх зүйн орчин

2.3.2. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хуулийн шинэчлэлт

2.3.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

2.4. БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛС

2.4.1. Хууль эрх зүйн орчин

2.4.2. Хөрөнгө оруулалтын эрх зүй орчны шинэчлэлт

2.4.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

2.5. ГҮРЖ УЛС

2.5.1. Хууль эрх зүйн орчин

2.5.2. Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны шинэчлэлт

2.5.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР

НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
БНКаЗУ	Бүгд Найрамдах Казахстан Улс
БНУЗУ	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Улс
АНЭУ	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
ИБУИХУ	Их Британи Умард Ирландын Хаант Улс
ДНБ	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
ОУХОГ	Олон улсын хөрөнгө оруулалтын гэрээ
ГХОААН	Гадаадын хөрөнгө оруулалтын аж ахуйн нэгж
ААН	Аж ахуйн нэгж
ТӨҮГ	Төрийн өмчийн үйлдвэрийн газар
ААНОАТ	Аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар
НӨАТ	Нэмэгдсэн өртгийн албан татвар
НДШ	Нийгмийн даатгалын шимтгэл
ТХЗ	Тогтвортой хөгжлийн зорилт
СЭХ	Сэргээгдэх эрчим хүч
ГШХО	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт
ХАА	Хөдөө аж ахуй

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Судлагаанд авагдсан орнуудын хөрөнгө оруулалтын хууль, эрх зүйн шинэчлэлтийн талаарх харьцуулсан мэдээлэл

Хүснэгт 2. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр (судалгаанд авагдсан орнууд, 2016-2020)

Хүснэгт 3. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, өсөлтийн хувь

Хүснэгт 4. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, өсөлтийн хувь (бүсээр)

Хүснэгт 5. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын өсөлтийн хувь

Хүснэгт 6. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын өсөлтийн хувь (төрлөөр)

Хүснэгт 7. Австралийн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт

Хүснэгт 8. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Австралийн эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

Хүснэгт 9. БНКаЗУ-ын Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн 25 дугаар бүлэг

Хүснэгт 10. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр

Хүснэгт 11. БНУЗУ-ын Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны хуулийн зохицуулалт

Хүснэгт 12. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Узбекистан Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)
Хүснэгт 13. БНХАУ-ын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт
Хүснэгт 14. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Хятад Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)
Хүснэгт 15. Гүрж Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт
Хүснэгт 16. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Гүрж Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Зураг 1. Австралийн 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)
Зураг 2. Австрали дахь гадаадын хөрөнгө оруулалт болон тус улсаас гадагшаа чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын өсөлт (тэрбум доллар)
Зураг 3. Австралийн 2013-2022 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (сая ам.доллар)
Зураг 4. Казахстан Улсын 2012-2022 онуудын ДНБ-ий өсөлт (хувиар)
Зураг 5. Казахстан Улсын 2012-2022 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (тэрбум ам.доллар)
Зураг 6. Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын бүтэц (2017, 2022 онууд)
Зураг 7. Узбекистан Улсын 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)
Зураг 8. Узбекистан Улсын 2020-2023 онуудад ДНБ-ий эзлэх хувь
Зураг 9. Узбекистан Улсын 2012-2022 онуудын ГШХО хэмжээ (тэрбум ам.доллар)
Зураг 10. БНХАУ-ын 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)
Зураг 12. Гүрж Улсын 2012-2022 онуудын ДНБ-ийг өмнөх онтой харьцуулсан өөрчлөлт (хувиар)
Зураг 13. Гүрж Улсын 2020-2023 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (сая ам.доллар)
Зураг 14. Гүрж Улсын хөрөнгө оруулалтын бүтэц (2007-2019 он)

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгаар “Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлтийн олон улсын чиг хандлага ба гадаадын зарим орны туршлага” сэдэвт судалгааны ажлыг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго

Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны олон улсын тойм, чиг хандлага, эрх зүйн орчны шинэчлэлтийн төлөв байдал ба эдийн засагт үзүүлж буй нөлөөлөл болон гадаадын зарим орны туршлагыг судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ

Судалгаанд олон улсын нийтлэг туршлага болон Австралийн Холбооны Улс, Бүгд Найрамдах Казахстан Улс, Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Гүрж Улсын туршлагыг хөрөнгө оруулалтын бодлого, хууль эрх зүйн орчин, тэдгээрийн өөрчлөлт шинэчлэлтийн талаарх мэдээлэл, тухайн улсын эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүд болон олон улсын байгууллагуудаас гаргасан зөвлөмж, судалгааны мэдээлэлд тулгуурлан бэлтгэв.

Судалгааны тайлангийн бүтэц:

Судалгаа нь 2 хэсэгтэй. Нэгдүгээр хэсэгт: Дэлхийн улс орнуудын хөрөнгө оруулалтын төлөв байдал, хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлтийн хүрээнд баримталж буй бодлогын чиг хандлага, хэрэгжүүлж буй арга хэмжээнүүдийн талаарх тойм мэдээллийг; Хоёрдугаар хэсэгт: Австралийн Холбооны Улс, Бүгд Найрамдах Казахстан Улс, Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Гүрж Улс зэрэг гадаадын зарим орны хөрөнгө оруулалтын хууль эрх зүйн орчин, хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлт, эдийн засгийн зарим үзүүлэлтүүдийг дэлгэрэнгүй байдлаар судалсан болно.

Түлхүүр үг: Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль, Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн шинэчлэл, эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

Keyword: Foreign Investment law, Investment Law Reform, and Impact on the Economy

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал (UNCTAD)-аас гаргасан 2023 оны “Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайлан”-аас үзэхэд, олон улсын санхүүгийн зах зээлийн тогтворгүй байдал, цар тахлын дараах эдийн засгийн уналт, өрийн дарамт, Украины дайн, үндэстэн дамнасан компаниудын хөрөнгө оруулалтын бууралт зэрэг олон нөхцөл байдлаас шалтгаалан 2022 оны байдлаар дэлхийн хэмжээнд олон улсын төслийн санхүүжилтийн хэлцлийн дүн 2021 онтой харьцуулахад 25 хувиар, хил дамнасан нэгдэл болон худалдан авах (M&A) борлуулалт 4 хувиар, гадаадын хөрөнгө оруулалтын нийт дүн 12 хувиар буурсан үзүүлэлттэй байна.

Украины дайнтай зэрэгцэн бий болсон түүхий эдийн үнийн огцом өсөлт намжсан хэдий ч дайн үргэлжилж, геополитикийн байдал хурцадмал хэвээр байгаа зэргээс шалтгаалан 2023 онд ч мөн Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО) буурах хандлага үргэлжилнэ гэж тус бага хурлаас¹ (UNCTAD) дүгнэсэн байна.

Эдгээр нөхцөл байдлаас үүдэн 2021-2023 онд дэлхийн улс орнууд хөрөнгө оруулалтын бодлогын шинэчлэл хийх ажиллагаагаа эрчимжүүлж, хөрөнгө оруулалтын таатай нөхцөл бүрдүүлэхийг зорьж байна. Хөгжиж буй орнуудын тухайд гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг татахын тулд татварын урамшуулал гэх мэт хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хөнгөвчлөх арга хэмжээг нэн тэргүүнд авч хэрэгжүүлсэн бол хөгжингүй орнууд байгаль орчинд эерэг нөлөө бүхий хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого баримталж байна.

Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны чиг хандлагыг авч үзвэл, дэлхийн ихэнх улс орнууд хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэхэд анхаарахын зэрэгцээ стратегийн салбаруудад хөрөнгө оруулалт татахдаа үндэсний аюулгүй байдлыг нэн тэргүүнд чухалчлан авч үзэх, энэ чиглэлээр холбогдох хууль тогтоомждоо тусгайлсан зохицуулалтыг тусгах хандлагатай болсон байна. Өөрөөр хэлбэл, ГШХО-ыг үндэсний аюулгүй байдлын шалгуураар үнэлэх аргачлалыг улс орон бүр дотооддоо батлан хэрэгжүүлж байна. 2021 онд дэлхийн нийт ГШХО-ын 66 хувь нь үндэсний аюулгүй байдлын шалгуураар орж байсан бол 2022 онд 71 хувь болж өссөн байна.

Хөрөнгө оруулалтын гэрээний арбитрын чиг хандлагыг авч үзвэл, хөрөнгө оруулагч болон улс хоорондын маргааны дийлэнх хэсэг нь 1990-ээд оноос өмнө байгуулсан гэрээ байгаа бөгөөд сүүлийн жилүүдэд олон улсын арбитрын шүүхэд маргаан үүсгэсэн гэрээнүүдийн ихэнх нь эрчим хүчний гэрээ байна. Учир нь Дэлхийн Тогтвортой хөгжлийн зорилтуудад

¹ https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_en.pdf

тусгагдсан уур амьсгалын өөрчлөлтийн эсрэг үйл ажиллагаа, цэвэр эрчим хүчний шилжилтийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд хуучин гэрээнүүд саад учруулж байгаа учраас Олон Улсын Хөрөнгө оруулалтын гэрээ (ОУХОГ)-ний зохицуулалтуудыг шинэчлэх шаардлага бий болж, 2022 онд л гэхэд 15 орон ОУХОГ-г шинээр байгуулж, 58 улс хөрөнгө оруулалтын гэрээгээ цуцалсан байна.

Дэлхийн улс орнуудын дийлэнх нь эдийн засгийн уналтын эсрэг хөрөнгө оруулалтын бодлого боловсруулах чиг хандлагатай байгаа бөгөөд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татах таатай нөхцөлийг бүрдүүлэхэд ихэнх бодлогын арга хэрэгслүүд чиглэгдэж байна. Энэ хүрээнд хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх, урамшуулах, дэмжих, эрсдэлээс хамгаалах олон талт арга хэмжээг улс орон бүр өөр өөрийн нөөц боломждоо тулгуурлан авч хэрэгжүүлж байна. Эдгээрээс хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх санаачилга болон сэргээгдэх эрчим хүч, уур амьсгалын өөрчлөлтийг бууруулахтай холбоотой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих урамшууллын бодлогыг улс орнууд түлхүү хэрэгжүүлж байна. *(Судалгааны хэсгээс дэлгэрүүлж үзнэ үү)*

Нийтлэг байдлаар авч үзвэл, хөгжингүй орнуудын хувьд хөрөнгө оруулалтын бодлогоо хязгаарлах буюу чангатгах чиг хандлагатай байгаа бөгөөд ялангуяа үндэсний аюулгүй байдалтай шууд болон шууд бусаар холбогдох чухал дэд бүтэц, технологийн салбарт хөрөнгө оруулалтын хяналт, шалгалт хийх, гэнэтийн ашгийн татвар ногдуулах зэргээр хязгаарлалт хийж байна. Харин хөгжиж буй орнуудын хувьд хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлах бодлогыг ихэвчлэн үндэсний аюулгүй байдал, стратегийн хөрөнгийг хамгаалах чиглэлээр хэрэгжүүлж байна.

Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлийн хүрээнд хөгжингүй орнууд ихэвчлэн сэргээгдэх эрчим хүч, нүүрстөрөгчийн саармагжилтыг дэмжих болон байгаль орчинд эерэг нөлөө бүхий хөрөнгө оруулалтыг дэмжих хандлагатай байгаа бол хөгжиж буй орнуудад хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хөнгөвчлөх илүү олон талт арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байна. Тухайлбал:

- 1) хөрөнгө оруулалтыг дэмжих шинэ төрлийн урамшууллын механизмыг нэвтрүүлэх;
- 2) ГШХО-ыг дэмжих, гааль, татварыг хөнгөвчлөх;
- 3) хууль эрх зүйн болон институцийн шинэчлэл хийх;
- 4) ГШХО-ыг либералчлах гэх мэт.

Дэлхийн хэмжээнд ГШХО-ын хэмжээ 2022 онд 12 хувиар буурч 1.3 тэрбум ам.доллар болсон нь хөгжингүй улс орнуудад санхүүгийн мөнгөн урсгал, гүйлгээний хэмжээ буурсантай голчлон холбоотой. Ихэнх бүс,

салбарт шинэ хөрөнгө оруулалтууд зарлагдаж байгаагаас үзвэл хөрөнгө оруулалтын бодит чиг хандлага илүү эерэг байдалтай байна.

Хөгжиж буй улс орнуудад ГШХО-ын хэмжээ бага зэрэг нэмэгдсэн байгаа хэдий ч энэ өсөлт нь цөөн хэдхэн хөгжиж буй том улс оронд төвлөрч байна. Хөгжиж буй жижиг улс орнуудад татан төвлөрүүлсэн хөрөнгө оруулалт тогтмол байгаа бол буурай хөгжилтэй улс орнуудын хувьд буурсан байна.

Олон улсын эрх зүйн орчны чиг хандлагыг судалдаг, энэ чиглэлээр мэргэшсэн тэргүүлэх зэргийн хуульч, судлаачдаас бүрдсэн Demtons team² баг 2022 онд олон улсын эрх зүйн орчны хүрээнд гарч буй өөрчлөлт шинэчлэлт, чиг хандлагыг худалдаа, өрсөлдөх чадвар, гадаадын хөрөнгө оруулалтын орчин, үндэсний аюулгүй байдал, эрчим хүчний салбарын зохицуулалт, байгаль орчин, цаг агаарын өөрчлөлт гэх мэт асуудлын хүрээнд судлан шинжилж, тодорхой дүгнэлт, зөвлөмж гаргасан байна.

Түүнчлэн, дэлхий нийтийн эрх зүйн зохицуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлтийн чиг хандлага дараах асуудлуудыг зохицуулахад түлхүү чиглэж байна. Үүнд: цаг агаарын өөрчлөлт, байгаль орчны доройтлоос сэргийлэх, ESG (*Environmental, Social, and Governance*) буюу “Байгаль орчин, нийгэм, засаглал”-ийн олон улсын стандартыг нэвтрүүлэх замаар компанийн ил тод, нээлттэй байдлыг сайжруулж, хөрөнгө оруулалт татах, дижитал эдийн засгийг хөгжүүлэх, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний нийлүүлэлтийн гинжин хэлхээний тасалдлыг зохицуулах, өгөгдөл, мэдээллийн санг кибер довтолгооноос хамгаалах болон үндэсний аюулгүй байдлыг нэн тэргүүнд чухалчлан үзэх үзэл баримтлалд тулгуурласан өөрчлөлт шинэчлэлтийг эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох хүрээнд улс орнууд чухалчлан авч үзэж байгааг олон улсын шинжээчид тэмдэглэн хэлж байна.

Судалгаанд авагдсан Австрали, Казахстан, Узбекистан, Хятад, Гүрж зэрэг 5 орны туршлагыг хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчин, хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлт, эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл зэрэг асуудлуудын хүрээнд хураангуйлан авч үзвэл:

Австралийн хувьд: Хөрөнгө оруулалтын харилцааг Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль³ (*Foreign Acquisitions and Takeovers Act 1975*)-иар зохицуулдаг.

Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлийн хүрээнд тус улс нь тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, үндэсний аюулгүй байдлыг сахин хамгаалах бодлого баримталж байна. Хууль дүрэмд, чиглэлийн зохицуулалтуудыг оруулснаас гадна гадаадын хөрөнгө оруулалтын

²<https://www.dentons.com/en/insights/newsletters/2022/january/11/global-regulatory-trends-to-watch/dentons-pick-of-canadian-regulatory-trends-to-watch-in-2022>

³ <https://foreigninvestment.gov.au/compliance/fi-laws>

хяналт үнэлгээний нэгдмэл тогтолцоог бий болгох, мэдээлэл цуглуулах, хуваалцах үйл ажиллагааг хялбаршуулах, хууль дүрмийн хэрэгжилтийг хангуулах, хууль зөрчсөн тохиолдолд хариуцлага хүлээлгэх эрх зүйн орчныг бүрдүүлсэн. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын босгыг 275 сая AUD \$ гэж тогтоосон бөгөөд хөрөнгө оруулалтын менежментийн зардлаа хөрөнгө оруулагчид өөрсдөө хариуцахаар хуульд өөрчлөлт оруулсан.

Гадаадын хөрөнгө оруулалт нь шинэ үйлдвэр барьж байгуулах, одоо байгаа үйлдвэрүүд, дэд бүтцээ сайжруулах, үйлдвэрийн бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, шинэ ажлын байр бий болгоход чиглэгдэж байна. Хөрөнгө оруулалтын бодлого, эрх зүйн орчны шинэчлэлтийн үр нөлөөгөөр Австралийн эдийн засагт дараах эерэг үр дүнгүүд гарна гэж тооцоолсон:

- Хөдөлмөр эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх (ГХОААН-ийн 10 байр тутмын нэг);
- Үндэсний эдийн засагт дахь нэмүү өртгийн ¼ хувийг ГХОААН-ийн үйлдвэрүүд бүрдүүлэх;
- ГХОААН-ийн ажилчдын цалин жилд дунджаар \$20.000 болон түүнээс илүү болох.

Казахстан Улсын хувьд: Хөрөнгө оруулалтын асуудлыг зохицуулдаг тусгайлсан хууль байхгүй бөгөөд энэ асуудлыг Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн (Кодекс) 25 дугаар бүлэгт зохицуулсан байдаг. Хөрөнгө оруулалтын хэмжээ болон бусад нөхцөлөөс хамаарч хөрөнгө оруулалтын төсөл, тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл, тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөл гэж 3 төрлөөр ангилдаг. Хөрөнгө оруулагчдыг үндэсний, гадаадын гэж ялгахгүйгээр нэгэн адил үйлчилдэг. Төрөөс хөрөнгө оруулалтыг дэмжихдээ: хөрөнгө оруулалтын гэрээг тогтвортой байдлын баталгаагаар хангах, татварын болон гаалийн хөнгөлөлт, хуульд заасан бусад дэмжлэгийг үзүүлэх, хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх, шинэ үйлдвэр байгуулах, үйлдвэрлэлийг өргөтгөх, шинэчлэх, ажиллах хүчний чадварыг дээшлүүлэх, хүрээлэн буй орчныг хамгаалах зэрэг асуудлыг хамруулсан байна.

Тус улс нь хөрөнгө оруулалтын хуулийг хөгжлийн 5 үе шатад хуваан үзэж, хөгжлийн шат бүрийг тодорхойлж, хөрөнгө оруулагчдыг татах зорилгоор батлагдсан хууль, тэдгээрийн өөрчлөлт, шинэчлэлтийн талаар шинжлэн судалсан байна. Татварын хөнгөлөлт үзүүлэх чиглэлээр хөрөнгө оруулалтын бодлогыг өөрчлөх, хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах үүднээс хөрөнгө оруулалт, татварын хууль тогтоомжийг илүү боловсронгуй болгох шаардлага тулгарч байна.

Бодлого, эрх зүйн орчны хүрээнд авч хэрэгжүүлсэн зарим арга хэмжээнүүд:

- Хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийн тогтвортой байдлын баталгааг хангахаар болсон.
- Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл болон хөрөнгө оруулалтын төсөлд гааль, импортын НӨАТ-аас чөлөөлөх, төрөөс материаллаг дэмжлэг үзүүлсэн.
- Тусгай хөрөнгө оруулах төсөлд гаалиар оруулах, Казахстан Улсын татварын хууль тогтоомжид заасны дагуу татвараас чөлөөлөх арга хэмжээ авсан байна.

Узбекистан Улсын хувьд: Хөрөнгө оруулалттай холбоотой 3 хуулийг нэгтгэж, Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хууль болгон нэгтгэн, шинэчилсэн байна. Тус улс нь хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн шинэчлэлтээр гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татах таатай орчин бүрдүүлэх, хувийн хэвшлийн өсөлтийг дэмжих, ажлын байрыг нэмэгдүүлэх, хууль эрх зүйн орчныг сайжруулах, эдийн засгийн өрсөлдөөнийг дэмжих, нээлттэй ил тод болгох, тогтвортой байдлыг хангахад чиглүүлсэн байна.

Хөрөнгө оруулалтын хуульд илүү таатай нөхцөлийг бүрдүүлэхийн тулд дараах зүйлийг тусгасан байдаг. Үүнд:

- хөрөнгө оруулалтын төрлийг үндсэн (капитал) хөрөнгө, санхүүгийн болон нийгмийн гэж зориулалтын дагуу 3 төрлөөр ангилсан;
- хөрөнгө оруулалтын хэлбэрийг (хуулийн этгээд байгуулах, хувьцаа, хувь эзэмших, өмчлөх эрх худалдаж авах гэх мэт) ангилсан;
- хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэрийн төрлийг (мөнгө, хөдлөх, үл хөдлөх хөрөнгө, оюуны өмч) тодорхойлсон;
- түүнчлэн, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны объект, субъектийг тодорхойлсон;
- төрийн эрх бүхий байгууллагын бүрэн эрх, чиг үүргийг тодорхойлсон байна.

Түүнчлэн:

- Эрх зүйн харилцааг: концесс, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээ, өмч, венчурын үндсэн хөрөнгийн сан, хөрөнгийн зах зээл, эдийн засгийн тусгай сан, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, үнэт цаасны үйл ажиллагаа зэргийг тусдаа хуулиар зохицуулсан.
- Хөрөнгө оруулалтын төслийг санхүүжүүлэхэд төрөөс олгох хөнгөлөлт, урамшуулал, дэмжлэг үзүүлсэн.
- Хуульд гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг хооронд нь зааглаж өгсөн.
- Хөрөнгө оруулалтын гэрээнд авлига, монополийн эсрэг заалтуудыг тусгасан. Эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлийн хөрөнгө оруулалтад нэмэлт хөнгөлөлт үзүүлсэн байна.

- Инженер техникийн шугам сүлжээ, сэргээгдэх эрчим хүчний салбарын хөрөнгө оруулалт, санхүүжилтэд татвар болон гаалийн хөнгөлөлт үзүүлсэн.
- Төрийн үйлчилгээг шуурхай явуулахын тулд “нэг цэгийн үйлчилгээ”-г нэвтрүүлж хэрэгжүүлсэн.
- Хариуцлага хүлээлгэх хүрээнд Бизнесийн Омбудсманы чиг үүрэгт ААН үйл ажиллагаанд хяналт тавих асуудлыг багтаан тодорхойлсон байна.
- Хөрөнгө оруулалтын маргааныг хянан шийдвэрлэхэд: хэлэлцээр хийх, эвлэрүүлэн зуучлах, шүүх болон арбитрт гомдол гаргах гэсэн шинээр 3 үе шатлалтай болгосон байна.

Хятад Улсын хувьд: Тус улс нь 2000 онд Дэлхийн худалдааны байгууллагад элсэж, 2013 онд Нэг бүс, нэг зам хөтөлбөрөө зарлан гадаадын хөрөнгө оруулагчдад томоохон боломжуудыг нээсэн байна. 2019 онд Төрийн зөвлөлөөс “Бизнесийн орчин сайжруулах тухай” 722 дугаар тогтоолыг баталж, хууль дээдэлсэн, чөлөөт өрсөлдөөнийг дэмжиж, төрийн дарамт, хүнд суртлыг багасгах, гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагч нарт ижил нөхцөл олгохыг холбогдох хуулиудаар бататгасан байна. Энэ хүрээнд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг 40-өөд жил зохицуулж ирсэн хууль, тогтоомжуудыг нэгтгэн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг баталж, гадаадын хөрөнгө оруулагчдад бизнесийн таатай орчныг бий болгох, хууль, эрх зүйн орчныг бүрдүүлж, тусгай зөвшөөрлийг цөөлөх, хяналтын тогтолцоонд чанарын өндөр түвшний үйлчилгээ үзүүлэх гэсэн шаардлага тавьж шат дараалсан арга хэмжээг авч байна. Хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах зорилгоор Засгийн газар Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль гаргаж, тус хуулиар технологийг албадан шилжүүлэхийг хориглох, оюуны өмчийн эрхийг хамгаалах, тэгш байдлыг дэмжих замаар олон улсын хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах олон шинэчлэлтүүдийг хийсэн нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, бизнесийн таатай орчныг бүрдүүлэх чухал алхам болжээ.

Гүрж Улсын хувьд: Эдийн засгийг сэргээхэд төсвийн хөрөнгө оруулалтаас гадна гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт зайлшгүй шаардлагатай болсон. Тиймээс сүүлийн жилүүдэд хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчинд ихээхэн шинэчлэлт хийж, тогтвортой байдлыг хангах, олон улсын зах зээлийг хөгжүүлж, хөрөнгө оруулалтад нээлттэй орнуудын нэг болоод байна. Хөдөө аж ахуйн газрыг гадаадын хөрөнгө оруулагчдад өмчлүүлэхийг хориглох заалтаар хөдөө аж ахуйн салбарын хөрөнгө оруулалтыг хязгаарладаг байна. Хөрөнгө оруулалтын хууль тогтоомжид гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчдын хоорондын тэгш өрсөлдөөний нөхцөлийг бүрдүүлж, өмчийн эрхийн хүрээг тодорхойлж, хөрөнгө оруулагчдын мэдээллийг хамгаалах, кибер аюулгүй байдлын талаар хууль тогтоомж боловсруулах шаардлага

гарч ирсэн байна. Хөрөнгө оруулалтын хууль, эрх зүйн орчныг шинэчлэхэд: хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх, гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг татах, тогтвортой эдийн засгийн өсөлтөд эерэг нөлөөлнө гэж үзэж байна. Тогтвортой хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд инновац, ажлын байрыг шинээр бий болгох, хувь хүний чадавхыг хөгжүүлэх, амьжиргааны түвшнийг нэмэгдүүлэх, байгаль орчин, тогтвортой байдлыг хангах, дотоодын аж ахуйн нэгжүүдийг үндэстэн дамнасан аж ахуйн нэгжтэй холбох, олон улсын зах зээлд нэвтрэх зэрэг гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтад ихээхэн ач холбогдолтой байна.

Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны дараах асуудлуудыг зохицуулсан:

- Хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд: Гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг Гүрж Улсын иргэдтэй адил тэгш эрхтэй, ялгаварлан гадуурхахгүй байхыг тусгасан.
- Газрын тухай хуульд: өмчлөх эрхийг тусгаж өгсөн.
- Газрын тос, байгалийн хийн тухай хуульд: хувийн өмчийг өмчлөх асуудлаар шүүхэд хандах эрх, нөхөн төлбөр авах асуудлыг хамруулсан.
- Татварын тухай хуульд: татварын төрлийг 20 байсныг 6 болгон багасгаж, татварын хэмжээг бууруулсан. ААНОАТ-ыг 15 хувь болгож, дахин хөрөнгө оруулалт хийсэн үед ААНОАТ-аас чөлөөлдөг болсон.
- Эдийн засгийн эрх чөлөөний хуульд: хөрөнгө оруулагчид татвар төлсний дараа орлогыг хөрвүүлэх, буцаан шилжүүлэх эрх үүсгэсэн байна.
- Олон улсын гэрээнд: хөрөнгө оруулалтын гэрээнд нэгдэн орж, өмчлөх, ялгаварлан гадуурхаас хамгаалах, гэрээний үүргийг хэрэгжүүлсэн. Уг гэрээг зөрчсөн тохиолдолд маргаан шийдвэрлүүлэх журмын дагуу олон улсын арбитрад ханддаг болсон.

(Дэлгэрэнгүй мэдээллийг судалгааны хэсгээс үзнэ үү)

Хүснэгт 1. Судлагаанд авагдсан орнуудын хөрөнгө оруулалтын хууль,эрх зүйн шинэчлэлтийн талаарх харьцуулсан мэдээлэл

	Улс орнуудын жагсаалт	Хөрөнгө оруулалтын харилцааг зохицуулсан хуулиуд	Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны хүрээнд хийгдсэн өөрчлөлт, шинэчлэлтүүд
1	Австралийн Холбооны Улс	Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль ⁴ Foreign Acquisitions and Takeovers Act 1975) нь 8 бүлэг, 22 хэсэг, 139 зүйлтэй байна.	<ul style="list-style-type: none"> • Австралийн үндэсний аюулгүй байдлыг сахин хамгаалах бодлогын чиглэлийг тусгасан. • Тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлогын өөрчлөлт хийсэн. • Хууль дүрмийг мөрдүүлэх, байгууллагуудад хэрэгжүүлэх, хэрэв зөрчигдсөн тохиолдолд шийтгэл ногдуулахаар өөрчилсөн. • Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналт үнэлгээний тогтолцооны нэгдмэл байдлыг хангах зохицуулалт хийсэн. • Мэдээлэл цуглуулах, хуваалцах, солилцох үйл ажиллагааг хялбаршуулсан. • Хөрөнгө оруулалтын босго хэмжээг 275 сая AUD \$ байхаар тогтоосон байна. • Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн шударга тогтолцоог бүрдүүлэх хүрээнд хөрөнгө оруулалтын менежментийн зардлаа хөрөнгө оруулагчид өөрсдөө хариуцахаар болсон.
2	БНКазУ	Бизнес эрхлэлтийн тухай хууль ⁵ (Кодекс) нь 25 бүлэг, 273-296-2 хүртэл 31 зүйлтэй байна.	<ul style="list-style-type: none"> • Хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийн тогтвортой байдлын баталгааг хангахаар болсон. • Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл болон хөрөнгө оруулалтын төсөлд гааль, импортын НӨАТ-аас чөлөөлөх, төрөөс материаллаг дэмжлэг үзүүлсэн. • Тусгай хөрөнгө оруулах төсөлд гаалиар оруулах, татвараас чөлөөлөх, Казахстан Улсын татварын хууль тогтоомжид заасны дагуу татвараас чөлөөлсөн байна.

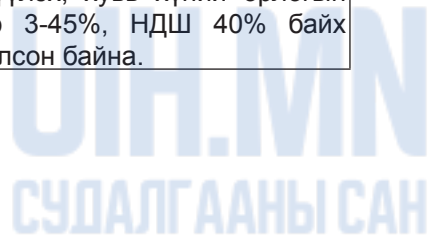
⁴ <https://foreigninvestment.gov.au/compliance/fi-laws>

⁵ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>

3	БНУзу	<p>Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хууль⁶ (The Law on Investments and Investment Activity) нь 12 бүлэг, 69 зүйлтэй.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Эрх зүйн харилцааг: концесс, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээ, өмч, венчурын үндсэн хөрөнгийн сан, хөрөнгийн зах зээл, эдийн засгийн тусгай сан, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, үнэт цаасны үйл ажиллагаа зэргийг тусдаа хуулиар зохицуулсан. • Хөрөнгө оруулалтын төрлийг үндсэн хөрөнгө, санхүүгийн болон нийгмийн хөрөнгө оруулалт гэж 3 ангилсан. • Хөрөнгө оруулалтын төслийг санхүүжүүлэхэд төрөөс олгох хөнгөлөлт, урамшуулал, дэмжлэг үзүүлсэн (өмчлөх эрх, эд хөрөнгийн эрхийг хөнгөлөлттэй тэг үнээр шилжүүлэх, татварт хөнгөлөлт үзүүлэх, зээл, зээлийн хуримтлагдсан хүүг үе шаттайгаар төлөх). • Хуульд гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг хооронд нь зааглаж өгсөн. • Хөрөнгө оруулалтын гэрээнд авлига, монополын эсрэг заалтуудыг тусгасан. Эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлийн хөрөнгө оруултад нэмэлт хөнгөлөлт үзүүлсэн байна. • Хөрөнгө оруулагчдын гадаадын инженерийн шугам сүлжээ, сэргээгдэх эрчим хүчний салбарын санхүүжилтэд татвар болон гаалийн хөнгөлөлт үзүүлсэн. • Төрийн үйлчилгээг шуурхай явуулахын тулд “нэг цэгийн үйлчилгээ”-г нэвтрүүлж хэрэгжүүлсэн. • Хариуцлага хүлээлгэх хүрээнд Бизнесийн Омбудсманы чиг үүрэгт ААН-ийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих асуудлыг багтаан тодорхойлсон. • Хөрөнгө оруулалтын маргааныг хянан шийдвэрлэхэд: хэлэлцээр хийх, эвлэрүүлэн зуучлах, шүүх болон арбитраг гомдол гаргах гэсэн шинээр 3 үе шатлалтай болгосон.
---	-------	---	--

⁶ <https://lex.uz/ru/docs/4751834#4753233>

4	БНХАУ	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль⁷(Foreign Investment Law of the People's Republic of China) нь 6 бүлэг, 42 зүйлтэй.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Өмнө зохицуулж байсан 3 хуулийг нэгтгэж нэг хууль болгосон. • Гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг үндэсний хөрөнгө оруулагчдаас дордуулахгүй байх нөхцөлийг бүрдүүлсэн. • Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хамгаалах тусгай бүлэг нэмж, хөрөнгө оруулагчдад таатай аюулгүй байдлыг бүрдүүлж, оюуны өмчийг хамгаалахаар тусгасан. • Хөрөнгө оруулагчдын худалдааны нууцыг хамгаалахад анхаарч, албан тушаалыг урвуулан ашиглаж мэдээлэл задруулсан тохиолдолд эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэхээр заасан. • Төрийн зүгээс ГХОААН-ийн гомдлыг шуурхай авч хэлэлцэх тогтолцоог бий болгосон. • Үндэсний аюулгүй байдал, монополын эсрэг хяналт тавих, хориг арга хэмжээний талаар шинээр зохицуулсан. • Маргаан шийдвэрлэлтээр шүүхэд гомдол гаргахаас гадна арбитр, эвлэрүүлэн зуучлагчаар маргаанаа шийдвэрлүүлэхээр тусгасан. • Хязгаарлалтай салбарын жагсаалтыг багасгаж, нийт 27 чиглэлийг хамруулахаар болсон. • Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих 693 салбарт татварын урамшуулал, дэмжлэг үзүүлсэн. • Татварын хувьд ААНОАТ-д 25%, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих ААН-д 15% татварын хөнгөлөлт үзүүлэх, хувь хүний орлогын албан татвар 3-45%, НДШ 40% байх шатлалтай болсон байна.
---	-------	--	--

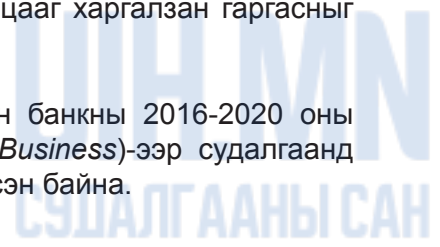

⁷ https://en.ndrc.gov.cn/policies/202105/t20210527_1281403.html

5	Гүрж Улс	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих, баталгааны тухай хууль ⁸ (<i>Law of Georgia on Promotion and Guarantees of Investment Activity</i>) нь 4 бүлэг, 17 зүйл заалттай байна.	<ul style="list-style-type: none"> • Хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд: Гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг Гүрж Улсын иргэдтэй адил тэгш эрхтэй, ялгаварлан гадуурхахгүй байхыг тусгасан. • Газрын тухай хуульд: өмчлөх эрхийг тусгаж өгснөөр хөрөнгө оруулалтыг таатай орчин бүрдүүлсэн. • Газрын тос, байгалийн хийн тухай хуульд: хувийн өмчийг өмчлөх асуудлаар шүүхэд хандах эрх, нөхөн төлбөр авах асуудлыг хамруулсан. • Татварын тухай хуульд: татварын төрлийг 20 байсныг 6 болгон багасгаж, татварын хэмжээг бууруулсан. ААНОАТ-ыг 15 хувь болгож, дахин хөрөнгө оруулалт хийсэн үед ААНОАТ-аас чөлөөлдөг болсон. • Эдийн засгийн эрх чөлөөний хуульд: хөрөнгө оруулагчид татвар төлсний дараа орлогыг хөрвүүлэх, буцаан шилжүүлэх эрх үүсгэсэн. • Олон улсын гэрээнд: хөрөнгө оруулалтын гэрээнд нэгдэн орж, өмчлөх, ялгаварлан гадуурхаас хамгаалах, гэрээний үүргийг хэрэгжүүлсэн. Уг гэрээг зөрчсөн тохиолдолд маргаан шийдвэрлүүлэх журмын дагуу олон улсын арбитра ханддаг болсон.
---	----------	--	---

Судалгаанд авагдсан орнуудын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны өөрчлөлт, шинэчлэлт нь эдийн засагт хэрхэн нөлөөлснийг шууд утгаар нь тодорхойлох боломжгүй бөгөөд шууд бус нөлөөлөл байна гэж үзвэл хөрөнгө оруулалт, эдийн засгийн суурь үзүүлэлтүүд хэрхэн өөрчлөгдсөнийг бодлого, эрх зүйн өөрчлөлт хийгдсэн цаг хугацааг харгалзан гаргасныг тоймлон авч үзвэл:

Хөрөнгө оруулалтын орчныг үнэлдэг Дэлхийн банкны 2016-2020 оны “Бизнес эрхлэлтийн индекс” (*Ease of Doing Business*)-ээр судалгаанд авагдсан орнууд дараах байдлаар эрэмбэлэгдсэн байна.

⁸ <https://matsne.gov.ge/en/document/view/33304?publication=15>

*Хүснэгт 2. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр
(судалгаанд авагдсан орнууд, 2016-2020)*

Улсын нэрс	2016 он		2017 он		2018 он		2019 он		2020 он		5 жилийн дундажаар
	байр	оноо	байр	оноо	байр	оноо	байр	оноо	байр	оноо	
Австралийн Холбооны Улс	21	78.38	15	80.26	14	80.14	18	80.13	14	81.2	байр 21-14=7 оноо 81.2-78.38=2.82 өссөн үзүүлэлттэй
БНКаЗУ	41	72.7	35	75.1	36	75.4	30	78	25	79.6	байр 41-25=16 оноо 79.6-72.7=6.9 өссөн үзүүлэлттэй
БНУЗУ	87	62.60	87	63.03	74	66.33	76	67.40	69	69.9	байр 87-69=18 оноо 69.9-62.6=7.3 өссөн үзүүлэлттэй
БНХАУ	84	62.93	78	64.28	78	65.29	46	73.64	31	77.9	байр 84-31=53 оноо 77.9-62.9=15 өссөн үзүүлэлттэй
Гүрж Улс	24	77.45	16	80.20	9	82.04	6	83.28	7	83.7	байр 24-7=17 оноо 83.7-77.45=6.2 өссөн үзүүлэлттэй

Хүснэгтээс үзэхэд, судалгаанд авагдсан улс тус бүрийн бизнес эрхлэлтийн индекс (эрэмбэлэгдсэн оноо, байр) сүүлийн 5 жилд өссөн үзүүлэлттэй байна.

Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн харилцааг зохицуулсан хууль тогтоомжид нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан цаг хугацааны хувьд авч үзэхэд, Казахстанд 1990 оноос хойш хэрэгжүүлсэн 5 үе шаттай бодлогыг хэрэгжүүлэх явцад 1990, 1994, 1997, 2003, 2015 онуудад, Узбекистанд анх 1998 онд Хөрөнгө оруулалтын хууль батлагдсанаас хойш 2016, 2017, 2019 онуудад, БНХАУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд 2019 онд, Австралийн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль 2021 онд тус тус нэмэлт, өөрчлөлт оруулж ирсэн байна. Харин Гүрж улсад Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хууль анх 1996 онд батлагдсан бол хөрөнгө оруулалтын таатай нөхцөлийг бүрдүүлэх, дэмжих хүрээнд Газрын тухай хууль, Эдийн засгийн эрх чөлөөний хууль зэрэг бие даасан хуулиудыг шинэчлэн батлах, холбогдох бусад хууль тогтоомжуудад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах замаар эрх зүйн орчны шинэчлэл хийгдэж ирсэн байна.

Судалгаанд авагдсан орнуудын бизнес эрхлэлтийн индекс 2016-2020 онуудад сайжирснаас үзэхэд тухайн цаг хугацааны туршид судалгаанд авагдсан 5 оронд явагдсан хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого, эрх зүйн орчны өөрчлөлт нь эдийн засагт эерэг нөлөө үзүүлсэн байна.

Судалгаанд мөн дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ), хөрөнгө оруулалтын нийт хэмжээ, гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт зэрэг үзүүлэлтүүдийг авч үзсэн болно.

(Дэлгэрэнгүй мэдээллийг судалгааны хэсгээс үзнэ үү)

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХӨРӨНГӨ
ОРУУЛАЛТЫН БОДЛОГО БА ЧИГ ХАНДЛАГА

1.1. Хөрөнгө оруулалтын бодлого, чиг хандлагын тойм

Онол-практикийн хувьд: Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг шууд буюу бодит хөрөнгө оруулалт (*Real investment*) шууд бус буюу багцын хөрөнгө оруулалт (*Portfolio investment*) гэж ангилдаг.⁹

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО)¹⁰ гэдэг нь нэг улсын компани, үндэстэн дамнасан корпорац эсвэл хувь хүн аль нэгэн өөр улсад шууд хөрөнгө оруулах эсхүл компанийн хувьцааг эзэмшихийг хэлнэ. ГШХО нь Greenfield буюу санхүүжилтийн төслөөр дамжуулан шинэ бизнес эхлүүлэх, эсхүл компани нэгдэх болон худалдан авах (M&As)¹¹ гэсэн хоёр хэлбэртэй байж болно.

Шууд бус хөрөнгө оруулалтыг “гадаадын багцын хөрөнгө оруулалт” гэж нэрлэдэг. Энэ нь нэг улсын компани, санхүүгийн байгууллага эсвэл хувь хүн гадаадын хөрөнгийн бирж дээр компанийн хувьцаа бонд худалдаж авахыг хэлнэ. Энэ төрлийн хөрөнгө оруулалт нь үнэт цаас гаргагч компанийн хяналтын багцыг эзэмших зорилгогүй бөгөөд богино хугацааны шинжтэй, ханшийн таатай өөрчлөлт болон хүүгийн зөрүүнээс богино хугацаанд ашиг олох зорилгоор хийгддэг. Багцын хөрөнгө оруулалт нь хөрөнгө оруулалтын багцаа төрөлжүүлэх замаар хөрөнгийнхөө эрсдэлийг удирдах боломжийг олгодог.

Шууд (бодит) хөрөнгө оруулалт ба шууд бус (портфелийн) хөрөнгө оруулалтын **ялгаатай шинжүүд**:

1.Хөрөнгө оруулалтын зорилго өөр байна. Шууд хөрөнгө оруулалт нь: хөрөнгийн удирдлагад нөлөөлөх зорилготой байдаг бол портфелийн хөрөнгө оруулагч нь эрсдэлийг тараан байршуулж, хөрөнгө оруулалтын өгөөж хүртэх зорилготой.

2.Хөрөнгө оруулалтын актив өөр байна. Портфелийн хөрөнгө оруулалтын актив нь үнэт цаас байдаг бол шууд хөрөнгө оруулалтын объект нь компанийн хөрөнгө, дүрмийн сан болон эрх байдаг байна.

⁹ <https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/content/types-investment>

¹⁰ [https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english_9a523b18-en#:~:text=Foreign%20direct%20investment%20\(FDI\)%20is,enterprise%20resident%20in%20another%20economy.](https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english_9a523b18-en#:~:text=Foreign%20direct%20investment%20(FDI)%20is,enterprise%20resident%20in%20another%20economy.)

¹¹ <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264045743-19>

(M&A- гадаадын хөрөнгө оруулагчид одоо байгаа хөрөнгийн хувьцааг эзэмших, нэгдэх эсвэл компанийг худалдан авах)

3.Хөрөнгө оруулалтын хугацаа өөр байна. Шууд хөрөнгө оруулалт нь урт хугацаатай, хөрвөх чадвар багатай их хэмжээний анхдагч хөрөнгө оруулалт байдаг бол портфелийн хөрөнгө оруулалт анхдагч зардал багатай, олон нийтэд нээлттэй арилжаалагддаг, хүссэн үедээ худалдан борлуулж оруулсан хөрөнгөө гарган авах боломжтой, нээлтэй арилжааны хэрэгслүүд байдаг.

4.Эрсдэлийн түвшин өөр байна. Шууд хөрөнгө оруулагчийн хөрөнгө оруулалтын эрсдэл нь компанийн үйл ажиллагаа, ашигт ажиллагаанаас шууд хамааралтай байх бөгөөд эзэмшиж байгаа компани, эсхүл хөрөнгийн үнэлгээ өсөх үед ашиг, өгөөж нь нэмэгдэж байдаг бол портфелийн хөрөнгө оруулагч олон янзын үнэт цаасны активт эрсдэлээ тараан байршуулж, алдагдал хүлээхээр бол зөвхөн оруулсан хөрөнгийнхөө хэмжээгээр эрсдэл хүлээдгээрээ ялгаатай байна. Ашиг, өгөөжийн тухайд шууд хөрөнгө оруулагчийн хүртэх ашиг харьцангуй өндөр байдаг байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын чиг хандлага

НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал (UNCTAD)-аас гаргасан 2023 оны “Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайлан”-гаас үзэхэд, олон улсын санхүүгийн зах зээлийн тогтворгүй байдал, цар тахлын дараах эдийн засгийн уналт, өрийн дарамт, Украины дайн, үндэстэн дамнасан компаниудын хөрөнгө оруулалт багассан зэрэг олон нөхцөл байдлаас шалтгаалан 2022 оны байдлаар дэлхийн хэмжээнд олон улсын төслийн санхүүжилтийн хэлцлийн дүн 2021 онтой харьцуулахад 25 хувиар, хил дамнасан нэгдэл болон худалдан авах (M&A) борлуулалт 4 хувиар, гадаадын хөрөнгө оруулалтын нийт дүн 12 хувиар буурсан үзүүлэлтэй байна.

Украины дайнтай зэрэгцэн бий болсон түүхий эдийн үнийн огцом өсөлт намжсан ч дайн үргэлжилж, геополитикийн байдал хурцадмал хэвээр байгаа зэрэг нөхцөл байдлаас үүдэн 2023 онд ч мөн Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО) буурах хандлага үргэлжилнэ гэж НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал¹² (UNCTAD)-аас дүгнэсэн байна.

Эдгээр нөхцөл байдалтай уялдуулан 2021-2023 онд дэлхийн улс орнууд хөрөнгө оруулалтын бодлогын шинэчлэл хийх ажиллагаагаа эрчимжүүлж, хөрөнгө оруулалтын таатай нөхцөл бүрдүүлэхийг чармайж байна. Хөгжиж буй орнуудын тухайд гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг татахын тулд татварын урамшуулал гэх мэт хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хөнгөвчлөх арга хэмжээг нэн тэргүүнд авч хэрэгжүүлсэн бол хөгжингүй орнууд байгаль орчинд эерэг нөлөө бүхий хөрөнгө оруулалтыг дэмжих нэмэлт тариф, ногоон гэрчилгээ зэрэг санхүүгийн хөшүүргүүдийг ашиглах хандлагатай байна.

¹² https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_en.pdf

Хөрөнгө оруулалтын бодлогын чиг хандлагыг авч үзвэл, дэлхийн ихэнх улс орнууд хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэхэд анхаарахын зэрэгцээ стратегийн салбаруудад хөрөнгө оруулалт татахад үндэсний аюулгүй байдлыг чухалчлан авч үзэх зохицуулалтыг хууль тогтоомждоо тусгах чиг хандлагатай болсон байна. Судалгаанаас үзэхэд, 2021 онд дэлхийн нийт ГШХО-ын 66 хувь нь үндэсний аюулгүй байдлын шалгуураар орж байсан бол 2022 онд 71 хувь болж өсжээ. Энэхүү арга хэмжээг ихэвчлэн ГШХО-ыг шалгах аргачлалыг ашиглан хэрэгжүүлж байгаа бөгөөд улс орон бүрд ялгаатай байна.

Хөрөнгө оруулалтын гэрээний арбитрын хандлагыг авч үзвэл, 2022 онд гарсан Хөрөнгө оруулагч болон улс хоорондын маргааны 80 орчим хувь нь 1990-ээд оноос өмнө байгуулсан гэрээ байна. 2022 онд олон улсын арбитрын шүүхэд маргаан үүсгэсэн гэрээнүүдийн ихэнх нь эрчим хүчний гэрээ байна. Эдгээр хуучин гэрээнүүд нь уур амьсгалын өөрчлөлтийн эсрэг үйл ажиллагаа, эрчим хүчний шилжилт болон Тогтвортой хөгжлийн зорилтуудад эрсдэл дагуулж байгаа нь ОУХОГ-ний зохицуулалтуудыг шинэчлэх шаардлагыг нэмэгдүүлж байна. 2022 онд 15 орон ОУХОГ-г шинээр байгуулсан бол 58 улс хөрөнгө оруулалтын гэрээгээ цуцалсан байна.

Олон улсын хөрөнгө оруулалтын бодлого, чиг хандлагаас үзэхэд, 2022 онд улс орнуудын ихэнх нь хүлээгдэж буй эдийн засгийн уналтын эсрэг хөрөнгө оруулалтын бодлого боловсруулжээ. Нийт 66 улс гадаадын хөрөнгө оруулалтад нөлөөлөх 146 бодлогын арга хэмжээг хэрэгжүүлсэн нь 2021 оныхоос 35 хувиар өссөн байна. Хөрөнгө оруулалтыг дэмжсэн арга хэмжээний тоо бараг хоёр дахин буюу 55-аас 102 болж өссөн бол хөрөнгө оруулалтад нөлөөлөхүйц таатай бус бодлогын тоо тогтвортой байна. Хөгжиж буй орнуудын хувьд эдийн засгаа сэргээн хөгжүүлэх бодлогын хүрээнд хөрөнгө оруулалт татахыг чухалчилсаар байна. 2022 оны байдлаар, нийт хөрөнгө оруулалтын таатай арга хэмжээний дөрөвний гурвыг хөгжиж буй орнууд авч хэрэгжүүлжээ. Хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх санаачилга болон сэргээгдэх эрчим хүч, уур амьсгалтай холбоотой бусад хөрөнгө оруулалтыг дэмжих урамшууллын бодлого хамгийн олон удаа хэрэгжсэн арга хэмжээний нэг байв.

Хөгжингүй орнуудын хувьд: хөрөнгө оруулалтын бодлогоо хязгаарлах буюу чангатгах чиг хандлагатай байна. ГШХО-д нөлөөлөх үндэсний аюулгүй байдлын зохицуулалтын хүрээн дэх хязгаарлах, чангатгах бодлого нь хөрөнгө оруулалтад сөрөг нөлөө үзүүлэх арга хэмжээний 44 хувийг эзэлж байгаа бөгөөд ихэнхийг нь хөгжингүй орнууд авч хэрэгжүүлсэн байна. Эдгээр бодлогууд нь үндэсний аюулгүй байдлын асуудалтай шууд болон шууд бусаар холбогдох чухал дэд бүтэц, үндсэн технологитой холбоотой байна. Өндөр хөгжилтэй орнуудад нэвтрүүлсэн арга хэмжээнүүдээс

хамгийн түгээмэл нь шууд хөрөнгө оруулалтыг шалгах болон гэнэтийн ашгийн татвар ногдуулах арга хэмжээ байна. Харин хөгжиж буй орнуудын хувьд хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлах бодлогыг ихэвчлэн үндэсний аюулгүй байдал, стратегийн хөрөнгийг хамгаалах чиглэлээр хэрэгжүүлж байна.

Хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх, дэмжих арга хэмжээ

Хөгжингүй орнуудын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого, арга хэмжээнүүд нь сэргээгдэх эрчим хүч, нүүрстөрөгчийн саармагжилтыг дэмжих болон байгаль орчинд эерэг нөлөө бүхий бусад төрлийн хөрөнгө оруулалтыг дэмжихэд чиглэгдэж байна.¹³ Судалгаанаас үзэхэд, **хөгжиж буй орнууд** дахь хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх арга хэмжээ нь хөрөнгө оруулалтыг дэмжих таатай арга хэмжээний бараг 52 хувийг эзэлж байна. Тэгвэл хөгжиж буй орнууд хөрөнгө оруулалтыг хөнгөвчлөх, дэмжих арга хэмжээний хүрээндээ:

- (1) Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих шинэ төрлийн урамшууллын механизмыг нэвтрүүлэх;
- (2) ГШХО-ыг дэмжих, гааль, татварыг хөнгөвчлөх, хууль эрх зүйн болон институцийн шинэчлэл хийх;
- (3) ГШХО-ыг либералчлах зэрэг чиглэлээр бодлогын арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байна.

Жишээ болгон зарим орнуудыг авч үзье.

Хөгжингүй орнуудад авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний туршлагаууд

Итали Улс хөдөө аж ахуйн хог хаягдал болон био хий ашиглан тогтвортой биометан үйлдвэрлэх, цахилгаан станц барихад урамшуулал олгосон. Тухайлбал, дээд хэмжээ нь: 40 хувь хүртэлх хөрөнгө оруулалтын зардал, биометан үйлдвэрлэхэд 15 жилийн урамшууллын тариф тогтоосон.

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс чип, батарей, вакцин үйлдвэрлэх зэрэг стратегийн ач холбогдолтой салбарт гадаадын хөрөнгө оруулалтын 50 хүртэлх хувьд мөнгөн хэлбэрээр нөхөн олговор олгохоор шийдвэрлэсэн.

Испани Улс сэргээгдэх эрчим хүчний салбарын хөрөнгө оруулалтад урамшуулал нэвтрүүлж, сэргээгдэх эх үүсвэрээс эрчим хүч ашигладаг байгууллагууд, хувийн хэрэгцээндээ зориулан сэргээгдэх эрчим хүч дулааны эх үүсвэр суурилуулсан айл өрх, байгууламжуудад 100 хувийн элэгдэл тооцдог болсон байна. Үүний үр дүнд нөхөн сэргээгдэхгүй эх үүсвэр буюу чулуужсан эрчим хүчний эх үүсвэр ашигладаг байгууламжуудыг сольсон байна.

¹³ <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>

АНУ эрчим хүч, уур амьсгалтай холбоотой хөтөлбөрүүдэд 369 тэрбум ам.долларын урамшуулал олгохоор болсон бөгөөд үүнд: татварын хөнгөлөлт, буцалтгүй тусламж, үндэсний хэмжээний эрчим хүчний цэвэр эх үүсвэр үйлдвэрлэлийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг дэмжих судалгааны зээлүүд багтжээ. Мөн тус улс цэвэр цахилгаан үйлдвэрлэх, эрчим хүчний цэвэр эх үүсвэр дэд бүтцэд хөрөнгө оруулалт хийхэд татварын хөнгөлөлт үзүүлж, утааг бууруулах, үр ашгийг дээшлүүлэх хөрөнгө оруулалтад үйлдвэрлэлийн татварын хөнгөлөлт үзүүлжээ. Мөн хөдөө аж ахуйн байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийг бууруулах хөтөлбөрүүдийг хөрөнгө оруулагчдад санал болгосон.

Хөгжиж буй орнуудад авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний туршлагаууд

(Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих урамшууллын шинэ хэлбэрүүд)

Хөгжиж буй 22 оронд хөрөнгө оруулагчдад зориулсан урамшууллыг нэвтрүүлсэн байх бөгөөд тэдгээрийн ихэнх нь тэргүүлэх салбаруудад чиглэгдсэн төсвийн хөрөнгийн өгөөжийг нэмэгдүүлсэн, эсхүл эдийн засгийн тусгай бүс байгуулах замаар үзүүлсэн хөнгөлөлт, урамшуулал байна. Тухайлбал,

Алжир Улс чөлөөт худалдааны бүсийн тухай хуулийг хэрэгжүүлж, тээврийн хэрэгсэл, суудлын автомашинтай холбоотой татвар, нийгмийн даатгалын шимтгэлээс бусад ихэнх татвар, хураамжаас чөлөөлсөн.

Аргентин Улс автомашины салбарт хөрөнгө оруулагчдад татварын хөнгөлөлт үзүүлж, шинэ бүтээгдэхүүн худалдан авахад төлсөн нэмэгдсэн өртгийн албан татварыг (НӨАТ) буцаан олгох, үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүний экспортын татвараас бүрэн чөлөөлөх (тэг хувийн хүүтэй) зэрэг татварын хөнгөлөлт үзүүлсэн.

Египет Улс үндсэн салбар, бүс нутгуудад ГШХО-ын санхүүжилттэй төслүүдэд орлогын албан татварын үнийн дүнгийн 55 хүртэлх хувийг урамшуулал зарласан. Хөрөнгө оруулалтын төсөл болон түүний үргэлжлэлийн 50-иас доошгүй хувийг гадаад валютаар санхүүжүүлсэн тохиолдолд урамшуулал олгоно.

Этиоп Улс нь бизнес эрхлэх буюу өргөтгөх зөвшөөрөл авсан өдрөөс эхлэн хөрөнгө оруулагчдыг орлогын албан татвараас чөлөөлж, хөрөнгө оруулагчдад хөрөнгө оруулалтын бараа, барилгын материал, авто тээврийн хэрэгслийг гаалийн татваргүй импортлох боломжийг олгосон.

Саудын Араб Улс анх удаа Логистикийн нэгдсэн бүс нээж, хөрөнгө оруулагчид (100 хувь эзэмшиж буй гадаад иргэдийг оролцуулан)-ыг 50 жил татвараас чөлөөлөхөөр болсон байна. Үүнээс гадна хөрөнгө

оруулалтын үйлчилгээ, угсралтын ажилд НӨАТ-ын давуу боломж олгодог байна.

ГШХО-ыг дэмжих, хууль эрх зүйн болон институцийн шинэчлэл

Хэд хэдэн улс орнууд 2022 онд ГШХО-ыг дэмжих шинэ буюу сайжруулсан хууль эрх зүйн зохицуулалт, институцийн механизмыг баталсан байна. Жишээлбэл:

Бангладеш Улс 2022 оны Бангладешийн патентын тухай хуулийн төслийг баталж, патент хамгаалалтын хугацааг 16-20 жил болгон сунгасан.

Мексик Улс хөрөнгө оруулагчдад эдийн засаг, арилжааны мэдээлэл, янз бүрийн бүс нутгуудад хөрөнгө оруулах боломжуудын талаарх мэдээлэл, үндэсний зохицуулалтын журмуудын талаарх зааварчилгаа өгөх, ханган нийлүүлэлтийн сүлжээний компаниуд болон борлуулагчидтай харилцаа холбоо тогтооход туслахаас гадна “Invest in Mexico” бизнесийн төвийг нээж ажиллуулсан.

Саудын Араб Улс Саудын Арабын Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих газрыг байгуулсан бөгөөд тус байгууллага нь Хөрөнгө оруулалтын яамтай хамтран хууль тогтоомж, журам, гарын авлагад санал авч, бодлого, эрх зүйн орчныг сайжруулах үүрэгтэй ажилладаг юм.

Шри Ланк Улс ГШХО болон хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалтыг дэмжих шинэ технологи, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих яам байгуулсан.

ГШХО-ыг либералчлах

Хөгжиж буй орнуудын 2022 онд хэрэгжүүлсэн ГШХО-д илүү таатай бодлогын арга хэмжээний 21 хувийг ГШХО-ын либералчлах үйл ажиллагаа эзэлж байна. Тухайлбал,

Хятад улс сүүлийн жилүүдэд Хятадын Засгийн газар жил бүр хязгаарлалттай салбарын жагсаалтыг шинэчилж, жагсаалтад орсон ААН-үүдийн тоо хэмжээг багасгаж байгаа нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг нээлттэй болгох, либералчлах зорилготой байна.

Энэтхэг улс төрийн мэдлийн амьдралын даатгалын корпорацын 20 хүртэлх хувьд ГШХО оруулахыг зөвшөөрсөн бодлогын нэмэлт, өөрчлөлтийг баталсан. Энэхүү нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хүртэл гадаадын институционал хөрөнгө оруулагчид хувийн даатгалын компаниудын 74 хүртэлх хувийг, төрийн өмчийн банкуудын 20 хүртэлх хувийг эзэмших эрхтэй байсан ч төрийн өмчит даатгагчийн хувьцааг эзэмших эрхгүй байсан юм.

Арабын Нэгдсэн Эмират Улс (АНЭУ-ыг бүрдүүлдэг Абу Даби, Ажман, Дубай, Фужайра, Рас Аль Хайма, Шаржа, Умм Аль Кувейн) нь сүүлийн жилүүдэд ГШХО-ын дэглэмээ либералчлах арга хэмжээнүүдийг авч батлан хамгаалах, харилцаа холбоо зэрэг стратегийн ач холбогдолтой салбараас бусад бараг бүх салбарт 100 хувь гадаадын хөрөнгө оруулалттай компани байгуулах эрхийг хөрөнгө оруулагчид болон бизнес эрхлэгчдэд олгосон байна. Өмнө нь гадаадын өмчлөлийн дээд хязгаар 49 хувь, үлдсэн 51 хувь нь тус улсын иргэд эзэмших ёстой байв.

Хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлах, чангатгах арга хэмжээ

2022 онд үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс хөрөнгө оруулалтыг хянан шалгаж (Screening) буй орнуудын тоо нэмэгдсээр 37-д хүрсэн байна. Эдгээр улсууд нь дэлхийн ГШХО-ын урсгалын 71 хувийг бүрдүүлдэг хөгжингүй орнууд байгаагаас үзвэл дэлхийн хэмжээнд гадаадын хөрөнгө оруулалтын дийлэнх нь хяналт, шалгалтаар дамжиж байна гэсэн үг юм.

Европын Холбооноос ГШХО-ыг шалгах механизмыг баталж¹⁴, 2020 оны 10 дугаар сараас гишүүн 18 улс хоорондоо мэдээлэл солилцон, хянан шалгах ажиллагааг хамтран хэрэгжүүлж байна.

Мөн түүнчлэн, НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал¹⁵(UNCTAD)-аас улс орнуудын үндэсний аюулгүй байдлыг хангах үүднээс, хөрөнгө оруулалтыг шалгах цогц журам тогтоосон бөгөөд 29 орны хөрөнгө оруулалтыг шалгах механизмын талаар дүн шинжилгээ хийжээ.¹⁶ Хөрөнгө оруулалтыг шалгах механизмыг тогтоосон стандартчилагдсан арга барил байхгүй бөгөөд тодорхой байдал, хамрах хүрээ, ил тод байдал зэрэг үзүүлэлтээр улс орнууд харилцан адилгүй байна. Зарим улс оронд хөрөнгө оруулагчийн гарал үүслийн хяналт нь улсын эдийн засгийн салбар дээр үндэслэн хийгддэг бол зарим нь хөрөнгө оруулагч аж ахуйн нэгжийн өмчийн хэлбэрт (төрийн болон хувийн хэвшлийнх үү) үндэслэдэг. Зарим тохиолдолд эдгээр механизмууд нь хөрөнгө оруулалтад ихээхэн саад тотгор учруулж, хүлээн авагч орны эрх баригчдад захиргааны өндөр ачаалал үүсгэдэг байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлах, хянан шалгах горимын тухай

2022 онд улс орнуудад гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлах, хянан шалгах зохицуулалт хийсэн жишээг улс орнуудаар авч үзвэл:

¹⁴<https://www.crowell.com/a/web/gKUEe7SMhyJgLFaaF8pQry/a-review-of-the-eu-fdi-screening-regulation-and-its-scope.pdf>

¹⁵ <https://unctad.org/about>

¹⁶ <https://unctad.org/publication/evolution-fdi-screening-mechanisms-key-trends-and-features>

АНУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хороо буюу CFIUS¹⁷ (*The Committee on Foreign Investment in the United States*) нь эрх мэдлээ өргөжүүлж, санхүүжилтээ нэмэгдүүлсээр байна. АНУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хорооны 2021 оны жилийн тайланд ГХО-ын хяналт 2020 оныхоос бараг 40 хувиар өссөн гэж дурджээ. Хамгийн сүүлд 2022 оны 9 дүгээр сарын 15-ны өдөр АНУ-ын Ерөнхийлөгч Жо Байден АНУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хороонд үндэсний аюулгүй байдлын хяналт, шалгалт хийх зааварчилгаа өгөх зорилготой захирамж (*Executive order*)¹⁸ гаргаж, Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хорооны зохицуулалтын шаардлагыг өргөжүүлж, сайн дурын мэдүүлэг гаргах талаар нэмэлт зааварчилгаа өгөх, гүйлгээг хаасны дараа хянан шалгах боломжийг нээсэн байна.

Канадын Хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд ашигт малтмалын чухал салбар дахь төрийн өмчит аж ахуйн нэгжид оруулсан хөрөнгө оруулалт нь үндэсний аюулгүй байдалд хохирол учруулж болзошгүй гэж үзсэн тохиолдолд хориглохоор зохицуулсан.

Итали Улс газрын гүний дулааны нөөц, 5G сүлжээ, үүлэн технологитой холбоотой худалдан авалт, кибер аюулгүй байдлаас бусад хөрөнгө, технологийг сайжруулах зорилгоор эрчим хүч, тээвэр, харилцаа холбооны салбар дахь стратегийн хөрөнгө оруулалт дээр тусгай эрх мэдлээ өргөжүүлсэн.

Япон Улс чухал байгууламж, хил орчмын арлуудын үйл ажиллагаанд саад учруулахуйц үл хөдлөх хөрөнгийг зүй бусаар ашиглахаас урьдчилан сэргийлж үндэсний аюулгүй байдлын эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор “тусгай хяналттай бүс”-д байрлах үл хөдлөх хөрөнгийн объектуудад урьдчилан мэдэгдэх журмыг нэвтрүүлсэн.

Оросын Холбооны Улс үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс стратегийн ач холбогдолтой гэж үзсэн үйл ажиллагааны жагсаалтыг өргөтгөж, түлш, эрчим хүчний цогцолборын байгууламжид эмзэг байдлын дүн шинжилгээ хийх, эдгээр байгууламжийн биет хамгаалалт, далай, дотоодын усаар тээврээр ачаа тээвэрлэх болон холбогдох бусад үйл ажиллагаа, мэдээллийн технологийн үйлчилгээг жагсаалтад багтаасан.

Их Британи Умард Ирландын Нэгдсэн Хаант Улс (ИБУИНХУ) Үндэсний аюулгүй байдал, Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг баталснаар 2022 оны 01 дүгээр сараас эхлэн Их Британийн Засгийн газар үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс сэжиг бүхий хувьцаа эзэмшил, худалдан авах (M&A) гүйлгээг хянах, хөндлөнгөөс оролцох параметруудийг нэвтрүүлсэн цогц

¹⁷ <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL33388>

¹⁸ <https://home.treasury.gov/policy-issues/international/the-committee-on-foreign-investment-in-the-united-states-cfius>

хуулийг хэрэгжүүлж эхлээд байна. Энэ хуулийн хүрээнд Засгийн газраас харилцаа холбоо, батлан хамгаалах, мэдээллийн технологийн дэд бүтэц, эрчим хүч, тээвэр, хиймэл оюун ухаан, тооцоолох техник хангамж, робот техник зэрэг 17 гол салбарын гүйлгээг хаах, зогсоох, хаахыг хойшлуулах, цуцлах эрхтэй болсон байна. Хууль зөрчсөн тохиолдолд нийт бараа эргэлтийнх нь 5 хүртэлх хувь эсхүл 10 сая фунт стерлинг (*аль нь их байна*) торгууль тавих, таван жил хүртэл хорих ял оноох хүртэл заалттай байна.

Франц Улс эмзэг гэж тооцогдох салбаруудын жагсаалтыг шинэчлэн тодорхойлж, гадаадын хөрөнгө оруулалтад урьдчилан зөвшөөрөл авах шаардлагатай гэж үзсэн. Энэ жагсаалтад батлан хамгаалах, үндэсний аюулгүй байдалтай шууд холбоотой үйл ажиллагаанаас гадна үндэсний ашиг сонирхлын үүднээс амин чухал гэж үзсэн эдийн засгийн 10 салбарын дэд бүтэц, биотехнологи, бараа, үйлчилгээ, чухал салбар дахь судалгаа, шинжилгээний ажлуудыг багтаасан байна.

Германы гадаад худалдааны хуулиуд (*Гадаад худалдаа, төлбөрийн тухай хууль (Außenwirtschaftsgesetz)*), түүнд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтүүдээр гадаадын хөрөнгө оруулагчдад чиглэсэн захиргааны хүнд суртлын шаардлага, мөн хязгаарлалтын шинэ шаардлагуудыг тавьжээ. Шинэ зохицуулалтын дагуу хэрэв гадаадын хөрөнгө оруулагч Германы компаний саналын эрхтэй хувьцааны 10 ба түүнээс дээш хувийг эзэмшсэн бол Засгийн газар олон нийтийн хэв журам, аюулгүй байдалд заналхийлж буй эсэхийг хянаж, шаардлагатай бол худалдан авахыг хязгаарлах буюу хориглох боломжтой. ГШХО-ын хязгаарлалтыг эрүүл мэнд, хиймэл оюун ухаан, робот техник, биотехнологи, квант технологийн салбаруудад тогтоосон байна. Эрүүл мэндийн салбарт тогтолцоог удаан хугацаанд хадгалахад зайлшгүй шаардлагатай бараа бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэдэг компаниудад хатуу зохицуулалт хийсэн. Энэ зорилгоор гоц халдварт өвчнийг эмчлэх вакцин, антибиотик, эмнэлгийн хамгаалалтын хэрэгсэл, эмнэлгийн бараа үйлдвэрлэгчдийг хамгаалалтад авах аж ахуйн нэгжийн жагсаалтад нэмж орууллаа.

БНХАУ-ын ГШХО-ыг 2020 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн БНХАУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэх журмаар зохицуулж байна. Эдгээр хуулийн дагуу БНХАУ-ын Засгийн газар гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хориглосон эсхүл зохицуулалттайгаар оруулах салбаруудын жагсаалтыг гаргадаг байна. Хөрөнгө оруулах хориотой үйлдвэрүүдэд тамхи, дотоодын шуудангийн үйлчилгээ, БНХАУ-ын хуулийн фирмүүдийн хууль эрх зүйн зөвлөх үйлчилгээ, шашны болон заавал дагаж мөрдөх боловсрол, мэдээ, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл орно. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын зохицуулалттай салбаруудад гадаад болон дотоодын хөрөнгө оруулагчдын өмчлөлийн харьцаа, удирдлагын багийн бүрэлдэхүүнд тавих хязгаарлалт зэрэг

янз бүрийн шалгуурыг хангасан байхыг шаарддаг. Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хориглох эсвэл зохицуулах салбаруудын жагсаалтаас гадна тус улс үндэсний аюулгүй байдлын хяналтын дэглэмийг баталсан. 2021 оны 01 дүгээр сарын 18-ны өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын үндэсний аюулгүй байдлын үнэлгээний арга хэмжээнд гадаадын хөрөнгө оруулалтын үндэсний аюулгүй байдлын хяналтад хамрагдах хэд хэдэн чиглэлийг тодорхойлсон. Үүнд, цэргийн байгууламж болон түүнд холбогдох бизнес, хөдөө аж ахуй, дэд бүтэц, эрчим хүч, нөөц ашиглалт, тодорхой тоног төхөөрөмжийн үйлдвэрлэл, соёлын бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ орно.

Мексик Улс лити газрын элементийг үндэсний нөөц хэмээн зарлаж, тус улсын нутаг дэвсгэрт ашигт малтмалын хайгуул хийх, ашиглах, бүх концесс, лиценз, гэрээ, зөвшөөрлийг хориглосон. Энэ бүх үйл ажиллагааг гагцхүү төрийн байгууллага нь гүйцэтгэнэ.

Филиппин Улс нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, үндэсний аюулгүй байдалд заналхийлж болзошгүй цэргийн салбар, кибер дэд бүтэц, дамжуулах хоолойн тээвэр болон иргэдийн аюулгүй байдал, сайн сайханд заналхийлж болзошгүй бусад үйл ажиллагаанд ГШХО-ыг хянан шалгах механизмыг нэвтрүүлсэн.

Гэнэтийн ашгийн татварыг нэмэх арга хэмжээ

Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг чангатгах өөр нэг хандлага бол Европын хэд хэдэн улсад гэнэтийн ашгийн татварыг нэвтрүүлсэн явдал байв. Жишээлбэл,

Хорват Улс 2022 онд 42.6 сая ам.доллароос дээш орлоготой бүх компанид хамаарах Аж ахуйн нэгжийн гэнэтийн ашгийн татварын тухай хуулийг баталсан. 2018–2021 оны санхүүгийн жилүүдэд татвар ногдуулах дундаж ашгийн 20 хувиас дээш орлогод 33 хувийн татвар ногдуулсан.

Итали Улс эрчим хүч, газрын тос, байгалийн хийн салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг аж ахуйн нэгжүүдэд түр зуурын эв санааны нэгдлийн татвар гэх татвар ногдуулсан. Энэ нь 2022 оны төсвийн жилийн орлогын 75-аас доошгүй хувийг бүрдүүлж буй цахилгаан эрчим хүч, байгалийн хий, нефтийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, импорт, борлуулалтаас ашиг олж буй аж ахуйн нэгжүүдэд хамаарна.

Португал Улс эрчим хүч, хүнсний түгээлтийн салбарт түр зуурын эв санааны нэгдлийн татварыг нэвтрүүлсэн. Тухайлбал, өмнөх дөрвөн жилийн (2018-2021 он) татвар ногдох ашгийн 120 хувиас давсан тохиолдолд 2022, 2023 онд татвар ногдох ашигт 33 хувийн татвар ногдуулсан.

ИБУИНХУ эрчим хүчний компаниудад гэнэтийн ашгийн шинэ татвар ногдуулж 2022 онд 25-35 хувь болгож нэмэгдүүлсэн. Үүнээс гадна, цахилгаан эрчим хүч үйлдвэрлэх нөөц (*цахилгаан хураагуур*) ажиллуулдаг компаниудын онцгой ашигт түр зуурын 45 хувийн татвар ногдуулсан байна.

1.2 Тогтвортой хөгжлийн зорилт ба гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын төлөв байдал (2022 оны байдлаар)

Тогтвортой хөгжлийн зорилт ба гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт

2023 онд НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал (UNCTAD)-аас гаргасан “Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайлан”(World Investment report 2023)¹⁹-д тогтвортой хөгжлийн зорилт, сэргээгдэх эрчим хүчний салбарт хөрөнгө оруулалтыг дэмжих асуудлуудыг авч үзсэн байна.

НҮБ-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга А.Гутеррес хэлэхдээ: “Тогтвортой хөгжлийн зорилтыг амжилттай хэрэгжүүлэх, сэргээгдэх эрчим хүчинд шилжих зорилтуудыг хэрэгжүүлэх хүрээнд хөгжиж буй улс орнуудыг хямд төсөр санхүүжилтээр урт хугацаанд хангах боломжийг нэмэгдүүлэх нь чухал байна. Үүний тулд Тогтвортой хөгжлийн зорилт (ТХЗ)-ын хүрээнд болон бусад аргаар дэмжлэг, урамшуулал үзүүлэх нь чухал байна” хэмээн онцлон тэмдэглэжээ.

Уг дэмжлэг, урамшууллын хүрээнд олон талт хөгжлийн банкуудын зүгээс эрсдэлийн удирдлагын хандлага болон бизнесийн загвараа өөрчилж, өөрийн хөрөнгийн хөшүүргийг түлхүү ашиглах, улмаар хөгжиж буй орнуудад оруулах хувийн санхүүжилтийг нэмэгдүүлэх сонирхлыг бий болгох нь зүйтэй байна. Нийтийн (төрийн) хөгжлийн банкуудын хувьд, төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд тогтвортой шилжилтийн катализатор болон ажиллаж, илүү өргөн хүрээнд тусалж, дэмжих шаардлагатай байна. Хөгжиж буй улс орнуудын сэргээгдэх эрчим хүчний салбарт хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалтыг их хэмжээгээр²⁰ татан төвлөрүүлэхгүйгээр дэлхийн эрчим хүчний хэрэгцээг хангаж, манай гаригийн ирээдүйн аюулгүй байдлыг хангах баталгаа байхгүй юм.²¹

Хөгжиж буй улс орнууд руу чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын өсөлт нь томоохон эдийн засагтай цөөхөн улс орнуудад л төвлөрч байна. Жижиг эдийн засагтай олон улс орнуудад оруулж буй хөрөнгө оруулалтын урсгал тогтмол байгаа бол буурай хөгжилтэй улс орнуудад чиглэсэн

¹⁹ https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_en.pdf

²⁰ massive

²¹ Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайлан 2023 (Тойм), НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал-WORLD INVESTMENT REPORT2023, UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT, UNCTAD/WIR/2023 (Overview) https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_overview_en.pdf

хөрөнгө оруулалтын суурь үзүүлэлт маш доогуур уналттай байна. Үүнийг салбарын түвшинд авч үзвэл, чипний хомстолоос үүдэн хагас дамжуулагч үйлдвэрлэх гэх мэтийн зарим салбарт хүчтэй өсөлт харуулж байгаа бол хөгжиж буй орнуудын бүтээмжийн чадавхыг илтгэх аж үйлдвэрийн салбаруудад тухайн үзүүлэлт буурсан байдалтай байна. ТХЗ-д хамаарах салбарууд, тухайлбал, сэргээгдэх эрчим хүчний салбарт олон улсын хөрөнгө оруулалтыг татаж чадсан бол ус ба цэвэрлэх байгууламж, хөдөө аж ахуй (ХАА), хоол хүнсний систем болон эрүүл мэнд, боловсрол гэх мэт бусад салбаруудад энэ үзүүлэлт хангалтгүй үзүүлэлттэй байна. ХАА, хоол хүнсний систем л гэхэд ТХЗ-ыг баталж байсан 2015 оны түвшнээс ч доогуур үзүүлэлттэй байна.

2021 оны хувьд анхаарал татсан нэгэн чухал зүйл бол эрчим хүчний үнэ өсөж, олон улс орон эрчим хүчний аюулгүй байдлаа сайжруулах сорилт тулгарав. Үүнээс улбаалан шатах түлшний хөрөнгө оруулалт буурч, сэргээгдэх эрчим хүч (СЭХ)-ний хөрөнгө оруулалт нэмэгдэх болов уу гэж таамаглаж байсан ч тийм зүйл болсонгүй. 2022 онд олборлох аж үйлдвэрийн салбарын хөрөнгө оруулалт тогтмол байж, сэргээгдэх эрчим хүчний шинэ төслийн тоо дээд амжилт тогтоов. СЭХ-ний олон улсын хөрөнгө оруулалт 2015 оноос хойш 3 дахин нэмэгдлээ.

Хөгжиж буй улс орнуудыг тогтвортой эрчим хүчээр хангахын тулд маш их хэмжээний сорилт тулгараад буй бөгөөд үүнийг маш өргөн цар хүрээтэй ажлын хэрэгжилтээр даван туулах шаардлагатай байна. Таван жилд тогтвортой хөгжлийн бондын хэмжээ 5 дахин өсөх ба дэлхийн хөрөнгийн зах зээл дэх ногоон санхүүжилтийн хэмжээ өсөж байгаа нь цаг уурын өөрчлөлтийн хор уршгийг бууруулахад чиглэсэн хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалтыг татах хэрэгцээ шаардлага байгааг харуулж байна. Иймд хямд төсөр зардлаар цахилгаанаар хангах шилжилтийг дэмжин хаана хамгийн их тусламж дэмжлэгийн хэрэгцээ байна, тийшээ санхүүгийн эх үүсвэрийг хүргэх суваг бий болгох нь чухал юм.

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын эдийн засагт үзүүлж буй нөлөөлөл

Дэлхийн хэмжээнд ГШХО-ын хэмжээ 2022 онд 12 хувиар буурч 1.3 тэрбум ам. доллар болсон нь хөгжингүй улс орнуудад санхүүгийн мөнгөн урсгал, гүйлгээний хэмжээ буурсантай голчлон холбоотой юм. Ихэнх бүс, салбарт шинэ хөрөнгө оруулалтууд зарлагдаж байгаагаас үзвэл, хөрөнгө оруулалтын бодит чиг ханддага илүү эерэг байдалтай байна.

Хөгжиж буй улс орнуудад ГШХО-ын хэмжээ бага зэрэг нэмэгдсэн байгаа хэдий ч энэ өсөлт нь цөөн хэдхэн хөгжиж буй том улс оронд төвлөрч байна. Хөгжиж буй жижиг улс орнуудад татан төвлөрүүлсэн хөрөнгө

оруулалт тогтмол байгаа бол буурай хөгжилтэй улс орнуудын хувьд буурсан байдалтай байна.

Дараах хүснэгтээр, гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО)-ыг 2022 оны байдлаар харахад хөгжингүй улс орнууд 378 тэрбум ам.долларт хүрч байхад хөгжиж байгаа улс орнуудад 916 тэрбум ам.долларт, буурай хөгжилтэй улс орнууд 22 тэрбум ам.долларт тус тус хүрсэн үзүүлэлтүүдтэй байна.

Хүснэгт 3. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, өсөлтийн хувь (орлогын бүлгээр)

Орлогын бүлэг	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (тэрбум \$)	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт	Ногоон төсөл (ихэвчлэн аж үйлдвэр)	ОУ-ын төслийн санхүүжилт (ихэвчлэн дэд бүтэц)
Хөгжингүй улс орнууд	378	-37%	+4%	-16%
Хөгжиж буй улс орнууд	916	+4%	+37%	+6%
Буурай хөгжилтэй улс орнууд	22	+10%	+5%	-9%

Хөгжиж буй улс орнуудад дэлхийн нийт ГШХО-ын 70% ногдож байна. Мөн олон улсын хөрөнгө оруулалтын хэмжээг 2022 оны байдлаар бүсчлэн харьцуулбал: Европын улсууд -107 тэрбум ам.доллар, Хойд Америк 338 тэрбум ам.доллар, Африк 45 тэрбум ам.доллар, хөгжиж буй Азийн орнууд 662 тэрбум ам.доллар, Латин Америк Карибын тэнгисийн орнууд 208 тэрбум ам.долларт тус тус хүрсэн үзүүлэлттэй байна.

Хүснэгт 4. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, өсөлтийн хувь (бүсээр)

Бүсээр	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (тэрбум \$)	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт	Ногоон төсөл (ихэвчлэн аж үйлдвэр)	ОУ-ын төслийн санхүүжилт (ихэвчлэн дэд бүтэц)
Европ	-107	..	-1%	+19%
Хойд Америк	338	-26%	+19%	+2%
Африк	45	-44%	+39%	+15%
Хөгжиж буй Ази	662	0%	+45%	+20%
Латин Америк ба Карибын тэнгис	208	+51%	+14%	-18%

Хөгжиж буй бүсүүдэд төслийн үйл ажиллагаа өсөлтөө хадгалсаар байна. Аж үйлдвэрийн чиг хандлагаар авч үзвэл, дэд бүтэц болон электроник, авто машин, тоног төхөөрөмжийн үйлдвэрлэл зэрэг салбар дахь төслийн тоо нэмэгдсэн байна. дэлхий дахинд үүссэн чипний хомстолоос улбаалан хөрөнгө оруулалтын хамгийн том төслийн тавны гурав нь хагас дамжуулагчийн үйлдвэрлэлд оногдож байна. Дижитал эдийн засгийн хөрөнгө оруулалт 2020-2021 онд эрс нэмэгдэж байснаа бодвол удааширсан байдалтай байна.

Хүснэгт 5. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын өсөлтийн хувь (аж үйлдвэрээр)

Аж үйлдвэр	Өсөлтийн хувь
Дэд бүтэц	+6%
GVC ²² Эрчимжсэн аж үйлдвэр	+5%
Хагас дамжуулагч	+26%
Дижитал эдийн засаг	-10%
Эрчим хүч	-1%

Дэд бүтэц, эрчимжсэн аж үйлдвэр болон чип үйлдвэрлэлийн салбарын хөрөнгө оруулалт нэмэгдсэн байна. Эрчим хүчний салбарын хөрөнгө оруулалт тогтвортой хэвээр байгаа нь ч эрчим хүчний хямралаас шалтгаалан шатах түлшний хөрөнгө оруулалт бууралттай байна.

СЭХ-ний олон улсын хөрөнгө оруулалт 2015 онд Парисын хэлэлцээр батлагдсанаас хойш 3 дахин нэмэгдсэн хэдий ч энэхүү өсөлтийн ихэнх нь хөгжингүй улс орнуудад оногдож байна. Хөгжиж буй бүсэд ГШХО-ын өсөлт ДНБ-ний өсөлтөөс илэрхий давсан байдалтай байна. Хөгжиж буй 30 гаруй оронд СЭХ-тэй холбогдох нэг ч олон улсын хөрөнгө оруулалт бүртгэгдээгүй байна. Хөгжиж буй улс орнуудад эрчим хүчний хөрөнгө оруулалт хийхэд саад тотгор учруулж буй гол хүчин зүйл бол үндсэн хөрөнгийн зардал юм. Олон улсын хөрөнгө оруулагчийг төрийн хэвшил болон олон талт санхүүгийн байгууллагатай хамтын ажиллагаанд оруулах нь үндсэн хөрөнгийн зардлыг бууруулах нэг чухал арга зам юм.

Хүснэгт 6. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын өсөлтийн хувь (Тогтвортой хөгжлийн зорилтын салбараар)

ТХЗ-ын салбар	Өсөлтийн хувь
Дэд бүтэц	+26%
Сэргээгдэх эрчим хүч	+8%
WASH Ус ба цэвэрлэх байгууламж	+20%
ХАА ба хоол хүнсний систем	+6%
Эрүүл мэнд ба боловсрол	+8%

²² Global Value Chains

ТХЗ-ын хөрөнгө оруулалт нэмэгдэж байгаа боловч зарим салбарт хэт удаан байна.

Хүснэгт 7. 2022 оны Олон улсын хөрөнгө оруулалтын өсөлтийн хувь (төрлөөр)

Төрөл	Өсөлтийн хувь
Ногоон төсөл (тоо)	+15%
Олон улсын төслийн санхүүжилт (тоо)	+8%
Хил дамнасан нэгдэл ба худалдан авалт (дүн)	-4%
Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (дүн)	-12%

Эрчим хүчний хөрөнгө оруулалтын үндсэн хөрөнгийн зардлыг бууруулахын тулд хөгжиж буй улс орнуудад эрсдэлийг арилгах өргөн хүрээтэй арга хэмжээний дэмжлэг үзүүлэх шаардлагатай байна. Хөрөнгө оруулалтын төлөвлөлт болон төсөл боловсруулахад техникийн шинжтэй тусламж түлхүү үзүүлэх шаардлагатай.

Мөн түүнчлэн, цаг уурын өөрчлөлтийн эсрэг үйл ажиллагааны бодлогын орон зайг өргөтгөх, тусламж дэмжлэгийг боловсронгуй болгох болон бэлтгэл хангахад олон улсын хөрөнгө оруулалтын гэрээ (ОУХОГ)-г нэн хурдан шинэчлэх шаардлага тулгарч байна. UNCTAD (*НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал*)-аас үндэсний болон олон улсын хөрөнгө оруулалтын бодлого, дэлхийн болон бүс нутгийн хамтын ажиллагаа, санхүүжилтийн механизм болон үндсэн хөрөнгийн зах зээлийн үнэлгээний талаарх зөвлөмжийг тусгасан “Бүхний төлөө тогтвортой эрчим хүчний хөрөнгө оруулалтын дэлхийн гэрээ²³”-ний төслийг боловсруулаад Абу Дабид 2023 оны 10 дугаар сард болох Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын чуулганд хэлэлцүүлж, батлуулахаар бэлтгэл хангагдаж байна.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

2.1. АВСТРАЛИЙН ХОЛБООНЫ УЛС

Австралийн Холбооны Улс нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг эдийн засгийнхаа салшгүй хэсэг гэж үздэг бөгөөд нээлттэй, сайн зохицуулалттай эдийн засаг, өндөр ур чадвартай ажиллах хүчнээрээ олон улсад нэр хүндтэй төдийгүй энэ нь дотоодын хуримтлалыг гадаадын хөрөнгө оруулалтаар нэмэгдүүлэх давуу тал болдог байна. Гадаадын хөрөнгө оруулалт нь шинэ үйлдвэр барьж байгуулах, одоо байгаа үйлдвэрүүд, дэд бүтцээ сайжруулах болон үйлдвэрийн бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, шинэ ажлын байр бий болгох замаар эдийн засгийн чадавхыг нэмэгдүүлэхэд томоохон түлхэц болдог байна.

²³ Global Action Compact for Investment in Sustainable Energy for All

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын дэмжлэгтэйгээр өссөн эдийн засгийн өсөлт нь Австралийн холбооны болон мужийн засгийн газрын татварын орлогыг нэмэгдүүлж, эмнэлэг, сургууль, зам болон бусад онцгой төрийн үйлчилгээнд шаардагдах хөрөнгийг нэмэгдүүлэх замаар тус улсын иргэн бүрд хүртээмжтэй байдаг. Хөрөнгө оруулахын сацуу шинэ бизнесийн үйл ажиллагаа эрхлэх нь экспортын нэмэлт боломжуудыг нээж, гадаад зах зээлүүдтэй холбогдсоноор экспортын ерөнхий үзүүлэлтийг нэмэгдүүлдэг байна. Австралийн зах зээлд шинэ технологи, үйлчилгээг авчрах замаар өрсөлдөөнийг дэмжиж, инновацыг нэмэгдүүлнэ.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын үр нөлөөгөөр эдийн засагт дараах эерэг үзүүлэлтүүд гарч байна:

- Хөдөлмөр эрхлэлт нэмэгдэх (*10 ажлын байр тутмын 1 нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай бизнесийн салбарт харьяалагддаг*);
- Үндэсний эдийн засаг тэлэх (*гадаадын хөрөнгө оруулалттай бизнесүүд нь аж үйлдвэрийн нэмүү өртгийн ¼-ээс илүү хувийг бүрдүүлдэг*);
- Цалин хөлс нэмэгдэх (*гадаадын хөрөнгө оруулалттай бизнес эрхлэгчид нь ажилтнуудаа жилд дунджаар \$20.000 болон түүнээс илүү цалинжуулж байна*).

Сангийн яамны Гадаадын хөрөнгө оруулалтын газар нь тус улсын гадаадын хөрөнгө оруулалтын тогтолцоог удирдах, хяналт тавих ба Австралийн татварын алба болон Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналтын зөвлөл (*Foreign Investment Review Board*), холбогдох бусад байгууллагуудтай хамтран ажилладаг байна. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналтын зөвлөл нь Австралийн хөрөнгө оруулалтын бодлого, түүний удирдлага, хэрэгжилтийн талаар Сангийн сайд болон Засгийн газарт зөвлөх үүрэгтэйгээр 1976 онд байгуулагдсан байна. Зөвлөл нь дараах үүргийг хэрэгжүүлнэ:

- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай болон холбогдох бусад хууль тогтоомж, бодлогод заасны дагуу Австралид хийх хөрөнгө оруулалтын саналыг судалж, Сангийн сайд болон холбогдох сайд нарт тухайн хөрөнгө оруулалтын талаарх санал зөвлөмжийг бэлтгэж танилцуулах;
- Хөрөнгө оруулалтын бодлого, хуулийн хэрэгжилтийн талаар Сангийн сайдад зөвлөх;
- Австрали болон бусад улс орнуудад хөрөнгө оруулалтын бодлого, хуулийн талаар мэдлэг, ойлголтыг нэмэгдүүлэх зэрэг болно.

2.1.1 Хууль эрх зүйн орчин

Австралийн Холбооны Улсад Гадаадын хөрөнгө оруулалттай холбогдон гарах харилцааг дараах хууль тогтоомжуудаар зохицуулж байна.²⁴ Үүнд:

- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль (*Foreign Acquisitions and Takeovers Act 1975*);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай журам (*Foreign Acquisitions and Takeovers Regulation 2015*);²⁵
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тухай хууль (*Foreign Acquisitions and Takeovers Fees Impositions Act 2015*);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тухай хуулийн нэмэлт өөрчлөлт (*Foreign Acquisitions and Takeovers Fees Imposition Amendment Act 2020*);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт (Австралийн Үндэсний аюулгүй байдлыг хамгаалах)-ийн тухай хууль (*Foreign Investment Reform (Protecting Australia’s National Security) Act 2020*) болон холбогдох бусад хууль, журмуудаар зохицуулж байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль нь 8 бүлэг, 22 хэсэг, 139 зүйлтэй. Хууль нь дараах бүтэцтэй байна.

- Бүлэг 1. Нийтлэг үндэслэл;
- Бүлэг 2. Ач холбогдол бүхий болон мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа;
- Бүлэг 3. Сангийн сайдын эрх, үйл ажиллагаа;
- Бүлэг 4. Мэдэгдвэл зохих болон чухал үйл ажиллагааны талаарх мэдэгдэл;
- Бүлэг 5. Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага;
- Бүлэг 6. Үйл ажиллагаатай холбоотой зардал;
- Бүлэг 7. Мэдээллийг бүртгэх, нууцлалыг хадгалах;
- Бүлэг 8. Бусад гэсэн хэсгүүдээс бүрдэж байна.

Хүснэгт 8. Австралийн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт

Бүлэг	Зохицуулалт	Зохицуулалтын агуулга
1 дүгээр бүлэг	Нийтлэг үндэслэл	Хуулийн зорилго нь тодорхой газар нутагт гадаадын хөрөнгө оруулалт хийх, гадаадын хөрөнгө оруулалтаар тодорхой аж ахуйн нэгж, бизнесийн үйл ажиллагааг эрхлэх болон ашигт малтмалыг олборлох, тодорхой бизнесийг гадны хяналтанд авах зэрэг үйл ажиллагаатай холбогдон гарах харилцааг зохицуулахад оршино.
	1.Нийтлэг үндэслэл	
	2.Тодорхойлолт 3.Хуулийн үйлчлэх хүрээ	

²⁴ <https://foreigninvestment.gov.au/compliance/fi-laws>

²⁵ <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2017/08/foreign-investment-regulation-in-australia.pdf>

<p>2 дугаар бүлэг</p>	<p>1. Ач холбогдол бүхий болон мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа 2. Ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа 3. Мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа 4. Тавигдах шалгуур болон хяналт, шалгалтын өөрчлөлт 5. Чөлөөлсөн тухай гэрчилгээ 6. Нэгдсэн хамгаалалт бүхий болон нэгдмэл үйл ажиллагаа бүхий аж ахуйн нэгжүүд</p>	<p>Хуулиар Австралийн газар нутаг, эд баялаг, аюулгүй байдалтай холбоотой тодорхой үйл ажиллагааг болон Австралитай холбоотой бизнес, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагааг зохицуулж байна. Эдгээр үйл ажиллагааг чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа (significant actions) гэнэ. Чухал ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа нь үнэт цаас, хөрөнгө, Австралийн газар эзэмших, эсхүл Австралийн корпорац, хөрөнгө оруулалтын сан болон бусад бизнест хөрөнгө оруулахыг хэлнэ.²⁶ Зарим чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагааг мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа гэнэ. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Австралийн аж ахуйн нэгж болон хөдөө аж ахуйн бизнест шууд хувь эзэмших; • Австралийн аж ахуйн нэгжийн дийлэнх хувь эзэмших; • Австралийн газар нутагт хувь эзэмших зэрэг орно.²⁷ <p>Эдгээр үйл ажиллагаа нь мөнгөний босгын сорилыг давсан тохиолдолд мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа гэж үзнэ. Тухайн хөрөнгө оруулалтыг үндэсний ашиг сонирхлын сорил болон үндэсний аюулгүй байдлын сорил ашиглан үнэлнэ. Тодорхой мөнгөний босго (<i>monetary threshold</i>)-ийг давсан хөрөнгө оруулалтыг үндэсний ашиг сонирхлын сорилоор үнэлнэ. Үндэсний ашиг сонирхлын сорилд дараах хүчин зүйлсийг багтаана. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • үндэсний аюулгүй байдал; • өрсөлдөөн; • Австралийн Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй бусад бодлого шийдвэрт нөлөөлөх нөлөө, тухайлбал, татварын орлого болон байгаль орчин; • эдийн засаг, нийгэмд үзүүлэх нөлөө; • хөрөнгө оруулагчийн талаарх мэдээлэл. <p>Тодорхой мөнгөний босго даваагүй хэр нь үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй хөрөнгө оруулалтыг үндэсний аюулгүй байдлын сорилоор үнэлнэ. Үндэсний аюулгүй байдлын сорилд дараах хүчин зүйлсийг онцлон заасан байна:</p> <ul style="list-style-type: none"> • үндэсний аюулгүй байдал, тусгаар тогтнолыг сахин хамгаалах; • Австралийн олон улс дахь нэр хүнд, харилцаа холбоог бэхжүүлэх; • эдийн засгийн хохирлоос урьдчилан сэргийлэх; • онцгой, чухал дэд бүтцийг хамгаалах.
-----------------------	---	--

²⁶ <https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/key-concepts#screening>

²⁷ <https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/key-concepts#screening>

3 дугаар бүлэг	1.Сангийн сайдын эрх, үйл ажиллагаа 2.Сангийн сайдын эрх 3.Сангийн сайдын эрх мэдэлтэй холбоотой заалтууд	Гадаад хүн эрхлэн явуулж байгаа болон гадаад хүн удирдлагын бүрэлдэхүүнд нь орсон үйл ажиллагааг чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаанд хамааруулна. Аливаа этгээд чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа явуулахаар зэхсэн болон явуулж байгаа тохиолдолд тухайн үйл ажиллагаатай холбоотой Сангийн сайд нь дараах эрхийг хэрэгжүүлж болно (ингэхдээ уг үйл ажиллагаа нь үндэсний аюулгүй байдал, ашиг сонирхолд харшлах эсэхийг сайтар нягтална): (a)тухайн үйл ажиллагааг Хамтын нөхөрлөлөөс эсэргүүцээгүй эсэхийг шийдвэрлэх; (b)үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай нөхцөлүүдийг тогтоох; (c)үйл ажиллагааг хориглох; (d)үйл ажиллагааг зогсоохыг шаардах, зогсоох.
4 дүгээр бүлэг	Мэдэгдвэл зохих болон чухал үйл ажиллагааны талаарх мэдэгдэл	Тухайн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлж эхлэхээс өмнө Сангийн сайдад мэдэгдэх шаардлагатай. Мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагааг мэдэгдэл хүргүүлээгүй эхлүүлсэн тохиолдолд шийтгэл ногдуулна . Чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхээр зэхсэн тухай мэдэгдсэнээс хойш тодорхой заасан хугацаанд үйл ажиллагааг эхлүүлэхийг хориглоно (<i>ихэвчлэн 40 хоног, эсхүл бүртгэгдсэн өдрөөс хойш 90 хүртэлх хоногийн нэмэлт хугацаанд</i>).
5 дугаар бүлэг	1. Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага 2.Зөрчил 3.Шийтгэл	Дараах зүйлсийг дагаж мөрдөөгүй тохиолдолд шийтгэл ногдуулна: а) үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхийг хориглосон, эсхүл үйл ажиллагааг зогсоохыг шаардсан; b) шаардлагатай нөхцөлүүдийг хэрэгжүүлээгүй болон бусад.
6 дугаар бүлэг	Үйл ажиллагаатай холбоотой зардал	Хуулийн дагуу үйл ажиллагаа эхлүүлэхээр гаргасан санал, хүсэлт, мэдэгдэл зэрэгт заасан тодорхой төлбөрийг ногдуулна.
7, 8 дугаар бүлэг	1.Мэдээллийг бүртгэх, нууцлалыг хадгалах 2.Мэдээллийн бүртгэл хөтөлөх 3.Нууцлалыг хадгалах Бусад зүйлс	Чухал, ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа болон мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагааны талаар бүртгэл, тэмдэглэл хөтөлнө. Тэмдэглэлийн нууцлалыг хадгалж, тодорхой тохиолдлуудад задруулж болно. Энэ хуулиар зөвшөөрснөөс бусад тохиолдолд мэдээллийг олж авсан, ашигласан болон задруулсан этгээдэд хуулийн хариуцлага хүлээлгэнэ.

2.1.2 Хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлт

Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны шинэчлэл нь үндэсний эрх ашиг, аюулгүй байдлыг хадгалах, хамгаалах чиглэлд голчлон анхаарч дараах чиглэлүүдээр өөрчлөлтүүд хийсэн байна:

- Австралийн үндэсний аюулгүй байдлыг сахин хамгаалах;
- Тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих;
- Хууль дүрмийг мөрдүүлэх, хэрэгжүүлэх байгууллагууд, ногдуулах шийтгэл;
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналт үнэлгээний тогтолцооны нэгдмэл байдал;
- Мэдээлэл цуглуулах, хуваалцах, солилцох үйл ажиллагааг хялбарчлах;
- Мөнгөний босго;
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тогтолцоо (*илүү шударга, хялбар байх*).

Австралийн үндэсний аюулгүй байдлыг сахин хамгаалах чиглэлд

Засгийн газраас үндэсний аюулгүй байдлын шинэ сорилыг нэвтрүүлэх бөгөөд үүнд дараах зүйлсийг хамруулна:

- a. Хөрөнгө оруулалтын хэмжээг үл харгалзан үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс шаардлагатай тохиолдолд гадаадын хөрөнгө оруулалтад тодорхой нөхцөлүүдийг тогтоох болон хориглох эрхийг Сангийн сайдад олгох;
- b. Үндэсний аюулгүй байдалтай холбоотой үйл ажиллагаанд гадаадын хөрөнгө оруулагч хөрөнгө оруулахаар зэхсэн тохиолдолд асуудлыг хамаарах байгууллага, этгээдэд заавал мэдэгдэх;
- c. Гадаадын этгээдийн өмчит аж ахуйн нэгж, байгууллага үндэсний аюулгүй байдалд нөлөөлөх чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж эхэлсэн тохиолдолд зайлшгүй мэдэгдэх;
- d. Мэдэгдэл шаардахгүй аливаа хөрөнгө оруулалтыг үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс шалгах боломжийг олгох;
- e. Хөрөнгө оруулагчдад тодорхой хөрөнгө оруулалтад хөрөнгө оруулалтын баталгаа гаргуулахын тулд сайн дураар мэдэгдэх болон хөрөнгө оруулагчийн тусгай зөвшөөрөл авах хүсэлт гаргах боломжийг олгох;
- f. Үндэсний аюулгүй байдалд эрсдэл учирсан тохиолдолд Сангийн сайдад тухайн хөрөнгө оруулалтад тодорхой нөхцөлийг тогтоох, тогтоосон нөхцөлийг өөрчлөх, зөвшөөрөгдсөн бодит хөрөнгө оруулалтаас татгалзах эрхийг олгох зэрэг болно.

Тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих

Засгийн газар нь “Гадаадын засгийн газрын хөрөнгө оруулагч” гэж ангилагдсан аж ахуйн нэгжүүдийн тодорхой хөрөнгө оруулалтыг татвараас чөлөөлнө. Энэ чөлөөлөлт нь гадаадын засгийн газрын хөрөнгө оруулагчид нь тухайн аж ахуйн нэгжийн хөрөнгө оруулалт, эсхүл үйл ажиллагааны шийдвэр болон аж ахуйн нэгжийн үндсэн хөрөнгөд нөлөөлөл, хяналт байхгүй тохиолдолд хэрэгжинэ.

Хууль дүрмийг мөрдүүлж, хэрэгжүүлэх байгууллагууд, ногдуулах шийтгэл

- Засгийн газар нь бусад бизнес эрхлэгчдийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих эрхийнхээ дагуу хөрөнгө оруулалт хийгдсэн байгууллага, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагааны талбар руу тогтсон хяналт, шинжилгээ хийх зорилгоор нэвтрэх эрхтэй. Энэ нь хөрөнгө оруулагчид хууль журмын дагуу үйл ажиллагаагаа эрхэлж байгаа эсэхэд хяналт тавих, аливаа зөрчлийг илрүүлэх зэрэгт тус дөхөм болдог байна.
- Засгийн газар нь тодорхой хөрөнгө оруулагчдад тавьсан нөхцөлүүд болон хөрөнгө оруулалтын тухай хууль зөрчигдөхөөс урьдчилан сэргийлэх, түүнийг шийдвэрлэх зорилгоор хөрөнгө оруулагчдад чиглэл өгөх эрхтэй.
- Засгийн газар нь урьдчилан сэргийлэлтийг үр дүнтэй байлгах зорилгоор Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд заасны дагуу ногдуулах иргэний болон эрүүгийн шийтгэлийг нэмэгдүүлнэ.
- Засгийн газар нь зөрчлийн эсрэг авах арга хэмжээгээ өргөжүүлэн бүх төрлийн гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хамруулахаар шийдвэрлэсэн бөгөөд хэрэгжилтэд шат дараатай, эрх тэгш хандана.
- Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь тус улсад хөрөнгө оруулалт хийх хүсэлт гаргахдаа буруу ташаа мэдээлэл гаргаж өгсөн болон чухал, шаардлагатай мэдээллийг орхигдуулсан тохиолдолд Засгийн газар нь үүнийг засаж засварлуулах, хөрөнгө оруулалтыг түдгэлзэх бүрэн эрхтэй.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналт үнэлгээний тогтолцооны нэгдмэл байдал

- Засгийн газар нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдаас бодит болон хувь тэнцүүлэн эзэмшиж байгаа аливаа хөрөнгийн өсөлт нь урьд өмнө зөвшөөрөгдсөн хэмжээнээс давсан тохиолдолд дахин мэдүүлэг авч, зөвшөөрөл олгоно.
- Засгийн газраас мөнгө зээлдүүлэх үйл ажиллагааны хамрах хүрээг багасгаснаар гадаадын мөнгө зээлдүүлэгчид мөнгө зээлдүүлэх

гэрээний дагуу Засгийн газраас зөвшөөрөл аваагүй тохиолдолд үндэсний аюулгүй байдалд нөлөөлөхүйц бизнест мөнгө зээлдүүлэх эрхгүй.

- Засгийн газар нь гадаадын хөрөнгө оруулагчаас Хамтын нөхөрлөл, муж, нутаг дэвсгэрийн засгийн газар, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагаас хөрөнгө оруулалтын зөвшөөрөл авахыг шаардана.
- Австралийн иргэний эцэг, эх болон эхнэр, нөхөр гадаад улсын иргэн нь Австралид газар худалдаж авах тохиолдолд гадаадын хөрөнгө оруулалтын зөвшөөрөл авах шаардлагатай.

Мэдээлэл цуглуулах, хуваалцах, солилцох үйл ажиллагааг хялбарчлах

- Засгийн газар нь Австрали дахь гадаадын хөрөнгө оруулалтын хяналтыг нэмэгдүүлэх үүднээс одоо бүртгэлтэй байгаа хөдөө аж ахуйн газар, ус, оршин суух газрын бүртгэлийг нэгтгэн, өргөжүүлэх Гадаад өмчлөгчдийн шинэ бүртгэлийг хийхээр төлөвлөв.
- Засгийн газар нь Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль болон Татварын албаны хуульд заасны дагуу хөрөнгө оруулалтын тогтолцоог боловсронгуй болгох үүднээс төрийн байгууллагуудын хооронд гадаадын хөрөнгө оруулалтын мэдээллийг хурдан шуурхай солилцох заалтуудын хамрах хүрээг нэмэгдүүлэхээр шийдвэрлэв.
- Засгийн газар нь үндэсний аюулгүй байдлын үүднээс хамгаалагдсан, нууцлалтай мэдээллийг олон улсын түншүүдтэйгээ хуваалцах боломжийг олгохын тулд мэдээлэл солилцох талаар шинэ заалтууд оруулна.

Мөнгөний босго тогтоох тухай

Холбогдох мөнгөний босго нь хөрөнгө оруулагч нь хэн болох, хөрөнгө оруулагч нь аль улсаас гаралтай зэрэг хүчин зүйлсээс хамаарах хэдий ч ихэнх хөрөнгө оруулагчдад стандарт мөнгөний босго нь гадаадын хувийн хөрөнгө оруулагчдын Австрали дахь хөгжингүй худалдааны нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулахад тогтоосон 275 сая Австрали доллар болно.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн шударга, хялбар байх тогтолцоо

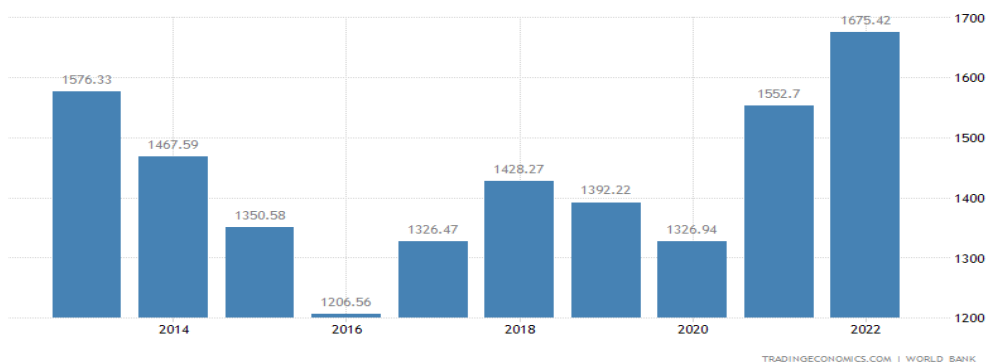
Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тогтолцоо нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг удирдан явуулах зардлыг Австралийн татвар төлөгчид бус гадаадын хөрөнгө оруулагчид өөрсдөө хариуцах бодлогыг баримталдаг. Энэ зарчмыг баримтлахын сацуу хураамжийн тогтолцоо нь хөрөнгө оруулагчдад мөн хялбар, шударга байх зарчмыг баримтална.

2.1.3 Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

Австрали нь хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны өөрчлөлт, шинэчлэлтийг хийсээр ирсэн бөгөөд хамгийн сүүлд 2020 онд холбогдох хуулиудад нэмэлт, өөрчлөлтүүдийг хийн 2021 оны 01 дүгээр сараас хэрэгжүүлж эхэлсэн байна. Хууль, эрх зүйн өөрчлөлт, шинэчлэлт нь хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлж, эдийн засаг нь өссөн үзүүлэлттэй байна. 2022 оны эцсийн байдлаар Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 1,675.42 тэрбум ам.доллар хүрсэн байна.

Зураг 1. Австралийн 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/australia/gdp>

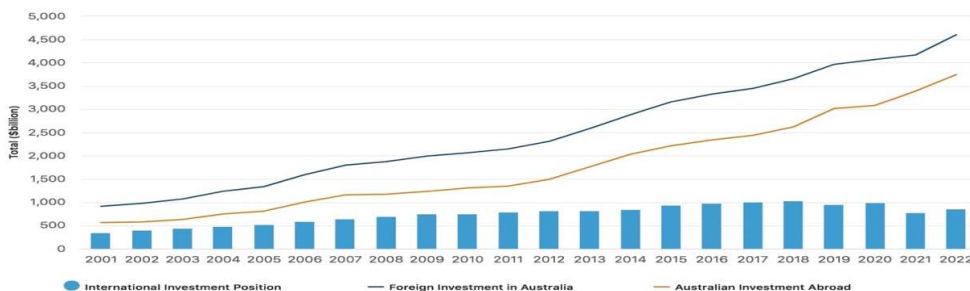

2022 оны эцсийн байдлаар Австралийн хөрөнгө оруулалтын нийт хэмжээ 856.8 тэрбум долларт хүрч өмнөх оны мөн үеэс 81.7 тэрбум доллароор өссөн байна. Үүнээс: гадаадын хөрөнгө оруулалт нь 432.9 тэрбум доллароос 4,598.8 тэрбум доллар болж өсжээ. Харин Австралиас гадаадын бусад улс оронд хийгдсэн хөрөнгө оруулалтын нийт хэмжээ 351.2 тэрбум доллароор 3,742.0 тэрбум доллар болж тус тус өссөн үзүүлэлттэй байна.²⁸

Зураг 2. Австрали дахь гадаадын хөрөнгө оруулалт болон тус улсаас гадагшаа чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын өсөлт (тэрбум доллар)²⁹

²⁸<https://www.abs.gov.au/statistics/economy/international-trade/international-investment-position-australia-supplementary-statistics/latest-release>

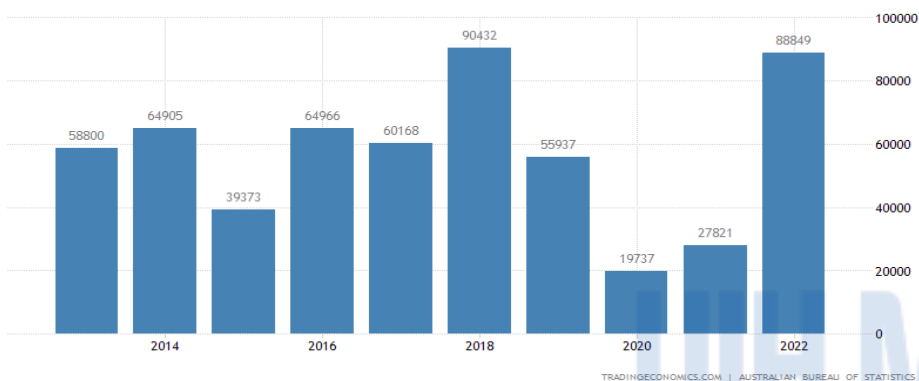
²⁹<https://www.abs.gov.au/statistics/economy/international-trade/international-investment-position-australia-supplementary-statistics/latest-release>

Эх сурвалж: Австралийн Статистикийн хороо

Австралид хөрөнгө оруулж буй гадаадын томоохон хөрөнгө оруулагчдыг гадаадын хөрөнгө оруулалтад эзлэх хувиар нь жагсаавал АНУ 24.1%, ИБУИНХУ 22.2%, Бельги 7.9%, Япон 5.7%, Сингапур 3.3%, харин БНХАУ 1.9% буюу Х байранд орж байгаа бөгөөд Хятад Улсын хөрөнгө оруулалт сүүлийн 10 жилийн хугацаанд огцом өссөн үзүүлэлттэй байна. Эдгээр улсуудын Австралид оруулж буй хөрөнгө оруулалтын дийлэнх хувийг шууд болон үнэт цаасны хөрөнгө оруулалт бүрдүүлдэг байна.³⁰

Зураг 3. Австралийн 2013-2022 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (сая ам.доллар)

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/australia/foreign-direct-investment>

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг салбараар нь авч үзвэл Уул уурхай, Үл хөдлөх хөрөнгөтэй холбоотой үйл ажиллагаа, Санхүү, даатгалын үйл ажиллагаа, Үйлдвэрлэл, Бөөний худалдаа болон жижиглэнгийн худалдаа зэрэг салбарууд нь дийлэнх хөрөнгө оруулалтыг татсан байх бөгөөд 2020-2022 оны байдлаар хөрөнгө оруулалтын хэмжээ мөн өссөн үзүүлэлттэй байна.³¹

³⁰<https://www.dfat.gov.au/trade/trade-and-investment-data-information-and-publications/foreign-investment-statistics/statistics-on-who-invests-in-australia>

³¹<https://www.dfat.gov.au/trade/trade-and-investment-data-information-and-publications/foreign-investment-statistics/australian-industries-and-foreign-investment>

Дэлхийн банкнаас жил бүр эрхлэн гаргадаг “Бизнес эрхлэлтийн индекс” (Doing Business)-ээр Австралийн хувьд 2016 онд 21 дүгээр байр буюу 78.38 онооноос 2020 онд 14 байр буюу 81.2 оноо хүртэл 7 байр буюу 2.82 оноогоор ахисан үзүүлэлттэй байна.

Хүснэгт 9. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Австралийн эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

	2016	2017	2018	2019	2020
Байр	21	15	14	18	14
Оноо	78.38	80.26	80.14	80.13	81.2

Эх сурвалж: сурвалж:Дэлхийн банкны “Doing Business” (2016-2020)
<https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>

2.2. БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

2.2.1. Хууль эрх зүйн орчин

Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалтын асуудлыг зохицуулдаг тусгайлсан хууль байхгүй бөгөөд энэ асуудлыг Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн (Кодекс) 25 дугаар бүлэгт зохицуулсан байна. Хуулийн тус бүлэг нь 273-аас 296-2 хүртэл нийт 31 зүйлтэй.

Хуулийн 274 дугаар зүйлд тодорхойлсноор, хөрөнгө оруулагч гэж Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалт хийж буй хувь хүн болон хуулийн этгээдийг, том хөрөнгө оруулагч гэж сарын тооцооллын индексийг³² хоёр сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалт хийх хувь хүн болон хуулийн этгээдийг хэлнэ.

Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа гэж хувь хүн, хуулийн этгээд ашгийн төлөө байгууллагын дүрмийн санг байгуулахад оролцох, эсхүл түүний бизнесийн үйл ажиллагаанд ашиглагдах, түүнчлэн төр хувийн хэвшлийн түншлэлийн төслийг, түүний дотор концессын төслийг хэрэгжүүлэхэд ашиглагдах үндсэн хөрөнгийг бий болгох, нэмэгдүүлэх үйл ажиллагааг хэлнэ.

Хөрөнгө оруулагч нь Казахстан Улсын хуульд өөрөөр заагаагүй бол бизнесийн ямар ч төрлийн объектод хөрөнгө оруулах эрхтэй. Гэхдээ улсын аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор зарим төрлийн үйл ажиллагаанд болон нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулахыг хязгаарлаж, хориглож болно.

³² Үүнийг Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу тэтгэвэр, тэтгэмж, нийгмийн халамж үйлчилгээний бусад төлбөр, түүнчлэн торгууль, татвар болон бусад төлбөрийг тооцохдоо хэрэглэдэг бөгөөд 2023 оны байдлаар 3450 тенгетэй тэнцүү байна. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-zhetysu/press/news/details/479860?lang=kk>

Хөрөнгө оруулалтын төслийг хуулийн 284 дүгээр зүйлд зааснаар хөрөнгө оруулалтын хэмжээ болон бусад нөхцөлөөс хамаарч хөрөнгө оруулалтын төсөл, тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл, тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөл гэж ангилдаг.

Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалтад төрөөс үзүүлж буй дэмжлэг нь үндэсний, гадаадын гэж ялгахгүйгээр бүх хөрөнгө оруулагчид нэгэн адил үйлчилдэг.

Төрөөс хөрөнгө оруулалтыг дэмжихдээ баталгаагаар хангах, татварын хөнгөлөлт болон хуульд заасан бусад дэмжлэгийг үзүүлэх замаар дэмжиж байна. Үүний зорилго нь эдийн засгаа хөгжүүлэхийн тулд хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх, шинэ үйлдвэр байгуулах, үйлдвэрлэлийг өргөтгөх, шинэчлэх, Казахстан Улсын боловсон хүчний чадварыг дээшлүүлэх, түүнчлэн хүрээлэн буй орчныг хамгаалахын тулд хөрөнгө оруулалтыг хөхиүлэн дэмжихэд оршино.

Баталгаагаар хангах

Хуулийн 276 дугаар зүйлд хөрөнгө оруулагчийн үйл ажиллагааны эрх зүйн баталгааг хангах талаар зохицуулсан. Үүнд хөрөнгө оруулагчийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хууль тогтоомжид заасны дагуу ямар нэг болзолгүйгээр бүрэн хамгаалахаар заасан байна. Хөрөнгө оруулагч нь төрийн байгууллага, албан тушаалтны буруугаас хохирсон бол Казахстан Улсын Иргэний хуулийн дагуу хохирлоо нөхөн төлүүлэх эрхтэй. Түүнчлэн хуулийн 277 зүйлд зааснаар хөрөнгө оруулагч Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу татвар болон төсөвт төлөх албан төлбөрүүдээ төлсний дараа үйл ажиллагаанаас олсон орлогоо хүссэнээрээ ашиглах эрхтэй байна.

Мөн талууд тохиролцсоны үндсэн дээр гэрээнд өөрчлөлт оруулахаас бусад тохиолдолд хөрөнгө оруулагч болон төрийн байгууллагын хооронд байгуулсан гэрээний нөхцөлийн тогтвортой байдлын баталгааг хангахаар болсон. Түүнээс гадна хуульд тогтвортой байдлыг хангахаар өөр хэд хэдэн чухал зохицуулалтыг оруулсан байна. Тухайлбал, хуулийн 286 дугаар зүйлд татварын хууль болон хүн амын шилжин суурьших тухай хуулийн гадаадаас ажиллах хүч татах тухай хэсэгт өөрчлөлт ороход хөрөнгө оруулалтын тогтвортой байдлыг хангахаар тусгасан. Мөн хуулийн 295-2 дугаар зүйлд Казахстан Улсын соёрхон баталсан олон улсын гэрээний улмаас, мөн талуудын тохиролцсоны үндсэн дээр хэлцэлд нэмэлт өөрчлөлт оруулахаас бусад тохиолдолд тус улсын хууль тогтоомжид өөрчлөлт орсон ч хөрөнгө оруулалтын хэлцлийн заалтууд түүнийг байгуулсан өдрөөс хойш 25 жилийн хугацаанд хүчинтэй байхаар зохицуулсан байна.

Татварын болон бусад хөнгөлөлт**Хөрөнгө оруулалтын болон тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд:**

- гаалийн татвар болон импортын нэмэгдсэн өртгийн татвараас чөлөөлөгдөх;
- төрөөс материаллаг дэмжлэг үзүүлэх
- тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд:
- татварын хөнгөлөлт үзүүлэх

Тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд:

- гаалиар оруулах татвараас чөлөөлөгдөх;
- Казахстан Улсын татварын хууль тогтоомжид заасны дагуу татвараас чөлөөлөгдөхөөр тус тус зохицуулсан байна.

Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн 25 дугаар бүлгийн 273-аас 296-2 дугаар зүйлүүдэд хөрөнгө оруулалтын асуудлыг дараах байдлаар зохицуулсан байна.

**Хүснэгт 10. БНКаЗУ-ын Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн
25 дугаар бүлэг**

Зүйл	Зохицуулалт	Зохицуулалтын агуулга
273 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын харилцааг зохицуулах тухай	Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих эрх зүйн болон эдийн засгийн үндэслэл, хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэхэд хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах баталгаа, хөрөнгө оруулалтыг төрөөс дэмжих арга хэмжээг тодорхойлох, мөн хөрөнгө оруулагчтай холбоотой маргааныг шийдвэрлэх харилцааг энэ хуулиар зохицуулна . Харин улсын төсвөөс хөрөнгө оруулалт хийх болон ашгийн бус байгууллагад, түүний дотор боловсрол олгох, хүмүүнлэгийн, шинжлэх ухааны, шашны зорилгоор хөрөнгө оруулахтай холбогдох харилцааг зохицуулахгүй. Хөрөнгө оруулалтын гэрээний дагуу гадаадаас ажиллах хүч татах асуудлыг Хүн амын шилжих хөдөлгөөний тухай хуулиар зохицуулна.
274 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулагч, том хөрөнгө оруулагч,	Хөрөнгө оруулагчаас оруулсан бүх хэлбэрийн хөрөнгийг хөрөнгө оруулалт гэж үзнэ (<i>хувийн хэрэглээнд зориулагдсан бараа бүтээгдэхүүнээс бусад</i>). Үүнд: түрээсийн гэрээ байгуулсан тохиолдолд санхүүгийн түрээсийн зүйл, түүнийг ашиглах эрх;

	хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай ойлголтууд	хуулийн этгээдийн дүрмийн санг, эсхүл бизнес эрхлэх үйл ажиллагаанд ашиглагдах үндсэн хөрөнгийг нэмэгдүүлдэг хөрөнгө төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн төсөл, түүний дотор концессын төслийг хэрэгжүүлэхэд ашиглах үндсэн хөрөнгийг нэмэгдүүлдэг хөрөнгө. Хөрөнгө оруулагч гэж Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалт хийж буй хувь хүн болон хуулийн этгээдийг хэлнэ. Том хөрөнгө оруулагч гэж Казахстан Улсад сарын тооцооллын индексийг ³³ 2 сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалт хийх хувь хүн, хуулийн этгээдийг хэлнэ. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа гэж хувь хүн, хуулийн этгээд ашгийн төлөө байгууллагын дүрмийн санг байгуулахад оролцох, эсхүл түүний бизнесийн үйл ажиллагаанд ашиглагдах, түүнчлэн төр хувийн хэвшлийн түншлэлийн төслийг, түүний дотор концессын төслийг хэрэгжүүлэхэд ашиглагдах үндсэн хөрөнгийг бий болгох, нэмэгдүүлэх үйл ажиллагааг хэлнэ.
275 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын объектууд	Хөрөнгө оруулагч нь хуульд заасны дагуу бизнесийн ямар ч төрлийн объектод хөрөнгө оруулах эрхтэй. Хөрөнгө оруулагч нь хөрөнгө оруулалт хийхдээ энэ хууль, Казахстан Улсын бусад хууль тогтоомж, холбогдох гэрээ, хэлцэлд тодорхойлсон эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ. Улсын аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор зарим төрлийн үйл ажиллагаанд болон нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулахыг хязгаарлаж, эсхүл хориглож болно.
276 дугаар зүйл	Казахстан Улсын нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулагчдын үйл ажиллагааг хамгаалах эрх зүйн баталгаа	Хөрөнгө оруулагчийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг Казахстан Улсын Үндсэн хууль, энэ хууль, бусад хууль тогтоомж болон Казахстан Улсын соёрхон баталсан олон улсын гэрээ хэлэлцээрт заасны дагуу ямар нэг болзолгүйгээр бүрэн хамгаална. Хэрэв хөрөнгө оруулагч нь төрийн байгууллага, албан тушаалтны хууль бус үйлдлийн (эс үйлдлийн) улмаас хохирсон бол Казахстан Улсын иргэний хуулийн дагуу түүний хохирлыг барагдуулна. Мөн талууд тохиролцсоны үндсэн дээр гэрээнд өөрчлөлт оруулахаас бусад тохиолдолд хөрөнгө оруулагч болон төрийн байгууллагын хооронд байгуулсан гэрээний тогтвортой байдлын баталгааг хангана.

³³ Үүнийг Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу тэтгэвэр, тэтгэмж, нийгмийн халамж үйлчилгээний бусад төлбөр, түүнчлэн торгууль, татвар болон бусад төлбөрийг тооцохдоо хэрэглэдэг бөгөөд 2023 оны байдлаар 3450 тенгетэй тэнцүү байна. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-zhetysu/press/news/details/479860?lang=kk>

		Харин дараах тохиолдолд баталгаа хэрэгжихгүй . Казахстан Улсын хууль тогтоомж, даган мөрдөх олон улсын гэрээ хэлэлцээр шинээр батлагдан гарснаар, эсхүл тэдгээрт өөрчлөлт орсноор импортлох, үйлдвэрлэх, онцгой албан татвар ногдуулах журам, нөхцөл өөрчлөгдөх тохиолдолд; Казахстан Улсын хууль тогтоомжид үндэсний аюулгүй байдал, нийтийн хэв журам, эрүүл мэндийг хамгаалах, ёс суртахууныг хангах зорилгоор нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан тохиолдолд.
277 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулагчийн орлогоо ашиглах эрх	Хөрөнгө оруулагч Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу татвар болон төсөвт төлөх албан төлбөрүүдээ төлсний дараах үйл ажиллагаанаас олсон орлогоо хүссэнээрээ ашиглах эрхтэй. Мөн Казахстан Улсын нутаг дэвсгэрт тус улсын банк болон валютын тухай хууль тогтоомжид заасны дагуу үндэсний болон гадаад валютаар банканд данс нээлгэх эрхтэй байна.
278 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулагчдыг төрийн байгууллагуудын нээлттэй байдал болон хөрөнгө оруулалт хийхэд хэрэгцээт мэдээллээр хангах	Төрийн байгууллага нь хөрөнгө оруулагчдын хэрэгцээнд эрх зүйн баримт бичгүүд болон албан мэдээ, мэдээллийг хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу хэвлэн нийтлэх үүрэгтэй. Хуулийн этгээдийн бүртгэл, дүрэм журам, эд хөрөнгийн бүртгэл, олгогдсон тусгай зөвшөөрөл, түүнчлэн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа, ашгийн талаарх хуулиар хамгаалагдсан болон нууцад хамааралтай мэдээллээс бусад мэдээллийг хөрөнгө оруулагч чөлөөтэй авах эрхтэй.
279 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулагчийн эд хөрөнгийг улсын мэдэлд болон тусгай хэрэгцээнд дайчлан авах тохиолдолд түүний эрхийн баталгааг хангах	Хуульд заасан онцгой тохиолдолд хөрөнгө оруулагчийн эд хөрөнгийг улсын хэрэгцээнд дайчлан авах (улсын хэрэгцээнд болон тусгай хэрэгцээнд) ба үүний улмаас хөрөнгө оруулагчид хохирол учирсан бол улсаас хохирлыг бүрэн төлнө. Хөрөнгө оруулагчийн эд хөрөнгийг тусгай хэрэгцээнд авах тохиолдолд түүнд тухайн хөрөнгийн зах зээлийн үнээр тооцож нөхөн төлбөр олгоно. Хэрэв нөхөн төлбөрийн хэмжээнд гомдолтой байвал шүүхэд гомдол гаргах эрхтэй. Мөн онцгой нөхцөл дууссаны дараа хөрөнгөө буцаан авах боломжтой.
280 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулагчийн эрхийг өөр этгээдэд шилжүүлэх	Гадаад улсын Засгийн газар, эсхүл түүний эрх олгосон төрийн байгууллага Казахстан Улсын нутаг дэвсгэрт хийгдсэн хөрөнгө оруулалтын баталгааны дагуу (даатгалын гэрээ) хөрөнгө оруулагчид төлбөр төлж, хөрөнгө оруулагчийн уг хөрөнгө оруулалтад хамаарах эрхийг гадаад улсын Засгийн газарт, эсхүл түүний эрх олгосон төрийн байгууллагад шилжүүлэхээр болсон (шаардлага хүргүүлсэн) бол хөрөнгө оруулагч Казахстанд хөрөнгө оруулалтаа хийсэн, эсхүл тухайн гэрээнд заасан зарим үүргээ биелүүлсэн тохиолдолд л Казахстан Улс энэхүү шилжүүлэхийг хууль ёсны гэж үзнэ.

<p>281 дүгээр зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтыг төрөөс дэмжих зорилго</p>	<p>Эдийн засгаа хөгжүүлэхийн тулд хөрөнгө оруулалтын таатай нөхцөл бүрдүүлэх, шинэ үйлдвэр байгуулах, үйлдвэрлэлийг өргөтгөх, шинэчлэх, Казахстан Улсын боловсон хүчний чадварыг дээшлүүлэх, түүнчлэн хүрээлэн буй орчныг хамгаалахын тулд хөрөнгө оруулалтыг хөхиүлэн дэмжихэд оршино. Төрөөс хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох болон (эсхүл) татварын хууль тогтоомжид өөрчлөлт орох тохиолдолд тогтвортой байдлыг хадгалах баталгаа өгөх зэргээр дэмжлэг үзүүлнэ.</p>
<p>282 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагын тухай</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага нь төрөөс хөрөнгө оруулалтыг дэмжихэд тусгай хөрөнгө оруулалтаас бусад хөрөнгө оруулалтын гэрээ, хэлцэл хийхэд оролцох, тэдгээрийн хэрэгжилтэд хяналт тавих үүрэгтэй. Тус байгууллага:</p> <p>Бүрэн эрхийнхээ хүрээнд болон ажил үүргээ хэрэгжүүлэхийн тулд Засгийн газраас тогтоосон журмын дагуу холбогдох төрийн байгууллагын мэргэжилтнүүд, мөн хувь хүн, хуулийн этгээдээс зөвлөх, шинжээчдийг татан оролцуулах эрхтэй.</p> <p>Хөрөнгө оруулагчид зориулсан “нэг цонх” үйлчилгээний хүрээнд хөрөнгө оруулагчдыг дэмжих арга хэмжээг уялдуулан зохион байгуулах, мониторинг хийх ажлыг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалт хийж буй тус улсын оршин суугч бус хөрөнгө оруулагчид хөрөнгө оруулагчийн виз олгох тухай хүсэлтийг зохих журмын дагуу уламжилна.</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын төсөлд төрийн өмчит газраас газар олгоход тухайн төслийг хөрөнгө оруулалтын төсөл мөн болохыг тодорхойлдог журмыг боловсруулж батална.</p> <p>Энэ байгууллагын үйл ажиллагааг Засгийн газраас баталсан журмын дагуу зохицуулна.</p>
<p>282-1 дүгээр зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулагчдад зориулсан “нэг цонх”-ны үйлчилгээ</p>	<p>Энэ нь хөрөнгө оруулагчдад бичиг баримт бүрдүүлэх, бэлтгэх ажлыг хөнгөвчлөх, тэдний төрийн байгууллагатай шууд харьцах харилцааг хязгаарлах зорилготой, мөн хөрөнгө оруулалт татах чиг үүрэгтэй үндэсний компани, түүний бүс нутаг дахь салбар, төлөөлөгчийн газар, бүс нутгийн хөрөнгө оруулалт татах чиг үүрэгтэй болон бусад байгууллагуудын үйлчилгээг авахад хөрөнгө оруулагчдад дэмжлэг үзүүлэх зорилготой төвлөрсөн үйлчилгээ юм.</p> <p>“Нэг цонх”-ны үйлчилгээг зохион байгуулах зарчим, хөрөнгө оруулалт татахад харилцан ажиллах болон холбогдох бусад журмыг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага тогтооно.</p>

<p>282-2 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтыг татах чиг үүрэг бүхий үндэсний компани, түүний бүс нутаг дахь салбар, төлөөлөгчийн газрын тухай</p>	<p>Үндэсний компани нь Засгийн газрын шийдвэрээр байгуулагдах бөгөөд тус компани (түүний салбар, төлөөлөгчийн газар) хөрөнгө оруулалтыг дэмжихдээ дараах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх зорилгоор судалгаа, шинжилгээ хийх; • Хөрөнгө оруулагчдын үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх; • Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын имижийг бүрдүүлэх, давуу тал, боломжийг сурталчлан таниулах; • Хөрөнгө оруулагчтай хийсэн хэлцлийн дагуу албан ёсоор хэлэлцэж тохирсон ажил үүргийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; • Хөрөнгө оруулагчдын оролцоотой хэрэгжих үйлдвэрлэл-инновацийн төслүүдэд мониторинг хийх; • “Нэг цонх” үйлчилгээний хүрээнд хөрөнгө оруулагчтай харилцан хамтарч ажиллах; • Бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, ялангуяа тэргүүлэх бараа бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд хөрөнгө оруулалт татах чиглэлээр ажиллах.
<p>283 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтад олгох хөнгөлөлт, түүний төрлүүд</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт гэж хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлж буй Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд, мөн түүний хэрэгцээнд санхүүгийн түрээсийн гэрээний үндсэн дээр хөрөнгө оруулалтын төсөлд шаардлагатай технологийн тоног төхөөрөмж импортлогч түрээсийн компанид Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу олгогдох зорилтот хөнгөлөлтийг хэлнэ.</p> <p>Казахстан Улсын хуулийн этгээд гэж тус улсын хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу байгуулагдсан хуулийн этгээдийг хэлнэ. Үүнд гадаад улсын оролцоотой байгуулагдсан хуулийн этгээд мөн орно.</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын болон тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд олгох хөнгөлөлт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • гаалийн татвар болон импортын нэмэгдсэн өртгийн татвараас чөлөөлөгдөх; • төрөөс материаллаг дэмжлэг үзүүлэх. <p>Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд татварын хөнгөлөлт үзүүлнэ.</p> <p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд олгох хөнгөлөлт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • гаалиар оруулах татвараас чөлөөлөгдөх; • Казахстан Улсын татварын хууль тогтоомжид заасны дагуу татвараас чөлөөлөгдөх.

<p>284 дүгээр зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын төсөл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын төсөл гэж шинээр үйлдвэрлэлийн байгууламж барих, мөн одоо байгаа үйлдвэрлэлийн байгууламжийг өргөтгөх болон (эсхүл) шинэчлэхэд хөрөнгө оруулалт хийх цогц үйл ажиллагааг хэлнэ. Үүнд төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн төсөл, түүн дотор концессын төсөл хэрэгжүүлэх явцад байгуулах, өргөтгөх болон (эсхүл) шинэчлэгдэх үйлдвэрлэлийн байгууламж мөн орно. Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл гэж шинэ үйлдвэрлэлийн байгууламж барихын тулд хуулийн этгээд улсын төсвийн тухай хуульд заасан, хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдлэх хүсэлт гаргасан өдөр хүчин төгөлдөр мөрдөх сарын тооцооллын индексийг³⁴ 2 сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалт хэрэгжүүлэх төсөл; одоо байгаа үйлдвэрлэлийн байгууламжийг өргөжүүлэх болон (эсхүл) шинэчлэхийн тулд хуулийн этгээд үндсэн зүйлүүдийг өөрчлөн байгуулахад, үүнд үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэрийн хүчин чадлыг шинэчлэхдээ (техникийн шинэчлэл, сэргээн засварлах, шинэчлэн өөрчлөх) улсын төсвийн тухай хуульд заасан, хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдлэх хүсэлт гаргасан өдөр хүчин төгөлдөр мөрдөх сарын тооцооллын индексийг 5 сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалт хэрэгжүүлэх төслийг хэлнэ.</p> <p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөл гэж эдийн засгийн тусгай бүсийн оролцогч, эсхүл гаалийн хууль тогтоомжийн дагуу чөлөөт агуулах эзэмшигчээр бүртгүүлсэн Казахстан Улсын хуулийн этгээд хэрэгжүүлсэн (хэрэгжүүлэх) төсөл; эдийн засгийн тусгай бүсийн оролцогчоос худалдаж авсан, эсхүл Казахстан Улсын хуулийн этгээдээс моторт тээврийн хэрэгслийн угсралтын гэрээ байгуулан хэрэгжүүлсэн төслийг хэлнэ.</p>
<p>285 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох журам</p>	<p>Хөнгөлөлт эдлэхийн тулд холбогдох байгууллагад хүсэлт гарган хуулийн дагуу шаардлагатай материалыг бүрдүүлж өгнө. Хөнгөлөлтийг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага болон Казахстан Улсын хуулийн этгээдийн хооронд байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээний үндсэн дээр олгоно. “Нэг цонх”-ны үйлчилгээгээр тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд хөнгөлөлт олгож болох ба ийнхүү олгох зарчмыг Засгийн газар тогтооно.</p>

³⁴ Үүнийг Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу тэтгэвэр, тэтгэмж, нийгмийн халамж үйлчилгээний бусад төлбөр, түүнчлэн торгууль, татвар болон бусад төлбөрийг тооцохдоо хэрэглэх бөгөөд 2023 оны байдлаар 3450 тенгетэй тэнцүү байна. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-zhetysu/press/news/details/479860?lang=kk>

<p>286 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгоход тавигдах шаардлагууд</p>	<p>Хөнгөлөлтийг дараах этгээдэд олгоно:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулалтын төсөл, тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэгч Казахстан Улсын хуулийн этгээд; • тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд хамааралтай эдийн засгийн тусгай бүсийн оролцогч, эсхүл чөлөөт агуулах эзэмшигч Казахстан Улсын хуулийн этгээд, мөн угсралтын холбогдох гэрээ, хэлцэл байгуулсан тээврийн хэрэгсэл болон (эсхүл) түүний эд анги, хөдөө аж ахуйн техник хэрэгсэл болон (эсхүл) түүний эд ангийг үйлдвэрлэгч; • хөрөнгө оруулалтын төслийн хүрээнд хөрөнгө оруулалтын хэлцэл байгуулагч хуулийн этгээд. <p>Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд хөнгөлөлт олгоход тавигдах шаардлагууд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Казахстан Улсын хуулийн этгээд байх; • шинээр үйлдвэрлэлийн байгууламж барих тохиолдолд улсын төсвийн тухай хуульд заасан, хөнгөлөлт эдлэх хүсэлт гаргасан өдөр хүчинтэй сарын тооцооллын индексийг 2 сая дахин; одоогийн байгаа үйлдвэрлэлийн байгууламжийг өргөтгөх болон (эсхүл) шинэчлэлт хийх тохиолдолд энэхүү индексийг 5 сая дахин; шинээр хүнс болон хөнгөн үйлдвэрлэлийн байгууламж барих тохиолдолд энэхүү индексийг 1 сая дахин; • аялал жуулчлалын тэргүүлэх бүсүүдэд жуулчдын хэрэгцээнд шаардлагатай байгууламж барих тохиолдолд энэхүү индексийг 200 мянга дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх. Үүнд тус улсын татварын болон боловсролын тухай хуульд заасан боловсролын байгууллага, түүнчлэн эдийн засгийн тусгай бүс болон аж үйлдвэрийн бүсийн тухай хуульд заасан, эдийн засгийн тусгай бүсэд үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллага орохгүй. <p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд хөнгөлөлт олгоход дараах шаардлагын аль нэгийг хангасан байна:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Казахстан Улсын эдийн засгийн тусгай бүс болон аж үйлдвэрийн бүсийн тухай хуульд заасны дагуу эдийн засгийн тусгай бүсийн оролцогчоор бүртгүүлсэн байх; • Гаалийн тухай хуульд заасны дагуу чөлөөт агуулах эзэмшигчээр бүртгүүлсэн байх; • Моторт тээврийн хэрэгслийн угсралтын гэрээ байгуулсан байх. <p>Үүнээс гадна хөрөнгө оруулагч хөнгөлөлт эдлэхийн тулд энэ хуулийн 292 дугаар зүйлд заасан бичиг баримтыг бүрдүүлж өгнө.</p>
------------------------	--	--

		<p>Хөнгөлөлт, түүний хэрэгжүүлэх хугацааг энэ хууль, бусад хууль эрх зүйн акт болон хөрөнгө оруулалтын гэрээнд заасан байдаг.</p>
<p>287 дугаар зүйл</p>	<p>Гаалийн татвараас чөлөөлөх</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээний үндсэн дээр хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэгч Казахстан Улсын хуулийн этгээд нь хууль тогтоомжид заасны дагуу технологийн тоног төхөөрөмж, тэдгээрийн эд анги, дагалдах сэлбэг хэрэгслүүд, түүхий эд болон (эсхүл) материал импортлох тохиолдолд;</p> <p>Лизингийн компани нь санхүүгийн түрээсийн гэрээний үндсэн дээр хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлж буй Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд хөрөнгө оруулалтын төслийн хүрээнд нийлүүлэх технологийн тоног төхөөрөмж импортлохдоо;</p> <p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээний дагуу тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэгч Казахстан Улсын хуулийн этгээд тус улсын хууль тогтоомжид зааснаар технологийн тоног төхөөрөмж, түүний эд анги, дагалдах сэлбэг хэрэгслүүдийг импортлохдоо гаалийн татвараас чөлөөлөгдөнө.</p> <p>Технологийн тоног төхөөрөмж, түүний эд ангийг импортлохдоо гаалийн татвараас чөлөөлөгдөх хугацаа хөрөнгө оруулалтын гэрээний хугацаатай ижил байна, гэхдээ энэ гэрээ байгуулагдсан өдрөөс хойш 5 жилээс хэтрэхгүй.</p> <p>Технологийн тоног төхөөрөмж, түүний дагалдах хэрэгслийг импортлохдоо 5 жил гаалийн татвараас чөлөөлөгдөх хөнгөлөлт нь үндсэн хөрөнгөд оруулах хөрөнгө оруулалтын хэмжээнээс хамаарч, мөн хөрөнгө оруулалтын төсөл Засгийн газраас гаргасан тэргүүлэх үйл ажиллагааны жагсаалтад хамаарах тохиолдолд Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд олгогдоно.</p> <p>Түүхий эд болон (эсхүл) материал импортлохдоо гаалийн татвараас чөлөөлөгдөх хөнгөлөлт нь ажлын хөтөлбөрийн дагуу үндсэн хөрөнгийг ашиглуулахаар өгсөн өдрөөс эхлэн 5 жил хэрэгжинэ. Гаалийн татвараас чөлөөлөгдөх хугацаа нь хөрөнгө оруулалтын гэрээний хугацаатай ижил байна, гэхдээ ажлын хөтөлбөрийн дагуу ашиглагдахаар өгсөн өдрөөс эхлэн 5 жилээс хэтрэхгүй.</p> <p>Ажлын хөтөлбөр гэж үйлдвэрлэлийн байгууламжийг ашиглалтад өгөх хүртэл хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэхдээ хийгдэх ажлын хуваарь бөгөөд үүнийг хөрөнгө оруулалтын гэрээний хавсралтаар хэрэглэнэ.</p> <p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэхдээ дараах нөхцөлийн дагуу гаалийн татвараас чөлөөлөгдөнө:</p> <p>Эдийн засгийн тусгай бүсэд оролцогч этгээд 15 жил, гэхдээ энэ нь уг бүсийн үйл ажиллагаа үргэлжлэх хугацаанаас хэтрэхгүй.</p>

		Чөлөөт агуулах эзэмшигч нь тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээг бүртгүүлснээс хойш 15 жилээс хэтрэхгүй хугацаанд Моторт тээврийн хэрэгслийн угсралтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээд нь тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээ бүртгэгдсэнээс хойш 15 жилээс хэтрэхгүй хугацаанд.
288 дугаар зүйл	Төрөөс хөрөнгө оруулалтад материаллаг дэмжлэг үзүүлэх	Материаллаг дэмжлэгт улсын өмчид хамаарах газар, барилга, байгууламж, машин механизм, тоног төхөөрөмж, тооцооллын техник хэрэгслүүд, хэмжих, хянах хэрэгсэл, тээврийн хэрэгсэл (суудлын автомашинаас бусад), үйлдвэрлэлийн болон аж ахуйн тоног төхөөрөмж, багаж хэрэгслүүд багтана. Дэмжлэгийн дээд хэмжээ нь Казахстан Улсын хуулийн этгээдээс үндсэн хөрөнгөд оруулсан хөрөнгө оруулалтын дүнгийн 30 хувиас хэтрэхгүй . Үүнээс хэтрэх тохиолдолд хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэгч Казахстан Улсын хуулийн этгээд өөрөө зөрүү дүнг төлөөд авах боломжтой. Материаллаг дэмжлэгийн мөнгөн дүнг үнэлэхдээ (тооцоолохдоо) Казахстан Улсын хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу зах зээлийн үнээр тооцоолно . Материаллаг дэмжлэг нь улсын өмч байх ба Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор эд хөрөнгө, эсхүл газар ашиглах эрхийг тодорхой хугацаанд төлбөргүй ашиглуулахаар шилжүүлнэ.
289 дүгээр зүйл	Казахстан Улсын хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулах тохиолдолд хөрөнгө оруулалтын тогтвортой байдлыг хангах баталгаа	Хуулийн 286 дугаар зүйлийн 5-д заасан тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төслийг, эсхүл 2015 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрийн хүртэл байгуулагдсан хөрөнгө оруулалтын гэрээнүүдэд заасан стратегийн хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэгч, эсхүл хөрөнгө оруулалтын хэлцлийн хүрээнд хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэгч хуулийн этгээдийг дараах тохиолдолд тогтвортой байдлын баталгаагаар хангана: <ul style="list-style-type: none"> • Татварын хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулах; • Хүн амын шилжин суурьших тухай хууль тогтоомжид гадаадаас ажиллах хүч татахтай холбогдох өөрчлөлтийг оруулах. <p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээний хэрэгжилт энэ хуульд заасны дагуу хугацаанаас өмнө дуусгавар болох тохиолдолд баталгаа хүчингүй болно. Энэ хуулийн 295-3 дугаар зүйлд зааснаар хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл байгуулсан хуулийн этгээдэд Татварын хуульд заасны дагуу 10 жилийн хугацаанд татварын хууль тогтоомжийн тогтвортой байдалд баталгаа өгнө.</p>

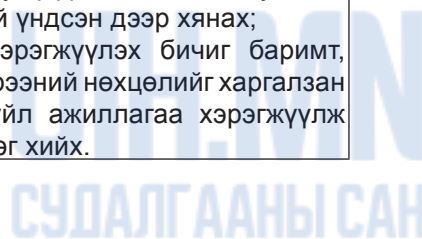
<p>290 дүгээр зүйл</p>	<p>Татварын хөнгөлөлт</p>	<p>Татварын хөнгөлөлтийг Казахстан Улсын татварын хууль тогтоомжид заасны дагуу үзүүлэх ба дараах төрлүүд байна.</p> <p>1.Тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төслийн хувьд аж ахуйн нэгжийн орлогын татварыг 100 хувь бууруулах; газрын татварын хэмжээнд 0 коэффициент хэрэглэнэ. хөрөнгийн татварыг татварын санд 0 хувийн хэмжүүрээр тооцох.</p> <p>2.Хөрөнгө оруулалтын төслийн хувьд (тэргүүлэх хөрөнгө оруулалтын төсөлд хамааралгүй) хөрөнгө оруулалтын гэрээний хүрээнд түүхий эд болон (эсхүл) материалын импортын НӨАТ-аас чөлөөлөгдөнө.</p> <p>3.Тусгай хөрөнгө оруулалтын төслийн хувьд тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээний хүрээнд түүхий эд болон (эсхүл) материалын импортын НӨАТ-аас татварын хууль тогтоомжийн дагуу чөлөөлөгдөнө.</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээнд татварын хөнгөлөлтийн төрөл тус бүрийн хэрэгжүүлэх хугацааг тодорхойлох бөгөөд энэ нь Татварын хуульд заасан хугацаанаас хэтрэхгүй. Хөрөнгө оруулалтын гэрээний хэрэгжилт энэ хуульд заасан журмын дагуу хугацаанаас өмнө дуусгавар болох тохиолдолд хөнгөлөлт хүчингүй болно.</p>
<p>291 дүгээр зүйл</p>	<p>Хүчингүй болсон (Хөрөнгө оруулалтын урамшуулал)</p>	
<p>292 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдлэх хүсэлт гаргахад тавигдах шаардлага</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдлэхийн тулд хүсэлтээ энэ хуульд заасан материалын хамт бүрдүүлж өгнө. Тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэгчийн хүсэлтийг тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээний асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагаас гаргасан журмын дагуу хүлээн авна.</p>
<p>293 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдлэх хүсэлтийг шийдвэрлэх хугацаа</p>	<p>Хүсэлтийг хүлээн авч бүртгэснээс хойш ажлын 20 хоног дотор шийдвэрлэнэ. Ийнхүү хүсэлтийг хүлээн авч бүртгэх, шийдвэрлэх журмыг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага тогтооно. Энэ зүйлийн заалтууд тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд хамааралгүй.</p>

<p>294 дүгээр зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах</p>	<p>Энэ нь хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх болон хөрөнгө оруулалтад олгох хөнгөлөлтийн талаар тусгасан, хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэх тухай гэрээ юм. Хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага нь хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох тухай шийдвэр гарсан өдрөөс ажлын 10 хоногт багтааж Засгийн газраас баталсан загвар гэрээний дагуу хөрөнгө оруулалтын гэрээг бэлтгэнэ. Гэрээнд гарын үсэг зурагдсанаас хойш ажлын 5 хоног дотор хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага түүнийг бүртгэх бөгөөд энэ өдрөөс хүчин төгөлдөр болж гэрээ байгуулагдсанд тооцно. Ажлын хөтөлбөрийн дагуу хэрэгжүүлэх ажлыг хөрөнгө оруулалтын гэрээ дуусахаас 9 сарын өмнө дуусгасан байх ёстой. Казахстан Улсын хуулийн этгээд санхүүгийн түрээсийн гэрээ байгуулан хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлж байгаа бол хөрөнгө оруулалтын гэрээний хугацаа нь санхүүгийн түрээсийн гэрээний хугацаа дууссанаас хойш 9 сарын дараа дуусгавар болно.</p>
<p>295 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээг цуцлах</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт нь хөрөнгө оруулалтын гэрээний хугацаа дуусгавар болсноор, эсхүл энэ зүйлд заасан журмын дагуу хугацаанаас өмнө дуусгавар болно. Хөрөнгө оруулалтын гэрээг талууд тохиролцсоны үндсэн дээр, эсхүл нэг талын саналаар хугацаанаас нь өмнө цуцалж болно. Түүнчлэн хөрөнгө оруулагч хөрөнгө оруулалтын гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй, эсхүл хангалттай биелүүлээгүй, мөн гэрээнд өөрчлөлт оруулах тохиолдолд хөрөнгө оруулагч нь хөрөнгө оруулалтын төслийг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай бичиг баримтыг бүрдүүлж өгөөгүй бол хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагаас мэдэгдэл хүргүүлсэн өдрөөс 3 сарын дараа нэг талын саналаар гэрээг хугацаанаас өмнө дуусгавар болгоно. Хөрөнгө оруулалтын гэрээ нь түүнийг хэрэгжүүлэгч Казахстан Улсын хуулийн этгээд буюу нэг талын саналаар, эсхүл гэрээнд оролцогч талууд тохиролцсоны үндсэн дээр цуцлагдсан бол тухайн хуулийн этгээд хөрөнгө оруулалтын гэрээний дагуу хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдэлснээр төсөвт төлөөгүй татвар болон гаалийн татварыг төлөх үүрэгтэй. Түүнчлэн материаллаг дэмжлэг олгогдсон бол улсад буцааж өгнө, эсхүл уг дэмжлэг олгогдсон өдрийн анхны үнийн дүнг төлөх ба үүнийг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагаас хөрөнгө оруулалтын гэрээг хугацаанаас өмнө дуусгавар болгох тухай шийдвэр гаргасны дараа хуанлийн 30 хоног дотор хэрэгжүүлнэ. Мөн хөрөнгө оруулалтын төсөлд олгосон буцалтгүй тусламжийг бүрэн төлүүлнэ.</p>

<p>295-1 дүгээр зүйл</p>	<p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах, цуцлах</p>	<p>Тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээ гэж тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох тухай гэрээг хэлнэ. Казахстан Улсын Засгийн газраас тогтоосон тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах эрх бүхий байгууллага нь тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох хүсэлтийг хүлээн авсан өдрөөс хойш ажлын 15 хоног дотор тус байгууллагаас батлагдан гарсан гэрээний загварын дагуу тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээг бэлтгэнэ. Тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээг байгуулах, дуусгавар болгох журам, нөхцөлийг Засгийн газраас тогтоосон тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах эрх бүхий байгууллага боловсруулж баталдаг.</p> <p>Талууд тохиролцсоны үндсэн дээр тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээг хугацаанаас нь өмнө цуцлах тохиолдолд Казахстан Улсын хуулийн этгээд тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээнд заасан хөрөнгө оруулалтад олгох хөнгөлөлтийн дагуу чөлөөлөгдсөн гаалийн татварыг төлөхгүй.</p>
<p>295-2 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын хэлцэл</p>	<p>Засгийн газрын шийдвэрийн дагуу Засгийн газраас эрх олгосон этгээд болон хуулийн этгээд (үүнд <i>Астана олон улсын санхүүгийн төвийн харьяалалд бүртгэлтэй хуулийн этгээдийн орно</i>) хооронд байгуулагдах бөгөөд төсвийн тухай хуульд заасан, тухайн санхүүгийн жилийн 01 сарын 01-ний өдөр хүчин төгөлдөр мөрдөх сарын тооцооллын индексийг 7.5 сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнтэй хөрөнгө оруулалт хийгдэх хөрөнгө оруулалтын төсөл хэрэгжүүлэх гэрээг хөрөнгө оруулалтын хэлцэл гэнэ.</p> <p>Хэлцэл байгуулах үед түүнд Казахстан Улсын хууль тогтоомжид заасан хөнгөлөлтийг олгоход тавигдах шаардлага, журмын талаар оруулна. Түүнээс гадна хэлцэлд оролцогч талуудын харилцан хүлээх үүргийг тусгана.</p> <p>Хэлцлийн хүчинтэй үйлчлэх хугацаа, түүнд өөрчлөлт оруулах, цуцлах журам, нөхцөлийг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагаас баталсан журмын дагуу тогтооно.</p> <p>Казахстан Улсын соёрхон баталсан олон улсын гэрээний улмаас, мөн талуудын тохиролцсоны үндсэн дээр хэлцэлд нэмэлт өөрчлөлт оруулахаас бусад тохиолдолд тус улсын хууль тогтоомжид өөрчлөлт орсон ч хөрөнгө оруулалтын хэлцлийн заалтууд түүнийг байгуулсан өдрөөс хойш 25 жилийн хугацаанд хүчинтэй байна.</p>

<p>295-3 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл нь Казахстан Улсын Засгийн газар болон хуулийн этгээдийн хооронд байгуулагдах гэрээ бөгөөд үүний дагуу хуулийн этгээд нь үндсэн хөрөнгө худалдан авах, үйлдвэрлэх, барихад шаардлагатай зардлыг санхүүжүүлэх үүргийг хүлээнэ. Үүнд олон улсын санхүүгийн тайлангийн стандарт болон Казахстан Улсын нягтлан бодох бүртгэл, санхүүгийн тайлангийн тухай хууль тогтоомжийн дагуу өөрийн хөрөнгийн үнэ цэнийг нэмэгдүүлж буй бусад зардлыг мөн оруулна. Хэлцлийн хугацаа нь хүсэлт гаргасан оныг оролцуулан 8 жил байх бөгөөд хөрөнгө оруулалтын хэмжээ нь хүсэлт гаргасан оны 01 сарын 01-ний өдрөөс эхлэн мөрдөх улсын төсвийн тухай хуульд заасан сарын тооцооллын индексийг 75 сая дахин нэмэгдүүлснээс багагүй байна. Хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцлийг дараах нөхцөлүүдийг нэгэн зэрэг хангасан хуулийн этгээдтэй байгуулна:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хуулийн этгээд нь бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч байх (үүнд нүүрстөрөгчит ашигт малтмал үйлдвэрлэдэг газрын хэвлий ашиглагч болон газрын тос үйлдвэрлэгч орохгүй); • энэ хуульд заасны дагуу том, эсхүл дунд бизнес эрхлэгч байх; • онцгой албан татвар ногдуулах бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэггүй байх; • татварын тусгай дэглэм эдэлдэггүй байх. <p>Хэлцэл байгуулах тухай хүсэлтийг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагад гаргах ба тус байгууллага нь хүсэлт хүлээн авснаас хойш ажлын 20 хоногийн дотор хэлцэл байгуулах тухай Засгийн газрын тогтоолын төслийг бэлтгэнэ.</p> <p>Хэлцлийг байгуулах, өөрчлөх, дуусгавар болгох журмыг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллага боловсруулж Засгийн газар батална. Хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл байгуулсан хуулийн этгээд энэ зүйлийн 1 дүгээр заалтын 1 дэх хэсэгт тусгасан үүргийг гэрээний хавсралт хэсэг болох хөрөнгө оруулалтын хуваарийн дагуу биелүүлэх бөгөөд түүнд заасан санхүүжилтийн хамгийн багадаа тал хувийг эхний 4 жилд хэрэгжүүлнэ. Түүнээс гадна хэлцэл хэрэгжих хугацаанд төсвийн тухай хуульд заасан, санхүүжилт эхлэх жилийн 01 сарын 01-ний өдөр хүчин төгөлдөр мөрдөх сарын тооцооллын индексийг 20 мянга дахин нэмэгдүүлснээс багагүй дүнг Казахстан Улсын боловсон хүчнийг сургахад зарцуулах үүрэгтэй байна.</p>
----------------------------------	--	--

		Хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл байгуулах нь энэ хуульд заасны дагуу хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт олгох гэрээ байгуулахад саад болохгүй ба хөрөнгө оруулалтын үүргийн хэлцэл байгуулах үед хүчин төгөлдөр үйлчилж байх Казахстан УлсынТатварын хуулийн дагуу татварын хөнгөлөлтөд хамрагдана. Хэлцэл хэрэгжих хугацааг хуулийн 289 дүгээр зүйлийн 3 дугаар заалтын дагуу оролцогч талууд тохиролцсоны үндсэн дээр, эсхүл нэг талын саналаар дуусгавар болгож болно. Түүнээс гадна энэ зүйлийн 1 дүгээр заалтын 1 дэх хэсэг, 2 дугаар зүйл, 3 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, 4 дүгээр зүйлд заасан үүрэг болон шаардлагыг хангаагүй тохиолдолд Засгийн газраас мэдэгдэл хүргэх бөгөөд энэ өдрөөс 3 сарын дараа хэлцлийг нэг талын саналаар хугацаанаас өмнө дуусгавар болгоно.
296 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалттай холбоотой маргааныг шийдвэрлэх	Хөрөнгө оруулалтын маргаан гэж хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаатай холбогдуулан хөрөнгө оруулагч, том хөрөнгө оруулагч болон Засгийн газрын байгууллагуудын хооронд байгуулсан гэрээний үүрэгтэй холбоотой үүссэн маргааныг хэлнэ. Уг маргааныг хэлэлцэн тохиролцох замаар, эсхүл талууд өмнө хэлэлцэж тогтоосон маргаан шийдвэрлэх журмын дагуу шийдвэрлэнэ. Хөрөнгө оруулалтын маргааныг ийнхүү шийдвэрлэх боломжгүй бол олон улсын гэрээ, Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу тус улсын шүүхэд, мөн талуудын хэлэлцэж тогтоосон арбитрын журмаар шийдвэрлэнэ. Хөрөнгө оруулалттай холбоогүй маргааныг Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн дагуу шийдвэрлэнэ.
296-1 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийг дагаж мөрдсөн эсэхийг хянах хэлбэрүүд	Хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийг дагаж мөрдсөн эсэхийг хөрөнгө оруулалтын эрх бүхий байгууллага дараах хэлбэрээр хянаж шалгана . <ul style="list-style-type: none"> • Энэ хуульд заасны дагуу ирүүлсэн тайланг судалж, дүн шинжилгээ хийсний үндсэн дээр хянах; • ажлын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх бичиг баримт, хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийг харгалзан хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа хэрэгжүүлж буй объектод очиж үзлэг хийх.

<p>296-2 дугаар зүйл</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийн биелэлтэд хяналт тавих ажлыг зохион байгуулах, хэрэгжүүлэх журам</p>	<p>1.Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулагдсаны дараа Казахстан Улсын хуулийн этгээд хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагаас тогтоосон загварын дагуу гэрээний хэрэгжилтийн хагас жилийн тайланг холбогдох бичиг баримтын хамт 07 сарын 25, 01 сарын 25-нд тус тус ирүүлнэ.</p> <p>2.Хөрөнгө оруулалт болон тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээний хавсралтад талуудын тохиролцсоноор жилд 2 удаа өөрчлөлт оруулж болно.</p> <p>3.Ажлын хөтөлбөр хэрэгжиж дуусаад, хөрөнгө ашиглалтад орсноос хойш 6 сарын дотор хөрөнгө оруулалт хийсэн объектод очиж шалгах ажлыг явуулна.</p> <p>4.Хяналт, шалгалтын дүнг үндэслэн хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагын төлөөлөгч болон хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээдийн удирдлага хөрөнгө оруулалтын ажлын явцын талаарх актад зохих журмын дагуу гарын үсэг зурна.</p> <p>5.Хөрөнгө оруулалтын гэрээний ажлын хөтөлбөрийг биелүүлээгүй, эсхүл зохих ёсоор гүйцэтгээгүй тохиолдолд хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах байгууллагаас хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд зөрчлийн талаар бичгээр мэдэгдэл илгээх ба зөрчлийг арилгахад 3 сарын хугацаа олгоно.</p> <p>6.Хөрөнгө оруулалтын эрх бүхий байгууллагаас хийсэн шалгалтын үр дүнд хөрөнгө оруулалтын төслийг хэрэгжүүлэхдээ гаалийн татвараас чөлөөлж импортоор оруулж ирсэн технологийн тоног төхөөрөмж, түүний эд анги, сэлбэг хэрэгсэл, түүхий эд, материалыг өгөөгүй, эсхүл ашиглагдаагүйг тогтоосон бол тэдгээрийн төлбөрийг хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт эдэлсэн (гаалийн татвараас чөлөөлөгдсөн) Казахстан Улсын хуулийн этгээдэд хууль тогтоомжид заасны дагуу торгуулийн хамт төлүүлнэ.</p> <p>7.Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээд нь ажлын хөтөлбөр хэрэгжиж дууссанаас хойш 2 сарын дотор аудитын тайланг хөрөнгө оруулалтын асуудал хариуцах эрх бүхий байгууллагад ирүүлэх бөгөөд үүнд дараах зүйлийг тусгана. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ажлын хөтөлбөрийн дагуу хөрөнгө оруулалтын ажил үүргийн хэрэгжилтийн талаарх мэдээлэл; • ажлын хөтөлбөрийн дагуу худалдаж авсан үндсэн хөрөнгийг тодорхойлж бичих; • ажлын хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг баталгаажуулсан баримт бичгийн нэгдсэн бүртгэл; • хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлийг биелүүлсэн талаарх мэдээлэл.
----------------------------------	---	---

		<p>Хэрэв хөрөнгө оруулалтын гэрээнд хөрөнгө оруулалтын урамшуулал олгохоор тусгасан бол хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээд 2 сарын хугацаанд зохих шаардлагыг хангасан аудитын тайланг эрх бүхий байгууллагад хүргүүлнэ.</p> <p>8. Улсын эдийн засгийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор хөрөнгө оруулалтын гэрээг цуцлах тухай мэдээллийг: зохих арга хэмжээ авах учир улсын орлогын байгууллагад, шаардлагатай бол төрийн бусад байгууллагад; төрөөс буцалтгүй тусламж (материаллаг дэмжлэг) олгосон хөрөнгө оруулалтын гэрээний дагуу улсын орлогын байгууллагууд, төрийн өмчийг удирдах эрх бүхий байгууллага, газар зохион байгуулалтын эрх бүхий төв байгууллага, түүнчлэн орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагуудад хүргүүлнэ.</p> <p>9. Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан Казахстан Улсын хуулийн этгээд гэрээ хүчин төгөлдөр үйлчлэх хугацаанд: төрийн буцалтгүй тусламж (материаллаг дэмжлэг) болон ажлын хөтөлбөрийн дагуу худалдаж авсан эд хөрөнгийн үндсэн зориулалтыг өөрчлөх эрхгүй; төрийн буцалтгүй тусламж (материаллаг дэмжлэг) болон ажлын хөтөлбөрийн дагуу худалдаж авсан эд хөрөнгийг өмчөөс хасах эрхгүй.</p> <p>10. Гаалийн албан татвараас чөлөөлөх объект зориулалтын дагуу ашиглагдаж буй эсэхэд тавих хяналтыг Евразийн эдийн засгийн комиссоос тогтоосон журмын дагуу явуулна.</p>
--	--	---

2.2.2. Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны шинэчлэлт

Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын хууль, түүнд оруулсан нэмэлт өөрчлөлт, шинэчлэлийн талаар авч үзэхдээ Казахстан Улсын Каспийн их сургуулийн хуулийн ухааны доктор Светлана Морозын “Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын хууль тогтоомж: өнгөрсөн, одоо, ирээдүй”³⁵ сэдэвт 2022 оны судалгааны тайланг ашиглав.

Энэ тайланд 1990 оноос өнөөг хүртэлх Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын хуулийг хөгжлийн 5 үе шатад хуваан авч үзсэн бөгөөд хөгжлийн үе шат бүрийг тодорхойлж, хөрөнгө оруулагчдыг татах зорилгоор батлагдсан хууль, тэдгээрийн өөрчлөлт, шинэчлэлтийн талаар шинжлэн судалсан байна.

³⁵ INVESTMENTS AND PUBLIC FINANCE, Editors Svetlana Moroz Urszula K. Zawadzka-Pań, Białystok 2022 https://www.katpartners.kz/Articles/Investments%20and%20Public%20Finance_monograph.pdf

Хөгжлийн эхний үе

1990 оны 12 дугаар сарын 07-ний өдөр **Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Казах Улсын гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай** хууль батлагдан гарсан бөгөөд анх удаа гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай ойлголтыг тодорхойлсон. Энэ хуульд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг шаардлагатай баталгаагаар хангах зүйл заалтуудыг тусгасан ба ингэснээр гадаадын хөрөнгө оруулалт, дэвшилтэт технологи, менежментийн туршлага татахыг зорьсон байна. Хуулийн үндсэн заалтууд тунхаглалын шинж чанартай байсан хэдий ч хууль хэрэгжсэнээр дараах эерэг үр дүнд хүрсэн гэж үздэг:

- Аль хэдийн бий болсон хөрөнгө оруулалтын харилцааг хууль ёсны дагуу зохицуулах эрх зүйн орчныг бий болгосон.
- Хуульд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг 4 жилийн хугацаанд татах журмыг тогтоосноор гадаадын хөрөнгийн урсгалд хувь нэмэр оруулсан.
- Хуульд анх удаа гадаадын хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах гадаадын хөрөнгө оруулалтын баталгааны тухай хэсэг орсон нь боломжит хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг нэмэгдүүлж, тэдний үйл ажиллагаанд эерэг нөлөө үзүүлсэн.

Хөгжлийн хоёр дахь үе

1994 оны 12 дугаар сарын 27-ны өдөр Казахстан Улсын **Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай** хууль батлагдсан. Энэ хуулиар улсын эдийн засагт гадаадын хөрөнгө оруулалт татах үндэслэлийг тодорхойлж, хөрөнгө оруулалтад төрийн баталгааг олгосон, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хариуцах зохион байгуулалтын бүтцийг бий болгосон, гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай холбоотой маргааныг шийдвэрлэх журмыг тодорхойлсон байна. (*Казахстан Улсын Иргэний хууль (Ерөнхий хэсэг)*) энэ хуультай нэг үед батлагджээ)

Хууль батлагдан гарсан нь тухайн үед үндэсний хөрөнгө оруулалт гэх зүйл байгаагүй тус улсын хувьд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татах нь хэчнээн чухал байсныг харуулсан гэж үздэг. Энэ үед батлагдсан хууль, эрх зүйн зохицуулалтуудын нэлээд хэсэг нь урт хугацааны хэтийн төлөвгүй түр зуур л хэрэгжсэн байна.

Хөгжлийн гурав дахь үе

1997 оны 02 дугаар сарын 28-ны өдөр Казахстан Улсын **Шууд хөрөнгө оруулалтад төрөөс дэмжлэг үзүүлэх тухай** хууль батлагдсан. Хуульд хөрөнгө оруулалтын үндсэн зорилтуудыг тодорхойлсон бөгөөд шинэ технологи, дэвшилтэт тоног төхөөрөмж, ноу-хау нэвтрүүлэх; дотоодын

зах зээлийг өндөр чанартай бараа, үйлчилгээгээр хангах; үндэсний үйлдвэрлэгчдийг төрөөс дэмжих, урамшуулах; экспортод чиглэсэн, импортыг орлох үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх; шинэ ажлын байр бий болгох; байгаль орчныг хамгаалах зэрэг харилцааг зохицуулсан байна.

Энэ хууль хэрэгжих болсноор дараах эерэг үр дүнд хүрсэн гэж дүгнэжээ:

- Казахстан Улс шууд хөрөнгө оруулалтын харилцааг зохицуулах тусгайлсан хуультай болсон.
- Хөрөнгө оруулалтын хууль тогтоомж нь хөгжлийнхөө явцад чанарын шинэ түвшинд хүрсэн.

Судалгааны тайланд тэмдэглэсэнээр, энэ хууль батлагдахаас өмнө тус улсын хөрөнгө оруулалтын бодлого хөрөнгө оруулалтад таатай орчин бүрдүүлэх гэхээс илүү гадаадын хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх, эрх зүйн зохицуулалт (дэглэмийг) бий болгоход чиглэж байсан. Энэ үед гадаадын хөрөнгө оруулалтыг газар ашиглахад голчлон зарцуулсан нь улсын эдийн засгийн хөгжилд бодитой нөлөө үзүүлээгүй, зөвхөн гадаадын хөрөнгө оруулагчдын ашиглаж байсан газрын хэмжээг нэмэгдүүлэхэд хүргэсэн тул үр ашиг бага байсан гэж дүгнэжээ. Үүний улмаас тухайн үед гадаадын хөрөнгө оруулалтын ихэнх хэсэг дамын шинжтэй болж хувирсан байна.

Тиймээс Шууд хөрөнгө оруулалтын тухай хууль батлагдсантай зэрэгцэн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд чухал нэмэлт, өөрчлөлтүүдийг оруулсан. Үүнд хүргэсэн шалтгаануудаас дурдвал, Казахстаны тал хүлээсэн үүргээ зөрчсөний улмаас үндэсний хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хооронд Засгийн газрын баталгаагаар байгуулсан гэрээг хэрэгжүүлэх явцад төрд учирсан томоохон хохирлыг дурдаж болно.

Хөгжлийн дөрөв дэх үе

2003 оны 01 дүгээр сарын 08-ны өдөр Казахстан Улсын **Хөрөнгө оруулалтын тухай** хуулийг баталсан. Энэ хуулиар хөрөнгө оруулалтын харилцааг зохицуулдаг хуулиудыг нэгтгэсэн. Түүнчлэн, Казахстан Улсад үйл ажиллагаа явуулж буй хөрөнгө оруулагчдад баталгаа гаргах болсон ба гадаадын болон үндэсний хөрөнгө оруулалтын хувьд нэгэн адил үйлчлэх эрх зүйн зохицуулалтуудыг тодорхойлсон байна. Тухайлбал, Казахстан Улсад үйл ажиллагаа явуулах хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хууль ёсны дагуу хамгаалах баталгаа, үүнд хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг Казахстан Улсын хууль тогтоомж, бусад зохицуулалтын актууд, түүнчлэн тус улсын соёрхон баталсан олон улсын гэрээгээр бүрэн бөгөөд болзолгүй хамгаалах; төрийн байгууллага нь хууль тогтоомжид нийцээгүй акт гаргасны улмаас, түүнчлэн эдгээр байгууллагын албан тушаалтны

хууль бус үйлдлийн (эс үйлдлийн) улмаас хөрөнгө оруулагчид учирсан хохирлыг Иргэний хуулийн дагуу нөхөн төлүүлэх баталгаагаар хангасан. Мөн орлогоо ашиглах баталгаа; хөрөнгийг улсын хэрэгцээнд болон шаардлагатай тохиолдолд албадан авахад хөрөнгө оруулагчдын эрхийн баталгааг хангахаар болсон.

Судалгааны **тайланд дүгнэснээр**, Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн үндсэн зохицуулалт үндэсний болон гадаадын хөрөнгө оруулагчдад адил тэгш үйлчлэх эерэг санаа агуулсан боловч зарим талаараа дутагдалтай гэж үзсэн байна. Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа явуулахад тэгш нөхцөл бүрдүүлэхийг зорьсон ч үндэсний хөрөнгө оруулагчдын эрх зүйн байдалд ямар ч өөрчлөлт ороогүй тул, харин гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хууль эрх зүйн байдлыг үндэсний хөрөнгө оруулагчидтай адилтгасан нь тэдний байдлыг дордуулсан тул хэн хэнд нь ашигтай байгаагүй гэж үзжээ.

Эдгээрээс гадна хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах зорилгоор төрийн захиргааны бүтцэд олон шинэчлэл хийсний эцэст **2014 онд Хөрөнгө оруулалт, хөгжлийн яам**, Казахстан Улсын Ерөнхийлөгчийн дэргэд **Үндэсний хөрөнгө оруулагчдын зөвлөл, Хөрөнгө оруулалтын Омбудсман** зэрэг шинэ бүтцүүдийг байгуулсан байна.

Хөгжлийн тав дахь үе

2015 оны 10 дугаар сарын 29-ний өдөр Казахстан Улсын **Бизнес эрхлэлтийн тухай** хууль батлагдан гарсан. Ингэснээр Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль хүчингүй болж, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулиар зохицуулах болсон. Энэ хууль 2016 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн ба мөн өдрөөс дараах хуулиуд хүчингүй болсон байна (Доорх хуулиудын хүрээнд зохицуулагдаж байсан харилцааг Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулиар зохицуулах болсон):

- 2006 оны 01 дүгээр сарын 31-ний өдрийн Хувийн аж ахуй эрхлэх тухай;
- 1998 оны 03 дугаар сарын 31-ний өдрийн Тариалан, мал аж ахуйн фермийн тухай;
- 2003 оны 01 дүгээр сарын 08-ны өдрийн Хөрөнгө оруулалтын тухай;
- 2008 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдрийн Өрсөлдөөний тухай;
- 2011 оны 01 дүгээр сарын 06-ны өдрийн Төрийн хяналт, шалгалтын тухай;
- 2012 оны 01 дүгээр сарын 09-ний өдрийн Үйлдвэрлэл, инновацын үйл ажиллагааг төрөөс дэмжих тухай.

Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийг боловсруулахдаа аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагааг зохицуулдаг хэм хэмжээг системчлэх, Казахстан Улсад бизнес эрхлэх ерөнхий зарчмуудыг бий болгох, бизнес эрхлэх харилцааг зохицуулдаг олон тооны хуулиудыг нэгтгэсэн нэг хууль гаргахыг чухалчилж байсан.

Судалгааны тайланд тэмдэглэсэнээр, хөрөнгө оруулалтын асуудлыг зохицуулах хуулийн зарим зүйл заалтууд бодит амьдралд нийцээгүй бөгөөд онолын хувьд эргэлзээтэй гэж үзжээ:

- Бүх хөрөнгө оруулагчийг бизнес эрхлэгч гэж авч үзэх нь учир дутагдалтай.
- Өмнөх хууль буюу Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн дутагдал, буруу тооцооллыг Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн 25 дугаар бүлэгт тэр чигт нь оруулсан.
- Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд үзүүлэх дэмжлэгийн хүрээг эрс хумьж зөвхөн төрөөс үзүүлэх дэмжлэгээр хязгаарласан.

Судалгааны тайланд дүгнэсэнээр, хуулийн шинэчлэл нь хөрөнгө оруулагчдад хөнгөлөлтийн гэрээний нөхцөлийг дагаж мөрдөх, үүгээр тэдний үйл ажиллагаанд тавих хяналтыг чангатгахад чиглэгдсэн ба энэ нь нэг талдаа хөрөнгө оруулагчдад захиргааны шинэ саад бэрхшээл үүсгэж болзошгүй ч, нөгөө талдаа хөрөнгө оруулалтын харилцааг оновчтой болгож, нийтийн эрх ашгийг хамгаална гэж үзжээ.

Хөгжлийн тав дахь үе нь хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг бизнес эрхлэлтийн хууль тогтоомжид шингээх үе шат гэж тодорхойлогдохоос гадна Казахстан Улсад гадаадын хөрөнгө оруулагчдын оролцоотойгоор хөрөнгө оруулалтын идэвхийг нэмэгдүүлэх шинэ арга замыг эрэлхийлэх үе шат гэж тодорхойлсон байна. **Энэ үеэр Казахстан Улсад хөрөнгө оруулалтыг дэмжих чиглэлээр хийгдсэн бас нэг арга хэмжээ нь 2015 оны 12 дугаар сарын 07-ны өдөр “Астана олон улсын санхүүгийн төв” байгуулагдсан явдал юм.**

Энэ нь төв азийн орнууд, транскавказын орнууд, Евроазийн эдийн засгийн холбоо, Ойрх Дорнодын орнууд, Хятадын баруун хэсэг, Монгол, Европын орнуудыг хамардаг санхүүгийн төв юм. Түүний эрх зүйн зохицуулалт нь Англи, Уэльсийн хууль тогтоомж, дэлхийн санхүүгийн тэргүүлэх төвүүдийн стандарт, зарчим, хэм хэмжээ, жишигт суурилдаг. Төвийн үйл ажиллагааг түүний өөрийн хууль эрх зүйн актуудаар зохицуулах ба түүгээр зохицуулагдаагүй асуудлыг Казахстан Улсын хууль тогтоомжоор зохицуулдаг байна. Түүнээс гадна төвийн албан ёсны хэл англи хэл байх ба оффисын ажил мөн шүүх хуралдааныг англи хэл дээр явуулдаг. Бүх гүйлгээ англи хэл дээр хийгдэнэ.

“Астана олон улсын санхүүгийн төв” нь олон улсын түвшний шүүгчдийг оролцуулдаг, Казахстан Улсын шүүхийн тогтолцооноос тусдаа бие даасан шүүхтэй бөгөөд талуудын хооронд арбитрын хэлэлцээр байгуулсан тохиолдолд маргааныг хянан шийдвэрлэдэг.

Дээрхээс гадна хөрөнгө оруулах итгэлийг бий болгох, Казахстан Улсын хууль шүүхийн системд итгэх итгэлийг нэмэгдүүлэх зорилгоор **Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шалгах тухай хуульд тусгайлан заасны дагуу хөрөнгө оруулалтын маргааны талаарх иргэний хэрэг болон Засгийн газраас хөрөнгө оруулагчийн эсрэг гаргасан хөрөнгө оруулалтын талаарх маргааныг Астана хотын тусгайлсан тойрог дундын эдийн засгийн шүүх шийдвэрлэхээр зохицуулжээ.** Энэхүү заалт нь дор дурдсан хөрөнгө оруулагчид хамаарна.³⁶

- Бизнесийн үйл ажиллагаа явуулж буй гадаадын харьяа аж ахуйн нэгж (түүний салбар нэгж, төлөөлөгчийн газар);
- Казахстан Улсын хууль тогтоомжийн хүрээнд байгуулагдсан, саналын эрх бүхий хувьцааны 50 болон түүнээс дээш хувийг гадаадын хөрөнгө оруулагч эзэмшдэг гадаадын хөрөнгө оруулалт бүхий аж ахуйн нэгж;
- Засгийн газартай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулсан хөрөнгө оруулагч.

Астана хотын тусгайлсан эдийн засгийн шүүх нь эрх бүхий байгууллага болон албан тушаалтны гаргасан шийдвэрийг эсэргүүцэж гаргасан хөрөнгө оруулагчийн гомдлыг хэлэлцэн шийдвэрлэнэ.

2018 онд Хөрөнгө оруулалт, хөгжлийн яамыг Аж үйлдвэр, дэд бүтцийн хөгжлийн яам болгон өөрчлөн зохион байгуулснаар хөрөнгө оруулалт татах чиглэлээр төрийн бодлогыг тодорхойлох чиг үүргийг Үндэсний эдийн засгийн яаманд, уг бодлогыг хэрэгжүүлэх чиг үүргийг Гадаад хэргийн яаманд тус тус шилжүүлсэн байна.

Судалгааны тайланд, ийнхүү хөрөнгө оруулалтын чиглэлээр төрийн байгууллагуудын чиг үүргийг салгах нь зохимжгүй ба нэг яам хөрөнгө оруулалтын бодлогыг боловсруулах, нөгөө яам түүнийг хэрэгжүүлэх үүрэгтэй байгаа нь оновчтой бус гэж үзээд юуны өмнө хөрөнгө оруулалтын бодлогыг шинэчлэх шаардлагатайг онцолжээ.

Хөрөнгө оруулалтад төрөөс үзүүлэх дэмжлэг нь хөрөнгө оруулалтын хууль эрх зүйн орчны хөгжлийн явцад дараах байдлаар өөрчлөгдсөн байна.

³⁶ Civil procedural code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 377-V LRK., Article 27. Jurisdiction of civil cases to specialized courts, specialized compositions of the court and the court, 1-2, <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000377>

1997 оноос татварын хөнгөлөлт үзүүлэхдээ 10 жил хүртэлх хугацаанд татвараас бүрэн буюу хэсэгчлэн чөлөөлдөг байсан. Үүнд, орлогын албан татвар, газрын албан татвар, хөрөнгийн албан татварын хэмжээг гэрээ байгуулснаас хойш 5 жилд 100 хувь, дараагийн 5 жилд 50 хувиас хэтрэхгүй хэмжээнд бууруулахаар зохицуулсан (*Шууд хөрөнгө оруулалтад төрийн дэмжлэг үзүүлэх тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 2 дахь дэд хэсэгт заасны дагуу*).

1999 оноос татварын хөнгөлөлт үзүүлэх хугацааг 5 жил болгон бууруулсан. Үүнд, гэрээ байгуулсан өдрөөс хойш 5 жил хүртэл газрын албан татвар, хөрөнгийн албан татвараас чөлөөлөх, түүнчлэн албан татвар ногдуулах орлого хүлээн авсан өдрөөс *f* хойш 5 жил хүртэл, гэхдээ гэрээ байгуулсан өдрөөс хойш 8 жилээс илүүгүй хугацаагаар орлогын албан татвараас чөлөөлөхөөр болсон (*Шууд хөрөнгө оруулалтад төрийн дэмжлэг үзүүлэх тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 2 дахь дэд хэсэгт заасны дагуу*).

2003 оноос татварын хөнгөлөлт үзүүлэх хугацааг үндсэн хөрөнгөд оруулсан хөрөнгө оруулалтын хэмжээнээс хамааран тогтоох, гэхдээ 5 жилээс илүүгүй хугацаагаар олгодог болсон (*Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны дагуу*).

2014 оноос татварын хөнгөлөлт, хөрөнгө оруулалтын урамшууллыг зөвхөн хөрөнгө оруулалтын тэргүүлэх чиглэлийн төслүүдэд олгохоор болсон.

2016 оноос эхлэн тусгай хөрөнгө оруулалтын төсөлд татварын хөнгөлөлт үзүүлэхээр болсон байна:

- тусгай хөрөнгө оруулалтын гэрээний дагуу түүхий эд эсхүл материалын импортыг нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлөх (*Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн 25 дугаар бүлгийн 290 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн 3 дахь дэд хэсэгт заасны дагуу*)³⁷;
- тэргүүлэх ач холбогдол бүхий хөрөнгө оруулалтын төсөлд аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татварыг 100 хувиар бууруулах, газрын албан татварын хэмжээнд 0 коэффициент хэрэглэх, хөрөнгийн албан татварыг 0 хувиар тооцох (*Бизнес эрхлэлтийн тухай хуулийн 25 дугаар бүлгийн 290 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн 1 дэх дэд хэсэгт заасны дагуу*).³⁸

³⁷ Предпринимательский кодекс Республики Казахстан
Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗПК., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375#z290>

³⁸ Предпринимательский кодекс Республики Казахстан
Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗПК., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375#z290>

Судалгааны тайланд тэмдэглэснээр, Казахстан Улсын Засгийн газар эхлээд хөрөнгө оруулалтад үзүүлэх хөнгөлөлтийн жагсаалтаа тэлж аль болохоор нэмэгдүүлж, дараа нь бууруулах бодлого хэрэгжүүлсэн, гэхдээ татварын хөнгөлөлтийг бүрэн хасахаас татгалзаж, “татварын хөнгөлөлт” гэсэн нэр томъёог “хөнгөлөлт” гэж сольсон. Ийнхүү татварын хөнгөлөлтөөс бараг татгалзсан нь томоохон алдаа байсан гэж дүгнэсэн байна. Учир нь хөнгөлөлтийг бүх хөрөнгө оруулалтын төслүүдэд бус зөвхөн стратегийн болон тусгай төсөлд олгож байгаа нь хөрөнгө оруулалт татахад хангалтгүй гэж үзжээ.

Казахстан Улсын хувьд, 1990-ээд оны эхэн, дунд үед хэрэгжүүлж байсан шиг хөрөнгө оруулагчдыг “ямар ч үнээр хамаагүй” татах бодлого руугаа буцахгүй, бас 2000-аад оны эхэн үеэс өнөөдрийг хүртэл хэрэгжүүлж ирсэн хөрөнгө оруулагчдын үйл ажиллагаанд тавих төрийн хяналтыг чангатгах бодлогоо өөрчлөх шаардлагатайг судлаачийн зүгээс онцолсон байна.

Түүнчлэн судалгааны тайланд, Казахстан Улс тусгаар тогтносон цагаас хойш хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх талаар дорвитой алхмууд хийж, энэ чиглэлээр тодорхой үр дүнд хүрсэн ч хүндрэлтэй асуудлууд багагүй байгаа гэдгийг онцолжээ.

Хөрөнгө оруулалтын бодлогодоо эрс өөрчлөлт хийх, төрийн удирдлагын тогтолцоог байнга шинэчлэх, хөрөнгө оруулагчдын үйл ажиллагааг зохицуулах үүрэг бүхий төрийн байгууллагуудыг бий болгох зэрэг нь зарим талаараа хөрөнгө оруулалт татах сонирхолд сөргөөр нөлөөлж байгааг мөн дурдсан байна.

2.2.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

Казахстан Улс нь тусгаар тогтносноос хойш хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчноо хэд хэдэн удаа өөрчлөн шинэчилсэн бөгөөд хамгийн сүүлд 2016 онд хөрөнгө оруулалтын хуулиа өөрчилсөн. Энэхүү өөрчлөлт нь эдийн засагт хэрхэн нөлөөлснийг тоон болон чанарын үзүүлэлтийн хувьд авч үзье.

Эдийн засагт үзүүлэх тоон нөлөөлөл

Казахстан Улс байгалийн асар их баялагтай бөгөөд уул уурхайн салбарт оруулсан хөрөнгө оруулалтын үр нөлөөгөөр эдийн засаг нь хурдацтай өсөж өндөр орлоготой орны нэг болж чадсан. Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татахын тулд Хөрөнгө оруулалтын хуульдаа оруулсан өөрчлөлт нь Казахстан Улсын эдийн засагт хэрхэн нөлөөлснийг үзье.

Доорх зурагт ДНБ-ий хэмжээг 2012-2022 он хүртэл сүүлийн 10 жилийн байдлаар авч үзэв.

Зураг 4. Казахстан Улсын 2012-2022 онуудын ДНБ-ий өсөлт (хувиар)

Эх сурвалж: ДНБ-ий өсөлтийн тоог Дэлхийн банкны тоон мэдээллээс авав. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/1f4a498/Popular-Indicators>

2003 онд хөрөнгө оруулалтын тусгайлсан хууль баталсны дараа 2003-2008 оны хооронд Казахстан Улсын эдийн засаг жилд дунджаар 9.6% өссөн бол 2008 оны санхүүгийн хямралын дараагаар 2014 он хүртэл жилд дунджаар 6.3% өссөн. 2014 оноос дэлхийн зах зээл дэх түүхий эдийн үнэ буурч, гадаад орчин тааламжгүй болсны үр дүнд эдийн засгийн өсөлт нь 3 жил дараалан буурч, 2016 онд 1.1% хүртэл буурсан байна.

Улмаар эдийн засгийн өсөлтөө эрчимжүүлэх арга хэмжээ авах шаардлагатай болсон бөгөөд хоёр арга хэмжээ авч хэрэгжүүлсэн. **Нэгдүгээрт**, Казахстан Улс Дэлхийн худалдааны байгууллагад элсэн орсон. **Хоёрдугаарт**, Хөрөнгө оруулалтынхаа хуулийг өөрчилсөн. Энэ 2 арга хэмжээ болон дэлхийн зах зээл дэх түүхий эдийн үнэ тогтворжсоноор эдийн засгийн өсөлт 4 гаран хувиар нэмэгдсэн байна. Үүнээс гадна нийт гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын (ГШХО) хэмжээнд хэрхэн нөлөөлснийг харъя.

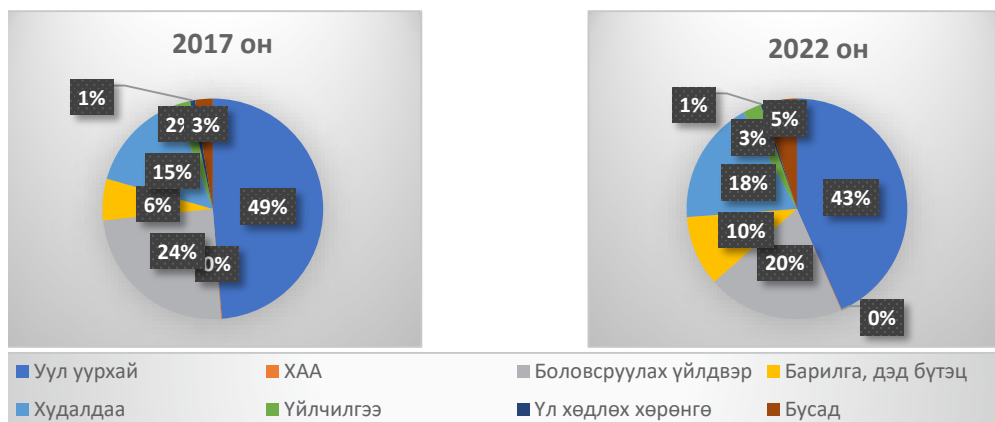
Зураг 5. Казахстан Улсын 2012-2022 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (тэрбум ам.доллар)

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын тоон үзүүлэлтийг Казахстаны Үндэсний банкны статистик мэдээллээс авав. <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamye-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya>

2003 оноос хойш гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын нийт хэмжээ нь тасралтгүй өсөж 2012 онд хамгийн дээд түвшин буюу 28.9 тэрбум ам.долларт хүрсэн. 2012 оноос хойш гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт буурах хандлагатай болсон ба 2016 онд Хөрөнгө оруулалтын хуулиа өөрчилсний дараа тогтворжин өсөх хандлагатай болжээ. Улмаар 2022 онд 28 тэрбум ам.долларт хүрч, 2012 оноос хойших хамгийн дээд түвшинд хүрсэн байна. Одоо хөрөнгө оруулалтын бүтцийн нөлөөллийг авч үзье.

Зураг 6. Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын бүтэц (2017, 2022 онууд)

Хөрөнгө оруулалтын бүтцийн хувьд 2016 оны өөрчлөлтөөс хойш уул уурхайд оруулах хөрөнгө оруулалтын хувь буурч бусад салбарт оруулах хөрөнгө оруулалт нэмэгдсэн байна. Бусад салбарын хувьд боловсруулах салбарт оруулах хөрөнгө оруулалт үнийн дүнгээр өссөн боловч нийт хөрөнгө оруулалтад эзлэх хувь нь буурсан байна. Харин худалдаа, барилга, дэд бүтцийн салбарт оруулах хөрөнгө оруулалтын хувь хэмжээ өсжээ.

Эдийн засагт нөлөөлөх чанарын нөлөөлөл

Эдийн засгийн өсөлт болон гадаадын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ нь гадаад, дотоод олон хүчин зүйлээс хамаарч байдаг тул хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны нөлөөллийг тоон үзүүлэлтээс гадна чанарын нөлөөллөөр харуулах нь зохистой. Хөрөнгө оруулалтын хууль эрх зүйн өөрчлөлт нь хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулж, хөрөнгө оруулагчийн хандлагыг эерэг болгоход чиглэдэг. Хөрөнгө оруулалтын орчныг үнэлдэг олон улсын түгээмэл үзүүлэлтийн нэг нь Дэлхийн банкнаас гаргадаг “Ease of doing Business” индекс юм. Дэлхийн банкнаас энэхүү үзүүлэлтийг тодорхойлохдоо 2016 онд 189 орныг, 2017-2022 онуудад 190 орныг хамруулан авч үзсэн байна.

**Хүснэгт 11. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр
Казахстан Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)**

	2016	2017	2018	2019	2020
Байр	41	35	36	30	25
Оноо	72.7	75.1	75.4	78	79.6

*Эх сурвалж: Дэлхийн банкны “Doing business” тайлан 2016-2020
<https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>*

2016 онд оруулсан өөрчлөлтөөс хойш Казахстан Улсын оноо жил бүр өссөн бөгөөд 2016 онд 72.7 оноотой байсан бол 2020 онд 79.6 болж өссөн байна. Мөн энэхүү үзүүлэлтээрээ 2016 онд дэлхийн 189 орноос 41 дүгээр байр эзэлсэн бол 2020 онд 25 дугаар байранд орж амжилтаа ахиулсан байна. Үүнээс үзэхэд, Казахстан Улсын хөрөнгө оруулалтын орчин өмнөхөөсөө илүү тааламжтай болсон нь харагдаж байна.

2.3. БҮГД НАЙРАМДАХ УЗБЕКИСТАН УЛС

Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс (БНУЗУ)-ын эдийн засаг нь газрын тос, байгалийн хий, металл, алт, зэрэг асар их нөөц, байгалийн баялгийн хүчээр тогтвортой өсөж байна. Узбекистан Улс хөвөнгийн үйлдвэрлэлээр дэлхийн хэмжээнд тавдугаар байр эзэлдэг бөгөөд хөдөө аж ахуй, жимс жимсгэнэ, хүнсний ногооны чиглэлээр төрөлжүүлж, хөгжүүлэх, хүн амын өсөлттэй холбоотойгоор ажлын байрыг шинээр бий болгож, нэмэгдүүлэх, гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО)-ыг татах таатай орчин бүрдүүлэх, цаашид хуулийн орчин сайжруулах арга замыг нэвтрүүлэх зэрэг асуудлууд эдийн засгийн өсөлтийг нэмэгдүүлнэ гэж үздэг.

Түүнчлэн, тус улс нь гадаад валютын нөөц, төрийн хөрөнгө оруулалт, шинэчлэлийн хүчирхэг хөтөлбөртэй, институцийн болон хувь хүний чадавх, хувьчлал, монополчлолыг задлах, хөрөнгийн зах зээлд шинэчлэлийг хийх хөгжлийн үе шатуудыг эхлүүлэх шаардлага тулгарсан байна.

2016 оноос хойш Узбекистан Улсын Засгийн газар шинэчлэлийн хөтөлбөрийг эхлэн хэрэгжүүлж, улсын сектороос хувийн хэвшил рүү шилжүүлэх арга хэмжээг шат дараатай авч хэрэгжүүлсэн байна.

Засгийн газрын 2017-2021 онд хэрэгжүүлэх “Үндэсний хөгжлийн стратеги”-д эдийн засгийг либералчлах, нийгмийн шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх, төрийн удирдлагын тогтолцоог шинэчлэх, хууль дээдлэх ёсыг бэхжүүлэх асуудлыг онцгойлон тусгасан байна.

Хөрөнгө оруулалтын хуулийн 2019 оны шинэчлэлтээр, хувийн хэвшлийн өсөлт, ажлын байрыг нэмэгдүүлэх асуудлуудыг хөндсөн бөгөөд төрийн

удирдлагын шинэчлэл, төрийн байгууллагуудын давуу байдлыг бууруулж, төрийн өмчийг хувьчлах, хөрөнгө оруулалтыг татах, эдийн засгийн гол салбаруудыг өрсөлдөөнт зах зээлд нээлттэй ил тод болгох, тогтвортой байдлыг хангахад чиглүүлсэн байна.

2.3.1. Хууль эрх зүйн орчин

Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс (БНУЗУ)-ын хөрөнгө оруулалтын асуудлыг 2019 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр Хууль тогтоох Сенатын танхимд хэлэлцэн баталсан “Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай” (*The Law on Investments and Investment Activity, LRU-598*) хуулиар зохицуулдаг. Тус хууль нь 2020 оны 01 дүгээр сарын 27-ны өдрөөс хүчин төгөлдөр хэрэгжиж эхэлсэн бөгөөд 12 бүлэг, 69 зүйл байна. Мөн түүнчлэн, Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтай холбоотой Ерөнхийлөгчийн зарлиг болон Засгийн газрын тогтоол, хэд хэдэн эрх зүйн актууд байдаг. Үүнд:

- “Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хууль”2019 (*Law on Investments and Investment Activities, ZRU-598*³⁹);
- “Аж ахуйн нэгжийн эрх чөлөөний баталгааны тухай хууль” 2021 (*Law on Guarantees of the Freedoms of Entrepreneurial Activity (ZRU-328, 2012)*);
- “Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хууль”2020 (*Law on Special Economic Zone ZRU-604*);
- Бүтээгдэхүүн хуваах гэрээний тухай хууль (*Law on Production Sharing Agreement, 2001 312-II*);
- “Концессын тухай хууль”1995 (*Concession Law, 110-I*);
- “Хөрөнгө оруулалтын болон хувьцааны сангийн тухай хууль” (*Law on Investment and Mutual Funds, 2015, ZRU-392*);
- “Төр, хувийн хэвшлийн тухай хууль” (*Law on Public Private Partnership, 2019, ZRU 537*);

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад хамаарал бүхий бусад хууль тогтоомжууд:

- “Улсын төсвийн тухай хууль” (2021.12.30, ZRU-742);
- “Даатгалын үйл ажиллагааны тухай хууль”(2021.11.23, ZRU-730);
- “Газар тариалангийн бус газрыг хувьчлах тухай хууль” (2021.11.23 ZRU-728);
- “Тээврийн тухай хууль”(2021.08.09, ZRU-706);
- “Тусгай зөвшөөрөл олгох тухай хууль” (2021.07.14, ZRU-701);
- “Олон улсын байгууллагын конвенцыг соёрхон батлах тухай хууль”(2021.06.04, ZRU-693);

³⁹ <https://miit.uz/en/menu/investitsionnoe-regulirovanie>

- “Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс дахь гадаадын иргэн, харьяалалгүй иргэдийн эрх зүйн байдлын тухай хууль” (2021.06.04, ZRU-692);
- “Төрийн болон орон нутгийн өмчийн хөрөнгөөр бараа, ажил үйлчилгээ худалдан авах тухай хууль” (2021.04.22 ZRU-684);
- “Байгаль орчны аудитын тухай хууль” (202.03.15, ZRU-678);
- “Аудитын тухай хууль” (2021.02.25, ZRU-677);
- “Олон улсын арилжааны арбитрын хууль” (2021.02.16, ZRU-674);
- “Хөвөн, нэхмэлийн кластерийг зохицуулах арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.11.16 UP-14);
- Газрын хэвлийг ашиглагчдын албан татварын тухай Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.10.06 UP-6319);
- “Аж ахуйн нэгжийн захиргааны болон татварын ачааллыг бууруулах, хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах, сайжруулах арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.09.15 UP-6314);
- “Гэрээний харилцааг сайжруулах арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.09.14 UP-6313);
- “Гаалийн журмыг хялбаршуулах тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.09.10 UP-6310);
- “Аж ахуйн нэгжийн татварын албыг боловсронгуй болгох тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.09.07-ний өдрийн UP-6307);
- “Экспортлогч аж ахуйн нэгжийг дэмжих арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.09.07 UP-6306);
- “Газрын харилцааны ил тод байдлыг хангах, газрын эрхийг хамгаалах, өмчлөх талаар авах арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.06.08 UP-6243);
- “Хөрөнгийн зах зээлийг хөгжүүлэх арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.04.13, UP-6207);
- “Аж ахуйн нэгжид үзүүлэх төрийн үйлчилгээг сайжруулах арга хэмжээний тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.03.23 UP-6191);
- “Төрийн өмчийг хувьчлалыг эрчимжүүлэх тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2021.02.11 UP-6167) зэрэг⁴⁰ болно.

“Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай” (*The Law on Investments and Investment Activity*) хуульд гадаадын хөрөнгө оруулагчдын төрөөс олгосон эрхийн баталгаа, захиран зарцуулах, шилжүүлэх, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа дуусгавар болсонтой холбогдуулан эргэн төлөгдөх, хөрөнгийг улсын өмчид авах, өмчлөх, эрх хамгаалах, олон нийтэд нээлттэй, ил тод байх баталгаагаар хангах, Засгийн газраас гаргасан бусад баталгаа, хөрөнгө оруулагчдын тусгай эрх (*виз, оршин суух зөвшөөрөл гэх мэт*), гадаадын ажилчдыг татах, хөрөнгө оруулалтын даатгал, гадаадын хөрөнгө оруулалтын хууль эрх зүйн хэм хэмжээ зэрэг асуудлуудыг тусгасан байна.

⁴⁰ <https://www.state.gov/reports/2022-investment-climate-statements/uzbekistan/>

Түүнчлэн, концессын үйл ажиллагаа, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээ байгуулах, гүйцэтгэл, дуусгавар болгох, хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын болон венчурын сан, хөрөнгийн зах зээлийн зохицуулалт, түүний доторх үнэт цаасны хэлцэл, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, эдийн засгийн тусгай бүс зэрэг харилцааг хуулиар зохицуулдаг байна.

Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих асуудлыг нарийвчлан авч үзвэл:

- хөрөнгө оруулалтад татварын хөнгөлөлт үзүүлэх, хөрөнгө оруулагч, татвар төлөгчдөд тодорхой хугацаанд татварын хэмжээг бууруулж, зээл, зээлийн хуримтлагдсан хүүг үе шаттайгаар төлөх эрхээр хангах;⁴¹
- Засгийн газраас хөрөнгө оруулалтын санхүүжилтэд татвар, гаалийн хөнгөлөлт үзүүлэх зэрэг хэлбэрээр дэмжлэг олгодог байна.

Хуульд тусгаснаар, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа эрхэлж буй этгээдэд мөнгөн хөрөнгө, үнэт цаас, хөдлөх болон үл хөдлөх хөрөнгө, түүнчлэн эд хөрөнгийн эрх, оюуны өмч, түүн дотор ноу-хау зэргийг хамаатуулдаг байна.

Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах асуудлыг хуулиар тогтоосон. Уг хуульд Узбекистан Улсын Засгийн газар гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах эрхийг баталгаажуулж, үүний дагуу гадаадын хөрөнгө оруулагчдад нэмэлт хөнгөлөлт, давуу эрх олгодог байна. Харин хөрөнгө оруулагчид хөрөнгийн зах зээлд давамгайлах онцгой нөхцөл, эрх олгохыг хориглодог.

Хөрөнгө оруулалтын гэрээг цуцлах, тухайлбал, хөрөнгө оруулалтын гэрээг нэг талын саналаар цуцлах асуудлыг хуульд тусгасан байна. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй тохиолдолд Хөрөнгө оруулалт, үйлдвэр худалдааны яам нь гадаадын хөрөнгө оруулагчид түдгэлзүүлсэн шалтгааныг бичгээр хүргүүлж, мэдэгдэнэ. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид нь хөрөнгө оруулалтын түдгэлзүүлсэн шалтгаан тайлбарыг 3 сарын дотор танилцаад хариу ирүүлэхгүй тохиолдолд Хөрөнгө оруулалт, үйлдвэр худалдааны яам нь Засгийн газарт энэ тухай хүргүүлнэ. Дараа нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгө оруулалтын гэрээг хугацаанаас өмнө нэг талын саналаар цуцална.

Тус хуулийн 44 дүгээр зүйлд зааснаар хөрөнгө оруулалтын гэрээгээр олгосон хөнгөлөлтийн дагуу чөлөөлөгдсөн бүх татвар, бусад албан татварыг гадаадын хөрөнгө оруулагчийн хүсэлтээр дуусгавар болгосон, мөн хугацаанаас нь өмнө дуусгавар болгосон тохиолдолд чөлөөлөгдсөн бүх татварыг буцаан олгоно гэж заасан байдаг.

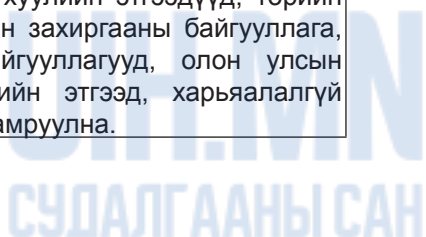
⁴¹<https://www.mondaq.com/inward-foreign-investment/892338/note-on-the-law-of-the-republic-of-uzbekistan-on-investments-and-investment-activities>

Хүснэгт 12. БНУзУ-ын Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны хуулийн зохицуулалт⁴²

Зүйл	Зохицуулалт	Зохицуулалтын агуулга
<i>Нэгдүгээр бүлэг: Нийтлэг зүйл (1-4 зүйлтэй)</i>		
1 дүгээр зүйл.	Хуулийн зорилт;	Энэ хуулийн зорилт нь : гадаад болон дотоодын хөрөнгө оруулагчдын болон хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны бүхий л харилцааг зохицуулахад оршино. Концессын үйл ажиллагаа, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээ байгуулах, гүйцэтгэл, дуусгавар болгох, хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын болон венчурын сан, хөрөнгийн зах зээлийн зохицуулалт, түүний доторх үнэт цаасны хэлцэл, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, эдийн засгийн тусгай бүс зэрэг харилцааг хуулиар зохицуулдаг байна. Хөрөнгө оруулалтын зарчмууд : хууль ёсны, олон нийтэд нээлттэй, ил тод байх, эрх чөлөө, шударга ёс, адил тэгш байдал, ялгаварлан гадуурхахгүй байх гэсэн зарчмуудтай.
2 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны хууль тогтоомж;	
3 дугаар зүйл.	3 дугаар зүйл. Хуулийн нэр томъёоны тодорхойлолт;	
4 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны зарчмууд;	
<i>Хоёрдугаар бүлэг: Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны объект болон субъект (5-14 зүйлтэй)</i>		
5 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын объектын төрлүүд;	<p>Хөрөнгө оруулалтын төрлүүдийг:</p> <ul style="list-style-type: none"> Капитал хөрөнгө оруулалт; Санхүүгийн хөрөнгө оруулалт; Нийгмийн хөрөнгө оруулалт гэж хуваана. <p>Хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх хэлбэр:</p> <ul style="list-style-type: none"> хуулийн этгээд дүрмийн сангийн хөрөнгө болон хувьцаа авах журмаар оролцох; тус улсын харьяалалтай этгээд өрийн хэрэгслийг багтаасан үнэт цаас худалдан авах; байгалийн баялгийг хайх, олборлох, ашиглах концессыг эзэмших, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээнд тохиролцон оролцох; өмчлөх эрх, түүний дотор оюуны өмч, зохиогчийн эрх, патент, барааны тэмдэг, ашигтай загвар, брэнд нэр, ноу-хау, бизнесийн нэр хүнд, худалдаа үйлчилгээний объект эзэмшиж буй газрыг өмчлөх; түрээсийн газар болон байгалийн баялгийг эзэмших, ашиглах эрхийг олж авах;
6 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх хэлбэр;	
7 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын нөөц;	
8 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны объект;	
9 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъект;	
10 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулагчийн эрх;	

⁴² Law of the Republic of Uzbekistan “On investments and investment activity”, 2019 <https://lex.uz/ru/docs/4751834#4753233>

11 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулагчийн үүрэг;	<p>Хөрөнгө оруулагчид хуульд тогтоомжид харшлахгүй бусад хэлбэрээр хөрөнгө оруулалт хийж болно. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа нь хөрөнгө оруулалтын бусад хэлбэрийг хослуулах замаар хэрэгжүүлнэ.</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын нөөцөд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • бэлэн мөнгө (<i>гадаад валют</i>), санхүүгийн хөрөнгө, түүний дотор зээл, хувьцаа, үнэт цаас; • үл хөдлөх хөрөнгө (<i>барилга, тоног төхөөрөмж, машин механизм, бусад үнэт зүйлс</i>) тэдгээрт хамаарах эрх; • оюуны өмчийн объектууд, үйлдвэрлэлийн зохион байгуулахад шаардлагатай бичиг баримт, ур чадвар, туршлага бүрдүүлсэн патентлагдсан болон патентгүй (ноу-хау) техник технологи, арилжааны бусад мэдлэг; • газар болон байгалийн баялгийг эзэмших, ашиглах эрх, өмчлөх эрхээс үүсэх эд хөрөнгийн бусад эрхүүд тус тус багтана. <p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны объектод: нийгмийн, бизнесийн, шинжлэх ухааны хууль тогтоомжоор хориглоогүй бусад төрлийн объектыг хамруулна. Харин хууль тогтоомжоор тогтоосон ариун цэвэр, эрүүл ахуй, цацраг, байгаль орчин, архитектур, хот төлөвлөлт болон бусад шаардлага хангаагүй этгээдийн эрх ашгийн сонирхол зөрчсөн объектод хөрөнгө оруулахыг хориглоно.</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектэд: тус улсад оршин суугчид, хувиараа бизнес эрхлэгчид, хуулийн этгээдүүд, төрийн болон орон нутгийн захиргааны байгууллага, гадаад улсын байгууллагууд, олон улсын байгууллага, хуулийн этгээд, харьяалалгүй этгээдийг тус тус хамруулна.</p>
12 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд оролцогчийн эрх;	
13 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд оролцогчийн үүрэг;	
14 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд үнэ тогтоох;	

		<p>Хөрөнгө оруулагчийн эрх:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг чөлөөтэй явуулах, хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, төрөл, хэлбэр, хамрах хүрээ чиглэлийг тодорхойлох; • хуулийн этгээд, хувь хүнтэй хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах; • хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны үр дүнд олсон орлогын эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах, орлогыг худалдах, экспортлох; • татвар хураамж, бусад татвар төлсний дараа орлогыг захиран зарцуулах; • өмчлөх эрхэд хамаарах хөрөнгө, хүлээсэн үүрэг, түүний дотор зээлсэн хөрөнгийг татахад үүргийн баталгаа болгон ашиглах; • хөрөнгө оруулалт, бусад хөрөнгөд нөхөн олговор авах; • зээл авах хэлбэрээр хөрөнгө бүрдүүлэх; • төрийн байгууллага болон орон нутгийн байгууллагууд, албан тушаалтны шийдвэрийн улмаас учирсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх. <p>Хөрөнгө оруулагчийн үүрэг:</p> <ul style="list-style-type: none"> • татвар хураамж төлөх; • гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх; • хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаатай холбоотой авлигатай тэмцэх, тендер, байгаль орчныг хамгаалах, аюулгүй байдал, эрүүл ахуйтай холбоотой хууль ёсны хэм хэмжээг даган мөрдөх; • гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй тохиолдолд учирсан хохирлыг нөхөн төлөх; • бүрэн эрхийн хүрээнд төрийн болон эрх бүхий байгууллагуудын шаардлагыг биелүүлэх зэрэг үүргүүдтэй байна. <p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд оролцогчийн эрх:</p> <ul style="list-style-type: none"> • тендер болон цахим дэлгүүр, дуудлага худалдаанд оролцох; • хөрөнгө оруулагчдын захиалгыг биелүүлэх, гэрээ байгуулах; • хөрөнгө оруулагчийн өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлэхэд бусад этгээдийг татан оролцуулах.
--	--	--

		<p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд оролцогчийн үүрэг:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Тендерийн тухай хууль, Авлигатай тэмцэх, Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль, Хөдөлмөр, Хот төлөвлөлт, Байгаль орчныг хамгаалах зэрэг хууль тогтоомжийн хэм хэмжээ, дүрэм, стандартыг дагаж мөрдөх; • гэрээний дагуу хүлээсэн үүргээ гүйцэтгэх; • гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй тохиолдолд учирсан хохирлыг нөхөн төлөх; • төрийн болон орон нутгийн захиргааны бүрэн эрхийн хүрээнд тавьсан шаардлагыг биелүүлэх үүрэгтэй. <p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд үнэ тогтоох: Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд хуульд зааснаас бусад тохиолдолд тохиролцож болно. Хөрөнгө оруулалтын ажил үйлчилгээний үнийг биржийн болон дуудлага худалдаа, бусад зохион байгуулалтай тендерээр, зах зээлийн үнэ ханшаар тогтооно.</p>
<p><i>Гуравдугаар бүлэгт: Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъект, хөрөнгө оруулалтыг эрхийг хамгаалах, төрийн баталгаа (15-23 зүйлтэй)</i></p>		
<p>15 дугаар зүйл.</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектын эрхийн баталгаа;</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектүүдийн эрхийг төр баталгаажуулдаг байна. Төр нь хөрөнгө оруулагчдын иргэншил, оршин суугаа газар, бизнес эрхлэх газар, хөрөнгө оруулалтын гарал үүслээр ялгаварлан гадуурхахгүй, адил тэгш эрх, үүргийг хүлээн баталгаажуулна. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субьектийн үр дүнд олсон татвар, төлбөр төлсний дараах дахин хөрөнгө оруулалт хийхэд өөр хэлбэрээр ашиглаж болно. Төрийн байгууллага, гадаад болон дотоодын хөрөнгө оруулалттай байгууллагуудын мөнгө ашиглах, албадан гаргахыг хуулиар тогтоосон журмын дагуу хязгаарлаж болно. Хөрөнгө оруулагчид татвар, төлбөр төлөх, эх орон руугаа валют хөрвүүлэн буцаах тохиолдолд хязгаарлалт тавихгүй, үнэ төлбөргүй шилжүүлж, баталгааг гаргана. Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаагаа зогсоосон болон бүрмөсөн дуусгавар болгосон тохиолдолд хөрөнгө оруулсан мөнгөө, бэлэн мөнгөөр болон ямар ч хэлбэрээр чөлөөтэй буцаан авах эрхтэй байна. Тус улс нь хөрөнгө оруулалтын нөхцөлийг дордуулсан тохиолдолд хөрөнгө оруулалт хийсэн өдрөөс хойш</p>
<p>16 дугаар зүйл.</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын ашиглалтын баталгаа;</p>	
<p>17 дугаар зүйл.</p>	<p>Хөрөнгө үнэ төлбөргүй шилжүүлж, баталгаа гаргах;</p>	
<p>18 дугаар зүйл.</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг зогсоосон тохиолдолд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг буцаан олгох баталгаа;</p>	
<p>19 дүгээр зүйл.</p>	<p>Хөрөнгө оруулагчийг хууль тогтоомжийн хүрээнд сөрөг үр дагавраас хамгаалах баталгаа;</p>	
<p>20 дугаар зүйл.</p>	<p>Ил тод, нээлттэй байдлыг хангах баталгаа;</p>	

21 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах баталгаа;	10 жилийн дотор хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байсан хуулийг ашиглана. Хөрөнгө оруулагч нь хөрөнгө оруулах нөхцөлийг сайжруулах шинэ хууль тогтоомжийг заалтыг ашиглах эрхтэй. Төрийн болон орон нутгийн байгууллагууд хөрөнгө оруулалтын чиглэлээр хэвлэл мэдээлэл, цахим хуудсаар ил тодоор нийтлэх үүрэгтэй. Хөрөнгө оруулалтыг олон улсын гэрээний дагуу төр баталгаажуулдаг . Гэхдээ хөрөнгө оруулагчийн хөрөнгө оруулалтыг улсын мэдэлд авдаггүй. Хөрөнгө оруулалтыг буцаах, албадах тохиолдолд Засгийн газрын шийдвэрийн дагуу гүйцэтгэнэ. Хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах нэмэлт баталгааг гаргах шийдвэрийг тус улсын Засгийн газраас гаргах бөгөөд төслийг санхүүжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх, гэрээний дагуу татвар, бусад төлбөрийг хэрэгжүүлэх, хяналт тавьдаг байна. Хэрэв хуулийн заалт болон бусад хууль тогтоомж олон улсын гэрээнд нийцэхгүй зөрчигдсэн тохиолдолд хөрөнгө оруулагчдад хамгийн таатай заалтаар зохицуулж болно.
22 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах аргууд болон нэмэлт баталгаа;	
23 дугаар зүйл.	Зөрчигдөх заалтууд;	
<i>Дөрөвдүгээр бүлэг. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг төр зохицуулах тухай (24-29 зүйлтэй)</i>		
24 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд төр зохицуулах зорилго;	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд төр зохицуулах зорилго нь: төр болон орон нутгийн эрх баригчид тухайн нутаг дэвсгэрийн нийгэм, эдийн засгийн хөгжүүлэх, хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг нэмэгдүүлэх, хөрөнгө оруулах таатай нөхцөлийг бүрдүүлэх, хөрөнгө оруулалтыг бодлогыг хэрэгжүүлдэг байна. Зохицуулах аргууд:
25 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг төр зохицуулах аргууд;	
<ul style="list-style-type: none"> • эрх зүйн орчин боловсронгуй болгох; • Засгийн газрын баталгаа, хөрөнгө оруулалтын таатай нөхцөлийг бүрдүүлэх; • эдийн засгийн тусгай бүс болон жижиг дунд үйлдвэрийн бүс байгуулах; • капитал (үндсэн) хөрөнгийн элэгдлийн эрхийг олгох; • өрсөлдөөн (тендер) дэмжих; • газар болон байгалийн баялгийг эзэмших, ашиглах нөхцөлийг тавих. <p>Хөрөнгө оруулагчдад:</p> <ul style="list-style-type: none"> • онцгой эрх; • зах зээлд тэргүүлэх байр суурьтай байхыг хориглодог. 		

26 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг төр зохицуулах, эрх бүхий байгууллагууд;	Хөрөнгө оруулалтад төр зохицуулж буй эрх бүхий байгууллага нь Гадаад худалдаа, хөрөнгө оруулалтын яам (<i>Ministry of investments and foreign trade</i>) юм. Тус яам нь: төрийн хөрөнгө оруулалтын бодлогыг хэрэгжүүлэх, төрийн байгууллагуудын хоорондын уялдаа холбоог зохицуулах, гадаад болон дотоодын байгууллагуудын хамтын ажиллагаа, харилцаа холбоогоор хангах, олон улсын хөрөнгө оруулагчтай хамтран ажиллах, зөвлөх, санал солилцох, дэмжин туслах, хууль сурталчлах, хөрөнгө оруулалтын татах таатай орчин бүрдүүлэх, хөгжүүлэхэд санал боловсруулж, өргөн мэдүүлэхэд оршино.
27 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг зохицуулах орон нутгийн байгууллагуудын эрх;	Түүнчлэн орон нутгийн засаг захиргаанд хөрөнгө оруулалтын бодлого, хөрөнгө оруулалтыг татах, хэмжээг нэмэгдүүлэх, цаашид сайжруулах, байгууллагуудыг үйл ажиллагааг дэмжих, хэтийн төлөвийг боловсруулж, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөл бололцоогоор хангах, хамтын ажиллагааны чиглэлээр харилцан хөгжүүлэх, санал боловсруулах, бодлогын хэрэгжилт, гадаад хөрөнгө оруулалтыг татах зэрэг ажлыг гүйцэтгэдэг байна.
28 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтыг татах төрийн байгууллагуудын чиг үүрэг;	Түүнчлэн орон нутгийн засаг захиргаанд хөрөнгө оруулалтын бодлого, хөрөнгө оруулалтыг татах, хэмжээг нэмэгдүүлэх, цаашид сайжруулах, байгууллагуудыг үйл ажиллагааг дэмжих, хэтийн төлөвийг боловсруулж, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөл бололцоогоор хангах, хамтын ажиллагааны чиглэлээр харилцан хөгжүүлэх, санал боловсруулах, бодлогын хэрэгжилт, гадаад хөрөнгө оруулалтыг татах зэрэг ажлыг гүйцэтгэдэг байна.
29 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулагчийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих төрийн байгууллагын эрх, үүрэг;	Түүнчлэн орон нутгийн засаг захиргаанд хөрөнгө оруулалтын бодлого, хөрөнгө оруулалтыг татах, хэмжээг нэмэгдүүлэх, цаашид сайжруулах, байгууллагуудыг үйл ажиллагааг дэмжих, хэтийн төлөвийг боловсруулж, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөл бололцоогоор хангах, хамтын ажиллагааны чиглэлээр харилцан хөгжүүлэх, санал боловсруулах, бодлогын хэрэгжилт, гадаад хөрөнгө оруулалтыг татах зэрэг ажлыг гүйцэтгэдэг байна. Хөрөнгө оруулалтыг татах төрийн байгууллагын чиг үүрэг нь: төрийн эрх бүхий байгууллагууд, орон нутгийн захиргааны байгууллагууд нь хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны боломж, нөхцөлийн талаар мэдээлэл бэлтгэн түгээх, хөрөнгө оруулагч нартай хууль эрх зүй болон эдийн засгийн чиглэлээр зөвлөлдөх, асуудлыг шийдвэрлэхэд шаардлагатай тусламж, дэмжлэг үзүүлэх, гадаадын хөрөнгө оруулалтын талаар олон улсын харилцаанд төлөөлөн оролцох гэсэн чиг үүргүүдтэй байна. Хөрөнгө оруулагч байгууллагуудад хууль тогтоомжийн хүрээнд мөрдөгдөж байгаа эсэхэд хяналт тавих, уг чиг үүргээ хэрэгжүүлэхдээ худалдааны нууцыг чанд сахих үүрэгтэй байдаг байна.
<p><i>Тавдугаар бүлэг. Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг (30-33 зүйлтэй)</i></p>		

30 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг;	<p>Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг төрөөс дэмжихдээ: хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх, өрсөлдөх чадвар, шинэлэг санаа, экспорт болон импортын үйлдвэрлэл бий болгоход хөрөнгө оруулалтыг татах, үйлдвэрүүдийг өргөтгөх, шинэчлэх, орчин үеийн технологи, менежментийн туршлагыг нэвтрүүлэх зорилготой байна. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дараах хэлбэрээр төрөөс дэмждэг байна. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • давуу эрх, түүнийг ашиглах; • хөрөнгө оруулалтыг төслийн хамтран санхүүжүүлэх, төвлөрсөн хөрөнгө оруулалтын хуваарилах; • санхүүгийн зөвлөгөө, мэдээлэлд дэмжлэг үзүүлэх. <p>Төрийн байгууллага, хөрөнгө оруулагчидтай хамтран ажиллахдаа холбогдох үйлчилгээг хөнгөвчлөх зорилгоор “нэг цэгийн үйлчилгээг” нэвтрүүлсэн. Энэ “нэг цэгийн үйлчилгээ”-д төрийн үйлчилгээг хүлээн авах, зөвлөх, шаардлагатай бичиг баримтыг бэлтгэх, гүйцэтгэхэд туслалцаа үзүүлэх, тоон гарын үсэг, цахим үйлчилгээ зэрэг үйлчилгээнүүдийг шуурхай үзүүлдэг. Төрөөс зохицуулж буй энэ үйлчилгээнд мөн гадаад болон дотоодын хөрөнгө оруулалтыг татах, тэдний төслийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой бүхий л асуудлын шийдвэрлэлтийг хамруулдаг байна. Узбекистан Улсын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Гадаадын хөрөнгө оруулалтын Зөвлөл (Foreign Investors Council) нь байгууллагуудын хүсэлтийг авч, шийдвэрлэх, хамтран ажиллах, зөвлөмж гаргах, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгоход санал боловсруулах зэрэг асуудлуудыг Ерөнхийлөгчид өргөн мэдүүлдэг байна. Хөрөнгө оруулагчийн хууль ёсны эрх ашгийг хамгаалах, асуудлыг тодруулах, дүн шинжилгээ хийх, эрх зөрчигдсөн болон саад учруулсан тохиолдолд сэргээн сайжруулахаар зөвлөмж гаргах, мэдэгдэх, зөвлөмжийг хянан хэлэлцэнэ. Шаардлагатай гэж үзвэл хөрөнгө оруулагчдын гомдлыг өмчийн ямар ч хэлбэрээс үл шалтгаалан, бизнес эрхлэгчдийн эрх ашгийн хамгаалах зэрэг асуудлыг Гадаадын хөрөнгө оруулалтын зөвлөл (<i>FIC</i>) гүйцэтгэнэ.</p>
31 дүгээр зүйл.	Төрийн байгууллагууд болон хөрөнгө оруулагч байгууллагуудтай хамтран ажиллах тухай;	
32 дугаар зүйл.	Мэдээллээр хангах, зөвлөгөө өгөх тухай;	
33 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх гадаадын хөрөнгө оруулалтын зөвлөл, бизнесийн болон хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах эрх;	

<p><i>Зургадугаар бүлэг. Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны төрөөс үзүүлэх дэмжлэг, хөнгөлөлт болон давуу эрх олгох тухай (34-36 зүйл)</i></p>		
34 дүгээр зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг, хөнгөлөлт, давуу байдлыг олгох тухай;	<p>Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг төрөөс дэмжлэг үзүүлэхдээ дараах хөнгөлөлт болон давуу эрхийг хамруулна. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • төрийн өмчийн объектод эд хөрөнгийн эрхийг давуу эрх, тэг хувиар хөрөнгө оруулагчид олгох; • татвар болон төлбөрийг урамшуулал байдлаар; • хөрөнгө оруулагчдын төслийг хэрэгжүүлэхэд зориулж авсан зээл, зээлийн хүүгийн санхүүжилт олгох. <p>Хөнгөлөлт болон давуу эрх:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулалтын хэмжээ; • төслийг хэрэгжүүлэх газрын нөхцөл; • хүлээгдэж буй үр нөлөө, шинэ ажлын байр бий болгох байдал; • төслийг хэрэгжүүлэх салбар, цар хүрээ зэрэг асуудлуудыг харгалзан авч үзнэ. <p>Татварын хөнгөлөлтийг Татварын тухай хууль (<i>Tax Code</i>)-д заасны дагуу хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгө оруулалт хийх нутаг дэвсгэрийн хөгжлөөс хамаарч давуу эрх болон хөнгөлөлт үзүүлэхийг тусгасан байна. Түүнчлэн хөрөнгө оруулагчдыг дэмжихийн тулд татварын хөнгөлөлтөөс гадна татвар төлөх хугацааг өөрчлөх, татварын хэмжээг бууруулах, зээлийн дүн болон нэмэгдүүлсэн хүүг үе шаттайгаар төлөх боломжийг олгодог байна. Хөрөнгө оруулалтын санхүүжилтийг Засгийн газар шаардлагатай инженер болон харилцаа холбоо, сүлжээтэй холбоотой хөрөнгө оруулалтыг төслийг хэрэгжүүлж буй байгууллагуудад хөнгөлөлт үзүүлэх хэлбэрээр санхүүжилт олгодог байна. Тэгэхдээ санхүүжилтийг татвар болон гаалийн хөнгөлөлт хэлбэрээр олгоно.</p>
35 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын татварын хөнгөлөлт;	
36 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтад санхүүжилт олгох тухай;	
<p><i>Долдугаар бүлэг. Төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалт (37-39 зүйлтэй)</i></p>		
37 дугаар зүйл.	Төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэр;	<p>Төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэрт:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулагчийн өөрийн хөрөнгө; • гадаад банкнаас баталгаагүй авсан зээл; • гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг тус тус хамруулна. <p>Хөрөнгө оруулагч нь төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэхдээ хуульд өөрөөр заагаагүй бол бусад эх үүсвэрээс бие даан гүйцэтгэж болно.</p>

38 дугаар зүйл.	Төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх шийдвэр гаргах тухай;	Мөн төвлөрсөн бус хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх шийдвэрийг арилжааны банк (<i>гадаадын банк</i>)-нуудаас гаргадаг байна. Эдгээр санхүүжүүлсэн төслүүд нь байгаль орчин, эрүүл ахуй, хот байгуулалт, архитектур, бусад шаардлагуудыг хангах, улсын үзлэгт хамрагдах, оновчтой байгаа эсэх, арилжааны банкнуудын дүгнэлт зэрэг хяналтад хамрагддаг байна.
39 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын төслийн хяналт;	
<i>Наймдугаар бүлэг. Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээ (40-45 зүйлтэй)</i>		
40 дүгээр зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах;	<p>Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газар, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг дэмжих хүрээнд харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр хөрөнгө оруулалтын гэрээг байгуулна. Хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулахдаа гадаадын хөрөнгө оруулагчдад нэмэлт баталгаа болон урамшуулал, хөнгөлөлт:</p> <ul style="list-style-type: none"> • эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангах, тэргүүлэх салбаруудад, дэвшилтэт технологи; • экспортын чадавхыг нэмэгдүүлэх, өргөжүүлэх, дэлхийд тэргүүлэх эдийн төслүүдэд байнга биш, зөвхөн тодорхой хугацаанд олгодог байна. <p>Тус хөрөнгө оруулалтын гэрээний талууд: нэг талаас, гадаадын хөрөнгө оруулагчид, нөгөө талууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг зохицуулах төрийн байгууллагыг төлөөлж Засгийн газар байна.</p> <p>Гэрээний нөхцөлүүд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулалтын объект, хэмжээ, төслийг эхлүүлэх, дуусах хугацаа; • гэрээний хугацаа, нөхцөл; • авлига, монополын эсрэг заалтууд; • гадаадын хөрөнгө оруулагчийн эрх, үүрэг, хэмжээ, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, чанар, экспортын хэмжээ, өрсөлдөөн, авлигатай тэмцэх тухай, хөдөлмөрийн болон байгаль орчин хамгаалах тухай хууль тогтоомжийн хэм хэмжээ, дүрэм, стандарт, шаардлага; • олон улсын стандартад нийцсэн техник, технологи, эрчим хүчний хэмнэлт, байгаль орчны стандартын хангах гадаадын хөрөнгө оруулагчийн үүрэг;

41 дүгээр зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээний талууд;	<ul style="list-style-type: none"> • Засгийн газрын эрх, үүрэг, хууль тогтоомжийн нэмэлт баталгаа, урамшуулал болон хөнгөлөлт үзүүлэх тухай; • санхүүжилтийн эх үүсвэр, төсөл хэрэгжүүлэх хуваарь, төслийн хэрэгжилт, хяналт тавих журам;
42 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээний нөхцөлүүд;	<ul style="list-style-type: none"> • гадаадын хөрөнгө оруулагчид хүлээсэн үүргээ биелүүлэх явцын тайлан гаргах, журам, хугацаа; • төрийн албан тушаалтны буруугаас учирсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх, татгалзах эрх, гэрээний нөхцөл биелүүлээгүй үеийн хариуцлага;
43 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах тухай санал оруулах тухай;	<ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулалтын гэрээнд өөрчлөлт оруулах тухай; • хөрөнгө оруулалтын гэрээг цуцлах тухай; • гэрээтэй холбоотой маргаан шийдвэрлэх тухай.
44 дүгээр зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын Засгийн газартай байгуулсан хөрөнгө оруулалтын гэрээг цуцлах нөхцөлүүд;	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь Засгийн газартай бие даан, төрийн болон эдийн засгийн байгууллага, орон нутгийн байгууллагатай хөрөнгө оруулалтын гэрээ байгуулах санал гаргана. Гэрээг хугацаанаас өмнө цуцлах нөхцөл: Хөрөнгө оруулалтын гэрээний хугацаа дуусгавар болмогц хуульд заасны дагуу хугацаанаас өмнө цуцалж болно. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • талууд харилцан тохиролцсон үед; • нэг талын саналаар гэх мэт цуцална.
45 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалтад төрөөс хүлээх үүрэг;	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай байгуулсан гэрээгээр хүлээсэн үүргээ төр хариуцна. Харин төрөөр баталгаажуулаагүй (хуулийн этгээд гарын үсэг зураагүй) тохиолдолд хөрөнгө оруулалтыг төр хариуцахгүй.</p>
Есдүгээр бүлэг. Гадаадын хөрөнгө оруулалтад хууль мөрдүүлэх нөхцөл (46-50 зүйлтэй)		
46 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулалт болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн хууль мөрдүүлэх нөхцөл;	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчид: олон улсын гэрээнд заасны дагуу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • адил тэгш эрх; • шударга ёс; • бүрэн хамгаалалт; • үндэсний аюулгүй байдлыг хангадаг. <p>Хууль тогтоомжоор баталгаажсан гадаадын хөрөнгө оруулагчдын зөрчигдсэн эрх, ашиг сонирхлыг асуудлыг олон улсын гэрээгээр зохицуулдаг байна.</p>

47 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулагчийн эрх;	<p>Хөрөнгө оруулагчийн эрх: Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад болон үүсгэн байгуулсан гадаадын этгээдэд хялбаршуулсан журмаар Узбекистан Улсад оршин суух зөвшөөрлийг “хөрөнгө оруулалтын виз” хэлбэрээр хөрөнгө оруулсан хугацаанд Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр олгоно. Тус улсын Гадаад хэргийн яам, Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрээс гадуур байгаа гадаадын хөрөнгө оруулагчдад, “хөрөнгө оруулалтын виз”-ыг Дотоод хэргийн яамнаас виз олгодог байна. Дээр дурдсан оршин суух виз олгох журмыг Засгийн газар тогтоодог байна. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа эрхлэх хөрөнгө оруулагчид болон гадаад улсын иргэд, харьяалалгүй этгээдтэй хөдөлмөрийн гэрээ байгуулж ажиллуулна. Гадаад ажилчдад хөдөлмөрийн хөлс олгох, амралтын өдөрт хөлс олгох, тэтгэвэр олгох асуудлыг хөдөлмөрийн гэрээнд тусгана. Гадаад ажилтнуудын цалин, татвар, тэтгэврийг байнга оршин суух улсын зохих санд шилжүүлж болдог байна. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид, ажилтан нар тус улсад эрх чөлөөтэй зорчих эрхтэй. Зарим тохиолдолд тэдний аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор хязгаарлалт хийж болно. Хөрөнгө оруулагчид төр болон бусад эрсдэлээс шалтгаалан даатгалын компанид даатгуулах эрхтэй байна. Хөрөнгө оруулалтын даатгалын компаниуд төрийн үүрэг хариуцлагыг үүрэхгүй бөгөөд гэрээнд өөрөөр зааснаас бусад тохиолдолд даатгалын байгууллагын үүргийг төр хариуцахгүй. Хөрөнгө оруулалтын даатгал нь улс төрийн болон бусад эрсдэлээс хамгаалах даатгалын баталгаагаар хангана. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • захиргааны арга хэмжээ, орлого алдагдах хууль тогтоомж, өмчлөх эрх хасуулах, түүнд хяналт тавих, эд хөрөнгө захиалах болон хураалгах үед; • валютыг гадаад руу шилжүүлэхэд хязгаарлалт тавих үед; • хөрөнгө оруулагчдын гэрээнд төр болон орон нутгийн байгууллага, албан тушаалтан хөндлөнгөөс оролцсон үед; • дайн болон иргэний үймээн самуун, бусад ижил төстэй үйл явдлын үед; • хөрөнгө оруулагчдад, гадаад хөрөнгө оруулалтад улс төрийн болон бусад эрсдэл үүссэн үед даатгалд даатгадаг байна.
48 дугаар зүйл.	Гадаад ажилтнуудыг татах тухай;	
49 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын шилжилт хөдөлгөөн, эрх чөлөө;	
50 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын даатгал;	

<p><i>Аравдугаар бүлэг. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд (ГХОААН) (51-56 зүйлтэй)</i></p>		
51 дүгээр зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаа;	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид тус улсад сайн дурын үндсэн дээр байгуулагдсан холбоод, бусад бизнесийн холбоод, байгууллагуудыг хамруулдаг байна. Эдгээр хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд нь экспорт, импортыг үйл ажиллагааг хуулийн дагуу гүйцэтгэж, татвар хураамжийг төлдөг. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд нь хууль тогтоомжийн дагуу тусгай зөвшөөрөлгүйгээр бүтээгдэхүүн импортлох эрхтэй. Харин экспортод гаргадаг бүтээгдэхүүн, импортлогдсон бүтээгдэхүүнийг тодорхойлох журмыг Засгийн газар тогтоодог байна. Тус улсад импортлосон эд хөрөнгийг улсын бүртгэлд бүртгүүлснээс хойш хоёр жилийн хугацаанд гаалийн албан татвараас чөлөөлнө. Гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай байгуулсан хөдөлмөрийн гэрээний дагуу гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын этгээд, харьяалалгүй этгээдэд зориулан импортлосон эд хөрөнгөд гаалийн татвар ногдуулахгүй. Шинэ бүтээлийг патентлуулах, гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон байгууллагуудын өмчийн үйлдвэрийн загварыг нэвтрүүлэх ажлыг хууль тогтоомжид заасан журмаар гүйцэтгэдэг. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж, хөрөнгө оруулах төслийн хэрэгжүүлэхдээ хөдөө аж ахуйн зориулалтын бус газрыг 50 жил хүртэл болон урт хугацаагаар түрээслэх эрхтэй. Харин барилга байгууламж, өмчлөх эрхэд шилжсэн объект хуульд заасны дагуу газар ашиглах эрхээр өөрчилж болно. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд Хөдөлмөрийн тухай хууль (<i>Labor Code</i>)-иар ажилчдынхаа хөдөлмөрийн харилцааг, тэтгэвэр тэтгэмжийг холбогдох хуулиудаар тус тус зохицуулдаг байна. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • дүрмийн сангаа тогтоосон хугацаанд бүрдүүлээгүй; • хуульд заасан хэмжээнээс багагүй бууруулах, өөрчлөх болон татан буулгаж болдог байна. <p>Татан буулгах үед эд хөрөнгөд татвар ногдуулна.</p>
52 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд, түүний охин компани, төлөөлөгчийн газар, бусад салбарууд;	
53 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүдийн бизнесийн хамтын харилцаа холбоо;	
54 дүгээр зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалтын эдийн засгийн үйл ажиллагаа;	
55 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн үүрэг;	
56 дугаар зүйл.	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийг өөрчлөх болон татан буулгах тухай;	

<p><i>Арваннэгдүгээр бүлэг. Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрээс гадагшаа чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа (57-59 зүйлтэй)</i></p>		
57 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрээс гадуурх хуулийн этгээд, хувь хүн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа;	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын оршин суугч хувь хүн, хуулийн этгээдүүд нутаг дэвсгэрээс гадагшаа чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа эрхлэх эрхтэй. Энэ тохиолдолд Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын олон улсын гэрээний дагуу зохицуулна. Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын өмч хөрөнгийг гадаад улсын нутаг дэвсгэрт байгаа хуулийн этгээд, дүрмийн сан болон өмчлөх эрхийг эрх бүхий төрийн байгууллагын зөвшөөрөлтэйгөөр гүйцэтгэдэг байна. Тусулсын нутаг дэвсгэрээс гадагшаа чиглэсэн шууд хөрөнгө оруулалтын хэлбэр нь: гадаад улсын хууль тогтоомжийн дагуу охин компани, салбар, төлөөлөгчийн газар байгуулах; эд хөрөнгө болон эрх авах; Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын холбогдох олон улсын гэрээнд харшлахгүй байх гэсэн хэлбэрүүдтэй байна.
58 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрээс гадуурх хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа;	
59 дүгээр зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын нутаг дэвсгэрээс гадуурх шууд хөрөнгө оруулалтын хэлбэр;	
<p><i>Арванхоёрдугаар бүлэг. Төгсгөлийн заалтууд (60-69 зүйлтэй)</i></p>		
60 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг цуцлах болон түдгэлзүүлэх, хязгаарлах тухай;	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг хязгаарлах, түдгэлзүүлэх, цуцлахыг хөрөнгө оруулагчийн шийдвэр, төрийн эрх бүхий байгууллага, болон шүүхийн шийдвэрээр гүйцэтгэнэ. Үүнд:
61 дүгээр зүйл.	Төрийн байгууллагын шийдвэр болон албан тушаалтны үйл ажиллагаанд (идэвхгүй) гомдол гаргах тухай;	<ul style="list-style-type: none"> • хөрөнгө оруулагчийг дампуурсан гэж зарласан нөхцөлд; • амь нас, эрүүл мэндэд учруулж болзошгүй, онцгой тохиолдолд, цар тахлын голомт үүссэн нөхцөлд; • гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй нөхцөлд; • хөрөнгө оруулалтын явцад эрүүл ахуй, цацрагт идэвхт, байгаль орчин, хот төлөвлөлтийн хуульд өөрөөр заагаагүй бусад асуудал, эрх ашиг зөрчигдсэн нөхцөлд. <p>Дээр дурдсан асуудлуудаас урьдчилан сэргийлж, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг 10 хоногоос илүүгүй хугацаагаар хязгаарлах, бөгөөд байгууллагуудын бизнесийг түдгэлзүүлэн зогсоох тохиолдолд шүүхээр шийдвэрлүүлнэ. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектүүдийн эрх чөлөө, хууль ёсны ашиг сонирхлыг зөрчсөн, хязгаарласан төрийн байгууллагын шийдвэр, албан тушаалтны буруу үйл ажиллагааг дээд шатны байгууллага, шүүхэд гомдол гаргана.</p>

62 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектэд учирсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх тухай;	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг хязгаарлах, түдгэлзүүлэх, цуцлахтай холбоотой асуудал, үйл ажиллагааны субъектэд учирсан хохирлын нөхөн төлбөрийг хуулиар тогтоосон байдаг. Хөрөнгө оруулалттай холбоотой маргааныг талууд хэлэлцэх бөгөөд хэрэв зөвшилцөх боломжгүй бол эвлэрүүлэн зуучлалын журмаар шийдвэрлэнэ. Хэлэлцээр, эвлэрүүлэн зуучлах замаар шийдвэрлэж чадахгүй тохиолдолд маргааныг шүүх шийдвэрлэнэ. Маргааныг шийдвэрлэх боломжгүй олон улсын гэрээ, хөрөнгө оруулагчийн хооронд байгуулсан гэрээний маргааныг олон улсын арбитрын шүүхээр шийдвэрлүүлнэ. Энэхүү хууль хүчин төгөлдөр болохоос өмнөх хуулийн дагуу хөрөнгө оруулагчид хамгийн таатай нөхцөлийг хэрэглэнэ. Хөрөнгө оруулалтууд, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хууль тогтоомжийг зөрчсөн хуулийн этгээдэд тогтоосон журмаар хариуцлага хүлээлгэнэ. Энэхүү хуулийг хэвлэн нийтэлсэн 2019 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдрөөс хойш нэг сарын дараа 2020 оны 1 дүгээр сарын 27-ны өдрөөс дагаж мөрдүүлж, хэрэгжсэн байна.
63 дугаар зүйл.	Маргаан шийдвэрлэх тухай;	
64 дүгээр зүйл.	Өмнөх хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн заалтыг хэрэглэх тухай;	
65 дугаар зүйл.	Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хуулийг зөрчсөн тохиолдолд хариуцлага хүлээлгэх тухай;	
66 дугаар зүйл.	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын хууль тогтоомжийн зарим актыг хүчингүй болсонд тооцох тухай;	
67 дугаар зүйл.	Энэ хуулийн ач холбогдол, мөн чанар, хэрэгжилтийг хангах тухай;	
68 дугаар зүйл.	Хууль тогтоомжийг хуульд нийцүүлэх тухай;	
69 дүгээр зүйл.	Энэ хууль хүчин төгөлдөр болох тухай;	

2.3.2. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хуулийн шинэчлэлт⁴³

Узбекистан Улс нь 2016 оны сүүлчээр Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай хуулиа өөрчилсөн байна. Уг хуульд хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн горим, хуулийн хамрах хүрээг хэвээр нь үлдээсэн бөгөөд эрс шинэчлэл хийгээгүй, зөвхөн гадаадын хөрөнгө оруулагчдад нөлөөлж болзошгүй зарим асуудлуудыг тусгасан байна. Мөн улсын сектороос хувийн хэвшил рүү шилжүүлэх арга хэмжээг шат дараатай авч хэрэгжүүлсэн байна.

⁴³ Reforms in the investment legislation of Uzbekistan.2020
<https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2020/january/9/reforms-in-the-investment-legislation-of-uzbekistan>

2017 оны эхэн үеийн шинэчлэлийн хөтөлбөрөөр хөрөнгө оруулалтад учирсан саад тотгорыг арилгах, эдийн засагт олон улсын санхүүгийн зах зээлтэй холбох, дэд бүтцэд үүссэн асуудлыг сайжруулах талаар чиглүүлсэн байна.

Засгийн газрын 2017-2021 онд хэрэгжүүлэх “Үндэсний хөгжлийн стратеги”-д эдийн засгийг либералчлах, нийгмийн шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх, төрийн удирдлагын тогтолцоог шинэчлэх, хууль дээдлэх ёсыг бэхжүүлэх асуудлыг онцгойлон тусгасан байна.

Тус улс нь Дэлхийн банк, Европын сэргээн босголт, хөгжлийн банк, Азийн хөгжлийн банк зэрэг олон улсын санхүүгийн байгууллагуудаас хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлд санхүүгийн болон техникийн тусламж дэмжлэг авсан байна.

“Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай” хууль (*Law on Investments and Investment Activities*) -ийн шинэчлэлд “Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай” (*On Foreign Investments*), “Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай” (*On Investment Activities*) “Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах арга хэмжээ, баталгаа (*On Guarantees and Measures to Protect the Rights of Foreign Investors*) заалтуудыг хуульд нэгтгэж өгснөөрөө онцлог шинжтэй байна.

Тус хуульд дараах эрх зүйн харилцааг тусдаа хуулиар зохицуулахаар тусгажээ. Үүнд:⁴⁴

- концесс;
- бүтээгдэхүүн хуваах гэрээ байгуулах, гүйцэтгэл, дуусгавар болгох;
- өмч болон венчур капиталын сан⁴⁵, хөрөнгө оруулалт;
- хөрөнгийн зах зээл;
- эдийн засгийн тусгай бүс, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, үнэт цаасны үйл ажиллагаа зэрэг болно.

Хөрөнгө оруулалтыг төрлийг гурав ангилсан байна:

- Капитал хөрөнгө оруулалт (*Capital investments*)-ыг бий болгох, нөхөн үйлдвэрлэх, барих барилга байгууламжийг шинээр барих, сэргээн босгох, техник тоног төхөөрөмж болон материаллаг үйлдвэрлэл, бусад асуудлыг хөгжүүлэх хөрөнгө оруулалт;

⁴⁴ Мөн тэнд

⁴⁵ Венчур капиталын сан нь хувийн өмчийн санхүүжилтийн нэг хэлбэр юм. Энэ байгууллага нь шинэ компаниудыг тодорхойлох, санхүү, техникийн зөвлөгөө өгөх, чадвар олж авах, стратегийн түншлэл, маркетингийн “ноу-хау”, бизнесийн загварыг бий болгох, тэдний өсөлт, хөгжилтийг бий болгох арга зам юм.

- Санхүүгийн хөрөнгө оруулалт (*Finincial investment*) компанийн хувьцаа, засгийн газрын бонд, дэд бүтэц, бусад төрлийн үнэт цаасны хөрөнгө оруулалт;
- Нийгмийн хөрөнгө оруулалт (*Social investment*) хувь хүний чадавх, ур чадвар, үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, биет бус бүтээгдэхүүний бусад хэлбэрийг хөгжүүлэхэд оруулсан хөрөнгө оруулалтыг тус тус хамруулсан байна.

Хөрөнгө оруулалтын хөнгөлөлт болон баталгааг 1998 оны “Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах арга хэмжээ, баталгааны тухай” (*On Guarantees and Measures to Protect the Rights of Foreign Investors*) хуульд заасны дагуу хөрөнгийг үнэ төлбөргүй ашиглах, шилжүүлэх, эх оронд нь буцаан олгох, улсын өмч болгох, өмчлөхөөс хамгаалах, баталгаа зэргийг хуульд хэвээр үлдээсэн байна. Түүнчлэн, хөрөнгө оруулагчийн виз, оршин суух зөвшөөрөл авах зэрэг асуудлуудыг гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн эрх зүйн дэглэмийг хэвээр нь, өөрчлөөгүй байна.

Хуульд заасны дагуу хөрөнгө оруулалтын төслийг санхүүжүүлэхэд төрөөс олгох хөнгөлөлт, урамшуулал, төвлөрсөн хөрөнгө оруулалтад дэмжлэг үзүүлдэг байна. Үүнд:

- өмчлөх эрх болон бусад эд хөрөнгийн эрхийг хөрөнгө оруулагчид тэг хувиар шилжүүлэх;
- татвар болон бусад төлбөрт хөнгөлөлт үзүүлэх;
- хөрөнгө оруулагчийн төслийг хэрэгжүүлэхэд зориулан авсан зээл, хүүгийн хамт хөнгөлөлт үзүүлэх зэрэг тус тус хамруулахаар тусгажээ.

Энэхүү хөнгөлөлтийн хэмжээ нь хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, байршил, хөрөнгө оруулалтын төслийн салбар, хүлээгдэж буй нийгэм болон эдийн засгийн үр ашиг, шинэ ажлын байр бий болгох зэрэг асуудлуудаас шалтгаална. Хуульд хөрөнгө оруулагчийг тухайн зах зээлд давамгайлах байр суурьтай болоход хүргэж болзошгүй онцлох эрхийг шууд хориглосон байдаг. Өмнөх хуулиудад гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчийг ялгаж салгадаггүй байсан бол одоо мөрдөгдөж буй хуульд дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулагчийг хооронд нь салгаж, тодорхой зааглаж өгсөн байна. Хөрөнгө оруулалтын гэрээнд нэмэлт шаардлагыг тусгасан байна. Үүнд: хөрөнгө оруулалтын гэрээнд авлига, монополын эсрэг заалттай байхыг тусгасан байна. Мөн хуулийн дагуу эдийн засагт тэргүүлэх салбарт хөрөнгө оруулалт хийж байгаа хөрөнгө оруулагчдад нэмэлт хөнгөлөлт үзүүлдэг болсон байна. Хөрөнгө оруулалтын гэрээний тухай асуудлыг Засгийн газрын (*Cabinet of Minister*) 2005 оны 180 дугаар тогтоолоор зохицуулсан байна.

Хөрөнгө оруулагчдыг дэмжих **шинэ механизмуудыг** оруулж өгсөн байна. Үүнд:

- Хөрөнгө оруулалтын татварын хөнгөлөлтийг тодорхой хугацааны татварын төлбөрөөс тодорхой татварын хувийг суутгах боломжийг олгодог. Дээрх хугацаа дууссаны дараа хөрөнгө оруулагч нь хуримтлагдсан хүүгийн хамт “зээлдүүлсэн татвар” (*credited taxes*)-ыг үе шаттайгаар төлөх;
- Хөрөнгө оруулалтын төсөлд шаардагдах гадаадын инженерийн шугам сүлжээг барих ажлыг төр санхүүжүүлж болох хөрөнгө оруулалтын санхүүжилт, татвар, гаалийн хөнгөлөлт хэлбэрээр тэтгэмж олгох.

Хуулийн өөр нэг шинэлэг зүйл нь: хөрөнгө оруулагчдын төрийн үйлчилгээг хөнгөвчилж, багасгахын тулд “нэг цэгийн үйлчилгээ” (*One-stop-shop*)-г Хөрөнгө оруулалт, үйлдвэр, худалдааны яам болон орон нутгийн засаг захиргаанд “нэг цэгийн үйлчилгээ”-г нэвтрүүлж хэрэгжүүлсэн байна. Уг хуульд зөвхөн БНУЗУ-ын Ерөнхийлөгчийн өмнө хариуцлага хүлээдэг Бизнесийн Омбудсманы чиг үүргийг нарийвчлан тодорхойлсон. Бизнесийн Омбудсманы үндсэн үүргүүдийн нэг болох аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаанд хуулийн дагуу хяналт, шалгалт хийхээр тусгажээ.

Хөрөнгө оруулагчид нь хөрөнгө оруулалтын маргааныг хянан шийдвэрлэх 3 үе шатлалыг **шинэ хуульд нэмж оруулж** өгсөн байна. Үүнд:

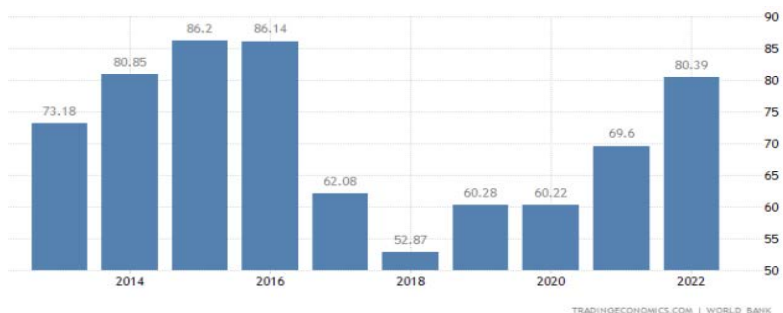
- **Эхний шат нь** хоёр талуудын маргааныг хэлэлцээрийн замаар шийдвэрлэнэ.
- **Хоёр дахь шат нь** эвлэрүүлэн зуучлал хийх юм. “Эвлэрүүлэн зуучлалын тухай” (*On Mediation*) хуульд талууд харилцан зөвшилцсөний үндсэн дээр хийнэ гэж тусгасан байна.
- **Гурав дахь шат нь** талууд дээрх 2 шат болох хэлэлцээр, эвлэрүүлэн зуучлах замаар шийдвэрлэж чадаагүй тохиолдолд БНУЗУ-ын эрх бүхий шүүхэд гомдол гаргана. Хэрэв талууд маргааныг шүүхээр шийдвэрлэж чадаагүй тохиолдолд маргааныг олон улсын арбитрын шүүхэд гомдол гаргаж болно гэж тусгажээ.⁴⁶

2.3.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

Дэлхийн банкны албан ёсны мэдээллээр, Узбекистаны Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ) 2018 онд 52.87 тэрбум ам.долларт хүрч байсан бол 2022 онд 80.39 тэрбум ам.долларт хүрч, 27.52 тэрбум ам.доллороор өссөн нь Узбекистан Улсын хөрөнгө оруулалт, эдийн засгийг нэмэгдүүлсэн үзүүлэлт юм.

⁴⁶ <https://www.mondaq.com/inward-foreign-investment/887564/new-law-on-investments-and-investment-activities>

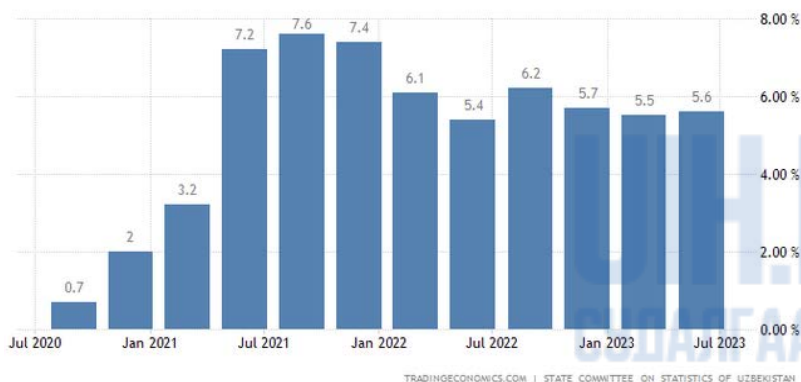
Зураг 7. Узбекистан Улсын 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp-constant-prices>

Узбекистаны Төв банкны мэдээлснээр, ДНБ нь 2020 онд 0.7% байсан бол 2023 онд ДНБ-ий 5.6%-д хүрч өссөн үзүүлэлттэй байна. Тус улсын Засгийн газар ковид цар тахлын нөлөөгөөр хатуу хязгаарлалттай байсан бөгөөд хөгжлийн болон нийгмийн хөтөлбөрүүдэд санхүүжилт татсан нь эдийн засгийн тогтвортой өсөлтөд хувь нэмэр оруулсан гэж үздэг. 2021 оноос хойш цар тахлын хязгаарлалтыг арилгаснаар ДНБ нь 7.2-7.4% хүртэл өссөн байна. Энэ нь сэргээгдэх эрчим хүчний чадавхыг хөгжүүлэхэд ахиц дэвшил гарсан бөгөөд 4000 мвт нар, салхины хүчин чадлыг хөгжүүлэхийн тулд ГШХО-ыг татсан нь сэргээгдэх эрчим хүчийг 25 хувьд хүргэж, импортыг орлох, экспорт рүү чиглэсэн төслүүдийг хэрэгжүүлэхээр болсон байна.

Зураг 8. Узбекистан Улсын 2020-2023 онуудад ДНБ-ий эзлэх хувь

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp-constant-prices>

Узбекистаны ГШХО-д чиглэсэн бодлого

Узбекистан Улсад ажилгүйдэл, ядуурлын түвшин өндөр байгаагаас болж нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэхэд чиглэсэн бодлого болох

үйлдвэржилтийг хурдасгах хөтөлбөрүүдэд илүү хөрөнгө оруулалтыг чиглүүлж, эдийн засгаа өсгөх бодлого баримталж байна. Өрсөлдөх чадвартай үйлдвэрлэлийн хүчин чадлыг бий болгох, дэд бүтцийг шинэчлэх, үйлчилгээний салбарыг өргөжүүлэх замаар ажлын байрыг нэмэгдүүлэх зорилготой. Хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх, энэ хөрөнгө оруулалт нь дунд болон урт хугацааны эдийн засгийн тогтвортой байдлыг хангаж чадахуйц, бодлогын нэн тэргүүн зорилт гэж Засгийн газар тэмдэглэсэн байна. НҮБ-ын Худалдаа хөгжлийн бага хурал (UNCTAD) нь Узбекистаны хөрөнгө оруулалтын бодлогын талаарх дүгнэлтэд ГШХО-ыг сайжруулах 10 зөвлөмжийг⁴⁷ өгсөн байна. Үүнд: Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татах бодлого, удирдлагын зохицуулалт, татварын бодлого, бизнесийн өрсөлдөх чадварыг сайжруулах, хөрөнгө оруулалтад үзүүлэх хөнгөлөлт зэрэг асуудлуудыг хамруулжээ.

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын хэмжээ (ГШХО) нь 2012 онд 0.7 тэрбум ам.долларт хүрсэн үзүүлэлттэй байсан бол 2022 онд 2.53 тэрбум ам.долларт хүрсэн бөгөөд 1.83 тэрбум ам.доллороор өссөн үзүүлэлттэй байна. 2018 онд ГШХО-ын хэмжээ 0.6 тэрбум ам. долларт хүрч уналтын үе байсан ч 2019 онд 2.32 тэрбум ам долларт хүрч огцом өссөн үзүүлэлттэй байна. Харин Ковид-19 цар тахлын үед (2020 онд) ГШХО-ын хэмжээ 1.73 тэрбум ам.долларт ч хүрсэн байсан ч 2021 онд эргэн сайжирснаар нийт 2.28 тэрбум ам.долларт хүрсэн үзүүлэлттэй байна.

Түүнчлэн, тус улсын гадагшаа чиглэсэн шууд хөрөнгө оруулалт 2023 оны 3 дугаар сард 9.6 сая ам.доллороор, гадаад үнэт цаасны портфель 14.5 сая ам.доллороор тус тус өссөн үзүүлэлттэй бөгөөд ДНБ нь 17.5 тэрбум ам.долларт хүрсэн байна.

Зураг 9. Узбекистан Улсын 2012-2022 онуудын ГШХО хэмжээ (тэрбум ам.доллар)

Эх сурвалж: Узбекистаны Төв банкны 2022 оны тайлан
https://cbu.uz/upload/medialibrary/b9e/qevg091sbd3dygeu0101kp2ezka24lv/eng_BOP_-IIP_EXD_4Q_2022.pdf

⁴⁷ <https://unctad.org/webflyer/investment-policy-review-uzbekistan>

2022 онд Узбекистан Улсад аж үйлдвэр, химийн салбар, банк санхүү, аялал жуулчлал, нисэхийн салбарт томоохон хөрөнгө оруулагчид шинээр орж ирсэн байна. Нүүрс, устөрөгчийн нөөц буурч, дэд бүтцээс үүдэлтэй эрчим хүчний хомстол бий болсон нь ногоон хөгжил, сэргээгдэх эрчим хүчийг дэмжихэд хүргэсэн байна. Нийт хөрөнгө оруулалтын салбарт аж үйлдвэрийн салбар 48%, сэргээгдэх эрчим хүчний салбар 12%-ийг тус тус эзэлдэг байна.

Түүнчлэн, хөрөнгө оруулалтаас орж ирэх урсгалыг нээж өгсөн нь үндсэн (*капитал*) хөрөнгө, үнэт цаасны зах зээлийн тухай хууль тогтоомжийг сайжруулж, ахиц дэвшил гарсан гэж үздэг байна.

ГШХО-ын эдийн засгийн үр ашгийг нэмэгдүүлэхийн тулд төрийн худалдан авалтыг ил тод, нээлттэй, төр, хувийн хэвшлийн гэрээний хэрэгжилтийн баталгаагаар хангах, хувийн болон оюуны өмчийн эрхийг үр дүнтэй хэрэгжүүлж байна.

Засгийн газар гол салбаруудын хөрөнгийн урсгалыг хянаж, экспортод чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын төслүүдийг батлагдсан жагсаалтын дагуу дэмжих, Бизнесийн Омбудсман Институт (*IBO*) нь бизнес эрхлэгчдийн эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах, гадаадын бизнес эрхлэгчдийн хоорондын маргааныг шийдвэрлэхэд дэмжлэг үзүүлэх, хууль эрх зүйн орчныг сайжруулах, хөрөнгө оруулагчдын эрх ашиг зөрчигчдөд торгууль ногдуулах, төрийн оролцоог бууруулах, төрийн өмчийг хувьчлах, монопол байдлыг арилгах, хувьцааны ашиг сонирхлыг чөлөөтэй байгуулах, захиран зарцуулах зэрэг асуудлуудыг оновчтой хэрэгжүүлж байна.

Тус улс нь ирэх 10 жилийн хугацаанд тус улс нь ДНБ-ийг 2 дахин өсгөх, сүүлийн 5 жилд 120 тэрбум ам.долларын хөрөнгө оруулалт, түүн дотор ГШХО-ыг 70 тэрбум ам.доллароор татан төвлөрүүлнэ гэсэн зорилт тавин төлөвлөж байна.

2020 онд Дэлхийн банкны группээс жил бүр эрхлэн гаргадаг “Бизнес эрхлэлтийн индекс” (*Doing Business*) судалгаагаар дэлхийн хэмжээнд байр эзлүүлж, эрэмбэлдэг байна. Энэ судалгаанаас үзэхэд, Узбекистан Улс нь нэг жилийн дотор 76 дугаар байрнаас 69 дүгээр байранд хүрч индекс нь 7-гоор ахисан үзүүлэлттэй байна.

Хүснэгт 13. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Узбекистан Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

	2016	2017	2018	2019	2020
Байр	87	87	74	76	69
Оноо	62.60	63.03	66.33	67.40	69.9

Эх сурвалж: Дэлхийн банкны “Doing Business” (2016-2020)
<https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>

Узбекистаны Засгийн газар индексийг 20 дугаар байранд хүргэхийн тулд эрх мэдэлтнүүдийн босоо тогтолцоо, хүнд суртал, авлига, хээл хахуулийг арилгах, хүний нөөцийг чадавхжуулах, төрийн бодлогыг сайжруулах, давхар валютын системийг халж, хөрөнгийн зах зээлийг хөгжүүлэх, хяналт тавих, хууль дээдлэх зарчмыг жигдрүүлэх зэрэг асуудлуудыг хөндөж тавьсаар байна.

Мөн Олон Улсын Валютын Сан (ОУВС)-гийн 2019 онд хийсэн судалгаагаар “Хөрөнгө оруулалтыг эх оронд нь буцаах журмыг хөнгөвчлөх, экспортын өртөг зардлыг бууруулах, цагаачлалын визний журмыг зөөлрүүлсэн зэрэг шинэчлэлийн алхамд эерэг нөлөө үзүүлсэн” гэж тайланд дурджээ.

Узбекистаны Засгийн газрын 2023 онд авч хэрэгжүүлэх стратеги төлөвлөгөөнд дараах 6 чиглэлийг тодорхойлжээ.⁴⁸

- төрийн удирдлагын шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх;
- ЗГ-ын үйл ажиллагааны “нийгэм-төр” бэхжүүлэх;
- хүний эрх, эрх чөлөөг хангах, төрийн хуулиар хүлээсэн үүрэг;
- байгалийн нөөц, түүний дотор усыг хамгаалах;
- чөлөөт зах зээлийн өрсөлдөөнийг бий болгох, бизнес эрхлэхийг дэмжих;
- хөрөнгө оруулалтыг татах, ТӨҮГ, төрийн өмчийн банкнуудыг хувьчлах зэрэг асуудлуудыг дэвшүүлэн тавьсан байна.

Хөрөнгө оруулалт, үйлдвэр худалдааны яам⁴⁹ нь “Хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тухай” хуульд шинэчлэлт хийж, сайжруулснаар дараах давуу талууд гарсан гэж үзжээ.

Хөрөнгө оруулалтын эрх зүй орчныг шинэчилсэн байдлын давуу талууд:

1.Төрөөс үзүүлэх дэмжлэг үзүүлсэн

- хөрөнгө оруулагчдад татварын хөнгөлөлт болон хөрөнгө оруулалтын буцалтгүй тусламжийг олгосон.
- Бүгд Найрамдах Улсын гадаад дахь төрийн байгууллага, дипломат төлөөлөгчийн газар, консулын газрууд хөрөнгө оруулагч нарт зөвлөгөө өгөх, дэмжлэг туслалцаа үзүүлсэн байна.
- БНУЗУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Зөвлөл нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж (ГХОААН)-ийн бүрэн эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах хүрээнд шүүхийн асуудлыг шийдвэрлэхэд туслалцаа үзүүлсэн байна.

⁴⁸ <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview#economy>

⁴⁹ <https://miit.uz/en/news/the-law-of-the-republic-of-uzbekistan-on-investment-and-investment-activities-the-next-step-to-improve-investment-climate-in-the-republic-of-uzbekistan>

2. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах субъектийн эрхийг төрийн баталгаагаар дараах байдлаар хангасан.

- төрийн байгууллага, түүний албан тушаалтан хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаанд хөндлөнгөөс оролцох эрхгүй байдлыг зохицуулсан.
- хөрөнгө оруулагчид хөрөнгө оруулалт хийсэн хөрөнгийг үнэ төлбөргүйгээр тэг хувиар шилжүүлсэн.
- хөрөнгө оруулалтын нөхцөлийг дордуулахгүй байхаар, 10 жилийн хугацаатай хөрөнгө оруулалт хийсэн өдрөөс эхлэн хуулийг дагаж мөрдсөн байна.

3. Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад дараах нэмэлт эрхийг олгосон.

- Бүгд Найрамдах Улсын болон бусад хуулийн этгээд, хувь хүмүүс, ГХОААН-ийн банканд данс нээлгэх, хөрөнгө оруулах, захиран зарцуулах, гадаад валютаар зээл авах, эргэн төлөх тохиолдолд тус улсын түвшинд ГХОААН-ийг ялгаварлан гадуурхалгүй, адил тэгш эрхээр авч үзсэн.
- Гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон түүний гэр бүлийн гишүүдийн оршин суух зөвшөөрлийг БНУЗУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар “хөрөнгө оруулалтын виз”-ийг тодорхой хугацаанд олгосон байна.

4. ГХОААН-ийн хууль эрх зүйн асуудлыг дараах байдлаар тогтоосон.

- Гадаадын хөрөнгө оруулалтай аж ахуйн нэгж (ГХОААН)-ийн хувьцааны оролцоог дүрмийн сангийн 15 хувиас доошгүй (400 сая Узбекистаны мөнгөн тэмдэгт буюу 42000 ам.доллартай тэнцэх ханш) байхаар тодорхойлсон байна.
- ГХОААН-ийн үйлдвэрийн хэрэгцээнд оруулж ирсэн импортолсон эд хөрөнгийг 2 жилийн хугацаанд гаалийн албан татвараас чөлөөлсөн байна.
- Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад газар тариалангийн бус газрын 50 хүртэл жилийн урт хугацаанд гэрээний дагуу түрээслэх эрхийг тус тус тусгасан байна.

2.4. БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛС

БНХАУ нь 2000 онд “Go Global” бодлогоо зарлан Дэлхийн худалдааны байгууллагад элсэж, 2013 онд “Нэг бүс, нэг зам” хөтөлбөрөө зарлан гадаадын хөрөнгө оруулагчдад томоохон боломжуудыг нээсэн байна. Улмаар 2019 онд БНХАУ-ын Төрийн зөвлөлөөс “Бизнесийн орчин сайжруулах тухай” 722 дугаар тогтоолыг баталж, тус тогтоолоор хууль дээдэлсэн, чөлөөт өрсөлдөөнийг дэмжиж, төрийн дарамт, хүнд суртлыг багасгах, гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагч нарт ижил нөхцөл олгохоо амлаж, холбогдох хуулиудаараа бататган, XIV таван жилийн төлөвлөгөөндөө оруулжээ.

Энэ хүрээнд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг 40-өөд жил зохицуулж ирсэн хууль, тогтоомжуудыг нэгтгэн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэх журмыг баталж, гадаадын хөрөнгө оруулагчдад бизнесийн таатай орчныг бий болгох хууль, эрх зүйн орчныг бүрдүүлж, тусгай зөвшөөрлийг цөөлөх, хяналтын тогтолцоонд инновац оруулах, чанарын өндөр түвшний үйлчилгээ үзүүлэх гэсэн шат дараалсан арга хэмжээг авч байна.

2.4.1 Хууль эрх зүйн орчин⁵⁰

Тус улсад гадаадын хөрөнгө оруулалтын асуудлыг 2019 оны 03 дугаар сарын 15-ны өдөр Бүх Хятадын Ардын Төлөөлөгчдийн Их хурлын II чуулганаар хэлэлцэн баталсан “**Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль**”-аар зохицуулж байна. Мөн 2019 оны 12 дугаар сарын 31-ний өдөр “БНХАУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийг хэрэгжүүлэх журам”-ыг баталжээ. Журамд Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулиар тодорхойлсон эрх зүйн үндсэн тогтолцоог нарийвчлан тусгасан. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль, түүнийг хэрэгжүүлэх журам нь 2020 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн хэрэгжиж эхэлсэн.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль нь хуучин үйлчилж байсан Гадаадын хөрөнгө оруулалтын гурван хуулийг (*the Law on Sino-Foreign Equity Joint Ventures, the Law on Wholly Foreign-Owned Enterprises, and the Law on Sino-Foreign Cooperative Joint Ventures*) нэгтгэж нэг хууль болгосон.

Хуулийн зорилго нь энэхүү хуулийн үйлчлэх хүрээг өргөтгөх, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг идэвхтэй хөхиүлэн дэмжих, гадаадын хөрөнгө оруулалтын хууль ёсны эрх ашгийг хамгаалах, зохицуулалтыг хууль тогтоомжид нийцүүлэн хөгжүүлэх, шинээр хөрөнгө оруулалтыг татах, социалист зах зээлийн эдийн засгийн эрүүл хөгжлийг дэмжихэд оршиж байна.

“Гадаадын хөрөнгө оруулалт” гэдэг нь гадаад улсын хувь хүн, аж ахуйн нэгж, бусад байгууллага шууд болон шууд бусаар БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт хийсэн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг хэлнэ.

“Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж” гэж БНХАУ-ын хууль тогтоомжийн дагуу бүртгүүлсний дараа БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт байгуулагдсан, гадаадын хөрөнгө оруулагчдын бүрэн буюу хэсэгчлэн хөрөнгө оруулалт хийсэн аж ахуйн нэгжийг хэлэх бөгөөд тус улс нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг БНХАУ-ын дотоодын хөрөнгө оруулагчид тэдний хөрөнгө оруулалтад олгож буй таатай нөхцөлөөс дутуугүй нөхцөлөөр хангахыг чухалчилдаг байна.

⁵⁰ China's Investment Law Reform: Revolution or Evolution?

https://pureportal.spbu.ru/files/74449974/China_s_Investment_Law_Reform_Revolution_or_Evolution_.pdf

Хүснэгт 14. БНХАУ-ын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт⁵¹

Зүйл	Хуулийн зохицуулалт
I бүлэг. Ерөнхий заалтууд	
1 дүгээр зүйл	<p>Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль (цаашид "хууль" гэх) нь нээлттэй байдлыг улам өргөжүүлэх, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг эрчимтэй дэмжих зорилгоор Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсын Үндсэн хуульд нийцүүлэн ийнхүү боловсруулсан болно. Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хууль ёсны эрх ашгийг хамгаалж, гадаадын хөрөнгө оруулалтын менежментийг сайжруулж, бүх талын нээлттэй, ил тод байх нөхцөлийг бүрдүүлж, социалист зах зээлийн эдийн засгийн эрүүл хөгжлийг дэмжихэд оршино.</p>
2 дугаар зүйл	<p>Энэхүү хууль нь Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсын нутаг дэвсгэр ("БНХАУ-ын нутаг дэвсгэр") доторх гадаадын хөрөнгө оруулалтад үйлчилнэ.</p> <p><i>Гадаадын хөрөнгө оруулалт гэж</i> гадаадын иргэн, аж ахуйн нэгж, бусад байгууллага ("гадаадын хөрөнгө оруулагч")-ын шууд болон шууд бусаар эрхэлж буй хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг хэлнэ, үүнд дараах нөхцөл байдал орно.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт бие даан болон бусад хөрөнгө оруулагчтай хамтран гадаадын хөрөнгө оруулалттай үйлдвэр байгуулах; 2. Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт байгаа аж ахуйн нэгжийн хувьцаа, өмч, эд хөрөнгийн хувьцаа болон бусад ижил төстэй эрх, ашиг сонирхлыг олж авах; 3. Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт бие даан болон бусад хөрөнгө оруулагчтай хамтран шинээр төсөл эхлүүлэх хөрөнгө оруулалт хийх; болон 4. Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь хууль, захиргааны дүрэм, Төрийн зөвлөлийн дүрэмд заасан бусад хэлбэрээр хөрөнгө оруулалт хийх. <p><i>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж</i> гэж БНХАУ-ын хууль тогтоомжийн дагуу БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт бүртгэлтэй, гадаадын хөрөнгө оруулагчийн бүрэн буюу хэсэгчлэн хөрөнгө оруулалт хийсэн аж ахуйн нэгжийг хэлнэ.</p>
3 дугаар зүйл	<p>Төр нь нээлттэй байх төрийн үндсэн бодлогыг баримталж, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулалт хийхийг дэмжинэ.</p> <p>Төрөөс хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлогыг хэрэгжүүлж, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих механизмыг бүрдүүлэх, боловсронгуй болгох, зах зээлийн тогтвортой, ил тод, урьдчилан харж болохуйц, тэгш нөхцөлийг бүрдүүлнэ.</p>

⁵¹ https://en.ndrc.gov.cn/policies/202105/t20210527_1281403.html

<p>4 дүгээр зүйл</p>	<p>Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулалтад үндэсний журам болон сөрөг жагсаалтын (scheme of pre-establishment national treatment plus negative list) тогтолцоог хэрэгжүүлнэ.</p> <p>Өмнөх догол мөрд заасны дагуу <i>үндэсний журам</i> гэж гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон тэдний хөрөнгө оруулалтад дотоодын хөрөнгө оруулагчдад олгосон нөхцөлөөс дордуулахгүй байх зохицуулалтыг; <i>сөрөг жагсаалт</i> гэдэг нь төрөөс тогтоосон тодорхой салбарт гадаадын хөрөнгө оруулалтыг нэвтрүүлэх тусгай захиргааны арга хэмжээг хэлнэ. Төрөөс гадаадын хөрөнгө оруулалтад сөрөг жагсаалтаас гадна үндэсний журам тогтооно.</p> <p>Сөрөг жагсаалтыг Төрийн Зөвлөл эсвэл түүний зөвшөөрсний дагуу гаргана.</p> <p>Хэрэв БНХАУ-ын байгуулсан, эсхүл нэгдэн орсон аливаа олон улсын гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу гадаадын хөрөнгө оруулагчид илүү давуу эрх олгох нөхцөлтэй заасан бол уг гэрээ, хэлэлцээрийн холбогдох заалтыг дагаж мөрдөнө.</p>
<p>5 дугаар зүйл</p>	<p>БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгө оруулалт, орлого болон бусад хууль ёсны эрх ашгийг төр хуулиар хамгаална.</p>
<p>6 дугаар зүйл</p>	<p>БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа явуулж буй гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд БНХАУ-ын хууль тогтоомжийг дагаж мөрдөх бөгөөд Хятад улсын аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлөх, нийтийн ашиг сонирхлыг хохироох үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.</p>
<p>7 дугаар зүйл</p>	<p>Төрийн зөвлөлийн дэргэдэх Худалдаа хөрөнгө оруулалтын эрх бүхий хэлтэс нь ажил үүргийнхээ хуваарийн дагуу гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хамгаалах, удирдах; Төрийн зөвлөлийн харьяа холбогдох бусад хэлтэс ажил үүргийнхээ хүрээнд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хамгаалах, удирдах ажлыг хариуцна.</p> <p>Орон нутгийн засаг захиргааны харьяа муж болон түүнээс дээш түвшний хэлтэс нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хөхиүлэн дэмжих, хамгаалах, зохицуулах ажлыг Ардын Засгийн газраас тогтоосон хууль тогтоомжийн дагуу гүйцэтгэнэ.</p>
<p>8 дугаар зүйл</p>	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн ажилтан нь хуульд заасны дагуу үйлдвэрчний эвлэл байгуулж, үйлдвэрчний эвлэлийн үйл ажиллагаа явуулж, хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлоо хамгаална. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай үйлдвэр нь үйлдвэрчний эвлэлийнхээ холбогдох үйл ажиллагаа явуулах шаардлагатай нөхцөлийг хангаж ажиллана.</p>
<p>II бүлэг. Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих</p>	
<p>9 дүгээр зүйл</p>	<p>Аж ахуйн нэгжийн хөгжлийг дэмжих аливаа үндэсний бодлого нь албан ёсны гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид нэгэн адил үйлчилнэ.</p>

10 дугаар зүйл	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай холбоотой хууль тогтоомж, дүрэм журам боловсруулахдаа гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн санал хүсэлтийг зохих журмын дагуу авна. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай холбоотой баримт бичиг, шүүхийн шийдвэрийн баримт бичгийг хуульд заасан журмын дагуу хэвлэн нийтлүүлнэ.
11 дүгээр зүйл	Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулалтад үйлчлэх үйлчилгээний тогтолцоог бүрдүүлэн, боловсронгуй болгож, гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүдэд хууль тогтоомж, бодлого, арга хэмжээ, хөрөнгө оруулалтын төслийн мэдээлэл болон бусад асуудлаар зөвлөгөө, үйлчилгээ үзүүлнэ.
12 дугаар зүйл	Төр нь бусад улс орон, бүс нутаг, олон улсын байгууллагуудтай хөрөнгө оруулалтыг дэмжих олон талт болон хоёр талын хамтын ажиллагааны механизмыг бий болгож, хөрөнгө оруулалтын чиглэлээр олон улсын солилцоо, хамтын ажиллагааг идэвхжүүлнэ.
13 дугаар зүйл	Төр нь шаардлагатай бол гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, нээлттэй байдлыг өргөжүүлэх зорилгоор эдийн засгийн тусгай бүс байгуулах, эсхүл тодорхой чиглэлээр гадаадын хөрөнгө оруулалтын талаар туршилтын бодлого, арга хэмжээ явуулж болно.
14 дүгээр зүйл	Төр нь улс үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн шаардлагын дагуу гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг тодорхой үйлдвэр, салбар, чиглэлээр хөрөнгө оруулалт хийхийг урамшуулан чиглүүлж болно. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд холбогдох хууль тогтоомж, Төрийн зөвлөлийн шийдвэрийн дагуу хөнгөлөлт эдлэж болно.
15 дугаар зүйл	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд хуулийн дагуу стандарт тогтооход тэгш оролцох боломжийг төр баталгаажуулж, стандарт тогтоох тухай мэдээллийн ил тод байдал, нийгмийн хяналтыг сайжруулна. Төрөөс заавал дагаж мөрдөх стандарт нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүдэд нэгэн адил хамаарна.
16 дугаар зүйл	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд төрийн худалдан авах ажиллагааны үйл ажиллагаанд шударга өрсөлдөөний зарчмаар оролцох боломжийг төр баталгаажуулна. БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг засгийн газрын худалдан авалтад тэгш хамруулж, адил тэгш харьцана.
17 дугаар зүйл	Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж нь хувьцаа, компанийн бонд болон бусад үнэт цаасыг нийтэд санал болгох, эсхүл бусад аргаар санхүүжилт хийж болно.
18 дугаар зүйл	Орон нутгийн засаг захиргаа нь мужийн түвшний буюу түүнээс дээш түвшинд хууль тогтоомж, захиргааны дүрэм, орон нутгийн дүрэм журмын дагуу гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хөнгөвчлөх бодлогыг холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд боловсруулж болно.

19 дүгээр зүйл	<p>Бүх шатны Ардын засгийн газар, түүний харьяа холбогдох албад нь таатай, үр ашигтай, нээлттэй байх зарчмын дагуу асуудлыг зохицуулах журмыг сайжруулж, үр ашгийг дээшлүүлж, төрийн үйлчилгээг оновчтой болгож, гадаадын хөрөнгө оруулалтад үзүүлэх үйлчилгээг улам боловсронгуй болгоно.</p> <p>Холбогдох эрх бүхий албад гадаадын хөрөнгө оруулалттай холбоотой удирдамж бэлтгэн хэвлэн нийтэлж, гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүдийг мэдээллийн үйлчилгээгээр хангана.</p>
III бүлэг. Хөрөнгө оруулалтын хамгаалалт	
20 дугаар зүйл	<p>Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдын оруулсан хөрөнгө оруулалтыг хураан авах ёсгүй.</p> <p>Онцгой нөхцөлд нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс гадаадын хөрөнгө оруулагчдын оруулсан хөрөнгө оруулалтыг хуульд заасны дагуу төрөөс хурааж авах буюу буцаан авч болно. Энэ тохиолдолд өмчлөх эрхийг хууль ёсны дагуу шударга явуулж, зохих нөхөн төлбөрийг цаг тухайд нь олгоно.</p>
21 дүгээр зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагч өөрийн оруулсан хувь нэмэр, ашиг, хөрөнгийн орлого, хөрөнгийг захиран зарцуулснаас олсон орлого, оюуны өмчийн эрхийн төлбөр, хууль ёсны дагуу олсон нөхөн төлбөр, татан буугдсанаас олох орлого зэргийг хуульд заасны дагуу БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт юань, эсхүл гадаад валютаар дотоодод болон гадагш чөлөөтэй шилжүүлж болно.</p>
22 дугаар зүйл	<p>Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулагч, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн оюуны өмчийн эрхийг хамгаалах, оюуны өмчийн эрх эзэмшигч, холбогдох эрх эзэмшигчийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хамгаалах; оюуны өмчийн эрхийг зөрчсөн тохиолдолд хуулийн дагуу хариуцлага хүлээлгэнэ.</p>
23 дугаар зүйл	<p>Захиргааны алба, түүний ажилтан албан үүргээ гүйцэтгэх явцад олж авсан гадаадын хөрөнгө оруулагч, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн арилжааны нууцыг бусдад задруулах, хууль бусаар мэдээлэл өгөхийг хориглоно.</p>
24 дүгээр зүйл	<p>Бүх шатны Ардын засгийн газар, тэдгээрийн алба, хэлтэс нь гадаадын хөрөнгө оруулалтын шаардагдах баримт бичгийг боловсруулахдаа холбогдох хууль тогтоомжийг дагаж мөрдөнө. Холбогдох хууль тогтоомж байхгүй тохиолдолд бүх шатны Ардын засгийн газар, тэдгээрийн холбогдох алба, хэлтэс нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хохироох, түүнд нэмэлт үүрэг хүлээх, зах зээлд нэвтрэх, гарах нөхцөлийг тогтоох, эсвэл гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн аливаа хэвийн үйлдвэрлэл, үйл ажиллагаанд хөндлөнгөөс оролцохыг тус тус хориглоно.</p>

25 дугаар зүйл	<p>Орон нутгийн бүх шатны засаг захиргаа, тэдгээрийн холбогдох хэлтэс нь гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүдийн өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлж, хууль тогтоомжийн дагуу байгуулсан бүх гэрээг гүйцэтгэнэ.</p> <p>Үндэсний эрх ашиг, нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс аливаа үүрэг, гэрээг өөрчлөх шаардлагатай бол хуулиар тогтоосон эрх мэдэл, журмыг баримтлан, гадаадын хөрөнгө оруулагч, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид учирсан хохирлыг хуульд заасны дагуу барагдуулна.</p>
26 дугаар зүйл	<p>Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид гомдол гаргах механизмыг бий болгож, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж, тэдгээрийн хөрөнгө оруулагчдаас ирүүлсэн санал, гомдлыг цаг тухайд нь шийдвэрлэж, холбогдох арга хэмжээг авах ажлыг зохицуулна.</p> <p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж, хөрөнгө оруулагч нь тухайн захиргааны хэлтэс, ажилтны аливаа гаргасан шийдвэр нь түүний хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг зөрчсөн гэж үзвэл гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид гомдол гаргах механизмаар дамжуулан шийдвэрлүүлэхийг хүсч болно.</p> <p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж, түүний хөрөнгө оруулагч нь захиргааны байгууллага, ажилтны аливаа захиргааны шийдвэр нь хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг нь зөрчсөн гэж үзвэл гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийн талаар гомдлын механизмаар дамжуулан шийдвэрлэхээс гадна Захиргааны хэрэг хянан шийдвэрлэх байгууллагад өргөдөл гаргах, эсхүл захиргааны хэрэг үүсгэж болно.</p>
27 дугаар зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж нь хууль тогтоомж, дүрэм, журамд заасны дагуу холбогдох үйл ажиллагаа явуулах, гишүүнийхээ хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хамгаалах танхим, холбоог хууль ёсоор байгуулж, сайн дураараа нэгдэж болно.</p>
IV бүлэг. Хөрөнгө оруулалтын менежмент	
28 дугаар зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгө оруулахыг хязгаарласан жагсаалт (цаашид "сөрөг жагсаалт" гэх)-аар хориглосон аливаа салбарт хөрөнгө оруулахыг хориглоно.</p> <p>Сөрөг жагсаалтаар хязгаарлагдсан аливаа салбарт гадаадын хөрөнгө оруулагчид сөрөг жагсаалтад заасан хөрөнгө оруулалтын нөхцөлийг дагаж мөрдөнө.</p> <p>Сөрөг жагсаалтад ороогүй салбарын гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дотоодын хөрөнгө оруулалттай адил тэгш авч үзэх зарчмаар явуулна.</p>
29 дүгээр зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг нэвтрүүлэх явцад гадаадын хөрөнгө оруулалтын төслийг баталгаажуулах, бүртгэлд оруулах шаардлагатай бол хуулийн холбогдох заалтыг баримтална.</p>

30 дугаар зүйл	<p>Хуульд заасны дагуу тусгай зөвшөөрөл авах шаардлагатай үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарт гадаадын хөрөнгө оруулагч хөрөнгө оруулах тохиолдолд тусгай зөвшөөрөл олгох үйл ажиллагааг хуульд заасан журмын дагуу гүйцэтгэнэ.</p> <p>Хууль, захиргааны аливаа журамд өөрөөр заагаагүй бол гадаадын хөрөнгө оруулагчаас тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдлийг дотоодын хөрөнгө оруулалтын нэгэн адил нөхцөл, журмын дагуу хянан хэлэлцэнэ.</p>
31 дүгээр зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай ажахуйн нэгжийн зохион байгуулалтын хэлбэр, бүтэц зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны стандарт нь БНХАУ-ын Компанийн тухай хууль, БНХАУ-ын Нөхөрлөлийн тухай хууль болон бусад хуульд заасан зохицуулалтыг мөрдөнө.</p>
32 дугаар зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж нь үйлдвэрлэл, ашиглалтын үйл ажиллагаа явуулахдаа хууль, захиргааны журамд заасан хөдөлмөр хамгаалал, нийгмийн даатгалын холбогдох заалтыг дагаж мөрдөх, татвар, нягтлан бодох бүртгэл, гадаад валютын болон бусад асуудлыг хууль, захиргааны журам, холбогдох заалтын дагуу шийдвэрлэх бөгөөд төрийн эрх бүхий байгууллагаас хууль журмын хүрээнд тавих хяналт, шалгалтад хамрагдана</p>
33 дугаар зүйл	<p>БНХАУ-ын нутаг дэвсгэр дээр нэгдэн нийлэх замаар компани худалдаж авсан, эсхүл бусад аргаар үйл ажиллагаагаа нэгтгэн хамтарч томоохон аж ахуйн нэгж болсон гадаадын хөрөнгө оруулагчид БНХАУ-ын Монополийн эсрэг хуульд заасны дагуу аж ахуйн нэгжийн шалгалтад хамрагдана.</p>
34 дүгээр зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулалтын мэдээллийн тайлагналын тогтолцоог төр бүрдүүлнэ. Гадаадын хөрөнгө оруулагч буюу гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд хөрөнгө оруулалтын мэдээллээ аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийн систем, зээлийн мэдээллийн нэгдсэн системээр дамжуулан Худалдааны эрх бүхий хэлтэст ирүүлнэ.</p> <p>Тайлагнаж буй гадаадын хөрөнгө оруулалтын мэдээллийн агуулга, хамрах хүрээг зайлшгүй байх зарчмын дагуу тогтооно; хэлтэс хоорондын мэдээлэл солилцох замаар олж авсан хөрөнгө оруулалтын мэдээллийг дахин ирүүлэх шаардлагагүй.</p>
35 дугаар зүйл	<p>Төр нь гадаадын хөрөнгө оруулалтын аюулгүй байдлын хяналтын тогтолцоог бий болгох бөгөөд үүний дагуу үндэсний аюулгүй байдалд нөлөөлж буй болон нөлөөлөх боломжтой аливаа гадаадын хөрөнгө оруулалтын аюулгүй байдалд хяналт тавина.</p> <p>Хуульд заасны дагуу аюулгүй байдлын хяналт, шалгалтаар гаргасан шийдвэр нь эцсийнх байна.</p>
V бүлэг. Хуулийн хариуцлага	
36 дугаар зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь сөрөг жагсаалтаар хориглосон салбарт хөрөнгө оруулсан тохиолдолд холбогдох эрх бүхий газар тухайн хөрөнгө оруулагчид тогтоосон хугацаанд хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаагаа зогсоохыг шаардах; тогтоосон хугацаанд хувьцаа, хөрөнгийг захиран зарцуулах, бусад шаардлагатай арга хэмжээ авахыг даалгах; хөрөнгө оруулалт хийхээс өмнөх нэр төрийг сэргээх; хууль бусаар олсон ашиг орлого байгаа бол түүнийг нь хураах зэрэг арга хэмжээ авна.</p>

	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчийн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа нь сөрөг жагсаалтад заасан нэвтрэх эрхийг хязгаарлах нөхцөлийг зөрчсөн тохиолдолд холбогдох эрх бүхий хэлтэс нь хөрөнгө оруулагчид тогтоосон хугацаанд залруулга хийхийг тушаах; дээр дурдсан шаардлагыг биелүүлэхэд шаардлагатай арга хэмжээг авах; гадаадын хөрөнгө оруулагч нь тогтоосон хугацаанд шаардлагыг биелүүлээгүй тохиолдолд өмнөх хэсэгт заасан арга хэмжээг авна.</p> <p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчийн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа сөрөг жагсаалтад заасан аливаа нөхцөлийг зөрчсөн тохиолдолд дээрх хөрөнгө оруулагч нь өмнөх хоёр хэсэгт заасан арга хэмжээг авахуулахаас гадна хуулийн дагуу зохих хариуцлага хүлээнэ.</p>
37 дугаар зүйл	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагч, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж энэ хуулийн заалтыг зөрчиж, гадаадын хөрөнгө оруулалтын мэдээллийн тайлагналын системийн шаардлагын дагуу хөрөнгө оруулалтын мэдээллээ тайлагнаагүй тохиолдолд холбогдох эрх бүхий газраас тогтоосон хугацаанд алдааг залруулахыг шаардана; хэрэв шаардлагыг хугацаанд нь биелүүлээгүй тохиолдолд 100,000 юанаас багагүй, эсхүл 500,000-аас илүүгүй юанийн торгууль ногдуулна.</p>
38 дугаар зүйл	<p>Аливаа хууль тогтоомж зөрчсөн гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжийг хуулийн дагуу шалган, зохих арга хэмжээ авч, холбогдох хуулийн дагуу зээлийн мэдээллийн системд бүртгэнэ.</p>
39 дүгээр зүйл	<p>Захиргааны холбогдох ажилтан нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хамгаалах, удирдахтай холбоотой аливаа үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх явцдаа өөрийн чиг үүрэг, эрх мэдлээ урвуулан ашигласан, үүргээ умартсан, хувийн ашиг сонирхлын үүднээс хууль бус үйлдэл гаргасан, ажил үүргээ гүйцэтгэх явцад олж авсан нууцлах шаардлагатай мэдээллийг бусдад задруулсан, хууль бусаар олгосон тохиолдолд хуульд заасан зохих хариуцлага хүлээлгэх; гэмт хэрэг үйлдсэн бол эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэнэ.</p>
VI бүлэг. Нэмэлт заалтууд	
40 дүгээр зүйл	<p>Аливаа улс орон, бүс нутаг нь хөрөнгө оруулалтын хувьд, БНХАУ-ын эсрэг ялгаварлан гадуурхах, хориглох, хязгаарлах арга хэмжээ авах эсхүл түүнтэй адилтгах бусад үйл ажиллагаа явуулсан тохиолдолд Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс тухайн улс, бүс нутгийн эсрэг зохих арга хэмжээг авч болно.</p>
41 дүгээр зүйл	<p>Банк санхүү, үнэт цаас, даатгал зэрэг санхүүгийн салбарт хөрөнгө оруулагч, эсхүл БНХАУ-ын нутаг дэвсгэр дэх үнэт цаас, валютын зах зээл зэрэг санхүүгийн зах зээлд оролцож буй гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хувьд, төрөөс ямар нэгэн шаардлага тавьсан тохиолдолд түүнийг дагаж мөрдөнө.</p>
42 дугаар зүйл	<p>Уг хуулийг 2020 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.</p>

2.4.2. Хөрөнгө оруулалтын эрх зүй орчны шинэчлэлт⁵²

1.Өмнө нь хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан гурван хуулийг нэгтгэж нэг болгосон нь илүү ойлгомжтой болгосноос гадна гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуй нэгж нь *Компанийн тухай хууль* болон *Нөхөрлөлийн тухай хуулийн* шаардлагын дагуу засаглалаа шинэчлэх шаардлагатай болсон нь хятад компанийн соёлыг ойлгоход хөрөнгө оруулагч нарт илүү ойлгомжтой болж байна.

2.Тус хуулийн дагуу “pre-establishment national treatment” болон “negative list management” гэсэн бодлого хэрэгжиж эхлэхээр болсон байна. “national treatment” бодлого нь манай хөрөнгө оруулалтын хуульд байх үндэсний хөрөнгө оруулагчаас дор нөхцөл олгохгүй гэсэн ойлголт бол “negative list management” нь зарим салбарт гадаадын хөрөнгө оруулалтыг төрийн зөвшөөрлийн үндсэн дээр оруулахаар болсон байна. Хязгаарлалттай салбарын жагсаалтыг жил бүр шинэчилж байгаа бөгөөд 2023 онд шинэчилж нийт 27 чиглэлийг хамруулсан нь өмнөх (2015 онд 93, 2017 онд 63, 2018 онд 48, 2019 онд 40, 2021 онд 33, 2022 онд 31) оноос багасжээ. Ийнхүү жил бүр хязгаарлалттай салбарын жагсаалтыг цөөрүүлж байгаа нь хөрөнгө оруулалт татах салбарыг илүү өргөн хүрээтэй, нээлттэй болгоход чухал ач холбогдолтой юм.

3.Төрийн зүгээс хязгаарлалттай салбараа жагсаасан Negative list-ийн адил Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих салбарын жагсаалтыг 2019 онд шинэчлэн баталсан. Тус хөрөнгө оруулалтыг дэмжих салбарын жагсаалт нь 415 нэр бүхий салбарыг багтаасан үндэсний хэмжээний, төв, баруун, зүүн хойд бүсийн 22 аймагт зориулан гаргасан 693 нэр бүхий салбарыг багтаасан бүс нутгийн гэсэн хоёр төрөлтэй байна. Тухайн хөрөнгө оруулалтыг дэмжих салбарт багтсан салбарт үйл ажиллагаа явуулбал тодорхой хэмжээний татвар урамшууллын бодлогыг төрийн зүгээс үзүүлэхээр амласан.

4.Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хуульд гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хамгаалах гэсэн тусгай бүлэг орж гадаадын хөрөнгө оруулагч нарт аль болох таатай, аюулгүй нөхцөл олгохыг эрмэлзсэн төдийгүй төрийн зүгээс технологи дамжуулах, хамтрах шаардлага тавихгүй, оюуны өмчийг хамгаалахаар заасан.

5.Төрийн албан хаагчдын зүгээс гадаадын хөрөнгө оруулагчдын худалдааны нууцыг хамгаалах, бусдад задруулахаас татгалзах эрхийг олгосон төдийгүй төрийн албан хаагч нь өөрийн эрхээ хэтрүүлсэн, албан

⁵² Дэлэгийн Энхгэрэл: БНХАУ-ын гадаадын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчин болон анхаарах заримт асуудал (нийтлэл)
https://legaldata.mn/b/978?fbclid=IwAR2xy_vqmPR-EwaveP9jKmMglv3wuNVWonatjU6xykRNHwStSnph eZ5-r9Y

тушаалаа урвуулан ашиглаж хөрөнгө оруулагчийн худалдааны нууцыг хууль бусаар бусдад задруулсан, хувьдаа ашигласан бол хуулийн дагуу хариуцлага хүлээлгэхийн сацуу тус үйлдэл нь гэмт хэргийн шинжтэй бол эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэхээр заасан байна.

6.Төрийн зүгээс гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуй нэгжийн гомдлыг шуурхай авч хэлэлцэх тусгай гомдлын тогтолцоо бий болгоно хэмээн заасан.

7.Хэдийгээр Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хуульд нэн таатай нөхцөл олон заалтаар олгогдсон боловч Үндэсний аюулгүй байдал болон монополийн эсрэг хяналтыг хатуу хийх, тус үйл ажиллагаатай холбоотой гарсан шийдвэр эцсийнх бөгөөд давж заалдах боломжгүй гэж хатуу заасан төдийгүй аливаа улс, бүс нутгийн зүгээс БНХАУ-ын эсрэг аливаа хэлбэрийн хориг арга хэмжээ, хязгаарлалт тавивал тус арга хэмжээтэй ижил төрлийн арга хэмжээг тус улс, бүс нутгийн эсрэг БНХАУ-ын зүгээс авч хэрэгжүүлэх болно гэж товч тодорхой заасан байна.

8.Татварын орчин. БНХАУ татварын worldwide суурьтай улсын нэг, аж ахуй нэгжийн орлогын албан татвар 25 хувь боловч зарим чөлөөт бүс эсвэл хөрөнгө оруулалтыг дэмжих салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуй нэгжид 15 хувь хүртэл татварын хөнгөлөлт үзүүлдэг байна. Манай хоёр улсын хувьд **Давхар татварын гэрээтэй**⁵³ тул тус гэрээнд заасан татваруудын хувьд давхардуулан төлөх эрсдэлээс ангид байх боломжтой. Хувь хүний орлогын албан татвар нь бүс нутгаасаа хамаарч 3-45 хувь, нийгмийн даатгалын шимтгэл 40 хувь хүртэл шатлалтай байна.

9.Маргаан шийдвэрлэлт. Тус улс нь эрх зүйн дэглэмийн хувьд Эх газрын эрх зүйн бүлд хамаарагддаг, эрх зүйн орчин, түүн дундаа иргэн, арилжааны салбарын эрх зүйн орчин Герман улсын хуулийн суурьтай тул ерөнхийдөө манай улсын маргаан шийдвэрлэх ажиллагаатай төстэй. Маргааны харьяаллын хувьд шүүхийн онцгой харьяалалд хамаарахгүй бол шүүхээс гадна арбитр, эвлэрүүлэн зуучлагчаар маргаанаа шийдвэрлүүлэхийг зөвшөөрдөг.

10.Гадаад улсын шүүх, арбитрын шийдвэрийн биелэлт. БНХАУ-ын хуульд гадаад улсын шүүхийн шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрч, биелүүлэхэд үндсэндээ хоёр дэглэм үйлчилж байх бөгөөд нэг нь эрх зүйн харилцан туслалцаа үзүүлэх гэрээний дагуу шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрч, биелүүлэх, удаах нь хоёр улс харилцан бие биеийнхээ шүүхийн шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрөх зарчмын дагуу хүлээн зөвшөөрч, биелүүлж байна.

⁵³ Монгол Улс болон БНХАУ-ын хооронд “Орлого ба хөрөнгийн татварыг давхардуулж ногдуулахгүй байх, татвар төлөхөөс зайлсхийх явдлаас урьдчилан сэргийлэх тухай хэлэлцээр”-ийг 1991 оны 08 дугаар сарын 26-ний өдөр байгуулж, 1993 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн хүчин төгөлдөр мөрдөж эхэлсэн байна.

2.4.3.Хуулийн шинэчлэлтийн, тус улсын эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

БНХАУ-ын хөрөнгө оруулалт, бизнесийн эрх зүйн орчин сүүлийн жилүүдэд нэн таатай байгааг Дэлхийн банкны тайланд баталгаажуулж, 2020 оны тайланд Гадаадын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчноороо өмнөх жилээс 14 байраар огцом үсэрч 31 дүгээр байранд орсон байна.⁵⁴

Хүснэгт 15. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Хятад Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

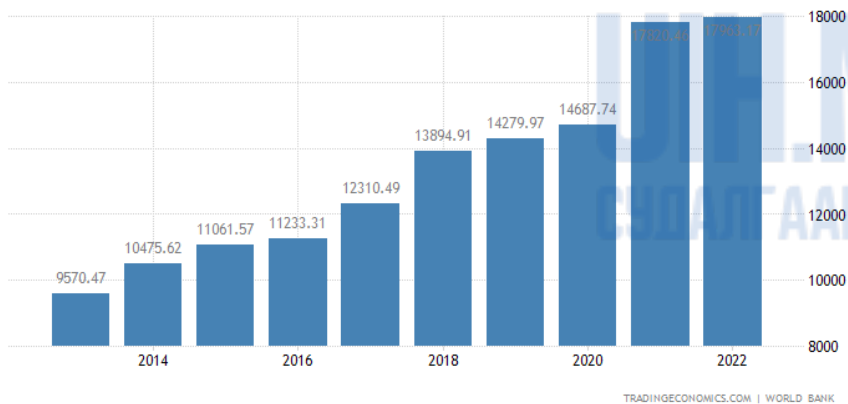
	2016	2017	2018	2019	2020
Байр	84	78	78	46	31
Оноо	62.93	64.28	65.29	73.64	77.9

*Эх сурвалж: сурвалж: Дэлхийн банкны “Doing Business” (2016-2020)
<https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>*

Эрх зүйн орчны шинэчлэл нь эдийн засгийн хөгжилд ихээхэн эерэг нөлөө үзүүлжээ. Эдийн засгийн тоон үзүүлэлтээс харвал хууль батлагдсанаас хойш 2020-2022 онд тасралтгүй өссөн үзүүлэлттэй байна.

Дэлхийн банкны албан ёсны мэдээллээр Хятадын дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ)-ий хэмжээ 2018 онд 13,894.91 тэрбум ам.доллар байсан бол 2021 онд 17,820.46 тэрбум ам.доллар, 2022 онд 17,963.17 болж өссөн үзүүлэлттэй байна. Энэ Хятадын ДНБ нь дэлхийн эдийн засгийн 7.97 %-ийг эзэлж байна.

Зураг 10.БНХАУ-ын 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)

⁵⁴ Doing business in China 2020, World bank group

Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО)

Хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах зорилгоор БНХАУ-ын Засгийн газар Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай шинэ хууль гаргаж, тус хуулиар технологийг албадан шилжүүлэхийг хориглох, оюуны өмчийн эрхийг хамгаалах, тэгш байдлыг дэмжих замаар олон улсын хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах олон шинэчлэлтүүдийг хийсэн нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, бизнесийн таатай орчныг бүрдүүлэх чухал алхам болжээ.

2022 оны дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайланд дурдсанаар Хятадад орж ирж буй ГШХО 2019 онд 141.22 тэрбум ам.доллар байсан бол 2020 онд 149.34 тэрбум ам.долларт хүрч 5.74%-иар өссөн байна. Харин 2021 онд 180.95 тэрбум ам.долларт хүрч 21%-иар өсжээ. Энэ нь эдийн засгийн харьцангуй тогтвортой хөгжил, эх газарт гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжсэн шинэ хууль тогтоомжийг боловсруулан хэрэгжүүлсэнтэй холбоотой.

UNCTAD-ийн тооцоолсноор 2020 онд Хятадын ГШХО-ын 10.4 % нь Хонконг дахь хөрөнгө оруулагчдаас, 10.4% нь АНУ-аас, 12.1% нь Хятадаас эх газарт бүртгэлгүй Хятадын компаниудаас орж ирсэн байна. Хөрөнгө оруулалттай аж үйлдвэрүүдийн хувьд Хятадад гадаадын хөрөнгө оруулалт уламжлалт байдлаар үйлдвэрлэлийн салбарт хүчтэй байдаг.

Гэсэн хэдий ч сүүлийн 15 жилийн хугацаанд үйлдвэрлэлийн салбар аажмаар байр сууриа алдаж, харин үйлчилгээний салбар хурдацтай хөгжиж, мэдээллийн технологи, түрээс, бизнесийн үйлчилгээ зэрэг салбарууд бий болжээ.

Хятадаас гадагшаа чиглэсэн шууд хөрөнгө оруулалт

Хятадын даяаршлын үйл явц хурдацтай хөгжихийн хэрээр сүүлийн 20 жилд Хятадын аж ахуйн нэгжүүдийн хөрөнгө оруулалт хурдацтай өсөж, 2016 онд 196 тэрбум гаруй долларын гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО) гадагшаа урсаж дээд цэгтээ хүрсэн. Харин 2020 онд дэлхийн ГШХО огцом буурч, COVID-19 цар тахлын улмаас Хятадын ГШХО-ын гадагшлах урсгал чиг хандлагаасаа эсрэгээрээ нэмэгдэж, 153.7 тэрбум ам.долларт хүрч, Хятад улс түүхэндээ анх удаа дэлхийн хамгийн том шууд хөрөнгө оруулагч болсон байна.

Эдийн засгийн хурдацтай хөгжлийн нөлөөгөөр тус улсын гадагш чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын хэмжээ 2000 онд ердөө 28 тэрбум ам.доллар байсан бол 2021 онд бараг 2.8 их наяд болж хурдацтай өсжээ.

Хятадын ГШХО-ын урсгал голчлон Ази руу чиглэж байгааг харуулж байна. Гэсэн хэдий ч 2021 онд ГШХО-ын нийт дүнгийн 60 орчим хувийг Азийн санхүүгийн төв Хонконг руу, 10 гаруй хувийг Кайманы арлууд болон Британийн Виржиний арлууд руу шилжүүлсэн байна. Харин 2020 онд АНУ-д 7.2 тэрбум, Европын орнуудад 8 тэрбум орчим ам.долларын хөрөнгө оруулалт хийгдсэн гэсэн тооцоо гарчээ. Хятадаас хамгийн их шууд хөрөнгө оруулалт орж ирсэн салбар бол түрээсийн болон бизнесийн үйлчилгээ, үйлдвэрлэл, бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, санхүүгийн үйлчилгээ юм.

2.5. ГҮРЖ УЛС

Гүрж Улсын эдийн засгийг сэргээхэд төсвийн хөрөнгө оруулалтаас гадна гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт зайлшгүй шаардлагатай болсон. Тиймээс сүүлийн жилүүдэд хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчинд ихээхэн шинэчлэлт хийж, тогтвортой зах зээлийн эдийн засгийг хөгжүүлж, хөрөнгө оруулалтад нээлттэй орнуудын нэг болоод байна. Харин хөдөө аж ахуйн газрыг гадаадын хөрөнгө оруулагчдад өмчлүүлэхийг хориглох заалт нь хөдөө аж ахуйн салбарын хөрөнгө оруулалтыг хязгаарлаж байна.

Хөрөнгө оруулалтын үндсэн хууль тогтоомждоо гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулагчдын хооронд тэгш өрсөлдөөний нөхцөлийг бүрдүүлж, өмчийн эрхийн талаарх хүрээг тодорхойлж өгсөн мөн хөрөнгө оруулагчдын мэдээллийг хамгаалах, кибер аюулгүй байдлын талаар хууль тогтоомж боловсруулах шаардлага гарч ирж байна. Зөвхөн эрх зүйн орчин шинэчлээд зогсохгүй хөрөнгө оруулалтын таатай орчин бүрдүүлэх нь гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг татаж, тогтвортой эдийн засгийн өсөлтөд эергээр нөлөөлнө гэж тус улс үзэж байна.

2.5.1. Хууль эрх зүйн орчин

Гүрж Улсад хөрөнгө оруулалтын харилцааг дараах хуулиудаар зохицуулж байна. Үүнд:

- Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих, баталгааны тухай хууль (*Law of Georgia on Promotion and Guarantees of Investment Activity*);⁵⁵
- Төрөөс хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хууль (*State Support for Investment*);⁵⁶
- Хөрөнгө оруулалтын сангийн тухай хууль (*Investment funds*);⁵⁷

⁵⁵ Law of Georgia on Promotion and Guarantees of Investment Activity <https://matsne.gov.ge/en/document/view/33304?publication=15>

⁵⁶ Law of Georgia on State Support for Investment <https://matsne.gov.ge/en/document/download/24076/6/en/pdf>

⁵⁷ Law of Georgia on Investment funds <https://matsne.gov.ge/en/document/view/4924135?publication=0>

- Үндэсний хөрөнгө оруулалтын агентлагийн тухай хууль (*Georgian National Investment Agency*);
- Аж ахуйн нэгжийн хамтын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль (*Collective Investment Undertakings*)⁵⁸ болон дагалдах хуулиуд.

Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих, баталгааны тухай хууль нь 1996 онд батлагдсан 4 бүлэг 17 зүйл заалттай байна. Энэхүү хуулийн зорилго Гүржийн Улсын нутаг дэвсгэрт гадаад болон дотоодын хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэх эрх зүйн нийтлэг баталгааг тогтоох, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих харилцааг зохицуулахад оршино.

Хүснэгт 16. Гүрж Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн зохицуулалт

Зүйл	Зохицуулалт	Зохицуулалтын агуулга
<i>Нэгдүгээр бүлэг. Нийтлэг үндэслэл</i>		
1 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулалт	Хөрөнгө оруулалтад мөнгөн хөрөнгө, хүү, хувьцаа, үнэт цаас, үл хөдлөх хөрөнгө, газар, байгалийн баялагийг ашиглах эрх, патент, лиценз, ноу-хау, туршлага, оюуны үнэт зүйлс болон хуулиар хүлээн зөвшөөрсөн бусад эд хөрөнгө, оюуны үнэт зүйлсийг хамруулна.
2 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъект ба объект	Хөрөнгө оруулагч нь Гүрж Улсад хөрөнгө оруулж буй хувь хүн, хуулийн этгээд, олон улсын байгууллага, гадаадын хөрөнгө оруулагч (гадаад улсын иргэн, Гүржид харьяалалгүй иргэд, гадаадад байнга оршин суудаг Гүржийн иргэд, гадаадад бүртгэлтэй хуулийн этгээд) байна.
<i>Хоёрдугаар бүлэг. Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны субъектүүдийн эрх зүйн байдал</i>		
3 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулагчийн эрх	<ul style="list-style-type: none"> - Гадаадын хөрөнгө оруулагчдын эрх нь хууль тогтоомжид зааснаас бусад тохиолдолд Гүржийн иргэн, хуулийн этгээдийн эдлэх эрхтэй адил тэгш байна; - Гүржийн нутаг дэвсгэр дэхь банкинд харилцах болон бусад дансыг дурын валютаар нээж болно; - Гүржийн нутаг дэвсгэр болон гадаад дахь банк санхүүгийн байгууллага, хувь хүн, хуулийн этгээдээс зээл авч болно; - Хувьцаа, бонд, үнэт цаас, Гүрж Улсын нутаг дэвсгэрт байгаа болон гадаадад байгаа эд хөрөнгийг худалдаж авч болно; - Хөрөнгө оруулалтын үр дүнг эзэмших, эдлэх, удирдах эрхийг хөрөнгө оруулагчийн шийдвэрээр хуульд заасан журмын дагуу бусад хуулийн болон хувь хүнд шилжүүлж болно;

⁵⁸ Collective Investment Undertakings <https://matsne.gov.ge/en/document/view/1981090?publication>

		<p>- Гадаадын хөрөнгө оруулагчид татвар, хураамж төлсний дараа хөрөнгө оруулалтаас олсон ашиг, орлого болон бусад мөнгөн хөрөнгийг Гүрж Улсын банкны байгууллагуудад зах зээлийн ханшаар хөрвүүлэх, гадаад руу шилжүүлэх эрхийг эдэлнэ;</p> <p>- Гадаадын хөрөнгө оруулагч өөрийн өмчид байгаа хөрөнгөө гадаад руу шилжүүлж болно;</p> <p>- Хөрөнгө оруулагчийн эрхээ эдлэхдээ хуульд заасан үүргээ биелүүлээгүй бол хуулийн хариуцлага үүрнэ.</p>
4 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулагчийн үүрэг	Хөрөнгө оруулагчид Гүрж Улсын хууль тогтоомж, түүний дотор байгаль орчин, эрүүл мэндийг хамгаалахтай холбоотой хууль тогтоомжийн дагуу үйл ажиллагаа явуулах үүрэгтэй.
<i>Гуравдугаар бүлэг. Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих</i>		
5 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих	Гүржийн Эдийн засаг, тогтвортой хөгжлийн яам нь холбогдох байгууллагуудтай хамтран хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих хөтөлбөр боловсруулах, хэрэгжүүлэхтэй холбоотой төрийн бодлогыг хэрэгжүүлнэ.
6 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын Үндэсний төв	<p>Гүржийн Хөрөнгө оруулалтын Үндэсний төв нь хөрөнгө оруулалтыг дэмжих зорилгоор Гадаад хэргийн яамны дэргэд ажилладаг бөгөөд түүний чиг үүрэг нь:</p> <p>Хөрөнгө оруулагчдад үйлчилгээ үзүүлэх, тэдний бизнесийн үйл ажиллагаанд туслалцаа үзүүлэх;</p> <p>Хөрөнгө оруулалт хийхэд таатай орон гэж сурталчлах, хөрөнгө оруулалтын орчин, хууль тогтоомжийн үндэс, татварын тогтолцоо болон хөрөнгө оруулалттай холбоотой бусад асуудлын талаар мэдээлэл түгээх;</p> <p>Гүрж болон гадаад дахь боломжит түншүүдийг тодорхойлох, хамтарсан хөрөнгө оруулалтын төслүүдэд оролцож зөвлөмж өгөх;</p> <p>Хөрөнгө оруулалтын орчныг сайжруулах талаар хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх бүхий байгууллагад зөвлөмж боловсруулж, хүргүүлэх;</p> <p>Хөрөнгө оруулалт татах, гадаад улс, компанийг тодорхойлох, тэдэнтэй бие даасан харилцаа тогтоох.</p>
<i>Дөрөвдүгээр бүлэг. Хөрөнгө оруулалтын баталгааг хангах</i>		
7 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын аюулгүй байдал	<p>- Хөрөнгө оруулалтыг Гүрж Улсын хууль тогтоомжоор бүрэн хамгаална.</p> <p>- Хуулийн дагуу хөрөнгө оруулалтыг хасах үед, зохих нөхөн олговрыг олгоно.</p> <p>- Гүрж Улсын шүүхэд талуудын хоорондын хөрөнгө оруулалтын хассан шийдвэр, нөхөн олговрын нөхцөл зэргээр давж заалдаж болно.</p>

8 дугаар зүйл	Хөрөнгө оруулалтын нөхцлийг хангаагүй үеийн нөхөн төлбөр	- Нөхөн олговрыг олгоходоо хөрөнгө оруулалтын мөнгөн дүнгийн тодорхой хэсгийг хассан дүнгээр тооцох ба энэ нь тухай үеийн зах зээлийн бодит үнэд нийцсэн байна - Нөхөн олговрыг хугацаа алдалгүй, хөрөнгө оруулалтын хассан үеэс эхэлсэн хохирлыг багтаан хамт төлнө. - Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад нөхөн олговрыг банкаар дамжуулан зах зээлийн ханшаар шилжүүлж өгнө.
9 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулалтыг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой хориг, хязгаарлалт	Тус зүйлд Гүрж Улсад хөрөнгө оруулахыг хориглосон хөрөнгийн жагсаалтыг тусгасан.
10 дугаар зүйл	Хөдөлмөрийн харилцаа, нийгмийн хамгаалал, тэтгэвэр	Ажилтны нийгмийн даатгал, нийгмийн хамгаалал, тэтгэвэр тэтгэмжид шаардагдах шимтгэл, шимтгэл төлөх тухай хуулийн шаардлага нь Гүрж Улсад байнга оршин суудаггүй гадаадын ажилтанд хамаарахгүй.
11 дүгээр зүйл	Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаатай холбоотой татварын зохицуулалт	Гүржийн татварын хууль тогтоомж нь хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны татварын зохицуулалт, түүнийг дэмжих нөхцлийг зохицуулдаг.
12 дугаар зүйл	Газар болон байгалийн баялагийг өмчлөх эрх авах	Иргэний хууль, Газар тариалангийн газар өмчлөх тухай хууль, Газрын зориулалтын зориулалтыг тодорхойлох, хөдөө аж ахуйн газрын тогтвортой менежментийн тухай хууль, Газрын хэвлийн тухай хууль, Газрын тосны тухай хууль, Байгалийн хийн болон бусад хууль тогтоомж нь газар болон бусад байгалийн баялгийг өмчлөх эрх, түүнчлэн байгалийн баялгийг боловсруулах, ашиглах эрхийг зохицуулах асуудлыг зохицуулна.
13 дугаар зүйл	Хэрэгжүүлсэн гадаадын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн зохицуулалт	Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тусгай зөвшөөрөл авсан гадаадын хөрөнгө оруулалтаар байгуулагдсан аж ахуйн нэгжүүд энэ хуулиас өмнө мөрдөгдөж байсан хууль тогтоомжийн дагуу Гүрж Улсын 1995 оны 6-р сарын 30-ны өдрийн Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуульд заасан тусгай зөвшөөрлийн хөнгөлөлт эдлэнэ.
14 дүгээр зүйл	Дайн самуун онцгой байдлын үед хөрөнгө оруулалтыг хамгаалах	Дайн самуун, байгалийн гамшиг, онцгой байдалд хохирол амссан гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хохирлыг барагдуулахдаа дотоодын хөрөнгө оруулагчдын нөхцөл байдлаас дордуулахгүй байна.
15 дугаар зүйл	Хүчингүй болгосон	

16 дугаар зүйл	Маргаан шийдвэрлэх журам	<p>-Гүрж Улсад бүртгэлтэй аж ахуйн нэгжийн хооронд үүссэн маргааныг талуудын тохиролцоо, тогтоосон журмын дагуу Гүрж Улсын шүүхээр шийдвэрлэнэ;</p> <p>-Хөрөнгө оруулагчид болон төрийн байгууллагын хоорондын маргааныг талуудын тохиролцоо болон олон улсын гэрээгээр маргааныг шийдвэрлэх журмыг тогтоогоогүй тохиолдолд шүүхээр шийдвэрлүүлнэ;</p> <p>-Маргаан хянан шийдвэрлэх байгууллага талуудын тохиролцсон болон Гүрж Улстай холбогдох олон улсын гэрээнд зааснаар маргааныг шийдвэрлэсэн бол давж зээлдэх эрхгүй.</p>
17 дугаар зүйл	Бусад заалт	<p>-Тус хуулийн шаардлагад нийцээгүй аж ахуйн нэгж, байгууллагын үйл ажиллагаа, хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэрийг 6 сарын дотор өөрчлөх эсхүл үйл ажиллагааг зогсоож хэрэгжүүлсэн хөрөнгө оруулалтыг энэ хуульд нийцүүлнэ;</p> <p>- Гүрж Улсын Парламентын Байгаль орчин, байгалийн нөөц, эдийн засгийн хороод энэ хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавина;</p> <p>-Түлш, эрчим хүч, Байгаль орчин, байгалийн нөөцийг хамгаалах, Дотоод хэрэг, Эдийн засаг, үйлдвэр, худалдааны яам, Гүржийн Сангийн яамны Гаалийн газар, Гүржийн Стандарт, хэмжил зүйн Үндэсний агентлаг нь бэлтгэл арга хэмжээг боловсруулж хэрэгжүүлнэ.</p>

2.5.2. Хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны шинэчлэлт

“Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих, баталгааны тухай” хууль болон бусад хөрөнгө оруулалтад холбогдох хуулиудад гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хооронд тэгш өрсөлдөөний нөхцөл байдал бүрдүүлэх талаар нэмэлт өөрчлөлт оруулсан байна. Үүнд:

1.Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг дэмжих, баталгааны тухай хуульд:

- Гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг ялгаварлан гадуурхахгүй байх;
- Үндсэн хуулиар олгогдсон эрх Гүржийн иргэд болон Гүржид амьдарч байгаа гадаадын иргэдэд адил хамаарна.

2.Газрын тухай хуульд: Газар болон бусад байгалийн баялгийг өмчлөх эрх, түүнчлэн байгалийн баялгийг боловсруулах, ашиглах эрхийг Гүржийн Иргэний хууль, Хөдөө аж ахуйн газар өмчлөх тухай хууль, Зориулалт

тодорхойлох тухай хууль, Ашигт малтмалын тухай хууль, Газрын тос, байгалийн хийн тухай хууль болон холбогдох хууль тогтоомжийн актуудаар зохицуулна” гэж өмчлөх эрхийн талаар тус тус хуульд тодорхой тусгаж өгсөн нь хөрөнгө оруулалтын орчны таатай нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чухал тулгуур болж байна.

3.Газрын тос, байгалийн хийн тухай хуульд: “Газрын тос, байгалийн хийн Үндэсний агенлtag нь хөрөнгө оруулагчдыг эрх ашгийн төлөө хувийн өмчийн газрыг өмчлөхөөс сэргийлж шүүхэд хандах эрхтэй бөгөөд энэ нь нийтийн эрх ашиг болон зохистой нөхөн төлбөр авах тохиолдолд хамаарна” гэсэн нэмэлт өөрчлөлт оруулсан.

4.Татварын тухай хуульд: Нийт татвар 20-иос дээш төрөл байсныг багасгаж 6 болгож татварын хэмжээг бууруулсан нь улсын орлогыг ихээхэн нэмсэн. Мөн ЖДҮ эрхлэгчдэд таатай нөхцөл бүрдүүлэн аж ахуйн орлогын албан татварыг 15%-ийн ногдол ашгийн татвараар сольж зөвхөн хуваарилагдсан ашигт ашгийн татвар ногдуулсан. Энэхүү дахин хөрөнгө оруулалт хийсэн орлогыг ААНОАТ-аас чөлөөлдөг.

5.Эдийн засгийн эрх чөлөөний хуульд: Хөрөнгө оруулагчид шаардлагатай татвараа төлсний дараа орлогыг хөрвүүлэх, буцаан шилжүүлэх эрхтэй. Мөн хөрөнгө оруулагч нь шилжүүлэн авсан эд хөрөнгөөс нөхөн төлбөр авах эрхтэй гэж хуульд зааж өгсөн.

6.Олон улсын гэрээ: Гүрж Улс одоо мөрдөгдөж байгаа хөрөнгө оруулалтын 33 гэрээнд нэгдэн орж гадаадын хөрөнгө оруулагчдын талаарх гэрээнд заасны дагуу хөрөнгө оруулагчдын оруулсан хөрөнгийг өмчлөх, ялгаварлан гадуурхалтаас хамгаалах гэх мэт гэрээний үүргийг хэрэгжүүлэх үүрэгтэй. Хэрэв гэрээнд заасан нөхцөлийг зөрчсөн тохиолдолд хөрөнгө оруулагчдын маргааныг шийдвэрлэх журам (*Investor-state dispute settlement ISDS*)⁵⁹-ын дагуу болон олон улсын арбитрад хандаж болно.

2.5.3. Хуулийн шинэчлэлтийн эдийн засагт үзүүлсэн нөлөөлөл

Хүснэгт 17. Дэлхийн банкны “Ease of doing Business” индексээр Гүрж Улсын эзэлсэн байр, авсан оноо (2016-2020)

	2016	2017	2018	2019	2020
Байр	24	16	9	6	7
Оноо	77.45	80.20	82.04	83.28	83.7

Эх сурвалж: Дэлхийн банкны “Doing Business” (2016-2020)
<https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>

⁵⁹ Investor-state dispute settlement (ISDS) <https://www.dfat.gov.au/trade/investment/investor-state-dispute-settlement>

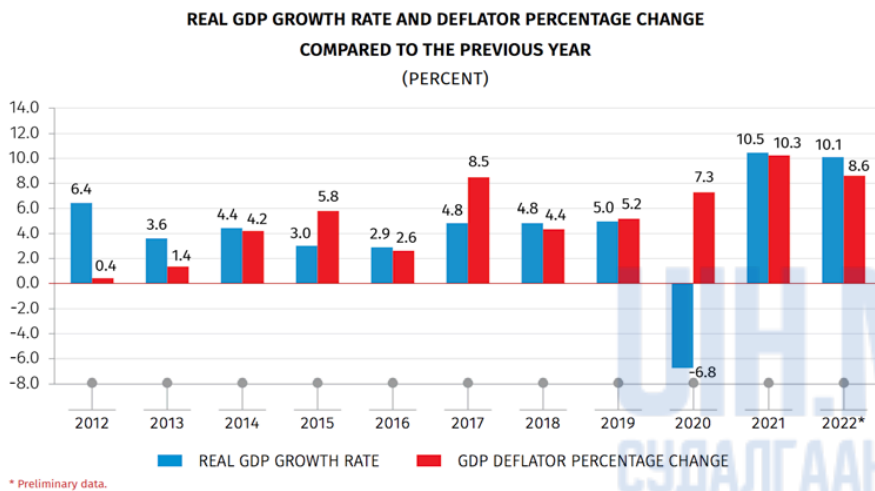
Гүрж Улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 2022 онд 24.61 тэрбум ам.доллар болсон байна.

Зураг 11. Гүрж Улсын 2013-2022 онуудын ДНБ (тэрбум ам.доллар)

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/georgia/gdp>

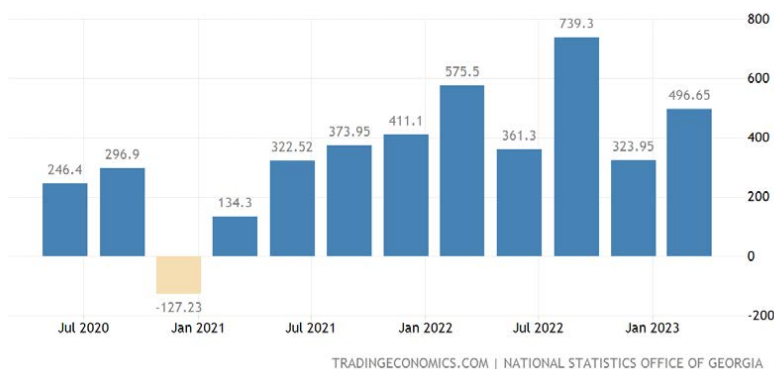
Зураг 12. Гүрж Улсын 2012-2022 онуудын ДНБ-ийг өмнөх онтой харьцуулсан өөрчлөлт (хувиар)

Гүрж Улсын гадаадын хөрөнгө оруулалт 2023 оны эхний улирлаар 496.5 сая ам долларт хүрсэн нь эдийн засагт ихээхэн түлхэц болжээ. Хамгийн том гадаадын хөрөнгө оруулагчдад Их Британи, Испани, АНУ бөгөөд АНУ нь хөрөнгө оруулалтын 46%-ийг бүрдүүлж байна. Гүржийн тогтвортой хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт ихээхэн ач холбогдолтой байна. Үүнд:

- Инновац нэмэгдүүлэх;
- Шинээр ажлын байр бий болох;
- Хүний нөөцийг хөгжүүлэх;
- Амьжиргааны түвшин нэмэгдүүлэх;
- Байгаль орчин, тогтвортой байдлыг хангах;
- Дотоодын аж ахуйн нэгжүүдийг үндэстэн дамнасан аж ахуйн нэгжүүдтэй холбосноор олон улсын зах зээлд нэвтрэх боломжтой болох;
- Дэлхийн нэмүү өртгийн сүлжээнд нэвтрэх.

Зураг 13. Гүрж Улсын 2020-2023 онуудын ГШХО-ын хэмжээ (сая ам.доллар)

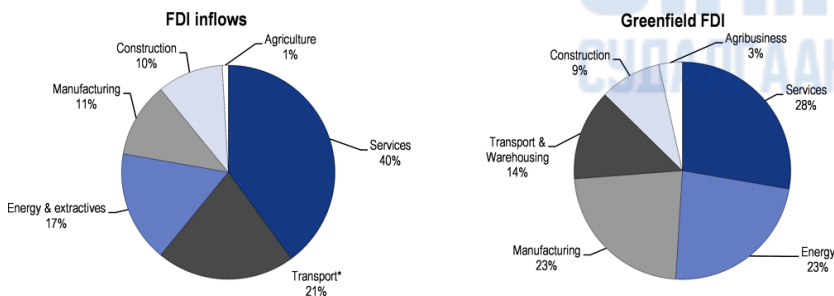

TRADINGECONOMICS.COM | NATIONAL STATISTICS OFFICE OF GEORGIA

Эх сурвалж: <https://tradingeconomics.com/georgia/foreign-direct-investment>

Сүүлийн 10 жилийн хугацаанд гадаадын хөрөнгө оруулалтын дийлэнх нь тээврийн дэд бүтэц, барилга, банк санхүүгийн салбарт оруулсан байна. Эдгээр салбар нь эдийн засгийн өсөлтөд нөлөөлж байгаа ч эрчим хүчний дэд бүтцийн хэд хэдэн томоохон хөрөнгө оруулалтыг эс тооцвол экспортын салбар болох үйлдвэрлэл, хөдөө аж ахуйн салбарт хөрөнгө оруулалт нь учир дутагдалтай байна.

Зураг 14. Гүрж Улсын хөрөнгө оруулалтын бүтэц (2007-2019 он)

Эх сурвалж: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/>

Дотоодын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого

Гүрж Улс дотоодын хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх ажлыг үе шаттайгаар авч хэрэгжүүлсэн. Үүнд:

- 2011 онд төрийн өмчийн хөрөнгө оруулалтын сан байгуулж тус сан нь тээвэр, эрчим хүч, дэд бүтцийн салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг төрийн өмчит томоохон аж ахуйн нэгжүүдийг эзэмшдэг. Сангийн гол зорилго нь аялал жуулчлал, үйлдвэрлэл, эрчим хүч, хөдөө аж ахуйн салбарт гадаад дотоодын хөрөнгө оруулалт татах явдал юм.
- 2013 онд гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт татах зорилгоор Гүржийн хамтын хөрөнгийн сан байгуулж хурдацтай хөгжиж буй салбарт хөрөнгө оруулагчдыг татсан. Мөн “Гүржид үйлдвэрлэе” хөтөлбөрөөр аж ахуй эрхлэлтийг дэмжиж, хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх зорилготой ажиллаж байна.
- 2018 онд цахимаар оршин суух эрх авах нөхцөлөөр хангаснаар гадаадын хөрөнгө оруулагчид аж ахуйн нэгжээ цахимаар бүртгүүлж, тус улсын банканд данс нээлгэх боломжтой болсон.
- Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих– 2003 оноос хойш хийгдсэн хөрөнгө оруулалтын томоохон шинэчлэлүүд дотоодын хөрөнгө оруулагчдад бизнесийн таатай орчин бүрдүүлэх, татвар, инновац, санхүүгийн зах зээлд ихээхэн шинэчлэл авчирсан.

Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих хэд хэдэн байгууллага байгуулсан. Жишээлбэл, Гүржийн Инновац, Технологийн агентлаг, олон улсын портал болсон “Invest Georgia” гэх мэт.

- Хөрөнгө оруулагчдад үзүүлэх төрийн үйлчилгээг шуурхай болгохын тулд “нэг цонхны үйлчилгээ”-г нэвтрүүлж хэрэгжүүлсэн;
- Дэлхийн зах зээлд нэвтрэхэд туслалцаа үзүүлэх;
- Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг ЖДҮ-тэй холбох, хөрөнгө оруулалтын экосистемийг бэхжүүлэх;
- Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих хяналтын механизмыг сайжруулах;
- Хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, хөнгөвчлөх ажлыг орон нутагт хэрэгжүүлэх ажлуудыг хийж байна.

ЭЗХАХБ-аас Гүрж Улсад өгсөн хөрөнгө оруулалтын бодлогын зөвлөмж⁶⁰

Гүржийн Засгийн газар ЭЗХАХБ-ын Олон улсын хөрөнгө оруулалт ба үндэстэн дамнасан аж ахуй нэгжийн тунхаглалыг дагаж мөрдөх болсон байна. Үүнд:

⁶⁰ Investment Policy Review <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0d33d7b7-en/index.html?itemId=/content/publication/0d33d7b7-en>

- ДНБ-ий 10%, ажил эрхлэлтийн 44%-ийг бүрдүүлдэг хөдөө аж ахуйн салбар болон хүнсний нэмүү өртгийн салбарт хөрөнгө оруулалт татах нь хөрөнгө ажлын байраар хангахаас гадна бүтээмжийн өсөлтийг нэмэгдүүлэх, орлого нэмэгдэх, хүнсний аюулгүй байдлыг сайжруулах, хөдөө орон нутгийн хөгжлийг дэмжих, олон улсын зах зээлд өрсөлдөх чадварыг сайжруулах;
- Засгийн газраас хөдөө аж ахуйн газар өмчлөлийн талаарх олон хуулийг нэгтгэх эсхүл хоорондын уялдаа холбоог сайжруулах;
- Газар тариалангийн хуваагдмал бүтэц, хөдөө аж ахуйн хүнсний бүтээгдэхүүний дийлэнх хэсэг нь гэр бүлийн жижиг аж ахуй нэгжүүд амьжиргааны хэрэгцээнд тариалах явдлыг багасган энэ салбарт хөрөнгө оруулалт татах;
- Оюуны өмчийн хамгаалах эрхийг сайн баталгаажуулж, хөрөнгө оруулагчдын мэдээллийн аюулгүй байдал, программ хангамжийг хулгай, зөвшөөрөлгүй онлайн контент зэрэгт анхаарах;
- Хөрөнгө оруулагчдын мэдээллийн хамгаалалт, кибер аюулгүй байдлын бодлогыг тэргүүлэх чиглэл болгон хэрэгжүүлэх;
- Шүүхийн тогтолцооны шинэчлэлийг тогтвортой байлгах, хөрөнгө оруулагчдын шүүхэд итгэх итгэлийг нэмэгдүүлэх, шүүхийн шударга байдалд анхаарах;
- Засгийн газрын хөрөнгө оруулалтын гэрээний тэргүүлэх чиглэлийн бодлогыг үнэлэх хөрөнгө оруулалтыг хамгаалан ажиллах нь зүйтэй гэж үзэж байна.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

Ерөнхий мэдээлэл

- Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тайлан 2023 (Тойм), НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бара хурал-WORLD INVESTMENT REPORT 2023, UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT, UNCTAD/WIR/2023 (Overview) https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_overview_en.pdf
- <https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/content/types-investment>
- <https://www.oecd-ilibrary.org/>
- <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264045743-19>
- <https://unctad.org/>
- <https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/>
- (<https://www.bclplaw.com/en-US/events-insights-news/foreign-direct-investment-global-trends-and-developments.html>)
- <https://www.crowell.com/a/web/gKUEe7SMhyJgLFaaF8pQry/a-review-of-the-eu-fdi-screening-regulation-and-its-scope.pdf>
- <https://unctad.org/about>
- <https://unctad.org/publication/evolution-fdi-screening-mechanisms-key-trends-and-features>
- <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL33388>
- <https://home.treasury.gov/policy-issues/international/the-committee-on-foreign-investment-in-the-united-states-cfius>

Австралийн Холбооны Улс

- Foreign Acquisitions and Takeovers Act <https://www.legislation.gov.au/Details/C2022C00088>
- Foreign Acquisitions and Takeovers Regulation 2015 <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2017/08/foreign-investment-regulation-in-australia.pdf>
- Australia’s foreign investment framework <https://foreigninvestment.gov.au/investing-in-australia/foreign-investment-framework>
- Foreign Investment Review Board <https://foreigninvestment.gov.au/investing-in-australia/about-us/firb>
- Foreign Investment Regulation in Australia <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2017/08/foreign-investment-regulation-in-australia.pdf>
- About Foreign investment <https://www.dfat.gov.au/trade/investment/australias-foreign-investment-policy>
- International Investment position Australia <https://www.abs.gov.au/statistics/economy/international-trade/international-investment-position-australia-supplementary-statistics/latest-release>
- Australia’s Investment reforms <https://www.dfat.gov.au/trade/investment/australias-foreign-investment-policy>

Бүгд Найрамдах Казахстан Улс

- Предпринимательский кодекс Республики Казахстан, Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК., <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>
- INVESTMENTS AND PUBLIC FINANCE, Editors Svetlana Moroz Urszula K. Zawadzka-Пақ, Białystok 2022, https://www.katpartners.kz/Articles/Investments%20and%20Public%20Finance_monograph.pdf
- The World bank, Doing business archive, reports, <https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-reports>
- Национальный банк Республики Казахстан, <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamye-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya>
- Национальная компания «KAZAKH INVEST», <https://invest.gov.kz>
- The Astana times, <https://astanatimes.com/2023/04/foreign-direct-investment-inflow-in-kazakhstan-hits-record-high-in-2022/>
- OECD Investment Policy Reviews: Kazakhstan 2017, https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-investment-policy-reviews-kazakhstan-2017_9789264269606-en#page82

Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс

- Reforms in the investment legislation of Uzbekistan.2020 <https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2020/january/9/reforms-in-the-investment-legislation-of-uzbekistan>
- Doing business in Uzbekistan https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_uz/home/doing-business-uzbekistan-2023.pdf
- Узбекистаны ГШХО тухай <https://www.crowe.com/uz/insights/insight-article-3>
- ГХОААН https://en.legal-force.uz/registration_jv_fe
- Дэлхийн банк, Узбекистаны тухай эдийн засгийн мэдээлэл <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview#economy>
- Яамны вэб сайт, ХО хууль дүрэм <https://miit.uz/en/menu/investitsionное-regulirovanie>
- АХБ тайлан,2023 Узбекистан
- <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/863591/uzb-ado-april-2023.pdf>
- Узбекистаны 1998 оны Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль
- <https://lex.uz/docs/4403531>
- Хөрөнгө оруулалтын хуулийн шинэчлэлт
- <https://www.mondaq.com/inward-foreign-investment/892338/note-on-the-law-of-the-republic-of-uzbekistan-on-investments-and-investment-activities>

Узбекистаны 2022 оны хөрөнгө оруулалтын тухай

- <https://www.state.gov/reports/2022-investment-climate-statements/uzbekistan/>

- Law of the Republic of Uzbekistan “On investments and investment activity”, 2019 <https://lex.uz/ru/docs/4751834#4753233>
- Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
- Foreign Investment Law of the People’s Republic of China <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-laws/laws/317/china-foreign-investment-law-of-the-people-s-republic-of-china>
- China foreign investment law and 2023 regulatory update <http://www.ciprocess.com/china-foreign-investment-law-and-regulation.htm>
- Дэлэгийн Энхгэрэл: Хятадын гадаад хөрөнгө оруулалтын шинэчилсэн хуулийн анализ (нийтлэл) <https://business.mn/2021/11/04/hyatadyn-gadaad-hurungu-oruulaltyn-shinechilsen-huuliin-analiz/>
- 2022 Investment policy and regulatory review
- <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/429b2ce7-ffba-5848-a68e-23336fc1ed67/content>
- China’s Investment Law Reform: Revolution or Evolution?
- https://pureportal.spbu.ru/files/74449974/China_s_Investment_Law_Reform_Revolution_or_Evolution_.pdf
- Protection of Foreign Investment in China: The Foreign Investment Law and the Changing Landscape <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9045029/>
- https://www.gov.cn/zhengce/content/2019-12/31/content_5465449.htm
- https://en.ndrc.gov.cn/policies/202105/t20210527_1281403.html
- <https://www.statista.com/topics/8962/foreign-direct-investment-fdi-into-china/#topicOverview>

Гүрж Улс

- Law of Georgia on Promotion and Guarantees of Investment Activity <https://matsne.gov.ge/en/document/view/33304?publication=15>
- Law of Gergio on State Support for Investment <https://matsne.gov.ge/en/document/download/24076/6/en/pdf>
- Law of Georgia on Investment funds <https://matsne.gov.ge/en/document/view/4924135?publication=0>
- Collective Investment Undertakings <https://matsne.gov.ge/en/document/view/1981090?publication>
- Investor-state dispute settlement (ISDS) <https://www.dfat.gov.au/trade/investment/investor-state-dispute-settlement>

**ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТӨСВИЙН ГАДУУРХ (ТУСГАЙ) САНГУУДЫН ҮЙЛ
АЖИЛЛАГААНЫ ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА:
ЭРҮҮЛ МЭНД, БОЛОВСРОЛ, ХАРИЛЦАА ХОЛБОО,
БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ЧИГЛЭЛИЙН САНГУУД**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D.), Э.Дашзэвэ,
Ц.Ариунаа, Р.Нургүл, С.Золжаргал*

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

ХУРААНГУЙ

НЭГ. ЗАРИМ ОРНЫ ЭРҮҮЛ МЭНД, БОЛОВСРОЛ, ХАРИЛЦАА ХОЛБОО,
БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ЧИГЛЭЛЭЭРХ ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТУСГАЙ САНГУУД:

- 1.1. АНЭУ-ын Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн сан
- 1.2. Казахстан Улсын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан
- 1.3. Австрали Улсын ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан
- 1.4. Япон Улсын боловсролын зээлийн сан

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгын дагуу “Засгийн газрын төсвийн гадуурх тусгай сангуудын үйл ажиллагааны талаарх гадаадын зарим орны туршлага: эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн сангууд” сэдэвт судалгааны ажлыг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэлээ.

Судалгааны зорилго: Судалгааны захиалгын дагуу эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн Засгийн газрын төсвийн гадуурх сангуудын үйл ажиллагаа, эрх зүйн зохицуулалтыг харьцуулан судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ: Захиалагчийн хүсэлтээр өмнө нь энэ сэдвийн хүрээнд судалгааны ажлыг гүйцэтгэн хүргүүлсэн (СТ-23/209 дугаартай) бөгөөд захиалагчаас эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн Засгийн газрын тусгай сангуудын туршлагыг хууль эрх зүйн орчны хүрээнд судлуулах нэмэлт захиалга ирүүлсний дагуу энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэв. Энэхүү судалгаанд өмнөх судалгаанд авагдсан Бүгд Найрамдах Казахстан Улс (Казахстан), Австрали, Япон зэрэг орнуудыг хамруулсан ба нэмэлтээр Арабын Нэгдсэн Эмират Улс (АНЭУ)-ыг хамруулав. Сэдвийн хүрээнд дараах асуудлуудыг хамруулан холбогдох эрх зүйн орчны хүрээнд судалгааны ажлыг гүйцэтгэлээ. Үүнд:

- Засгийн газрын төсвийн гадуурх сангуудын эрх зүйн зохицуулалт;
- Сангийн удирдлага, зохион байгуулалт;
- Санг бүрдүүлэх орлогын эх үүсвэр;
- Хөрөнгө оруулалтын стратеги;
- Сангийн зарцуулалт, түүнд тавигдах хяналт, ил тод байдал.

Мөн холбогдох ном, товхимол, судалгаа, шинжилгээний материалууд, Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага (ЭЗХАХБ буюу OECD) Олон улсын валютын сан (ОУВС) зэрэг олон улсын байгууллагуудаас гаргасан судалгаа, дүн шинжилгээний тайлан болон холбогдох бусад мэдээллийн эх сурвалжуудыг ашиглав.

Судалгааны бүтэц: Судалгаа нь хураангуй болон үндсэн хэсэгтэй. Үндсэн хэсэгт, Судалгаанд авагдсан орнуудын эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлээрх Засгийн газрын тусгай сангуудын үйл ажиллагаа, эрх зүйн зохицуулалттай холбоотой туршлага, эрх зүйн зохицуулалтын талаарх мэдээллийг оруулсан болно.

Түлхүүр үг: *Засгийн газрын сан, Засгийн газрын тусгай сан, төсвийн гадуурх сан*

Keywords: *Government funds, Government Special Funds, Extrabudgetary funds*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Энэхүү судалгаа нь зөвхөн захиалагчаас ирүүлсэн нэмэлт тодруулгын хүрээнд хийгдсэн тул Засгийн газрын төсвийн гадуурх сан буюу тусгай сангийн тухай ойлголт, тодорхойлолт, агуулга, шинж чанар, тэдгээрийн ангилал, төрөл гэх зэрэг онол арга зүйн мэдээллийг оруулаагүй. (СТ-23/209 дугаартай харьцуулсан судалгаанаас нарийвчлан үзэх боломжтой).

Судалгаанд авагдсан Арабын Нэгдсэн Эмират Улс (АНЭУ), Казахстан, Австрали, Япон улсуудын туршлагаас үзэхэд, эдгээр орнуудад эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн Засгийн газрын тусгай сангийн эрх зүйн орчныг бүрдүүлэхдээ сангийн зорилго, эрх зүйн статус, санхүүгийн эх үүсвэр, зарцуулалт, удирдлага, зохион байгуулалт, хариуцлагатай, ил тод байдал зэрэг асуудлуудыг холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд нийтлэг байдлаар зохицуулсан байх ба эдгээр сангуудын үр ашиг, үйл ажиллагааны үр нөлөөг дээшлүүлэх зорилгын хүрээнд хууль, эрх зүйн орчныг тодорхой байдлаар бүрдүүлэн ажиллаж байгаа нь ажиглагдаж байна. /Судалгааны харьцуулалтыг хүснэгт 1-ээс үзнэ үү/

Судалгаанаас үзэхэд, эдгээр 4 улсын нэр бүхий судалгаанд авагдсан 4 сангийн 2 нь бие даасан тусгай хуулиар үйл ажиллагаа нь зохицуулагддаг бол нөгөө 2 нь хууль тогтоомжийн бусад акт (дүрэм, журам)-аар зохицуулагддаг байна. Мөн бүтэц, зохион байгуулалтын хувьд 2 нь бүрэн бие даасан статустай байгаа бол 2 нь бусад томоохон сангийн бүрэлдэхүүн хэсэг буюу дэд сан хэлбэртэйгээр ажилладаг байна.

Судалгаанд авагдсан сангуудын үйл ажиллагаа, эрх зүйн орчны хүрээний зарим онцлох туршлагыг тоймлон авч үзвэл:

Арабын Нэгдсэн Эмират Улс (АНЭУ)-ын Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн сан (МХХТС) нь тус улсын газрын тосны орлогоос хараат байдлыг багасгах, эдийн засгийг төрөлжүүлэх алсын хараат стратегийн бодлого, зорилтуудын хүрээнд байгуулагдсан сан юм. Улсынхаа мэдээлэл, харилцаа холбооны салбарыг дэлхийд тэргүүлэх байр суурьтай, өрсөлдөх чадвартай болгон бэхжүүлэх, цаашдын хөгжлийг хангах үндсэн зорилготой.

Сангийн үйл ажиллагаа нь 1-рт, салбарын хүний нөөцийг бэлтгэх, чадварлаг, авьяаслаг боловсон хүчнүүдийг бэлтгэх, давтан сургах, дадлагажуулан мэргэшүүлэх; 2-рт, мэдээлэл, харилцаа холбооны чиглэлийн судалгаа, хөгжүүлэлтийг төрөл бүрээр дэмжих туслах, энэ чиглэлийн гарааны бизнесүүдийг бойжуулах; 3-рт, мэдээллийн технологийн дэд бүтэц, үйлчилгээг орон даяар өргөн ашиглах боломжийг

олгох, энэ хүрээнд хот, хөдөөгийн цахим ялгааг арилгахад чиглэсэн үндэсний хэмжээний төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх, санхүүжүүлэх гэсэн үндсэн 3 чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байна.

МХХТС нь статусын хувьд Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газар (TDRA)-ын харьяанд үйл ажиллагаа явуулдаг, захиргаа, санхүүгийн хувьд бие даасан байгууллага юм. Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газар (TDRA)-ын Захирлуудын зөвлөлийн дэргэд тус сангийн Удирдах зөвлөл ажилладаг. Удирдах зөвлөл нь сангийн үйл ажиллагааг ерөнхийд нь удирдан чиглүүлэх бөгөөд бүрэлдэхүүний хувьд зөвлөлийн дарга болон 6 гишүүнээс бүрддэг. УЗ-ийн гишүүдийг Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хорооноос томилдог. Сангийн өдөр тутмын удирдлагыг Удирдах зөвлөлөөс баталсан бодлого, чиглэлийн хүрээнд Гүйцэтгэх захирал хэрэгжүүлдэг байна.

Энэхүү сан нь 100 хувь улсын төсөв, түүн дотроо нефтийн бүтээгдэхүүний орлогоос санхүүждэг бөгөөд боловсрол (хүний нөөц бэлтгэх), судалгаа, хөгжүүлэлт (R&D), инкубац /бойжуулах/, үндэсний хэмжээний төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх зэрэг чиглэлээр тусламж, тэтгэмж, нөхөн олговор зэрэг санхүүгийн дэмжлэг туслалцаа үзүүлэхэд сангийн зарцуулалтын бодлого чиглэгддэг байна.

Тус сан нь Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хороо болон Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газарт үйл ажиллагаа хариуцан тайлагнадаг бөгөөд сангийн хөрөнгө оруулалтыг тогтмол, тасралтгүй хянах тогтолцоо бүрдсэн.

Бүгд Найрамдах Казахстан Улс (Казахстан)-ын Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан (НЭМДС) нь ашгийн бус хувьцаат компанийн хэлбэртэй байх бөгөөд Засгийн газрын “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан байгуулах тухай” 2016 оны 07 дугаар сарын 01-ний өдрийн 389 дүгээр тогтоолын дагуу байгуулагдсан. Сангийн хувьцааг Казахстаны Засгийн газар 100% эзэмших бөгөөд Засгийн газрын төлөөллийг Эрүүл мэндийн яам хэрэгжүүлдэг. Сангийн үйл ажиллагааг зохицуулдаг эрх зүйн гол акт нь **Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль болон “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан” ашгийн бус хувьцаат компанийн дүрэм** байна. НЭМДС үйл ажиллагаагаа явуулахдаа эрсдэлийн удирдлагыг хэрэгжүүлэх тогтолцоог бүрдүүлж, хөндлөнгийн буюу гадаад аудит, мөн дотоод аудитын хяналтын системийг нэвтрүүлсэн. Сангийн хөрөнгө оруулалтын гол стратеги нь сангийн хуримтлал буюу мөнгөн хөрөнгийг хөрөнгө оруулалтын найдвартай хэрэгслүүдэд төрөлжүүлэн байршуулах, эрсдэлийн менежментийг зөв зүйтэй хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ. Тухайлбал, эрсдэлийг бууруулахын тулд хөрөнгө оруулалтыг янз бүрийн хөрөнгийн ангилалд (хувьцаа, бонд, үл хөдлөх хөрөнгө гэх мэт)

хуваарилах ба төрөлжүүлсэн багц нь сангийн хөрөнгөнд ямарваа нэгэн эрсдэл учирсан тохиолдолд хөрөнгө оруулалтын алдагдлыг бууруулахад тусалдаг.

Сангийн орлогын эх үүсвэр нь улсын төсвийн шилжүүлэг, шимтгэл, тэдгээрийг хугацаандаа төлөөгүйн улмаас ногдуулсан торгууль, хөрөнгө оруулалтын орлого болон хуулиар хориглоогүй бусад орлогын эх үүсвэрээс бүрдэнэ. Сангийн зарцуулалт нь албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоонд хамрагдаж байгаа эрүүл мэндийн байгууллагуудын үйлчилгээний төлбөрийг санхүүжүүлэх, Казахстан Улсын Засгийн газраас тогтоосон санхүүгийн хэрэгслүүдэд байршуулахад чиглэгдэнэ.

Австрали Улсын Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан нь алслагдсан бүс нутгийн иргэд, тариаланчдад учирч болзошгүй ган гачгаас хамгаалах, эрсдэл гарсан тохиолдолд хохирлыг барагдуулах, нөхөн сэргээх санхүүгийн тогтвортой эх үүсвэрийг бүрдүүлэх зорилготой сан юм. Тус сан нь ган гачгийг тэсвэрлэх, түүнтэй тэмцэх, бэлэн байдлыг хангах Засгийн газрын төлөвлөгөөний нэг хэсэг нь болдог. Ган гачигт тэсвэртэй байдлыг бий болгох сүлжээ хөтөлбөр нь тус сангийн үндсэн хөтөлбөрүүдийн нэг бөгөөд олон нийтийн сүлжээ, дэмжлэг, оролцоог бэхжүүлэх зорилготой. Тус сан нь Австралийн Ирээдүй сан (Australia Future Fund) хэмээх томоохон сангийн нэг бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд энэ нь Засгийн газраас байгуулсан бие даасан баялгийн сан юм.

Австралийн Ирээдүй сангийн дэд сан болохын хувьд уг санг удирдах дээд байгууллага нь Ирээдүй сангийн Удирдах зөвлөл байна. Сангийн гүйцэтгэх удирдлагыг Сангийн менежментийн газар хэрэгжүүлэх бөгөөд тус газрыг гүйцэтгэх захирал (CEO) удирдана. Мөн шинээр хэрэгжүүлэх аливаа төсөл, хөтөлбөрүүд нь Ганд тэсвэртэй байдлын санхүүжилтийн төлөвлөгөөтэй нийцэж буй эсэхэд дүгнэлт гаргах, хараат бус зөвлөгөө өгөх үүрэг бүхий Зөвлөлдөх хороог сан дэргэдээ ажиллуулдаг байна.

Сангийн хөрөнгө оруулалтын гүйцэтгэлийн тайланг улирал тутам Ирээдүй сангийн цахим хуудсанд олон нийтэд нээлттэй байршуулна. Уг сан нь Ирээдүй сан, Анагаахын судалгааны ирээдүйн сан, Абориген ба Торресийн арлын газар, Далайн ирээдүйн сан зэрэг бусад дэд сангуудтай үйл ажиллагаагаа уялдуулан явуулж, багцын хөрөнгийн ангилал болон бодит өгөөжийн талаарх мэдээллийг тайландаа тусгадаг. Төрийн засаглал, гүйцэтгэл, хариуцлагын тухай хуульд заасны дагуу Ирээдүй сангийн удирдах зөвлөл нь жилийн тайлангаа аудитаар баталгаажуулан гаргана. Жилийн тайланг Удирдах зөвлөл салбар хариуцсан сайдад бэлтгэн өгөх ба сайд жил бүрийн 10 дугаар сард парламентад өргөн мэдүүлж, Ирээдүй сангийн хөрөнгө оруулалт, гүйцэтгэл, үйл ажиллагааг парламентад тайлагнадаг.

Тус сан нь Австралийн Ирээдүй сангийн дэд сан тул Сангийн хөрөнгөнөөс Удирдах зөвлөлийн хуваарилсан ёсоор санхүүждэг байна. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгө оруулалтын чиглэлийг салбар хариуцсан сайд парламентад өргөн барьж батлуулдаг бөгөөд олон улсын сайн туршлагад нийцүүлсэн, урт хугацаанд өндөр үр өгөөж өгөхүйц төсөл, арга хэмжээг санхүүжүүлэхийг эрмэлздэг байна.

Япон улсын Боловсролын зээлийн төрийн сан (Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан) нь айл өрхүүдээс боловсролд гаргаж буй зардлын ачааллыг бууруулах, хүүхдүүдийг сурч боловсрох тэгш боломжоор хангах, улмаар өсвөр үе, залуу үеийнхний бие бялдрын болон оюун санааны хөгжил, авьяас чадвар, ирээдүйн ахиц дэвшилд нь дэмжлэг үзүүлэх зорилготой.

Японы Санхүүгийн корпорацаас ард түмний амьжиргааг дэмжихэд чиглэн олгодог хөнгөлөлттэй зээлийн нэг төрөл нь боловсролын зээл, батлан даалт юм. Тус Санхүүгийн корпорацын хувьцааг Засгийн газар нь 100 хувь эзэмшдэг бөгөөд Сангийн яамныхаа харьяанд үйл ажиллагаа явуулдаг, Засгийн газрын бодлого, чиглэлийг хэрэгжүүлэхэд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх тусгай үүрэгтэй корпорац юм.

Боловсролын зээлийн сангаас тодорхой нөхцөл, шаардлагын дагуу хөнгөлөлттэй зээл олгодог. Тухайлбал: а) тухайн хүүхэд хэрвээ тус санхүүжилтэд хамрагдах боломжтой сургуульд шинээр элсэн орсон, эсхүл суралцаж буй бол б) тухайн өрхийн хүүхдийн тоо болон өрхийн жилийн орлогын харьцаа нь тогтоосон хязгаараас хэтрээгүй бол түүний эцэг, эх, асран хамгаалагчид олгох гэх мэтийн тусгай нөхцөлүүдийг тавьдаг. Энэхүү зээл нь урт хугацаатай (18 жил хүртэл), тогтмол хүүтэй, барьцаа хөрөнгө шаарддаггүй зэрэг давуу талтай. Мөн түүнчлэн дотоодын болон гадаадын ахлах сургууль, их дээд сургууль, төрөлжсөн мэргэжлийн сургуульд суралцагсдын сургалтын төлбөр, шалгалтын хураамж, сургалтын материал, сурах бичиг, бусад хэрэглэгдэхүүн, суралцах хугацааны амьжиргааны (унааны, байр, түрээсийн гэх мэт) зардал, оюутны даатгалын шимтгэл зэргийг тус зээлээр санхүүжүүлэх боломжтой ажээ.

Тус сангийн санхүүжилтийг Японы Санхүүгийн Корпорац болон Окинавагийн Хөгжлийн Санхүүгийн Корпорацаас олгодог. Сангийн үйл ажиллагааны ил тод, хариуцлагатай байдлыг хангахын тулд Үнэлгээ, шалгалтын хороог байгуулсан бөгөөд үнэлгээ, үр дүнгийн шалгуурыг тодорхой боловсруулж, үнэлгээ болон тайланг олон нийтэд нээлттэй болгох замаар тус корпорацын ил тод байдлыг хангадаг. *(Дэлгэрэнгүй мэдээллийг судалгааны хэсгээс үзнэ үү)*

Хүснэгт 1: Зарим орны эрүүл мэнд, боловсрол, харилцаа холбоо, байгаль орчны чиглэлийн Засгийн газрын тусгай сангууд

Улс	АНЭУ	Казахстан	Австрали	Япон
Сангийн нэр	Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн сан (ICT Fund)	Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан	Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан (Future Drought Fund)	Улсын боловсролын зээлийн сан, боловсролын зээлийн батлан даалтын сан
Зорилго, зориулалт	АНЭУ-ын мэдээллийн технологийн инновац, бүтээлч чадавхыг дэмжин хөгжүүлэх замаар мэдээлэл, харилцаа холбооны салбарт тэргүүлэх байр суурьт хүрэх явдал юм.	“Эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний хүртээмж, чанарыг нэмэгдүүлэх замаар эрүүл мэндийн тариланчдыг гэнэтийн хангалуун өндөр зардал шаардагдах үед дэмжлэг санхүүгийн үзүүлэх”-д оршино.	Уур амьсгалын өөрчлөлт, ган тариалангаас иргэд, буй зардлын ачааллыг тэсвэртэй бууруулах, хүүхдүүдийг болгон тэдний бэлэн байдлыг иргэдийн болгож хангах, улмаар чанарыг амьдралын нэмэгдүүлэхэд оршино.	Айл өрхүүдийн зүгээс боловсролын талаар гаргаж буй зардлын ачааллыг бууруулах, хүүхдүүдийг боломжоор хангах, улмаар тэдгээрийн бие бялдрын болон оюун санааны хөгжил, авьяас чадвар, цаашдын ахиц дэвшлийг дэмжих зорилготой.
Эрх зүйн статус	Харилцаа холбоо, засаглалыг зохилцуулах (TDRA)-ын харьяанд үйл ажиллагаа эрхлэн явуулдаг, захиргаа, санхүүгийн хувьд даасан байгууллага.	Засгийн газрын “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан байгуулах тухай” 2016 оны 07 дугаар 01-ний өдрийн 389 дүгээр тогтоолын дагуу байгуулагдсан сангийн хувьцааны багцыг эзэмших, ашиглах эрхийг Казахстан Улсын Засгийн газрыг төлөөлж Эрүүл мэндийн яам хэрэгжүүлдэг. Ашгийн бус хувьцаат компанийн хэлбэрээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг байна.	Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан нь Австралийн Ирээдүй Корпорацийн сан (Australia Future Fund)-ийн нэг бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд тус Ирээдүй сан нь Засгийн газраас байгуулсан бие даасан баялгийн сан юм.	Японы Санхүүгийн Корпорацийн ард түмний амьжиргаанд зориулсан зээлийн чиглэлийн нэг төрөл нь Улсын боловсролын зээл, түүний батлан даалт юм. Тус Санхүүгийн Корпорацийн хувьцааг Засгийн газар нь 100 хувь эзэмшдэг бөгөөд Сангийн яамныхаа харьяанд үйл ажиллагаа явуулдаг тусгай корпорац юм.

Улс	АНЭУ	Казахстан	Австрали	Япон
Сангийн бүрдүүлэлт	100 хувь улсын төсөв, түүн дотроо нефтийн бүтээгдэхүүний орлогоос санхүүждэг байна.	Улсын төсвийн шилжүүлэг, шимтгэл, тэдгээрийг хугацаандаа төлөөгүйн улмаас ногдуулсан торгууль, хөрөнгө оруулалтын орлого болон хуулиар хориглоогүй бусад орлогын эх үүсвэр.	Тус сан нь Австралийн Ирээдүй сангийн дэд сан тул Сангийн хөрөнгөнөөс Удирдах Хөгжлийн Санхүүгийн зөвлөлийн хуваарилсан Корпорацаас олгодог. ёсоор санхүүждэг байна.	Японы Санхүүгийн Корпорац Окинавагийн Санхүүгийн Корпорацаас олгодог.
Зарцуулалт	- Боловсрол (Хүний нөөц бэлтгэх); - Судалгаа, хөгжүүлэлт (R&D), инкубац /бойжуулах/; - Үндэсний хэмжээний төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх. Эдгээр чиглэлээр тусламж, тэтгэмж, нөхөн олговор зэрэг санхүүгийн дэмжлэг тусалцаа үзүүлдэг байна.	- Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоонд хамааралтай эрүүл мэндийн байгууллагуудын үйлчилгээний төлбөр; - Казахстан Улсын Засгийн газраас тогтоосон санхүүгийн хэрэгслүүдэд байршуулах.	Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгө оруулалтын ахлах сургууль, их дээд чиглэлийг салбар хариуцсан сургууль, төрөлжсөн сайд парламентад өргөн мөргөжлийн сургуулийн барьж батлуулдаг бөгөөд олон улсын сайн туршлагад нийцүүлсэн, урт хугацаанд өндөр үр өгөөж өгөхүйц төсөл, арга хэмжээг санхүүжүүлэхийг эрмэлздэг байна.	Дотоодын болон гадаадын сургууль, их дээд сургууль, төрөлжсөн мөргөжлийн сургуулийн төлбөр (элсэлтийн төлбөр, сургалтын төлбөр гэх мэт); Шалгалтын зардал (шалгалтын хураамж, унааны зардал, байрны зардал гэх мэт); Сурах бичгийн төлбөр, компьютер худалдан авах төлбөр гэх мэт; Ажилд явах зардал; Сургуульд суралцах байрны зардал (барьцаа, түрээс гэх мэт); Гадаадын улс орнуудад суралцах зардал; Оюутны улсын тэтгэврийн даатгалын шимтгэл гэх мэт зардлыг санхүүжүүлж, батлан даалт гаргадаг.

Улс	АНЭУ	Казахстан	Австрали	Япон
Хөрөнгө оруулалтын стратеги	<p>- Сангийн зорилго, бүрнээ зорилгод нийцэх;</p> <p>- Төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийг хөгжүүлэх;</p> <p>- Урт хугацааны өндөр үр ашигт чиглэх;</p> <p>- Салбарын хөгжлийн чиг хандлагад нийцүүлэх зэрэг стратеги баримталдаг байна.</p>	<p>Сангийн хөрөнгө оруулалтын гол стратеги нь төрөлжүүлэлт: Төрөлжүүлэх нь эрсдэлийг бууруулахын тулд хөрөнгө оруулалтыг янз бүрийн хөрөнгийн ангилалд (хувьцаа, бонд, үл хөдлөх хөрөнгө гэх мэт) хуваарилах явдал юм. Төрөлжүүлсэн багц нь ямарваа нэгэн эрсдэсэн хөрөнгө оруулалтын алдагдлыг бууруулахад чиглэгддэг байна.</p>	<p>Сангийн хөрөнгө оруулалтын болон хөрөнгөө удирдах стратеги нь:</p> <p>- Урт хугацааны бөгөөд өндөр үр өгөөжтэй суралцаж буй суралцагсдад, байх: Уг сан нь түүнчлэн хүүхдийн тоо болон стратегийн зорилгоосоо өрхийн жилийн орлогын шалтгаалаад илүү урт хоорондын харьцааны хугацаанд үр дүн, үр хязгаараас хэтрээгүй өрхийн ашиг нь гарах хөрөнгө эцэг, эх, асран хамгаалагчид оруулалт хийдэг.</p>	<p>Боловсролын зэвгийн сангийн зээл нь санхүүжилтэд хамрагдах боломжтой сургуульд элсэн орсон болон өгөөжтэй суралцаж буй суралцагсдад, түүнчлэн хүүхдийн тоо болон өрхийн жилийн орлогын хоорондын харьцааны хязгаараас хэтрээгүй өрхийн эцэг, эх, асран хамгаалагчид олгогдох боломжтой. Хөрөнгө оруулалтын стратегийн дараах давуу талуудтай.</p> <p>Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Тогтмол хүү; - Урт хугацаатай эргэн төлөлт; - Барьцаагүй.

Улс	АНЭУ	Казахстан	Австрали	Япон
Удирдлага, зохион байгуулалт	Харилцаа цахим зохицуулах (TDRA)-ын зөвлөлийн сангийн ажилладаг зөвлөл нь ажиллагааг нь удирдан Бүрэлдэхүүний зөвлөлийн дарга 6 гишүүнээс бөгөөд Харилцаа салбарын хорооноос байна. Сангийн тутмын Удирдах бодлого, хүрээнд захирал хэрэгжүүлдэг	Холбоо, Сангийн засаглалыг зохион газар бүтэцтэй байна: (TDRA)-ын зөвлөлийн сангийн ажилладаг зөвлөл нь ажиллагааг ерөнхий чиглүүлдэг. хангаж болон удирдах бүрдэх тэдгээрийг холбооны удирдлага хяналтын дээд томилдог байна. Сангийн удирдлагыг зөвлөлийн чиглэлийн Гүйцэтгэх зөвлөлдөө хэрэгжүүлдэг	Тус сан нь Австралийн дэд сан тул байгууллага нь сангийн Удирдах байна. Сангийн гүйцэтгэх удирдлагыг Менежментийн газар хэрэгжүүлэх бөгөөд тус газрыг гүйцэтгэх захирал (CEO) удирдана. Мөн шинээр хэрэгжүүлэх гэж буй аливаа төсөл, хөтөлбөрүүд нь Ганд тэсвэртэй байдлын санхүүжилтийн төлөвлөгөөтэй нийцэж буй эсэх талаар бие даасан зөвлөгөө, дүгнэлт гаргах үүрэг бүхий Зөвлөлдөх хороог сан дэргэдээ ажиллуулдаг байна.	Захирлуудын Ерөнхийлөгч, Аудитын зөвлөл гэсэн хяналтын зөвлөл бүтэцтэй.

Улс	АНЭУ	Казахстан	Австрали	Япон
Ил тод байдал, хяналт, тайлагнал	Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хороо болон Харилцаа холбоо, засаглалыг газарт үйл хариуцан Сангийн оруулалтыг тасралтгүй нь чухал ач байдаг. Тогтмол шалгалт оруулалтын буй эсэх, өөрчлөгдөж буй зах зээлийн нөхцөл байдалд дасан зохицож байгаа эсэхийг тодорхойлдог.	НЭМДС үйл ажиллагаа эрсдэлийн тогтолцоо, оруулалтын хөндлөнгийн өөрийн хэрэгжүүлж байна.	Ирээдүй сангийн зөвлөл эрсдэлийн гүйцэтгэлийн үр дүнгийн шалгуурыг улирал тутам боловсруулж, цахим хуудсанд замаар тус корпорацын ил нийтлэх үүрэгтэй. Ирээдүй сангийн зөвлөл нь жилийн тайлангаа баталгаажуулан гаргана. Жилийн тайланг удирдах зөвлөл нь салбар хариуцсан сайдад бэлтгэн өгөх ба сайд жил бүрийн 10 дугаар сард парламентад өргөн мэдүүлж, Ирээдүй сангийн хөрөнгө оруулалт, гүйцэтгэл, үйл ажиллагааг парламентад тайлагнадаг.	Удирдах сангийн хөрөнгө гүйцэтгэлийн үр дүнгийн шалгуурыг тутам боловсруулж, нийтлэх замаар тус корпорацын ил нийтлэх үүрэгтэй. Ирээдүй сангийн зөвлөл нь жилийн тайлангаа баталгаажуулан гаргана. Жилийн тайланг удирдах зөвлөл нь салбар хариуцсан сайдад бэлтгэн өгөх ба сайд жил бүрийн 10 дугаар сард парламентад өргөн мэдүүлж, Ирээдүй сангийн хөрөнгө оруулалт, гүйцэтгэл, үйл ажиллагааг парламентад тайлагнадаг.

НЭГ. ЗАРИМ ОРНЫ ЭРҮҮЛ МЭНД, БОЛОВСРОЛ, ХАРИЛЦАА ХОЛБОО, БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ЧИГЛЭЛИЙН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТУСГАЙ САНГУУД

1.1. АНЭУ-ЫН МЭДЭЭЛЭЛ, ХАРИЛЦАА ХОЛБООНЫ ТЕХНОЛОГИЙН САН

Арабын Нэгдсэн Эмират Улс (АНЭУ)-ын Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн сан (МХХТСан)-г тус улсын Засгийн газраас дэвшүүлсэн, газрын тосны хараат байдлыг бууруулж, эдийн засгийг төрөлжүүлэх стратеги бодлогын хүрээнд Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газар (TDRA)-ын харьяанд 2007 онд үүсгэн байгуулагдсан байна. Тус МХХТСан арабын хойгийн бүс нутагтаа анхдагч бөгөөд АНЭУ-ын дэлхийн өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх, мэдээлэл, харилцаа холбооны салбарыг хурдацтай хөгжүүлэх, улмаар бүс нутгийн мэдээллийн технологийн дэвшлийн төв болох үндсэн зорилготой. Үүний тулд мэдээллийн технологийн инновац, судалгаа, хөгжүүлэлтийг дэмжих, орон нутгийн авьяас чадвартныг нээн илрүүлэх, хөгжүүлэх, тэдний дижитал оролцоог хүртээмжтэй болгон хөгжүүлэхэд чиглэгддэг.⁶¹

Сангийн үйл ажиллагааны эрх зүйн орчин

Хууль тогтоомж:⁶²

- 2003 оны №3 тогтоолоор батлагдсан харилцаа холбооны салбарын зохицуулалтын тухай Холбооны хууль (Federal law by decree No. (3) of 2003 on the regulation of the Telecommunications sector)
- Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хорооны 2005 оны 05 дугаар тогтоол (Resolution of the Supreme Committee for the Supervision of the Telecommunications Sector, No. (5) of 2005)

АНЭУ-ын Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хорооны 2005 оны 05 дугаар тогтоолоор тус санг Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газар (TDRA)-ын дэргэд, удирдах зөвлөлтэй, захиргаа, санхүүгийн хувьд бие даасан байдлаар байгуулах шийдвэр гаргасан байна.⁶³

МХХТСангийн зорилго⁶⁴

Алсын хараа: АНЭУ-ын мэдээллийн технологийн инновац, бүтээлч чадавхыг дэмжин хөгжүүлэх замаар мэдээлэл, харилцаа холбооны салбарт дэлхийд тэргүүлэх байр суурьт хүрэх.

⁶¹<https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/ict-fund-introduction-8ab87eafc9c941d5ac07be0f7b08e184>

⁶²<https://www.moj.gov.ae/en/laws-and-legislation.aspx>

⁶³<https://tdra.gov.ae/en/About/tdra-sectors/telecommunication/regulatory-affairs-department/regulations-and-ruling>

⁶⁴<https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/vision-and-mission>

Эрхэм зорилго: АНЭУ-ын мэдээллийн технологийн салбарын инновац, мэдлэгийн нөөцийн түвшнийг дээшлүүлэхүйц судалгаа, хөгжүүлэлт, боловсрол, бизнесийн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг компани, байгууллага, хувь хүмүүст зөвлөх үйлчилгээ болон санхүүгийн дэмжлэг туслалцаа үзүүлэх.

Стратегийн зорилтууд:

- АНЭУ-ыг мэдээллийн технологийн салбарын бүс нутгийн төв болгох;
- Засгийн газрын үр дүнтэй, цахим тогтолцоо бүрдүүлэх;
- Цахим эдийн засгийг хурдасгах, бизнесийн таатай орчныг бүрдүүлэхийн тулд шинээр гарч ирж буй, дэвшилтэт технологийг ашиглах, нэвтрүүлэхэд дэмжлэг туслалцаа үзүүлэх;
- Ухаалаг хот, цахим нийгэм рүү шилжихэд дэмжлэг үзүүлэх.

Үндсэн чиглэл: Тус сан нь дараах чиглэлүүдэд төвлөрч ажилладаг. Үүнд:

- **Судалгаа, хөгжүүлэлт (R&D):** МХХТСан нь янз бүрийн салбар дахь мэдээллийн технологийн арга, шийдлүүдийг ахисан шатанд гаргахад хувь нэмэр оруулах боломжтой судалгаа, хөгжүүлэлтийн санаачилгуудыг идэвхтэй дэмждэг. Энэхүү сан нь судалгаа хөгжүүлэлтийн төслүүдийг дэмжсэнээр технологийн дэвшлийг бий болгож, мэдлэгт суурилсан эдийн засгийг хөгжүүлэх зорилготой юм;
- **Орон нутгийн авьяас чадвартныг нээн илрүүлэх, хөгжүүлэх:** Сан нь тус улсыг мэдээллийн технологийн салбарт амжилт гаргах боломж, нөхцөлийг бүрдүүлэхүйц боловсролын хөтөлбөр, сургалт, сургалтын тэтгэлэгт хөрөнгө оруулалт хийх замаар чадварлаг боловсон хүчнийг бэлтгэхэд чиглэсэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Орон нутгийн авьяастныг илрүүлэх, хөгжүүлэх энэхүү зорилт нь АНЭУ-ын хүний нөөцийн хөгжилд ч үнэтэй хувь нэмэр оруулдаг байна;
- **Цахим оролцоо ба холболт:** МХХТСан нь мэдээллийн технологийн дэд бүтэц, үйлчилгээг орон даяар өргөнөөр ашиглах боломжийг олгох замаар хот, хөдөөгийн цахим ялгааг арилгах зорилготой. Санаачилгууд нь өргөн зурвасын холболтыг сайжруулах, ухаалаг хотын төслүүдийг дэмжих, нийгмийн бүх давхарга технологийн дэвшлээс ашиг хүртэх боломжийг хангах зэрэг орно.

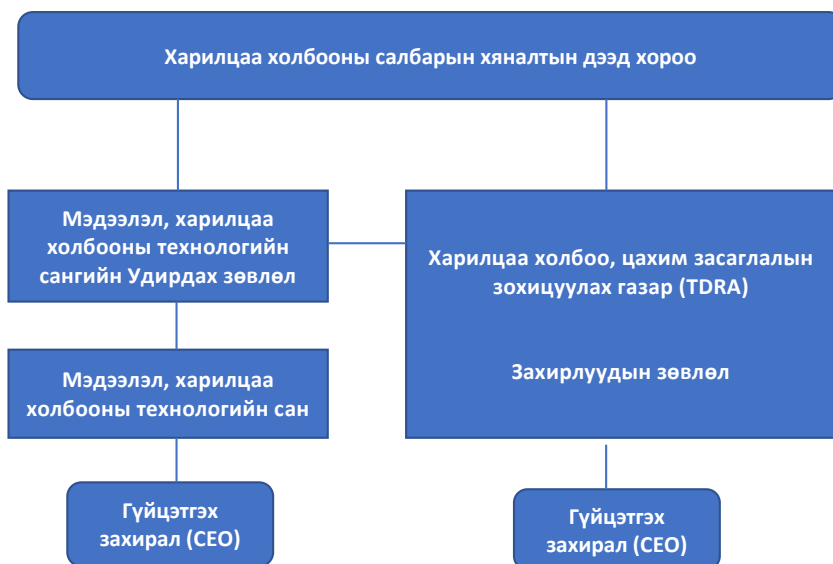
Сангийн удирдлага, зохион байгуулалт (Бүтэц)

Тус сан нь Харилцаа холбоо, цахим засаглалыг зохицуулах газар (TDRA)-ын харьяанд үйл ажиллагаагаа эрхлэн явуулдаг, захиргаа, санхүүгийн хувьд бие даасан байгууллага юм.

Удирдах зөвлөл: Удирдах зөвлөл нь сангийн үйл ажиллагааг ерөнхийд нь удирдан чиглүүлдэг байна. Бүрэлдэхүүний хувьд зөвлөлийн дарга болон

6 гишүүнээс бүрдэх бөгөөд тэдгээрийг Харилцаа холбооны салбарын хяналтын дээд хорооноос томилдог байна.⁶⁵

Схем 1. МХХТСангийн удирдлага, зохион байгуулалт

Гүйцэтгэх удирдлага: Тус сангийн өдөр тутмын удирдлагыг Удирдах зөвлөлийн бодлого, чиглэлийн хүрээнд Гүйцэтгэх захирал хэрэгжүүлдэг байна.

Сангийн бүрдүүлэлт, зарцуулалт, түүнд тавигдах хяналт

Сангийн бүрдүүлэлт: Тус сан нь 100 хувь улсын төсөв, түүн дотроо нефтийн бүтээгдэхүүний орлогоос санхүүждэг.

Сангийн зарцуулалт: Сангийн зарцуулалтын үндсэн чиглэлүүд:⁶⁶

1.Боловсрол:⁶⁷ МХХТСан нь мэдээллийн технологийн салбарыг удирдан чиглүүлэх, хөгжүүлэх чадвар, чадамжтай боловсон хүчнийг мэргэшүүлэх, сургах, тэднийг сурах орчин, шаардагдах нөөцөөр хангах үүрэг хүлээдэг байна. Энэ хүрээнд олон улсад нэр хүнд бүхий гадаадын болон үндэсний хэд хэдэн их сургуулиудтай хамтран ажилладаг ажээ. Тус сан нь мэдээллийн технологийн чиглэлээр суралцаж буй бакалавр, аспирантуудад тэтгэлэг олгох, их дээд сургууль, судалгааны байгууллагуудтай хамтран судалгаа, хөгжлийн төвүүдийг санхүүжүүлэх, түүнчлэн янз бүрийн их дээд сургуулиудад бие даасан судалгаа,

⁶⁵ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/ceo-and-board-of-trustees>

⁶⁶ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund>

⁶⁷ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/education/about-education-funds>

эрдэм шинжилгээний төслүүдийг санхүүжүүлэх замаар технологийн боловсролыг бэхжүүлэх зорилготой. Энэ чиглэлээр санхүүжүүлсэн гол төслүүдийн зарим нэгийг дурдвал:

- “Бета” хөтөлбөр;
- Технологийн дээд коллежийн дэргэдэх IOS программуудыг хөгжүүлэх инновацын төв;
- Рас Аль Хаймагийн Америк их сургуулийн лабораториуд;
- Дубайн их сургуулийн лаборатори;
- Технологийн дээд сургуулиудтай хамтран хэрэгжүүлсэн старт-апын санаачилгууд;
- “Ирээдүйн үр” төслийг Huawei-тэй хамтран хэрэгжүүлсэн;
- “Ирээдүйн анхдагчид” Хакатон.

2.Судалгаа хөгжүүлэлт:⁶⁸ Мэдлэгийн капитал хуримтлуулах нь АНЭУ-г дэлхийн зах зээлд тэргүүлэгч байр суурьт хүргэхүйц инновацын хөдөлгөгч гол хүч мөн гэж үздэг. Суурь болон хэрэглээний судалгаа нь мэдээллийн технологийн дэвшлийг эрчимжүүлэх мэдлэгийн сан үүсгэхэд чухал хувь нэмэр оруулдаг байна. Иймээс МХХТСан нь хэрэглээний судалгаа, хөгжүүлэлт хийх, оюуны өмчийн патент авахад чиглэсэн судалгааны төслүүдэд хангалттай хэмжээний тэтгэлэг олгодог байна. Цаашилбал, тус сан нь их дээд сургуулиуд, судалгааны байгууллагуудтай хамтран хэрэглээний судалгаа, боловсруулалтын үр дүнг зах зээлд гаргахад дорвитой дэмжлэг үзүүлж, гарааны бизнес үүсгэн байгуулахад удирдан чиглүүлдэг байна. МХХТ-ийн сан нь урьдчилж авсан зөвшөөрөл, санхүүжилт хүлээн авагчдын одоогийн байгаа түвшнийг үл харгалзан гагцхүү үр дүн, гүйцэтгэлд тулгуурласан санхүүжилт олгодог. Төсөл бүр хамрах хүрээнээсээ шалтгаалан өөрийн өөрийн хэмжих үзүүлэлтүүдтэй байх бөгөөд гол төлөв төслийн саналын дагуу санхүүжилтийг шийддэг байна. Энэ чиглэлээр санхүүжүүлсэн гол төслүүдийн зарим нэгийг дурдвал:

- Эмиратын МХХТИнновацын төв (EbtIC);
- Үндэсний сансар судлал, технологийн төв (NSSTC) – АНЭУ;
- АНЭУ-ын Их сургууль, Халифагийн их сургуультай хамтарсан судалгааны төслүүд.

3.Инкубац (бойжуулах):⁶⁹ Хамгийн шинэлэг, бүтээлч санааг эхлүүлэх, хэрэгжүүлэх, хөгжүүлэхэд тодорхой хэмжээний анхаарал халамж, дэмжлэг, туслалцаа зайлшгүй хэрэгтэй байдаг. Бизнесийн зөв мэдлэг олгох нь шинийг санаачлагчдад бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнд анхаарлаа төвлөрүүлэх боломжийг олгодог. Бүтээгдэхүүний туршилтын загвар

⁶⁸ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/research-and-development/about-research-and-development>

⁶⁹ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/incubators/about-incubators>

хөгжүүлэлт нь шинийг санаачлагч өөрийн шинэ санаагаа зах зээлд борлуулах боломжтой бүтээгдэхүүн болгон хувиргах старт-ап (гарааны) үеийн өмнөх сүүлчийн алхам байдаг. Тиймээс тус сангаас төслийн инкубац буюу бойжуулах үе шатанд санхүүгийн дэмжлэг, туслалцаа үзүүлдэг байна. АНЭУ-д үйлдвэрлэсэн аливаа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг хөгжүүлэх нь санхүүжилтийн урьдач нөхцөл юм.

4.Үндэсний хэмжээний төсөл хэрэгжүүлэх:⁷⁰ “АНЭУ-ын 2021 он хүртэлх алсын хараа”-ны “Ирээдүй хойч үедээ амьдралын өндөр чанар, тогтвортой орчин бүрдүүлэх” зорилтын хүрээнд МХХТСан нь мэдээллийн технологийн салбартай холбоотой үр дүн, үр нөлөөтэй санал, санаачилга, үндэсний хэмжээний бизнес төслүүдийг дэмжиж, туслахыг эрмэлздэг. Үндэсний төслүүдийг санхүүжүүлж, дэмжих замаар АНЭУ-ын дэлхийн тэргүүлэх байр суурийг нэмэгдүүлэх үндэсний чадамжийг бэхжүүлэх, мэдлэгийн эдийн засаг, тогтвортой хөгжлийг бий болгох засгийн газрынхаа стратеги төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд бодит хувь нэмэр оруулдаг байна. Энэ чиглэлээр санхүүжүүлсэн гол төслүүд нь: Мухаммед бин Рашид “Ухаалаг сургалт”-ын хөтөлбөр, Марс-2117, АНЭУ-ын сансрын нисэгчийн хөтөлбөр, FedNet, Ухаалаг засгийн газар, Дэлхийн засгийн газрын дээд хэмжээний уулзалт зэрэг юм.

Хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ: Сангийн хөрөнгө оруулалтыг тогтмол, тасралтгүй хянаж байх нь чухал ач холбогдолтой байдаг. Тогтмол хяналт, шалгалт нь хөрөнгө оруулалтын стратеги сангийн зорилгод нийцэж буй эсэх, өөрчлөгдөж буй зах зээлийн нөхцөл байдалд дасан зохицож байгаа эсэхийг тодорхойлдог.

Сангийн хөрөнгө оруулалтын стратеги:

МХХТСан байгуулагдсанаасаа хойш гайхамшигтай амжилтад хүрсэн хэдий ч сорилт, бэрхшээл тулгарсаар байна. Инновацын төслүүдийн тогтвортой байдлыг хангах, ур чадварын дутагдал, хомстлыг арилгах, төрийн болон хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааг дэмжих, өргөжүүлэх зэрэг тулгамдаж буй асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор дараах хөрөнгө оруулалтын стратегийг хэрэгжүүлж байгаа юм байна. Үүнд:

- **Зорилгод суурилах:** Сангийн хөрөнгө оруулалтын стратеги нь ерөнхийдөө зорилгодоо нийцсэн байх шаардлагатай. Тус сангийн хувьд технологийн шинэчлэл, салбарын гарааны бизнес, дижитал дэд бүтцийг дэмжих, чадварлаг хүний нөөц сургах, бэлтгэх, мэдээллийн технологийн салбарын өсөлтийг нэмэгдүүлэх зэрэг зорилтууд багтаж байна;

⁷⁰ <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/national-projects/about-national-projects>

- **Эрсдэлд тэсвэртэй байх:** Сангийн эрсдэл даах чадвар нь хөрөнгө оруулалтын сонголтод нөлөөлдөг. Гэвч сан нь эрсдэлд тэсвэрлэх чадвар харьцангуй бага байх магадлалтай ч урт хугацаандаа маш их өгөөж өгөх, илүү тогтвортой хөрөнгө оруулалтад төвлөрч ажилладаг;
- **Төрөлжүүлэлт:** Төрөлжүүлэх нь эрсдэлийг бууруулахын тулд хөрөнгө оруулалтыг янз бүрийн хөрөнгийн ангилалд (хувьцаа, бонд, үл хөдлөх хөрөнгө гэх мэт) хуваарилах явдал юм. Төрөлжүүлсэн багц нь ямарваа нэгэн эрсэдсэн хөрөнгө оруулалтын алдагдлыг бууруулахад тусалдаг байна;
- **Төр, хувийн хэвшлийн түншлэл:** Тус сан нь мэдээлэл, харилцаа холбооны технологитой холбоотой олон нийтэд нээлттэй компаниудад хөрөнгө оруулах асуудлыг авч үзэж болно. Нэмж дурдахад тэд хөрөнгө оруулалтынхаа тодорхой хэсгийг хувийн хөрөнгө оруулалт, венчур капитал эсвэл технологийн гарааны бизнест шууд хөрөнгө оруулалтад хуваарилж болдог байна;
- **Хөгжлийн чиг хандлага:** Сангийн хөрөнгө оруулалтын шийдвэрт хиймэл оюун ухаан, кибер аюулгүй байдал, үүлэн тооцоолол, харилцаа холбоо зэрэг тухайн салбарт шинээр гарч ирж буй хөгжлийн чиг хандлага нөлөөлж болно;
- **Урт хугацааны байх:** Сан нь стратегийн зорилгоосоо шалтгаалаад илүү урт хөрөнгө оруулалттай байдаг. Энэ нь зах зээлийн богино хугацааны хэлбэлзлийг даван туулах, урт хугацааны өсөлтийн боломжоо ашиглах боломжийг олгодог байна;
- **Ёс зүй ба олон нийтийн санаа бодол:** Зарим сангууд, ялангуяа засгийн газрын дэмжлэгтэй сангууд хөрөнгө оруулалтын шийдвэр гаргахдаа ёс зүй, нийгмийн хүчин зүйлийг харгалзан үзэж болно. Энэ нь сангийн зорилго, үнэт зүйлтэй зөрчилдөж буй салбаруудад хөрөнгө оруулалт хийхээс зайлсхийх явдал юм.

1.2. КАЗАХСТАН УЛСЫН НИЙГМИЙН ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ДААТГАЛЫН САН

Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан ашгийн бус хувьцаат компани (цаашид НЭМДС) нь Засгийн газрын “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан байгуулах тухай” 2016 оны 07 дугаар сарын 01-ний өдрийн 389 дүгээр тогтоолын дагуу байгуулагдсан бөгөөд сангийн хувьцааны багцыг эзэмших, ашиглах эрхийг Казахстан Улсын Засгийн газрыг төлөөлж Эрүүл мэндийн яам хэрэгжүүлдэг.

НЭМДС-гийн хувьцаа нь зөвхөн төрийн мэдэлд байх бөгөөд бусдад шилжүүлж болохгүй. Сан үйл ажиллагаа явуулахад шаардлагатай хөрөнгийг бүрдүүлэх зорилгоор зөвхөн энгийн хувьцаа гаргана. Түүнээс

олсон орлогоо сангийн хөгжилд зарцуулна. Энгийн хувьцаанд ногдол ашиг тооцохгүй, мөн хуваарилахгүй.⁷¹

Сангийн зорилго

Сангийн зорилго “Эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний хүртээмж, чанарыг нэмэгдүүлэх замаар эрүүл мэндийн шалтгаанаар гэнэтийн өндөр зардал шаардагдах тохиолдолд иргэн бүрд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх”-д оршино.

Энэхүү сан нь тогтвортой хөгжлийн зарчмын дагуу үйл ажиллагаагаа ил тод явуулахыг зорьдог бөгөөд ард түмнийхээ итгэлийг дааж, эрүүл мэндийн үйлчилгээний зах зээлийн хөгжлийг дэмжин ажилладаг.

Сангийн үйл ажиллагааг зохицуулах эрх зүйн акт түүнд тусгагдсан асуудлууд

НЭМДС үйл ажиллагаагаа явуулахдаа Үндсэн хууль, Иргэний хууль, Хувьцаат компанийн тухай, Ашгийн бус байгууллагын тухай, Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулиуд болон бусад холбогдох хууль, эрх зүйн актыг хэрэгжүүлдэг. Түүнээс гадна сангийн дүрэм болон бусад холбогдох журам, дүрэм, дотоод баримт бичиг, шийдвэрийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Сангийн үйл ажиллагааг зохицуулдаг гол зохицуулалт нь Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль болон “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан” ашгийн бус хувьцаат компанийн дүрэм байна. Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийн 4 дүгээр бүлэгт тус сантай холбогдох ерөнхий харилцааг зохицуулсан байна.⁷²

- 18 дугаар зүйлд сангийн статус болон хөрөнгийн тухай;
- 19 дүгээр зүйлд сангийн үйл ажиллагааны талаар;
- 20 дугаар зүйлд сангийн эрх, үүргийн талаар;
- 21 дүгээр зүйлд сангийн хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны талаар;
- 22 дугаар зүйлд сангийн нягтлан бодох болон тайлантай холбоотой асуудлын талаар;
- 23 дугаар зүйлд сангийн аудитын үйл ажиллагааны талаар;
- 24 дүгээр зүйлд сангийн удирдах ажилтанд тавигдах шаардлагын талаар тус тус зохицуулжээ.

⁷¹ «ӨЛЕУМЕТТИК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ҚОРЫ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАРҒЫСЫ, 7. Қордың акциялары, <https://fms.kz/upload/iblock/829/829f4691716225e7ac59ebb3a55da3b7.pdf>

⁷² Об обязательном социальном медицинском страховании Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 405-V ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000405>

“Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан” ашгийн бус хувьцаат компанийн дүрэм”-д сангийн үйл ажиллагааг дараах бүлэг заалтуудын хүрээнд нарийвчлан тусгасан байна.⁷³

- 1 дүгээр бүлэгт ерөнхий зүйлийн талаар;
- 2 дугаар бүлэгт сангийн статус;
- 3 дугаар бүлэгт сангийн өмчийн талаар;
- 4 дүгээр бүлэгт сангийн хөрөнгийн тухай;
- 5 дугаар бүлэгт сангийн зорилго, үйл ажиллагааны төрөл болон чиг үүргийн талаар;
- 6 дугаар бүлэгт сангийн эрх, үүргийн талаар;
- 7 дугаар бүлэгт сангийн хувьцааны талаар;
- 8 дугаар бүлэгт сангийн байгууллага, нэгжүүдийн талаар;
- 9 дүгээр бүлэгт сангийн Олон нийтийн зөвлөлдөх зөвлөлийн талаар;
- 10 дугаар бүлэгт сангийн ганц эзэмшигчийн талаар;
- 11 дүгээр бүлэгт сангийн Удирдах зөвлөлийн талаар;
- 12 дугаар бүлэгт сангийн Удирдах зөвлөлийг сонгох тухай;
- 13 дугаар бүлэгт Удирдах зөвлөлийн гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа;
- 14 дүгээр бүлэгт Удирдах зөвлөлийн тэргүүний тухай;
- 15 дугаар бүлэгт Удирдах зөвлөлийн хурлыг хуралдуулах талаар;
- 16 дугаар бүлэгт Удирдах зөвлөлийн хурлын талаар;
- 17 дугаар бүлэгт Удирдах зөвлөлийн хороодын талаар;
- 18 дугаар бүлэгт сангийн Гүйцэтгэх удирдлагын талаар;
- 19 дүгээр бүлэгт Гүйцэтгэх удирдлагын бүрэн эрхийн талаар;
- 20 дугаар бүлэгт Гүйцэтгэх удирдлагын үйл ажиллагааны журмын талаар;
- 21 дүгээр бүлэгт сангийн Гүйцэтгэх удирдлагын тэргүүний тухай;
- 22 дугаар бүлэгт сангийн Дотоод аудитын үйл ажиллагааны талаар;
- 23 дугаар бүлэгт сангийн Нарийн бичгийн даргын тухай;
- 24 дугаар бүлэгт сангийн удирдах албан тушаалтны үйл ажиллагааны ерөнхий зарчим;
- 25 дугаар бүлэгт сангийн нягтлан бодох болон тайлантай холбогдох асуудлын талаар;
- 26 дугаар бүлэгт сангийн аудитын талаар;
- 27 дугаар бүлэгт сангийн мэдээллээ ил тод болгох тухай;
- 28 дугаар бүлэгт санг өөрчлөн байгуулах, татан буулгах тухай;
- 29 дүгээр бүлэгт бусад зүйлийн тухай тус тус заасан байна.

Сангийн удирдлага, зохион байгуулалт

НЭМДС-гийн дүрмийн 8 дугаар зүйлд заасны дагуу сангийн удирдлага зохион байгуулалт дараах бүтэцтэй байна:

⁷³ «ӘЛЕУМЕТТИК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ҚОРЫ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАРҒЫСЫ, <https://fms.kz/upload/iblock/829/829f4691716225e7ac59ebb3a55da3b7.pdf>

- Дээд удирдлага нь ганц хувьцаа эзэмшигч буюу **Засгийн газар** байна.
- Удирдах байгууллага нь **Удирдах зөвлөл** бөгөөд сангийн үйл ажиллагааг ерөнхий удирдлагаар хангаж ажилладаг. Удирдах зөвлөл нь дэргэдээ хороодтой байна (Аудит, эрсдэлийн удирдлагын хороо, Томилгоо болон цалин хөлсний асуудал хариуцах хороо, Стратеги, хөгжлийн хороо).
- Гүйцэтгэх байгууллага нь **Гүйцэтгэх удирдлага** бөгөөд сангийн өдөр тутмын үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулдаг.
- **Дотоод аудитын нэгж** нь сангийн санхүү, эдийн засгийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих, эрсдэлийн удирдлага, дотоод хяналт, сангийн удирдлагын баримт бичгийн хэрэгжилтэд үнэлэлт, дүгнэлт өгөх үүрэгтэй байна.

Эдгээрээс гадна тус сан **Олон нийтийн зөвлөлдөх зөвлөлтэй** байх ба түүний бүрэлдэхүүнд ашгийн бус байгууллага, үйлдвэрчний эвлэл, аж ахуйн нэгж болон бусад этгээдийн төлөөллүүд ордог. Зөвлөлийг бүрдүүлэх журам, үйл ажиллагааны зохион байгуулалт болон журам, хамаарах асуудал, мөн тус зөвлөлөөс гаргасан саналыг албажуулах асуудлыг Удирдах зөвлөлөөс баталсан холбогдох журмын дагуу тогтооно. Түүнээс гадна сан Нарийн бичгийн даргатай байх бөгөөд Нарийн бичгийн дарга нь сангийн Удирдах зөвлөл болон Гүйцэтгэх удирдлагын бүрэлдэхүүнд орохгүй. Удирдах зөвлөлөөс томилогдож түүнд ажлаа тайлагнах ба дараах үүрэгтэй байна:

- Албан тушаалтан болон нэгжүүдийн сангийн удирдлага зохион байгуулалтын чиглэлээр хэрэгжүүлэх хууль тогтоомж, дүрэм, журам, сангийн дотоод баримт бичгийн хэрэгжилт, түүнчлэн сангийн удирдлагын бодлого болон туршлагыг сайжруулах нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- Удирдах зөвлөлийг үйл ажиллагаагаа үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөлөөр хангах (Удирдах зөвлөлийн хурлын бэлтгэл ажлыг хангах, зохион байгуулах, хурлыг хэвийн явуулахад хяналт тавих, мөн хурлаар хэлэлцэх асуудлын материалыг бүрдүүлэх болон түүний хүртээмжтэй эсэхэд хяналт тавих гэх мэт);
- Бүрэн эрхийнхээ хүрээнд сангийн талаарх мэдээллийн нууцыг хадгалах, түүнийг ил тод болгох, хүргэх, түүнчлэн мэдээллийн ил тод байдлыг өндөр түвшинд хангаж ажиллах;
- Сангийн нэгжүүдийн найдвартай, үр дүнтэй хамтран ажиллах нөхцөлийг хангах.

Нарийн бичгийн даргын бүрэн эрх, эрх, үүрэг, ажлын чиг үүрэг болон бусад харилцааг сангийн “Нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын сан” ашгийн бус хувьцаат компанийн Нарийн бичгийн даргын тухай” дүрэм, бусад дотоод баримт бичгийн хүрээнд зохицуулсан байна.

Сангийн төсвийн бүрдүүлэлт, зарцуулалт, түүнд тавигдах хяналт

Сангийн төсвийн бүрдүүлэлт

Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийн 4 дүгээр бүлгийн 18 дугаар зүйлийн 4-т заасны дагуу сангийн төсвийг шилжүүлэг, шимтгэл, тэдгээрийг хугацаандаа төлөөгүйн улмаас ногдуулсан торгууль, хөрөнгө оруулалтын орлого болон хуулиар хориглоогүй бусад орлогын эх үүсвэрээс бүрдүүлдэг.

Зарцуулалт

Мөн хуулийн 4 дүгээр бүлгийн 18 дугаар зүйлийн 5-д тодорхойлсноор сангийн хөрөнгийг:

- Албан журмын нийгмийн эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоонд хамааралтай эрүүл мэндийн байгууллагуудын үйлчилгээний төлбөр;
- Казахстан Улсын Засгийн газраас тогтоосон санхүүгийн хэрэгслүүдэд байршуулах;
- илүү төлөгдсөн шилжүүлэг болон (эсхүл) шимтгэл, дансанд андуурч бүртгэгдсэн мөнгөн хөрөнгийг буцаах тохиолдолд зарцуулна.

Сангийн үйл ажиллагаанд тавигдах хяналт

НЭМДС үйл ажиллагаагаа явуулахдаа эрсдэлийн удирдлагын тогтолцоо, гадаад буюу хөндлөнгийн аудит, мөн дотоод аудитын хяналтыг хэрэгжүүлж байна.

Эрсдэлийн удирдлагын тогтолцоо

Эрсдэлийн удирдлага нь сангийн стратегийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэх, санхүүгийн тогтвортой байдлыг хангах болон сангийн хөгжлийн стратегид тодорхойлсон үзүүлэлтүүдийн хувьд эрсдэлийг цаг алдалгүй тодорхойлох, үнэлэх, хянах, эрсдэлийг бууруулах арга хэмжээ авахад чиглэгдсэн байна. Эрсдэлийн удирдлагын зорилго нь тодорхойлогдсон болон үнэлэгдсэн эрсдэлийг хүлээн зөвшөөрөгдөх хэмжээнд хүргэх, сангийн үйл ажиллагаанд үзүүлэх нөлөөллийг багасгахад оршино.

Удирдах зөвлөлөөс эрсдэлийн удирдлагын төлөвлөгөөг жил бүр баталдаг бөгөөд үүгээр сангийн эрсдэлийн бүртгэл болон зураглалыг гаргадаг. Түүнээс гадна Удирдах зөвлөлөөс сангийн дунд хугацааны хөгжлийн стратегийг баталж гаргадаг ба түүнд тусгасан зорилго, зорилт, үр ашгийг үндэслэн эрсдэлийн бүртгэлийг хийдэг байна. Сан нь эрсдэлийн удирдлагын бодлоготой байх ба түүнд эрсдэлийн удирдлагын тогтолцооны зорилго, зарчим, ажлын үйл явцыг тодорхойлсон байдаг.

Тус сангийн эрсдэлийн удирдлага болон дотоод хяналтын тогтолцоо нь COSO болон ISO 31000 олон улсын стандартад суурилдаг. Сангийн эрсдэлийн удирдлага, дотоод хяналтын бүтцийг COSO олон улсын стандартын зарчимд нийцүүлэн “хамгаалалтын гурван шугам”-ын загварыг ашиглаж байна. Энэхүү загварын дагуу эрсдэл хариуцагч нь эрсдэлийг үнэлэх, удирдах, бууруулах, дотоод хяналтын үр дүнтэй тогтолцоог хангах хамгаалалтын эхний шугамыг, эрсдэлийн удирдлагын нэгж нь эрсдэлийн удирдлага, дотоод хяналтын үр дүнтэй туршлагыг нэвтрүүлэхэд мониторинг хийх, баталгаажуулах, хяналт тавих хамгаалалтын хоёр дахь шугамыг, сангийн Удирдах зөвлөл болон дотоод аудитын нэгж нь гурав дахь хамгаалалтын шугамыг тус тус хэрэгжүүлнэ.

Сан нь эрсдэлийн удирдлагыг хэрэгжүүлэхдээ сангийн үйл ажиллагааны түүхэн үеүд болон сангаас дэвшүүлсэн стратегийн зорилтуудыг харгалзан үйл ажиллагааны гол эрсдэлүүдийг тодорхойлон авч үздэг.

Эрсдэлийн удирдлагыг сангийн ажилтан бүрийн ажлын үйл явц, чиг үүргийн салшгүй хэсэг гэж үздэг бөгөөд эрсдэлийн удирдлагын үйл явцад бүх бүтцийн нэгжүүдийг татан оролцуулах, Удирдах зөвлөл, Гүйцэтгэх удирдлага, аудит, эрсдэлийн асуудал хариуцах нэгж болон бусад бүтцийн нэгжүүд хоорондоо тогтмол мэдээлэл солилцох, түүнчлэн эрсдэлийн удирдлагыг сангийн өдөр тутмын ажилтай уялдуулж, байнга сайжруулахад анхаарч ажилладаг байна.

Сангийн дотоод аудит⁷⁴

НЭМДС-гийн санхүү, эдийн засгийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих, сангийн үйл ажиллагааг сайжруулахын тулд дотоод хяналтыг хэрэгжүүлэх, эрсдэлийн удирдлагын чиглэлээр үнэлгээ хийх, сангийн удирдлагын болон зөвлөгөө өгөх чиглэлээрх баримт бичгийн хэрэгжилтийг хангах зорилгоор дотоод аудитын нэгжийг байгуулдаг. Тус нэгжийн ажилтныг сангийн Удирдах зөвлөл, Гүйцэтгэх удирдлагын гишүүнээр сонгож болохгүй. Дотоод аудитын нэгж нь Удирдах зөвлөлөөс тогтоосон журмын дагуу дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлж байна:

- Удирдах зөвлөлийг сангийн үйл ажиллагааны талаар хараат бус бодитой мэдээллээр хангах;
- Эрсдэлийн удирдлага, дотоод хяналт, сангийн удирдлагын үйл явцыг үнэлэх, дүгнэлт хийх, зөвлөгөө өгөх болон системтэй, тууштай арга ашиглан сайжруулах нөхцөлөөр хангах;
- Дотоод аудитын нэгжийн журамд заасан бүрэн эрхийн хүрээнд бусад чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ.

⁷⁴ «ӨЛЕУМЕТТИК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ҚОРЫ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАРҒЫСЫ, 22. Қордың Ішкі аудит қызметі, <https://fms.kz/upload/iblock/829/829f4691716225e7ac59ebb3a55da3b7.pdf>

Дотоод аудитын үйл ажиллагааг Удирдах зөвлөлийн дэргэдэх дотоод аудитын нэгж удирдан явуулах бөгөөд Удирдах зөвлөлд ажлаа тайлагнадаг. Тус нэгжийн чиг үүрэг, эрх, үүрэг, ажиллах журмыг Удирдах зөвлөлөөс баталсан Дотоод аудитын нэгжийн журмаар тогтооно.

Сангийн гадаад буюу хөндлөнгийн аудит⁷⁵

НЭМДС-гийн жилийн санхүүгийн тайлан, түүний үйл ажиллагааны явцын байдлыг харьцуулах, нягтлах зорилгоор тухайн жилийн санхүүгийн тайланд хөндлөнгийн аудит хийлгэдэг.

Аудитыг тухайн санхүүгийн жилийн дүгнэлтийг гаргасны дараа Казахстан Улсын хууль тогтоомжоор тогтоосон дараалал, нөхцөлийн дагуу болон сангийн ганц эзэмшигчийн (Засгийн газар) шийдвэрээр хийнэ.

Хөндлөнгийн аудитыг Удирдах зөвлөл, Гүйцэтгэх удирдлагын санаачилгын дагуу сангийн зардлаар, эсхүл Засгийн газраас шаардлагатай гэж үзсэн тохиолдолд Засгийн газрын зардлаар хийлгэж болно. Засгийн газрын хүсэлтээр аудит явуулах тохиолдолд Засгийн газар өөрөө аудитын байгууллагыг томилох эрхтэй байна. Мөн энэ тохиолдолд тус сан аудитын байгууллагаас хүссэн бүх шаардлагатай баримт бичиг, бусад материалыг бүрдүүлж өгөх үүрэгтэй ба сангийн Гүйцэтгэх удирдлага мэдээллийн бүрэн бүтэн байдал, нийцлийг хариуцна. Сангийн Гүйцэтгэх удирдлага хөндлөнгийн аудит хийлгэхээс татгалзах тохиолдолд сонирхсон этгээдийн хүсэлтийн дагуу шүүхийн шийдвэрээр аудит хийлгэж болно.

НЭМДС жилийн тайлан, хөрөнгийн өөрчлөлтийн тайлан, мөнгөн гүйлгээний тайлан, ашиг ба алдагдлын тайланг жил бүр олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр нийтлэх үүрэгтэй байна.

Сангийн хөрөнгө оруулалтын стратеги

Хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааг НЭМДС болон Казахстан Улсын Үндэсний банк хооронд байгуулах итгэлцлийн гэрээний үндсэн дээр Үндэсний банк хэрэгжүүлэх ба сангийн хөрөнгийг Үндэсний банкаар дамжуулан санхүүгийн хэрэгслүүдэд байршуулдаг. Үндэсний банк нь сангийн хөрөнгийг төвлөрүүлэх, байршуулах болон хөрөнгө оруулалтын орлогын талаарх бүх тайлан бүртгэлийг хөтөлнө. Мөн хоёр байгууллагын хооронд байгуулсан итгэлцлийн гэрээний дагуу дансны болон хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагааны тайланг улирал тутам санд хүргүүлэх үүрэгтэй байна.⁷⁶

⁷⁵ «ӨЛЕУМЕТТИК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ҚОРЫ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАРҒЫСЫ, 26. Қордың аудиті, <https://fms.kz/upload/iblock/829/829f4691716225e7ac59ebb3a55da3b7.pdf>

⁷⁶ Міндетті өлеуметтік медициналық сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 405-V ҚРЗ., 4-тарау. Өлеуметтік медициналық сақтандыру қоры, 21-бап. Қордың инвестициялық қызметі, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000405>

НЭМДС нь Үндэсний банктай байгуулсан итгэлцлийн гэрээний хүрээнд шилжүүлэг, шимтгэл, хүүгийн орлогоос бусад “түр чөлөөт буй” хөрөнгийг санхүүгийн хэрэгсэлд байршуулдаг. Тус сангийн хөрөнгийг богино хугацааны өндөр хөрвөх чадвартай, эрсдэлгүй үнэт цаас буюу 1 жил хүртэлх хугацаатай Үндэсний банкны үнэт цаас, хадгаламжийн аукционд оруулна.

НЭМДС нь санхүүгийн тогтвортой байдлыг хангах болон гэнэтийн гарч болзошгүй зардлыг нөхөх зорилгоор тус сангийн сүүлийн 12 сарын (хуанлийн) орлогын 3%-тай тэнцэх хэмжээний хөрөнгөөр нөөцийн сан бүрдүүлдэг.

Түүнчлэн 2020-2025 оны хөгжлийнхөө стратегид тусгасны дагуу сангийн сүүлийн 12 сарын (хуанлийн) орлогын дүнгийн 1/12-той тэнцэх, гэхдээ 50 тэрбум тэнгэгээс⁷⁷ багагүй хэмжээний хөрөнгө оруулалтад оруулаагүй хөрөнгийг хөрөнгө оруулалтад байршуулдаг байна.⁷⁸

1.3. АВСТРАЛИ УЛСЫН ИРЭЭДҮЙН ГАН ГАЧИГТАЙ ТЭМЦЭХ САН

Австрали Улсад төсвийн гадуурх (тусгай) сангийн данс, мөнгөн гүйлгээтэй холбоотой харилцааг Төрийн удирдлага, гүйцэтгэл, хариуцлагын тухай хууль (Public Governance, Performance and Accountability Act 2013)-аар, тусгай сангийн удирдлагын багийн гишүүдийг Төрийн албаны тухай хууль (Public Service Act 1999)-аар, бусад харилцааг тусгай сан тус бүр өөр өөрийн тухайлсан хуулиар тус тус зохицуулдаг байна. Тухайлбал: Австралийн Ирээдүй сан (Australia Future Fund) нь Засгийн газраас байгуулсан бие даасан баялгийн сан бөгөөд Австралийн ирээдүй хойч үеийнхний сайн сайхны төлөө хөрөнгө оруулалт хийдэг.

Ирээдүй сан нь Олон улсын баялгийн сангуудын форум⁷⁹-ын (International Forum of Sovereign Wealth Funds (IFSWF)) үүсгэн байгуулагч гишүүн бөгөөд Сантьягогийн зарчмуудыг бүрэн хэрэгжүүлдэг. Сантьягогийн зарчмууд нь ил тод байдал, сайн засаглал, хариуцлагатай байдал, хөрөнгө оруулалтын ухаалаг туршлагыг дэмжихийн зэрэгцээ төрийн баялгийн сангийн үйл ажиллагааны талаар илүү нээлттэй яриа хэлэлцээ, илүү гүнзгий ойлголттой болоход дэмжлэг үзүүлдэг.

Дээрх сангийн үйл ажиллагааг 2006 онд батлагдсан Ирээдүй сангийн тухай хууль⁸⁰-аар зохицуулдаг. Тус сан Австралийн Засгийн газраас

⁷⁷ Казахстан Улсын мөнгөн тэмдэгт. 2023 оны 08 дугаар сарын 30 өдрийн Монголбанкны ханшаар 1 тэнгэ 7.53 төгрөгтэй тэнцүү байна. <https://www.mongolbank.mn/mn/currency-rate>

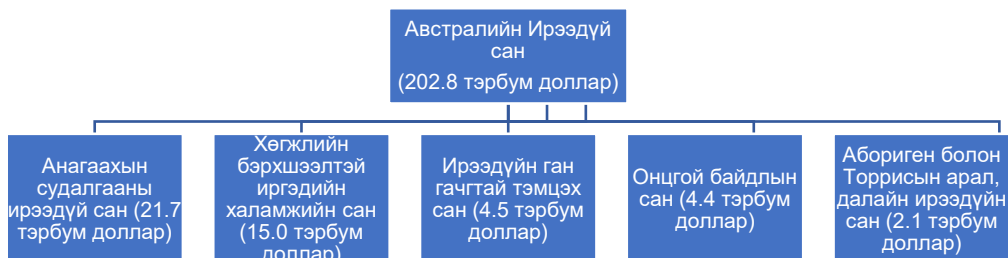
⁷⁸ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ НЕКОММЕРЧЕСКОГО АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА «ФОНД СОЦИАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ» НА 2020–2025 ГОДЫ, <https://fms.kz/upload/iblock/59a/59af1e8bbf13647cb02e28bb08923d33.pdf>

⁷⁹ International Forum of Sovereign Wealth Funds <https://www.ifswf.org/>

⁸⁰ Future Fund Act 2006 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00110>

хараат бусаар үйл ажиллагаагаа явуулж, урт хугацааны өгөөжийг нэмэгдүүлэхийн тулд өөрийн харьяа дэд сан бүрийн хөрөнгө оруулалт, эрсдэл, өгөөжийг тэнцвэржүүлдэг.

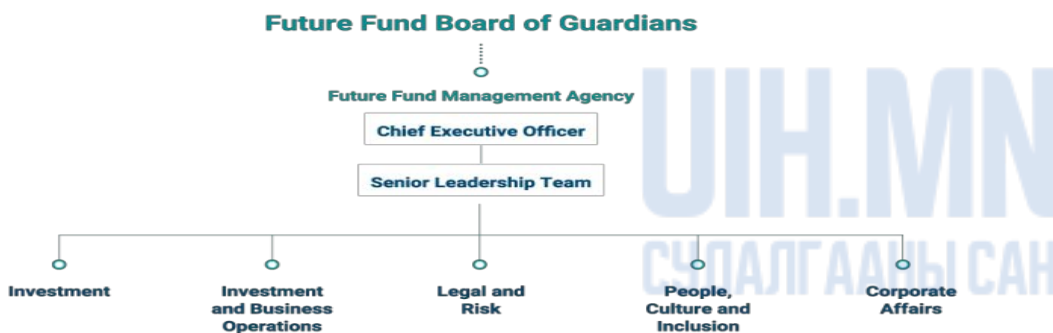
Схем 2. Ирээдүй сангийн дэд сангууд, хөрөнгө оруулалт (2023.06.30-ны байдлаар)

Эх сурвалж: <https://www.futurefund.gov.au/>

Австралийн Ирээдүй сан нь Анагаахын судалгааны ирээдүй сан (Medical Research Future Fund); Австралийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн халамжийн сан (Disability Care Australia Fund); Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан (Future Drought Fund); Онцгой байдлын сан (Disaster Ready Fund); Абориген болон Торрисын арал, далайн ирээдүйн сан (Aboriginal and Torres Strait Islander Land and Sea Future Fund) гэсэн 5 дэд сантай. Эдгээр дэд сан тус бүр өөр өөрийн тусгайлсан хуулиар зохицуулагддаг.⁸¹

Схем 3. Ирээдүй сангийн удирдлага, зохион байгуулалт

Эх сурвалж: Future Fund Management Agency Annual Report 2021-22

⁸¹ Засгийн газрын төсвийн гадуурх сангуудын үйл ажиллагаа: бусад орнуудын туршлага 2023

Ирээдүй сангийн удирдлага, зохион байгуулалт

Удирдах зөвлөл (Board of Guardians) нь дээрх зургаан сангийн хөрөнгө оруулалтын шийдвэрийг эцэслэн гаргах бүрэн эрхтэй, бие даасан байгууллага юм. Тэдгээр нь менежментийн газрын зөвлөгөө, зөвлөмжийн дагуу хөрөнгө оруулалтын стратегийг хянаж, хөрөнгө оруулах эсэх талаар эцсийн шийдвэрийг гаргадаг. Удирдах зөвлөл нь дарга, таван гишүүнээс бүрдэх бөгөөд Төрийн албаны тухай хууль⁸²-ийн дагуу зөвлөлийн гишүүдээр компанийн засаглал, санхүү, хөрөнгө оруулалтын чиглэлээр мэргэшсэн мэргэжилтнүүдийг салбар хариуцсан сайд (Сангийн сайд) томилдог. Удирдах зөвлөлийн гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа тав хүртэлх жил бөгөөд улиран томилогдох эрхтэй.⁸³

Менежментийн газар (Management Agency) Ирээдүй сан болон түүний харьяа дэд сан тус бүрийн хөрөнгө оруулалтын хамгийн оновчтой стратегийн талаар Удирдах зөвлөлд зөвлөмж өгөх, хөрөнгө оруулалтын стратегийн хэрэгжилтийг хангах чиг үүрэгтэй ажилладаг. Ирээдүй сангийн менежментийн газар Төрийн албаны тухай хуулийн дагуу санхүү, хөрөнгө оруулалт, хууль эрх зүй, компанийн засаглал зэрэг олон салбарын мэргэжилтнүүдээс бүрдэнэ. Мөн сангийн удирдлагатай холбоотой бүх захиргааны, өдөр тутмын үйл ажиллагааг хариуцдаг. Менежментийн газрыг гүйцэтгэх захирал (Chief Executive Officer) удирдана.

Ирээдүй сангийн харьяа дээр дурдсан таван сангаас Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн талаар дэлгэрүүлэн авч үзье.

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан (Future Drought Fund)

Ган гачиг бол Австралийн газрын гадаргуугийн байгалийн дүр төрх бөгөөд энэ нь эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчинд ихээхэн нөлөө үзүүлдэг байна.⁸⁴

Австралийн Засгийн газрын Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан нь алслагдсан бүс нутгийн иргэд, тариаланчдад ган гачгийн бэлтгэл хангахад нь зориулж санхүүгийн тогтвортой эх үүсвэрээр хангадаг. Тус сан нь Засгийн газрын ган гачгийг тэсвэрлэх, түүнтэй тэмцэх, бэлэн байдлыг хангах төлөвлөгөөний нэг хэсэг юм.

Мөн Ганд тэсвэртэй байдлыг бий болгох сүлжээ хөтөлбөр нь тус сангийн үндсэн хөтөлбөрүүдийн нэг бөгөөд олон нийтийн сүлжээ, дэмжлэг, оролцоог бэхжүүлэх замаар олон нийтийн чадавхыг бэхжүүлдэг.

⁸² Public Service Act 1999 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00057>

⁸³ Board of Guardians <https://www.futurefund.gov.au/About-us/who-we-are/board-of-guardians>

⁸⁴ Future Drought Fund <https://www.agriculture.gov.au/agriculture-land/farm-food-drought/drought/future-drought-fund#daff-page-main>

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн зорилго нь уур амьсгалын өөрчлөлт, ган гачигт газар тариалангаас хамааралтай иргэд, тариаланчдыг тэсвэртэй болгон тэдний бэлэн байдлыг хангаснаар иргэдийн амьдралын чанарыг нэмэгдүүлэхэд оршино.⁸⁵

Эрх зүйн орчин

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн үйл ажиллагааг Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн тухай хууль⁸⁶-аар зохицуулж байна. Тус хууль 2019 онд батлагдсан бөгөөд дараах зургаан бүлэг, 66 зүйлтэй. Үүнд:

1. Удиртгал
2. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан
3. Ган гачигт тэсвэртэй байх тухай зохицуулалт
4. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгө оруулалт
5. Тайлагнах
6. Бусад

Хуулийн зорилго нь Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх санг байгуулж, Хамтын нөхөрлөлийн орнуудын төлбөрийг төлөх, ган гачигт өртсөн иргэд, тариаланчдад нөхөн төлбөр олгох, муж, орон нутагт буцалтгүй тусламж үзүүлэх зардлыг Австралийн Засгийн газрын Зөвлөлийн шинэчлэлийн сан (COAG)-д шилжүүлэхэд оршино.

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн тухай хуулиас гадна Ирээдүй сангийн тухай хууль, Төрийн удирдлага, гүйцэтгэл, хариуцлагын тухай хууль, Төрийн албаны тухай хууль, Мэдээллийн эрх чөлөөний тухай хууль⁸⁷, Засгийн газрын худалдан авах ажиллагааны тухай хууль⁸⁸-аар тус тусын харилцааг зохицуулдаг байна.

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн удирдлага, зохион байгуулалт

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан нь дээр дурдсанчлан Австралийн Ирээдүй сангийн дэд сан тул удирдах дээд байгууллага нь Ирээдүй сангийн Удирдах зөвлөл байна. Удирдах зөвлөл нь хуулиар хүлээсэн үүргийн дагуу Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгөөр хөрөнгө оруулалт хийх чиг үүрэгтэй. Ийнхүү хөрөнгө оруулалт хийхдээ Ирээдүй сангийн Менежментийн газрын зөвлөмжийг удирдлага болгоно. Менежментийн газар нь зөвлөмж гаргахдаа 2019 онд парламентаас

⁸⁵<https://frrr.org.au/funding/disaster-resilience-and-climate-solutions/future-drought-fund-networks-to-build-drought-resilience/>

⁸⁶Future Drought Fund Act 2019 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00051>

⁸⁷Freedom of Information Act 1982 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00201>

⁸⁸Government Procurement (Judicial Review) Act 2018 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2018A00129>

батлагдсан “Ирээдүйн ган гачигийн сангийн хөрөнгө оруулалтын чиглэл”⁸⁹ ийг (Explanatory Statement for the Future Drought Fund Investment Mandate Direction 2019)-ийг удирдлага болгоно.

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн зөвлөлдөх хороо (Future Drought Fund Consultative Committee) Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн тухай хуулийн дагуу Сангийн сайд нь шинээр хэрэгжүүлэх гэж буй аливаа төсөл, хөтөлбөрүүд нь Ганд тэсвэртэй байдлын санхүүжилтийн төлөвлөгөөтэй нийцэж буй эсэх талаар бие даасан байгууллагаас зөвлөгөө авах үүрэгтэй байдаг. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн Зөвлөлдөх хороо уг зөвлөгөөг сайдад өгөх үүрэгтэй.⁹⁰

Зөвлөлдөх хороо нь дарга, дөрвөн гишүүнээс бүрдэх ба гишүүдийг Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сан хариуцсан сайд (Сангийн сайд) дөрөв хүртэлх жилийн хугацаагаар томилдог байна.

Зөвлөлдөх хороо нь холбогдох талуудтай тогтмол уулзаж, Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангаас өнөөг хүртэл хэрэгжүүлж буй төсөл, хөтөлбөрүүд, Ганд тэсвэртэй байдлын санхүүжилтийн төлөвлөгөө, бойжуулах төвүүд (Adoption Hubs) хэрэгжүүлэх гэж буй төсөл, хөтөлбөрийн хүрэх түвшин, болзошгүй эрсдэл, ахиц дэвшил, стратегийн талаар өргөн хүрээний мэдээлэл өгдөг. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн 2022 оны тайланд дурдсанаар Зөвлөлдөх хороо нь 2022 онд есөн удаа хуралдаж, холбогдох талуудад зөвлөгөө өгсөн байна.

Сангийн төсвийн бүрдүүлэл, зарцуулалт, түүнд тавигдах хяналт

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгийн эх үүсвэр нь тусгай данс дахь мөнгөн хөрөнгө болон хөрөнгө оруулалтаас бүрдэнэ. Тус санд хэрхэн хөрөнгө оруулахыг Ирээдүй сангийн Удирдах зөвлөл шийдвэрлэх үүрэгтэй бөгөөд хуулиар хүлээсэн энэхүү үүргийн хүрээнд Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгө оруулалтын чиглэлийг салбар хариуцсан сайд парламентад өргөн барьж батлуулдаг. Ингэхдээ хөрөнгө оруулалтын олон улсын сайн туршлагад нийцүүлэн урт хугацаанд өгөөж өндөртэй байлгахыг эрмэлзэнэ. Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх санд оруулсан хөрөнгө оруулалт нь Ирээдүй сангийн Удирдах зөвлөлийн нэр дээр хадгалагддаг.

Ирээдүйн ган гачигтай тэмцэх сангийн хөрөнгө оруулалтаас олсон орлогыг тус сангийн тусгай дансанд шилжүүлдэг. Ирээдүй сангийн удирдах зөвлөл нь Ирээдүйн ган гачигтай холбоотой дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ:

⁸⁹Explanatory Statement for the Future Drought Fund Investment Mandate Direction <https://www.legislation.gov.au/Details/F2019L01510/Explanatory%20Statement/Text>

⁹⁰Future Drought Fund Consultative Committee <https://www.directory.gov.au/portfolios/agriculture-water-and-environment/department-agriculture-water-and-environment/future-drought-fund-consultative-committee>

Үүнд:

- зээл авах;
- хөрөнгө оруулалтын мандат;
- хөрөнгө оруулалтын бодлого боловсруулах;
- үүсмэл үнэт цаас (дериватив) худалдах;
- үнэт цаасны зээл зохицуулах;
- хөрөнгө оруулалтын менежерүүдийг татан оролцуулах;
- зээлийн буцаан олголт;
- санхүүгийн бус хөрөнгө зэрэг ажлыг тус тус хэрэгжүүлнэ.

Ил тод байдал

Ирээдүй сангийн Удирдах зөвлөл сангийн хөрөнгө оруулалтын гүйцэтгэлийн тайланг улирал тутам өөрийн цахим хуудсанд нийтлэх үүрэгтэй. Мөн Ирээдүй сан, Анагаахын судалгааны ирээдүй сан, Абориген ба Торресийн арлын газар, далайн ирээдүйн сангийн улирлын тайлантай уялдуулан өөрийн тайландаа багцын хөрөнгийн ангилал болон бодит өгөөжийн талаарх мэдээллийг тайлагнана.⁹¹

Төрийн засаглал, гүйцэтгэл, хариуцлагын тухай хуулийн 46 дугаар зүйлд заасны дагуу Ирээдүй сангийн удирдах зөвлөл нь жилийн тайлангаа аудитаар баталгаажуулан гаргана. Жилийн тайланг Удирдах зөвлөл салбар хариуцсан сайдад бэлтгэн өгөх ба сайд жил бүрийн 10 дугаар сард парламентад өргөн мэдүүлж Ирээдүй сангийн хөрөнгө оруулалт, гүйцэтгэл, үйл ажиллагааг парламентад тайлагнадаг.⁹² Энэхүү жилийн тайланд тухайн байгууллагын жилийн гүйцэтгэлийн тайлан болон санхүүгийн тайланг багтаасан байна.⁹³

Хөрөнгө оруулалтын стратеги

Тус сан хөрөнгө оруулалтын болон хөрөнгөө удирдах стратегийг баримталдаг. Үүнд:

- Урт хугацааны бөгөөд өндөр үр өгөөжтэй байх: Уг сан нь стратегийн зорилгоосоо шалтгаалаад илүү урт хугацаанд үр дүн, үр ашиг нь гарах хөрөнгө оруулалт хийдэг;
- Сангийн хөрөнгийг төрөлжүүлэн байршуулах: Төрөлжүүлэх нь эрсдэлийг бууруулахын тулд хөрөнгө оруулалтыг янз бүрийн хөрөнгийн ангилалд (хувьцаа, бонд, үл хөдлөх хөрөнгө гэх мэт) түгээх явдал юм. Төрөлжүүлсэн багц нь ямарваа нэгэн эрсэдсэн хөрөнгө оруулалтын алдагдлыг бууруулахад тусалдаг байна.

⁹¹ Explanatory Statement for the Future Drought Fund Investment Mandate Direction. Section 9 – Reporting

⁹² Future Fund Annual Report <https://www.futurefund.gov.au/en/About-us/Publications>

⁹³ Public Governance, Performance and Accountability Act. 43 -Audit of annual financial statements for Commonwealth entities

1.4. ЯПОН УЛСЫН БОЛОВСРОЛЫН ЗЭЭЛИЙН САН

Японы Санхүүгийн Корпорац⁹⁴ (JFC-Japan Finance corporation) нь Засгийн газар 100 хувь хувьцааг нь эзэмшдэг, Сангийн яамны харьяанд байдаг тусгай корпорац юм. Уг корпорац нь санхүүгийн байгууллагуудаас иргэд, аж ахуйн нэгжүүдэд үзүүлж буй санхүүгийн үйл ажиллагааны үлдэж буй орон зайг нөхөн гүйцээх, төрөөс жижиг, дунд бизнес, хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын талаар баримтлах бодлогод үндэслэн хууль, төсвөөр тогтоосон хүрээнд санхүүгийн үйлчилгээ үзүүлдэг байгууллага юм. Санхүү, зээлийн тогтолцоо, банк, зээлийн хоршоо зэрэг хувийн санхүүгийн байгууллагаас зээл авахад хүндрэлтэй байгаа иргэдийг дэмжих зорилготой.

Энэхүү корпорац 495 санхүүгийн байгууллагатай бизнесийн хамтын ажиллагаатай ба зохион байгуулалтын хувьд төв болон нийт 152 салбартай. Захирлуудын зөвлөлөөс Бодлогын зорилтод нийцүүлэн бизнес, үйл ажиллагааг оновчтой, үр дүнтэй явуулж байгаа эсэх талаас нь үнэлж, шалгаж, боловсон хүчний томилгооны шударга, ил тод байдлыг хангах зорилгоор захирал, аудиторын албан тушаалд нэр дэвшигчдийг сонгон шалгаруулах, Үнэлгээ шалгалтын хороо⁹⁵-г байгуулсан. Энэхүү хороо нь үнэлгээ, дүн шинжилгээ, хяналт, шалгалтын шалгуурыг боловсруулж, нийтлэх замаар тус корпорацын ил тод байдлыг хангадаг.

Ерөнхийлөгчийн харьяанд орон нутгийн удирдлагын шийдвэр гаргах зөвлөл, боловсон хүчний хороо, компанийн даатгалын хороо байна. Дэд ерөнхийлөгчийн харьяанд хямралын үед туслах алба болон судалгааны хүрээлэн орно. Хяналтын хувьд аудит-хяналтын зөвлөл, түүнчлэн аудиторын газар бие даан чиг үүргээ хэрэгжүүлдэг байна.

Захирлуудын зөвлөл, ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийн ажлын хамрах хүрээ нь дараах чиг үүрэгт хуваарилагдана:

- Нарийн бичгийн даргын алба;
- Системийн аудитын газар;
- Аудитын хэлтэс;
- Төлөвлөлт удирдлагын төв;
- Ард түмний амьдралын туслалцааны төв;
- Хөдөө аж ахуй, загас ан агнуур, ойн төв;
- Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн төв.

Корпорацын үйл ажиллагаа нь Японы санхүүгийн корпорацын тухай хууль⁹⁶ (the Japan Finance Corporation Act)-иар зохицуулагддаг. Тус хууль

⁹⁴Японы Санхүүгийн Корпораци https://www.jfc.go.jp/n/company/jfc_method.html

⁹⁵Үнэлгээ шалгалтын хороо <https://www.jfc.go.jp/n/company/governance.html>

⁹⁶Японы Санхүүгийн Корпорацын тухай хууль <https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=419AC0000000057>

нь 2007 онд батлагдсан бөгөөд 6 бүлэг, 74 зүйлтэй. 2022 онд шинэчлэн найруулсан.

Энэхүү хуулиар Японы Санхүүгийн корпорац (JFC-Japan Finance corporation)-ын үйл ажиллагааны зорилгыг “санхүүгийн байгууллагуудаас олгож буй санхүүжилтийг нөхөх, олон нийт, ЖДҮ (Жижиг дунд үйлдвэрлэл) болон хөдөө аж ахуй, загас, ойн аж ахуйд санхүүжилт авахад нь туслах, онц ноцтой гамшиг, терроризм, халдварт өвчин гэх мэтийн улмаас дотоодын болон олон улсын санхүүжилтийн журам тасалдсан, учирсан хохирлыг арилгахад шаардлагатай санхүүжилтийг банк болон бусад санхүүгийн байгууллагаас гаргаж өгөх, иргэдийн амьдралыг дээшлүүлэхэд хувь нэмэр оруулах явадал юм” хэмээн тодорхойлжээ.

Хуулийн 3, 4 дүгээр зүйлд Засгийн газар нь корпорацын гаргасан нийт хувьцааг эзэмших ба шаардлагатай гэж үзвэл төсөвт заасан хэмжээгээр корпорацад хувь нэмэр оруулж болно гэж заасан.

Тус корпорац нь Төсвийн зээлийн сангаас зээл авах, Засгийн газрын баталгаат бонд, FILP агентлагийн бонд, Засгийн газрын хөрөнгө оруулалт зэрэг олон төрлийн арга хэрэгслээр хөрөнгө босгодог.

Энгийн хувьцаат компаниас ялгаатай нь Японы Санхүүгийн корпорацын гаргасан бүх хувьцааг Засгийн газраас хатуу хянадаг. Мөн дараах хяналтууд ч байдаг. Үүнд:

- Компанийн хуулийн дагуу хувьцаа эзэмшигчийн хяналт;
- Санхүүгийн үйлчилгээний газар, аудитын зөвлөлийн шалгалт оруулах замаар эрх бүхий яамдаас тавих хяналт;
- Төсвийн хяналт тус тус байна.

Корпорацын үйл ажиллагааны цар хүрээ дараах 3 хэсэгт хуваагддаг:⁹⁷

1. Ард түмний амьжиргаанд зориулсан бизнесийн чиглэл нь орон нутгийн иргэдэд ойр санхүүгийн байгууллага болохын хувьд бичил бизнес, гарааны компаниудад бизнесийн зээл олгохоос гадна, хүүхдээ сургуульд оруулахад нь санхүүжилт шаардлагатай хүмүүст боловсролын зээл олгодог. Дараах чиг үүргийн онцлогтой:

- Жижиг бизнесүүдэд зориулсан бичил зээл (Зээлдэгчийн 90 орчим хувь нь 9 ба түүнээс цөөн ажилтантай жижиг бизнес эрхлэгчид байдаг бөгөөд хувийн компаниуд мөн үйлчилгээг авдаг);
- Аюулгүй байдлын зээл (Газар хөдлөлт, далайн хар салхи, аадар бороо зэрэг байгалийн гамшиг тохиолдоход хохирсон жижиг аж ахуйн нэгжүүдийг сэргээн босгох үйл ажиллагааг дэмжин ажиллах);

⁹⁷ Корпорацийн үйл ажиллагааны цар хүрээ <https://www.jfc.go.jp/n/english/operations.html>

- Бизнес үүсгэн байгуулах, сэргээх, залгамжлах жижиг бизнес эрхлэгчдийг дэмжих;
- Нийгэмд тулгарч буй асуудлуудыг шийдвэрлэхээр ажиллаж буй бизнес удирдагчдыг дэмжих, мөн гадаадад хүрээгээ тэлж ажиллаж буй жижиг бизнесүүдийг дэмжих;
- Худалдаа аж үйлдвэрийн танхим, холбоод, үйлдвэрчний эвлэл, бүс нутгийн санхүүгийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах;
- Боловсролын зээлийн дэмжлэг үзүүлдэг.

2. Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын бизнесийн чиглэл нь иргэдэд зээл олгох зэрэг дэмжлэгийг төслүүдээр дамжуулан дотоодын хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын аж үйлдвэрийн бүтцийг бэхжүүлэх, аюулгүй, чанартай хүнсний бүтээгдэхүүнээр тогтвортой хангахад хувь нэмэр оруулдаг. Дараах чиг үүргийн онцлогтой:

- Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын цаг агаар болон бусад хүчин зүйлээс шалтгаалж орлого нь тогтворгүй, “хөрөнгө оруулалтыг нөхөхөд удаан хугацаа шаардагддаг” зэрэг онцлог шинж чанаруудыг харгалзан үзэж урт хугацааны хөрөнгө оруулалтаар хүнсний тогтвортой хангамжийг хангахад хувь нэмэр оруулах;
- Газар хөдлөлт, далайн хар салхи, аадар бороо зэрэг байгалийн гамшиг, малын тахал, хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загасны аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнийн уналт зэргийн улмаас эдгээр эрхлэгчдийн бизнес доголдохоос сэргийлж урт хугацаатай, эргэлтийн, уян хатан зээл олгож, аюулгүй байдлын сүлжээний хэвийн үйл ажиллагааг хангах;
- Эрчимтэй, тасралтгүй “зөвлөх үйлчилгээ, санхүүжилтийн үйл ажиллагаа”-аар дамжуулан хэрэглэгчдэд бизнесээ эхлүүлэх үед нь дэмжлэг үзүүлэх, цаашдын үйл ажиллагааны менежментийн үе шатанд нь тохируулан асуудлыг шийдвэрлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх;
- Санхүүгийн мэдээлэлд үндэслэн дүн шинжилгээ хийж, хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг бусад компаниудын удирдлагын үзүүлэлтүүдтэй харьцуулан хэрэглэгчдийн давуу тал, менежментийн асуудлыг харилцагчидтайгаа хуваалцах;
- Хамтарсан санхүүжилт, итгэмжлэгдсэн зээл зэрэг хувийн санхүүгийн байгууллагуудтай хамтарсан санхүүжилтийг дэмжихээс гадна мэдээллийн үйлчилгээ болон хөрөнгө оруулалт, үнэт цаас гаргахыг дэмжиж, хувийн санхүүгийн байгууллагууд хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуурын салбарын хөрөнгө оруулалт, зээлд идэвхтэй оролцох орчин бүрдүүлнэ.

3. ЖДҮ (Жижиг, дунд үйлдвэрлэл)-ийн бизнесийн зээл, зээлийн баталгаа, батлан даалт гэх мэт чиг үүргийг хэрэгжүүлснээр эдийн

засгийг эрчимжүүлэх эх үүсвэр болдог тухайлбал, бүс нутгийн эдийн засагт бодит хувь нэмэр оруулдаг ЖДҮ болон бичил бизнесүүдийн өсөлт, хөгжлийг санхүүгийн хувьд дэмждэг. Дараах чиг үүргийн онцлогтой:

- ЖДҮ эрхлэгчдийг дэмжихэд шаардлагатай урт хугацаатай, тогтвортой хүүтэй бизнес санхүүжилтийг тогтвортой нийлүүлснээр хувийн санхүүгийн байгууллагуудаас үзүүлж буй санхүүгийн үйлчилгээний сул орон зайг нөхөх;
- ЖДҮ болон бичил бизнес эрхлэгчдэд санхүүжилт саадгүй авах үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор Зээлийн батлан даалтын корпорацаас олгосон ЖДҮ болон бичил бизнес эрхлэгчдийн зээлтэй холбоотой батлан даалт, баталгаа гаргана.

4. Хямралын эсрэг арга хэмжээг хөнгөвчлөх үйл ажиллагааг Японы Санхүүгийн Корпорац (JFC) дотоодын болон гадаадын санхүүгийн эмх замбараагүй байдал, томоохон хэмжээний гамшиг гэх мэт хямралын үед тусгайлсан санхүүгийн байгууллагуудад тусламж, дэмжлэг үзүүлэх, тодорхой хэмжээний зээл олгох замаар хэрэгжүүлдэг. Тусгайлан сонгогдсон санхүүгийн байгууллагууд JFC-ээс зээл авч, хямралын эсрэг үйл ажиллагаа явуулж, хямралыг даван туулахад шаардлагатай санхүүжилтийг олгодог. Японы Санхүүгийн Корпорацийн тухай хуулийн 15 дугаар зүйлд заасны дагуу Корпорац нь хямралын үед туслах үйл ажиллагааны арга, нөхцөлийг тодорхойлж, эрх бүхий сайдын зөвшөөрлийг авсны дараа зарладаг.

Боловсролын төрийн сан

Японы Санхүүгийн Корпорацийн ард түмний амьдралд зориулсан зээлийн чиглэлийн нэг төрөл нь боловсролын зээл байдаг.

Боловсролын төрийн сан нь айл өрхүүдийн боловсролд гаргаж буй зардлын ачааллыг бууруулах, хүүхдүүдийг сурч боловсрох тэгш боломжоор хангах, улмаар өсвөр үе, залуу үеийнхний бие бялдрын болон оюун санааны хөгжил, авьяас чадвар, ирээдүйн ахиц дэвшилд нь дэмжлэг үзүүлэх зорилготой.⁹⁸

Японы Санхүүгийн Корпорацийн судалгаагаар хүүхэд ахлах сургуульд орохоос их сургууль төгсөх хүртэлх хугацаанд боловсролын нийт зардал дунджаар 9.42 сая иен орчим болдог байна. Мөн сургуулиас хол амьдардаг суралцагчид түрээсийн байр, оюутны дотуур байраар үйлчлүүлэх шаардлагатай бол байр, амьжиргааны зардал гэх мэт нэмэлт зардал зайлшгүй гарна. Эдгээр урсгал зардалд болон элсэлтийн,

⁹⁸ Улсын боловсролын зээл <https://www.gov-online.go.jp/useful/article/201512/2.html#c1>

сургалтын төлбөрт зэрэг их хэмжээний санхүүгийн хэрэгцээ шаардлага үүсдэг. Ийнхүү цаашид хэд хэдэн жилээр үргэлжлэх боловсролын дээрх зардлын асуудлыг шийдвэрлэхэд тусалж дэмжих зорилгоор боловсролын зээл, боловсролын зээлийн батлан даалт хэлбэрээр өрхийн боловсролын зардлыг төрөөс санхүүжүүлдэг тогтолцоо нь Боловсролын төрийн сан юм. **“Боловсролын төрийн сангийн зээл”** гэдэг нь хувийн санхүүгийн байгууллагуудаас үйлчилгээ авах боломж хомс өрхийн санхүүгийн эрэлт хэрэгцээг хангах зорилгоор байгуулагдсан Японы Санхүүгийн Корпорац болон Окинавагийн Хөгжлийн Санхүүгийн Корпорацаас олгодог зээл юм. 1979 онд гэр бүлийн санхүүгийн ачааллыг бууруулж, хүүхдүүдийг сурч боловсрох тэгш боломжоор хангах зорилгоор Засгийн газраас сургуулийн элсэлтийн төлбөрийг санхүүжүүлэх зээл олгож эхэлсэн бөгөөд 1991 онд сургуульд суралцах үеийн зардлыг зээлийн хамрах хүрээнд нэмж оруулсан байна. Боловсролын зээлийн давуу талууд нь:

- *Тогтмол хүү:* Зээл авах үеийн хүү нь зээлээ бүрэн төлж дуустал өөрчлөгддөггүй тул эргэн төлөлтийг төлөвлөхөд хялбар байдаг. Одоогийн зээлийн хүү (2023 оны 5-р сарын 01-ний байдлаар) жилийн 1.95% байна. Хөнгөлөлтөд үл хамаарах зүйл бий.
- *Урт хугацааны эргэн төлөлт:* Эргэн төлөлтийн хугацааг харьцангуй урт буюу 18 жил хүртэл тогтоож болно.
- *Барьцаагүй* (зээлийн баталгаа шаардлагатай): Боловсролын төрийн сангийн зээлд барьцаа хөрөнгө шаарддаггүй. Харин “Нийтийн ашиг сонирхлын нэгдсэн сан” Боловсролын зээлийн батлан даалтын сангаас баталгаа гаргах, эсвэл хамтарсан батлан даагчтай байх шаардлагатай. Тус санд баталгаа гаргах хүсэлтийг зээл хүсэхтэй зэрэгцүүлэн гаргаж болох бөгөөд батлан даалтын хураамжийг зээлийн дүнгээс нэг удаа хасна.

“Боловсролын төрийн сангийн зээл”-ийн нөхцөл (тойм)

	Тойм
Хэн хамрагдах боломжтой вэ?	Эцэг эх, асран хамгаалагч (а. тухайн хүүхэд хэрвээ тус санхүүжилтэд хамрагдах боломжтой сургуульд шинээр элсэн орсон, эсхүл суралцаж буй бол б. тухайн өрхийн хүүхдийн тоо болон өрхийн жилийн орлогын харьцаа нь тогтоосон хязгаараас хэтрээгүй бол).
Зорилтот сургууль	Дотоодын болон гадаадын ахлах сургууль, их дээд сургууль, төрөлжсөн мэргэжлийн сургууль гэх мэт.
Хэрэглээ	<ul style="list-style-type: none"> - Сургуулийн төлбөр (элсэлтийн төлбөр, сургалтын төлбөр гэх мэт); - Шалгалтын зардал (шалгалтын хураамж, унааны зардал, байрны зардал гэх мэт); - Сурах бичгийн төлбөр, компьютер худалдан авах төлбөр гэх мэт; - Ажилд явах зардал; - Сургуульд суралцах байрны зардал (барьцаа, түрээс гэх мэт); - Гадаадын улс орнуудад суралцах зардал; - Оюутны даатгалын шимтгэл гэх мэт.
Зээлийн дээд хязгаар	Нэг оюутанд 3.5 сая иен 4,500,000 иен хүртэл (гэрээсээ гадуур явах, 5 ба түүнээс дээш жил суралцах хугацаатай их дээд сургууль (өдрийн, тэнхимээр), аспирантур, гадаадад суралцах зардал).
Зээлийн хүү (2023 оны 5-р сарын 01-ний байдлаар)	Тогтмол хүү: жилийн 1.95% Өрх толгойлсон эцэг, эх, зам тээврийн ослын хохирогч болсон гэр бүл, өрхийн жилийн орлого нь 2 сая иен ба түүнээс бага (өрхийн орлого 1,32 сая иен) эсвэл 3 ба түүнээс дээш хүүхэдтэй өрхөд жилд 1.55% байна.
Зээлийн баталгаа	Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан эсвэл хамтарсан батлан даагч шаардлагатай.
Эргэн төлөх хугацаа	18 жилийн дотор.
Эргэн төлөлтийн арга	<ul style="list-style-type: none"> - Сарын үндсэн зээл болон хүүгийн эргэн төлөлтийг тэнцүүлэх; - Үндсэн зээл болон хүүгийн төлбөрийг сар бүр тогтмол төлдөг. Жилд хоёр удаа урамшууллын саруудад эргэн төлөлтийг нэмэгдүүлэх боломжтой; - Элсэлтийн хугацаанд зөвхөн хүүгийн төлбөрийг (үндсэн төлбөрийг хойшлуулсан) төлөх боломжтой.
Өргөдөл хүлээн авах хугацаа	Жилийн аль ч үед боломжтой.
Тэтгэлэгтэй хослуулах боломж	Японы оюутны үйлчилгээний байгууллагын бусад тэтгэлэгтэй хамт хэрэглэж болно.
Бусад	Хүүхдийн сурах чадвар нь санхүүжилтийн үндсэн шаардлага биш. Зүүн Японы их газар хөдлөлт зэрэг гамшгийн улмаас хохирсон хүмүүст зориулсан "гамшгийн тусгай арга хэмжээ" байна.

Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан⁹⁹ нь боловсролын зээлд хамрагдах болон боловсролын зээлийн сангаас батлан даалтад хамрагдах хүсэлтэй иргэдэд зээлийн батлан даалт гаргадаг нийтийн эрх ашгийн төлөөх сан юм.

1970-аад оны эхээр дээд боловсролын түвшин нэмэгдэж, боловсролын зардал ихсэх үед төрийн санхүүжилтийн тогтолцоог бий болгох шаардлага тулгарсан. Үүнтэй зэрэгцэн 1978 оны арван хоёрдугаар сард Эрдмийн зэрэг дэвийг дээшлүүлэх зээлийн батлан даалтын сан нь энэхүү зээлийн төрийн зээлийн баталгааны байгууллага болж байгуулагдсан. 1991 оны 9-р сард зээлийн тогтолцоог “Боловсролын төрийн сангийн зээл” болгон өөрчилснөөр Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан хэмээн нэр нь өөрчлөгдсөн. 2010 оны 4-р сард олон нийтийн ашиг сонирхлын нэгдсэн сан болсон.

Тус сан нь “Боловсролын төрийн сангийн зээл”-ийн батлан даалтын үйл ажиллагааг үнэн зөв, шударгаар гүйцэтгэж, бодлогод суурилсан санхүүжилт болох Боловсролын төрийн сангийн зээлийг хөнгөвчлөх, иргэдийн амьдралыг тогтвортой байлгах, сайжруулахад хувь нэмэр оруулж, үйлчлүүлэгчдэдээ бизнесийн үйл ажиллагааг түргэн шуурхай явуулан, хувийн мэдээллийг нь хамгаалах, мэдээллээр үнэн зөв хангахыг зорилго болгон ажилладаг байна.

⁹⁹ Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан <https://kyouiku-kikin.or.jp/>

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/ict-fund-introduction-8ab87eafc9c941d5ac07be0f7b08e184>
- <https://tdra.gov.ae/en/About/tdra-sectors/telecommunication/regulatory-affairs-department/regulations-and-ruling>
- <https://www.moj.gov.ae/en/laws-and-legislation.aspx>
- <https://legaladviceme.com>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/vision-and-mission>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/about/ceo-and-board-of-trustees>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/education/about-education-funds>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/research-and-development/about-research-and-development>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/incubators/about-incubators>
- <https://tdra.gov.ae/en/ictfund/national-projects/about-national-projects>
- Об обязательном социальном медицинском страховании, Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 405-V ЗРК., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000405>
- «ӘЛЕУМЕТТИК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ ҚОРЫ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАРҒЫСЫ, <https://fms.kz/upload/iblock/829/829f4691716225e7ac59ebb3a55da3b7.pdf>
- «Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, <https://fms.kz/kz/o-fonde/strategiya-fonda/>
- Future Fund Act 2006 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00110>
- Future Drought Fund Act 2019 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00051>
- Public Service Act 1999 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00057>
- Public Governance, Performance and Accountability Act 2013 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2017C00269>
- Freedom of Information Act 1982 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00201>
- Government Procurement (Judicial Review) Act 2018 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2018A00129>
- International Forum of Sovereign Wealth Funds <https://www.ifswf.org/>
- Explanatory Statement for the Future Drought Fund Investment Mandate Direction <https://www.legislation.gov.au/Details/F2019L01510/Explanatory%20Statement/Text>
- Future Drought Fund <https://www.agriculture.gov.au/agriculture-land/farm-food-drought/drought/future-drought-fund#daff-page-main>

- Future Drought Fund Consultative Committee <https://www.directory.gov.au/portfolios/agriculture-water-and-environment/department-agriculture-water-and-environment/future-drought-fund-consultative-committee>
- Засгийн газрын төсвийн гадуурх сангуудын үйл ажиллагаа: Бусад орнуудын туршлага 2023. Японы Санхүүгийн Корпорац https://www.jfc.go.jp/n/company/jfc_method.html
- Үнэлгээ шалгалтын хороо <https://www.jfc.go.jp/n/company/governance.html>
- Японы Санхүүгийн Корпорацийн тухай хууль <https://elaws.egov.go.jp/document?lawid=419AC0000000057>
- Корпорацийн үйл ажиллагааны цар хүрээ <https://www.jfc.go.jp/n/english/operations.html>
- Улсын боловсролын зээл <https://www.gov-online.go.jp/useful/article/201512/2.html#c1>
- Боловсролын зээлийн батлан даалтын сан <https://kyouiku-kikin.or.jp/>

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН НЭМЭГДСЭН ӨРТГИЙН АЛБАН ТАТВАРЫН ТӨРӨЛ, ХУВЬ ХЭМЖЭЭ, ХӨНГӨЛӨЛТ, ЧӨЛӨӨЛӨЛТ, БУЦААН ОЛГОЛТЫН ТАЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ, ЛАВЛАГАА

Ц.Норовдондог (Ph.D.), Г.Билгээ

Улсын Их Хурлын даргын захиалгаар дэлхийн улс орнуудад хэрэглэж буй НӨАТ болон түүнтэй адилтгах татварын хувь хэмжээ, тэдгээрийн хөнгөлөлт, чөлөөлөлт, буцаан олголтын хувь хэмжээний өөрчлөлтийн талаарх мэдээлэл, лавлагааг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгээс гаргав.

Судалгаанд дэлхийн татварын мэргэжлийн байгууллага (EY Tax Services)-аас гаргасан олон улсын судалгааны тайлан (Worldwide VAT, GST and Sales Tax Guide – 2023)-г ашиглав. Уг судалгааг дэлхийн 140 гаруй орныг хамруулан олон улсын татварын мэргэшсэн шинжээчид гаргадаг бөгөөд 2023 оны судалгаагаар 126 орны мэдээллийг нэгтгэн гаргасныг энэхүү мэдээлэл, лавлагаанд ашиглав.

Судалгаанаас үзэхэд:

Нэмэгдсэн өртгийн татварын олон улсын нэршил нь НӨАТ (VAT), Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST), Худалдааны татвар (Sales Tax), Sales and use tax(SUT) гэх нэршилтэй байх бөгөөд (цаашид “НӨАТ”) ерөнхий тогтоосон стандарт хувь хэмжээний хувьд доод хувь хэмжээ нь 5% (Канад, Арабын нэгдсэн Эмират улс, Катар), дээд хувь хэмжээ нь 27% (Унгар), 25% (Дани, Хорват) байна.

2023 оны мэдээллээс үзэхэд, судалгаанд авагдсан 126 орноос ихэнх нь НӨАТ-ын хувь хэмжээндээ өөрчлөлт оруулсан байх бөгөөд НӨАТ-ын хувь хэмжээ дэлхийн ихэнх улс оронд буурах чиг хандлагатай байна. Тухайлбал, 2023 оны байдлаар судалгаанд авагдсан 126 орноос 90 гаруй оронд НӨАТ-ын татвар буурсан байх ба 30 орчим оронд тодорхой өөрчлөлт ороогүй байна.

Тухайлбал: Албанид 20%-6%, Алжирт 19%-9%, Анголд 14%-5%, Аргентинд 21%-10,5%, Австрид 20%-13%, Болгарт 20%-9% гэх мэтчилэн мэдэгдэхүйц хэмжээгээр бууруулсан байдал ажиглагдаж байна.

(Дэлгэрэнгүй мэдээллийг хүснэгтээс үзнэ үү)

Дэлхийн улс орнуудын НӨАТ болон худалдааны, бараа, ажил үйлчилгээний татварын хувь хэмжээ¹⁰⁰

№	Улсын нэр	Татварын төрөл	Татварын хувь хэмжээ (Standard rate)	Бууруулсан хувь хэмжээ (Reduced rate)
1	Albania	НӨАТ (VAT)	20%	6%
2	Algeria	НӨАТ (VAT)	19%	9%
3	Angola	НӨАТ (VAT)	14%	5%, 7%
4	Anguilla	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	13%	
5	Antigua and Barbuda	Худалдааны татвар (Sales Tax)	15%	14%
6	Argentina	НӨАТ (VAT)	21%	10.5%
7	Australia	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	10%	
8	Austria	НӨАТ (VAT)	19%, 20%	10%, 13%
9	Azerbaijan	НӨАТ (VAT)	18%	
10	Bahamas	НӨАТ (VAT)	10%	2.5%, 4%, 6%, 8%, 9%, 10%
11	Bahrain	НӨАТ (VAT)	10%	
12	Bangladesh	НӨАТ (VAT)	15%	5%, 7.5%, 10%
13	Barbados	НӨАТ	17.5%	10%
14	Belgium	НӨАТ (VAT)	21%	6%, 12%
15	Bhutan	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	7%	
16	Bolivia	НӨАТ (VAT)	13%	
17	Bosnia and Herzegovina	НӨАТ (VAT)	17%	
18	Botswana	НӨАТ (VAT)	12%	
19	Bulgaria	НӨАТ (VAT)	20%	9%
20	Cambodia	НӨАТ (VAT)	10%	
21	Cameroon	НӨАТ (VAT)	19.25%	
22	Canada	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	5%	
23	Chad	НӨАТ (VAT)	18%	9%
24	Chile	НӨАТ (VAT)	19%	
25	China	НӨАТ (VAT)	13%	3%, 5%, 6%, 9%
26	Colombia	НӨАТ (VAT)	19%	5%
27	Congo	НӨАТ (VAT)	18%	5%

¹⁰⁰Эх сурвалж: Worldwide VAT, GST and Sales Tax Guide – 2023.

GST Goods and services tax
 SUT Sales and use tax
 VAT Value-added Tax

28	Congo (БНАКУ)	НӨАТ (VAT)	16%	8%
29	Costa Rica	НӨАТ (VAT)	13%	1%, 2%, 4%
30	Côte D'Ivoire	НӨАТ (VAT)	18%	9%
31	Croatia	НӨАТ (VAT)	25%	5%, 13%
32	Cyprus	НӨАТ (VAT)	19%	5%, 9%
33	Czech Republic	НӨАТ (VAT)	21%	10%, 15%
34	Denmark	НӨАТ (VAT)	25%	
35	Dominican Republic	Үйлдвэржсэн бараа, үйлчилгээний татвар (Tax on the Transfer of Industrialized Goods and Services)	18%	16%
36	Ecuador	НӨАТ (VAT)	12%	8%
37	Egypt	НӨАТ (VAT)	14%	5%
38	El Salvador	НӨАТ (VAT)	13%	
39	Equatorial Guinea	НӨАТ (VAT)	15%	6%
40	Estonia	НӨАТ (VAT)	20%	5%, 9%
41	Fiji	НӨАТ (VAT)	15%	9%
42	Finland	НӨАТ (VAT)	24%	10%-14%
43	France	НӨАТ (VAT)	20%	2.1%, 5.5%, 10%
44	Georgia	НӨАТ (VAT)	18%	
45	Germany	НӨАТ (VAT)	19%	7%
46	Ghana	НӨАТ (VAT)	15%	3%
47	Greece	НӨАТ (VAT)	24%	6%, 13%
48	Guatemala	НӨАТ (VAT)	12%	4%, 5%
49	Guinea	НӨАТ (VAT)	18%	
50	Guyana	НӨАТ (VAT)	14%	
51	Honduras	НӨАТ (VAT)	15%	
52	Hungary	НӨАТ (VAT)	27%	5%, 18%
53	Iceland	НӨАТ (VAT)	24%	11%
54	Indonesia ²	НӨАТ (VAT)	11%	
55	Ireland	НӨАТ (VAT)	23%	9% 13.5%
56	Isle of Man	НӨАТ (VAT)	20%	5%
57	Israel	НӨАТ (VAT)	17%	
58	Italy	НӨАТ (VAT)	22%	4%, 5%, 10%
59	Japan	Хэрэглээний татвар (Consumption tax)	10%	8%
60	Jordan	Худалдааны татвар (Sales Tax)	16%	1%, 2%, 4%, 5%, 10%
61	Kazakhstan	НӨАТ (VAT)	12%	
62	Kenya	НӨАТ (VAT)	16%	8%
63	Korea (South)	НӨАТ (VAT)	10%	

64	Kosovo	НӨАТ (VAT)	18%	8%
65	Latvia	НӨАТ (VAT)	21%	5%, 12%
66	Lebanon	НӨАТ (VAT)	11%	
67	Lesotho	НӨАТ (VAT)	15%	10%
68	Lithuania	НӨАТ (VAT)	21%	5%, 9%
69	Luxembourg	НӨАТ (VAT)	17%	3%, 8%, 14%
70	Madagascar	НӨАТ (VAT)	20%	5%, 15%
71	Malaysia	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST) Sales Tax Service tax	10% 6%	
72	Malta	НӨАТ (VAT)	18%	5%, 7%
73	Mauritius	НӨАТ (VAT)	15%	
74	Mexico	НӨАТ (VAT)	16%	8%
75	Moldova	НӨАТ (VAT)	20%	8%, 12%
76	Montenegro	НӨАТ (VAT)	21%	7%
77	Morocco	НӨАТ (VAT)	20%	7%, 10%, 14%
78	Mozambique	НӨАТ (VAT)	16%	5%
79	Namibia	НӨАТ (VAT)	15%	
80	Netherlands	НӨАТ (VAT)	21%	9%
81	New Zealand	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	15%	9%
82	Nicaragua	НӨАТ (VAT)	15%	
83	Nigeria	НӨАТ (VAT)	7.5%	
84	North Macedonia	НӨАТ (VAT)	18%	5%, 10%
85	Norway	НӨАТ (VAT)	25%	12%, 15%
86	Oman	НӨАТ (VAT)	5%	
87	Pakistan	Худалдааны татвар (Sales tax)	17%	1%, 1.5%, 2%, 5%, 6%, 7%, 8%, 10%, 12%
88	Panama	НӨАТ (VAT)	7%	10%, 15%
89	Papua New Guinea	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	10%	
90	Paraguay	НӨАТ (VAT)	10%	5%
91	Peru	НӨАТ (VAT)	18%	10%
92	Philippines	НӨАТ (VAT)	12%	
93	Poland	НӨАТ (VAT)	23%	5%, 8%
94	Portugal	НӨАТ (VAT)	23%	6%
95	Puerto Rico	Худалдааны болон ашиглалтын татвар (SUT)	10.5%	1%
96	Qatar	НӨАТ (VAT)	5%	
97	Romania	НӨАТ (VAT)	19%	5%, 9%
98	Rwanda	НӨАТ (VAT)	18%	
99	Saint Lucia	НӨАТ (VAT)	12.5%	10%

100	Saudi Arabia	НӨАТ (VAT)	15%	
101	Senegal	НӨАТ (VAT)	18%	10%
102	Serbia	НӨАТ (VAT)	20%	10%
103	Singapore	Бараа, ажил үйлчилгээний татвар (GST)	7%	
104	Slovak	НӨАТ (VAT)	20%	5%, 10%
105	Slovenia	НӨАТ (VAT)	22%	5%, 9.5%
106	South Africa	НӨАТ (VAT)	15%	
107	South Sudan	Худалдааны татвар (Sales tax)	18%	
108	Spain	НӨАТ (VAT)	21%	4%, 5%, 10%
109	Sweden	НӨАТ (VAT)	25%	6%, 12%
110	Switzerland	НӨАТ (VAT)	7.7%	2.5%
111	Taiwan	НӨАТ (VAT)	5%	
112	Tanzania	НӨАТ (VAT)	18%	
113	Thailand	НӨАТ (VAT)	7%	
114	Trinidad and Tobago	НӨАТ (VAT)	12.5%	
115	Tunisia	НӨАТ (VAT)	19%	7%, 13%
116	Turkey	НӨАТ (VAT)	20%	1%, 10%
117	Uganda	НӨАТ (VAT)	18%	
118	Ukraine	НӨАТ (VAT)	20%	7%, 14%
119	United Arab Emirates	НӨАТ (VAT)	5%	
120	UK	НӨАТ (VAT)	20%	5%
121	Uruguay	НӨАТ (VAT)	22%	10%
122	Uzbekistan	НӨАТ (VAT)	12%	
123	Venezuela	НӨАТ (VAT)	16%	
124	Vietnam	НӨАТ (VAT)	10%	5%
125	Zambia	НӨАТ (VAT)	16%	
126	Zimbabwe	НӨАТ (VAT)	15%	

НӨАТ-ын 2014 оны нэрлэсэн (стандарт) хувь хэмжээг 2023 онд гаргасан судалгааны мэдээллүүдтэй харьцуулж үзвэл: 14 улс, нэмэгдүүлж, 5 улс бууруулсан байна. Үүнд: Грек, Индонез, Итали, Ливан, Өмнөд Африк, Тунис зэрэг улсууд 1%-иар, Люксембург, Словени, Япон зэрэг улсууд 2%-иар, Гана, Колумб, Нигери зэрэг улсууд 3%-иар, Египет 4%-иар, Кипр хамгийн өндөр буюу 11 хувиар тус тус нэмэгдүүлсэн бол Венесуэл (1%-иар), Исланд (2%-иар), Тринидад Тобаго (3%-иар), Франц (4%-иар), Румын (5%-иар) тус тус бууруулжээ.

ПССХ-ээс өмнө нь гаргасан судалгаануудын агуулга, зарим орнуудын кэйс судалгаан дээр тулгуурлан НӨАТ-ын буцаан олголтын хувь хэмжээ, түүний өөрчлөлт, бууралттай холбоотой асуудлыг тоймлон авч үзвэл дараах байдалтай байна. Үүнд:

НӨАТ-ын талаарх дэлхийн чиг хандлага. Дэлхийн улс орнуудад борлуулалтын татвар, худалдааны татвар, жижиглэнгийн худалдааны татвар, гүйлгээний татвар, НӨАТ, онцгой татвар гэх мэт олон төрлийн нэр, зориулалт бүхий хэрэглээний татварууд үйлчилж байгаа хэдий ч сүүлийн жилүүдэд НӨАТ давамгайлж байна.

НӨАТ нь орчин үед дэлхий нийтээр ашиглаж байгаа “эцсийн хэрэглээнд ногдуулдаг” хэрэглээний татварын нэг төрөл юм. Энэхүү татвар нь дэлхийн бусад улс орнуудад түгээмэл хэрэглэгдэж байсан үйлдвэрлэгчдийн худалдааны татвар (жишээ нь: Канад Улс), бөөний худалдааны татвар (Австрали, Шинэ Зеланд), худалдан авалтын татвар (Нидерланд), үйлдвэрлэлийн түвшний НӨАТ (БНХАУ) зэрэг шууд бус татварын хувилбаруудыг орлон гарч ирсэн.¹⁰¹

Нэмэгдсэн өртгийн албан татвар (НӨАТ) нь дэлхий даяар түргэн хугацаанд нэвтэрсэн бөгөөд одоогийн байдлаар дэлхийн 140 гаруй оронд хэрэгжиж байна. Дэлхийн улс орнуудын НӨАТ-ын дундаж хувь хэмжээг үзэхэд хөгжлийн үзүүлэлт өндөртэй хөгжиж байгаа орнууд болон Азийн ихэнх орнуудад харьцангуй бага буюу 5%-15% орчим, өндөр хөгжилтэй Европын орнуудад харьцангуй өндөр 15%-25% байх боловч улс орон бүрд харилцан адилгүй байна. Тухайлбал, өндөр хөгжилтэй орнуудаас Канад улсад GST-ын хувь хэмжээ хамгийн бага буюу 5%-тай байхад Дани, Хорват, Унгар зэрэг орнуудад 25%-27%-иар тогтоосон байна. Гэвч сүүлийн жилүүдэд дэлхийн улс орнууд НӨАТ-ын хувь хэмжээгээ бууруулах чиг хандлага ажиглагдаж байна.

НӨАТ-ын эрх зүйн орчны өөрчлөлтийг авч үзвэл, дэлхийн улс орнуудад НӨАТ-ын эрх зүйн орчны хүрээнд ихэвчлэн НӨАТ-ын хувь хэмжээг өөрчлөн тогтоох, татварын цахим бүртгэлийн систем нэвтрүүлэх, татвар хураалтад хяналт тавих зэрэг чиглэлээр өөрчлөлтүүд орсон байна.

НӨАТ-ыг дэлхийн улс орнууд төрөөс эдийн засгийг удирдах, стратегийн болон хөгжлийн зорилтот салбаруудаа дэмжин хөгжүүлэх хөшүүрэг болгон ашиглаж байна. Иймээс дэлхийн улс орнуудад НӨАТ-ын олон шатлалт хувь хэмжээг ашиглаж байна. Тухайлбал, БНХАУ-д жижиг бизнес эрхлэгчдэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор 2018-2020 онд 20000-30000 юаны борлуулалт хийсэн татвар төлөгчдийг НӨАТ-аас чөлөөлж байгаа бол Тайваньд ХАА-н бүтээгдэхүүний жижиглэнгийн худалдаа эрхлэгчдээс 0.1 хувийн НӨАТ-ын татвар авч байх жишээтэй.

НӨАТ-ын хувь хэмжээ, хөнгөлөлт, чөлөөлөлт, буцаан олголтын туршлага улс орнуудад харилцан адилгүй байна. Тухайлбал:

¹⁰¹ НӨАТ ба хэрэглээний татварын хувилбарууд. Р.Кревер. www.iltod.gov.mn

ИНДОНЕЗ УЛС

НӨАТ-ын эрх зүйн зохицуулалт. 1985 оны 4-р сарын 01-ээс эхлэн өмнө нь үйлчилж байсан худалдааны татварыг халж НӨАТ-ын тухай хуулийг¹⁰² баталснаар НӨАТ-ыг нэвтрүүлжээ. Үйл ажиллагааны чиглэлээсээ хамаарч 180-360 сая индонез рупи буюу 26-52 сая төгрөгтэй тэнцэх хэмжээтэй борлуулалт хийдэг этгээд НӨАТ төлөгчөөр бүртгүүлдэг байна.

НӨАТ ногдуулалт. Татварын хувь хэмжээ нь Монгол Улстай адил 10 хувь бөгөөд тайланг сараар гаргадаг байна.

НӨАТ-ын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт. Нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл, зочид буудал, ресторан бусад хоолны газрууд, уул уурхайн бүтээгдэхүүн, өрөмдлөгийн ажил НӨАТ-аас чөлөөлөгддөг байна. Мөн эрүүл мэнд боловсрол, банк, санхүү, даатгалын үйлчилгээ, шуудан, нийтийн тээврийн үйлчилгээ татвараас чөлөөлөгддөг байна.

НӨАТ-ын буцаан олголт. НӨАТ-ын буцаан олголт авах хүсэлтийн дагуу аудитын шалгалт орж, шалгалтын дүгнэлтэд тулгуурлан буцаан олгох эсэх шийдвэр гарна. Энэхүү процесс 12 сарын хугацаанд үргэлжлэх ба энэ хугацаанд ямар нэгэн шийдвэр гараагүй бол НӨАТ-ын буцаан олголтын хүсэлтийг зөвшөөрсөнд тооцогдоно. Буцаан олголтыг санхүүгийн жилийн эцэст олгодог байна.

Татварын тайлангаа цаг хугацаандаа өгдөг, татварын ямар нэгэн өргүй зэрэг тодорхой шалгуур үзүүлэлтийг хангасан байгууллагыг “алтан” статустай татвар төлөгчид оруулна. “Алтан” статустай татвар төлөгч нь урьдчилан аудитын шалгалтанд орж, НӨАТ-ын буцаан олголт эрт авах боломжтой. Хэрэв “алтан” статустай татвар төлөгч нь татварын буцаан олголтоо хэтрүүлж авсан нь аудитын шалгалтаар тогтоогдвол захиргааны торгуулийг 100 хувь төлнө.

КАЗАХСТАН УЛС

НӨАТ-ын эрх зүйн зохицуулалт. Казахстан улс 2009 оны 01-р сарын 01-ээс эхлэн НӨАТ-ын хуулийг хэрэгжүүлж эхэлсэн¹⁰³ бөгөөд татвар ногдуулах зүйл, чөлөөлөлт буцаан олголттой холбоотой хэд хэдэн чухал өөрчлөлтүүдийг оруулсан.

Татварын хувь хэмжээ нь 12 хувь бөгөөд тайланг улирлаар гаргадаг байна. Мөн тайлан гаргаснаас хойш 10 хоногт багтаан татвараа төлөх үүрэг хүлээдэг байна. НӨАТ төлөгчөөр бүртгүүлэх босго нь 42 390 000 тенге буюу 286500 ам.доллар, ойролцоогоор 360 сая монгол төгрөгтэй

¹⁰² Indonesia VAT Law.

¹⁰³ Налоговый кодекс РК.

тэнцэнэ. Зарим төрлийн эм, эмчилгээний эм бэлдмэл, түүхий эд, тоног төхөөрөмж, сэлбэг хэрэгслийг импортын НӨАТ-аас чөлөөлдөг байна. Онцлог нь Төв банканд худалдсан үнэт металлд тэг хувиар НӨАТ ногдуулдаг байна.

НӨАТ-ын буцаан олголт. Өөрийн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүний 60-аас доошгүй хувийг экспортолсон татвар төлөгчдөд 60 хоногийн дотор бусад татвар төлөгчдөд 180 хоногт багтаан НӨАТ-ын буцаан олголт олгодог байна.

НИДЕРЛАНД УЛС

НӨАТ-ын эрх зүйн зохицуулалт. Нидерландын гол татваруудын нэг болох НӨАТ нь 1968 онд батлагдсан НӨАТ-ын тухай хуулиар¹⁰⁴ зохицуулагдана.

Татварын хувь хэмжээ. НӨАТ-ын стандарт хувь хэмжээ 19 хувь байна. 6 хувийн бууруулсан хувь хэмжээ нь импорт болон Хамтын нийгэмлэгийн дотор бараа, үйлчилгээ авах үйл ажиллагаа болно. Буруулсан хувь хэмжээнд хоол хүнсний бүтээгдэхүүн болон эмчилгээний эмийн бүтээгдэхүүн хамаарна.

Ус, урлаг, ном, сонин, сэтгүүл, харааны бэрхшээлтэй иргэдэд зориулсан туслах багаж, хиймэл эрхтэн, газар тариалангийн зарим бараа, үйлчилгээ, зорчих тээвэр, спорт, хөдөлмөр шаардсан үйлчилгээ болон театр, жүжиг, музей, кинотеатр, спортын арга хэмжээ, хөгжөөнт тоглоомын парк, амьтны хүрээлэн, циркийн орох тасалбар зэрэг бараа үйлчилгээнд ногдуулах татварын хэмжээ харьцангуй бага байна.

НӨАТ-ын буцаан олголт. Татвар төлөгч НӨАТ-ын мэдүүлгийн маягтыг заавал бөглөж өгнө. Татвар төлөгч нь НӨАТ-ын буцаан олголтоо сар бүр, улирал бүр, жил бүр авах эсэхээ өөрөө тогтоох боломжтой. Татварын удирдах газар мэдүүлгийг хүлээн авснаас хойш нэг сарын дотор буцаан олголтыг шалгаж шийдвэрлэнэ. Татвар төлөгч нь мэдүүлгийн маягтыг хугацаанаас нь хоцроосон тохиолдолд торгууль ногдуулна.

ОХУ

НӨАТ-ын эрх зүйн харилцааг ОХУ-ын Татварын тухай хуулийн /2001 он/ 21 дүгээр бүлгээр¹⁰⁵ зохицуулах ба НӨАТ нь ОХУ-ын төсвийн орлогын 30-35 хувийг бүрдүүлдэг төсвийн орлогын хамгийн том эх үүсвэр юм. ОХУ-ын НӨАТ-ын хуулийн үг хэллэгийг маш нарийн чанд, дэлгэрэнгүй

¹⁰⁴ ftnref1 Wet op de omzetbelasting 1968 – Wet OB. Эх сурвалж: http://wetten.overheid.nl/BWBR0002629/geldigheidsdatum_04-07-2013

¹⁰⁵ Налоговый кодекс Российской Федерации (НК РФ), Раздел VIII. Федеральные налоги, Глава 21. Налог на добавленную стоимость

тайлбарласан байдаг. Тухайлбал, эрүүл мэндийн үйлчилгээг чөлөөлөлтөд хамааруулахдаа энэ чөлөөлөлтөд эмнэлгийн тоног төхөөрөмж, протез хиймэл эрхтэн, түүний түүхий эд сэлбэг, тахир дутуу хүний тэрэг тэргэнцэр, харааны шил, линз (нарны шилнээс бусад), гоо сайхны мэс заслаас бусад хувийн болон эмнэлэг эмчилгээ, оношилгооны үйлчилгээ, эрүүл мэндийн даатгалын үйлчилгээ, цус хүлээн авах, сэлбэх үйлчилгээ, эмнэлгийн яаралтай тусламж, задлан шинжилгээ, жирэмсэн эхчүүд болон нярай хүүхдийн асаргаа, наркологийн эмчилгээ, өндөр настны болон тахир дутуу хүмүүсийн асрамжийн газрын үйлчилгээ хамаарна гэж нарийн зааж өгсөн байна.

Татварын хувь хэмжээ. Тус улсад ерөнхий хувь хэмжээ нь 2004 оноос эхлэн 18 хувь бөгөөд зарим хүнсний бараа, эм, хүүхдийн хувцас, ном, сонин сэтгүүлийн борлуулалтад 10 хувиар ногдуулдаг байна. Татвар төлөгчөөр бүртгүүлэх босго нь 2 сая рубль буюу ойролцоогоор 90 сая төгрөг байна.

НӨАТ-ын буцаан олголт /Татварын тухай хуулийн 176-р зүйл/ нь ОХУ-ын татварын тогтолцооны хамгийн эмзэг хэсэг гэж тооцогддог бөгөөд түүнийг буцаан олгохын тулд маш олон тооны баримт материал шаардаж, олон төрлийн шаардлага тавьдаг байна. Тухайлбал, экспортод гаргасан барааны НӨАТ-ын буцаан олголтыг баталгаажуулж буцаан олгохын тулд тэдэнд экспортын орлого нь бараа хилээр гарснаас хойш 6 сарын дотор ОХУ-ын банканд дахь дансанд орсон байх, бараа солилцоогоор төлбөрийг авахаар тохиролцсон бол уг бараа нь ОХУ-ын нутаг дэвсгэрт орж ирсэн нь гаалийн байгууллагаар нотлогдсон байх, бэлэн мөнгө хүлээн авсан бол уг мөнгөө ОХУ-ын арилжааны банканд дахь дансанд төвлөрүүлсэн нь банкны тодорхойлолтоор нотлогдсон байх гэх мэт шаардлага тавьдаг байна. Мөн барааг экспортод гаргасан гаалийн мэдүүлэг, барааг хилээр нэвтрүүлсэн гэсэн тэмдэглэгээ бүхий тээврийн бичиг баримт, экспортын орлого дансанд төвлөрсөн тухай арилжааны банкны тодорхойлолт, санхүүгийн тайланд тусгасан тэмдэглэл, татвар төлөгчийн хүсэлт, экспортын гэрээний 1 хувь гэх мэт материалыг хавсаргахыг шаарддаг байна. Хэрэв илүү төлөлтийг баталгаажуулах явцад аливаа зөрчил илэрвэл буцаан олголт олгохоос татгалзах үндэслэл болдог байна.

ЧИЛИ УЛС

НӨАТ-ын эрх зүйн харилцаа. Чилийн Татварын албаны дарга Julio Pereira-ийн 2011 оны 3-р сарын 23-ны өдөр тавьсан Татварын орлогын тухай илтгэлд¹⁰⁶ дурдсанаар зэс, молибденийн үйлдвэрлэлээр дэлхийд тэргүүлэгч Чили улсын 2010 оны нийт төсвийн татварын орлого 17,7 триллион песо байснаас НӨАТ-ын орлого түүний 47,7 хувь буюу 8,3

¹⁰⁶ The SII Commissioner Julio Pereira, 2011, 2010 Official Accounts address, Santiago

триллион песо байгааг дурджээ. Үүний зэрэгцээ 2011 онд Чилийн татварын албаны гол зорилт нь “НӨАТ-ын ногдуулалтад тавих хяналт, шалгалтын үр дүнг дээшлүүлэх явдал” гэж онцолжээ. Тэрээр хэлэхдээ дэлхийн зах зээл дэх зэсийн үнэ тааламжтай өндөр түвшинд байгаа нь улс орны эдийн засагт нэн тааламжтай нөхцөлийг бүрдүүлж байгаа хэдий ч НӨАТ нь цаашид төсвийн орлого бүрдүүлэх хамгийн гол хэрэгсэл байх болно гэжээ. Үүнээс үзэхэд Чили улс төсвийн орлогоо бүрдүүлэхдээ НӨАТ-ын үүрэг, ач холбогдлыг тэргүүн ээлжинд тавьж байна.

Татварын хувь хэмжээ. Чили улсын НӨАТ нь падааны аргад суурилсан бөгөөд бараа ажил үйлчилгээний үнийн дүнгийн 19 хувиар ногдуулдаг байна. Сар бүр тайлан гаргадаг.

НӨАТ-ын буцаан олголт. Илүү төлөлтийг дараа сард нь шилжүүлэн тооцдог ба зөвхөн экспортлогчдод НӨАТ-ын буцаан олголт олгодог байна.

ХЯТАД УЛС

НӨАТ-ын эрх зүйн харилцаа. Хятад улс НӨАТ-ыг 1984 оны 01-р сарын 01-ээс эхлэн зөвхөн 24 төрлийн бизнесийн үйл ажиллагаанд нэвтрүүлж эхэлсэн бол 1994 оноос эхлэн өнөөгийн мөрдөж байгаа хууль хэрэгжиж эхэлжээ. БНХАУ-ын НӨАТ-ын тогтолцоо нь дэлхийд хамгийн нүсэр бөгөөд хамгийн хүчтэй “орлого цуглуулагчид” тооцогддог ба улсын төсвийн орлогын 40-47 хувийг цуглуулдаг байна. Бүтцийн хувьд төдийлөн стандарт хэлбэртэй бус боловч хэрэгжилтийн түвшин нь жил ирэх тусам улам эрчимжиж байгааг ажиглагчид тэмдэглэж байна.

Татварын хувь хэмжээ. Татвар төлөгчдийг 2 ангилдаг бөгөөд 500000 юаниас доош борлуулалттай үйлдвэрлэл эрхлэгчид, 800000 юаниас доош борлуулалттай худалдаа, үйлчилгээ эрхлэгчдийг жижиг татвар төлөгчид гэж тооцно.

Жирийн НӨАТ төлөгчид нь Монгол улсад хэрэгждэг падааны аргаар буюу борлуулалтын НӨАТ болон худалдан авалтын НӨАТ-ын зөрүүгээр төлөх татвараа тодорхойлдог бол жижиг татвар төлөгчид нийт борлуулалтын орлогын 3 хувиар НӨАТ төлдөг байна.

Экспортын бүтээгдэхүүнд 0 хувиар, өргөн хэрэглээний хүнсний ногоо, үр тариа, хөдөө аж ахуй, ой, далайн болон мал аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, ном, сонин сэтгүүл, усан хангамж, халаалт, шатдаг хий, шингэрүүлсэн түлш, ахуйн хэрэглээний нүүрс, нэр бүхий металл болон металл бус эрдэсийн түүхий эд, нүүрс, бордоо, хөдөө аж ахуйн химийн бүтээгдэхүүн, ХАА-н машин техник зэрэг нэр бүхий зарим бараа ажил үйлчилгээнд 13 хувиар, бусад бараа, үйлчилгээнд 17 хувиар НӨАТ ногдуулна.

Боловсрол шинжлэх ухаан, судалгаа шинжилгээний зориулалтаар импортолсон тоног төхөөрөмж, хөдөө ахуйн анхдагч бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч хувь хүн, хоршоолол, нөхөрлөлийн өөрсдийн тарьж ургуулсан болон үржүүлсэн бүтээгдэхүүн, буцалтгүй тусламжийн бараа, тахир дутуу хүнд зориулсан тоног төхөөрөмж, тахир дутуу хүмүүсийн үзүүлсэн үйлчилгээ НӨАТ-аас чөлөөлөгдөнө.

Үүний зэрэгцээ барилга, нийтийн тээвэр, банк, санхүү, даатгалын үйлчилгээ, аялал жуулчлал, шуудан, харилцаа холбоо, соёл, урлаг, спорт, уран сайхны үйлчилгээ, тоглоом, амралт зугаалгатай холбоотой үйлчилгээнд НӨАТ ногдуулдаггүй бөгөөд эдгээр үйлчилгээнд Бизнесийн татвар гэдэг тусгай татвар ногдуулдаг байна.

Бас нэг онцлог нь үндсэн хөрөнгө болох байшин барилга, тоног төхөөрөмж худалдан авах үед төлсөн НӨАТ-ыг хасаж тооцдоггүй байна. Энэ нь НӨАТ-ын илүү төлөлт, буцаан олголт нэмэгдэхгүй байх нөхцөлийг бүрдүүлэх боловч нөгөө талдаа хөрөнгө оруулалтын өртөг, элэгдлийн зардлыг нэмэгдүүлэх, улмаар орлогын албан татварын хэмжээг бууруулах нөлөөтэй байна.

НӨАТ-ын буцаан олголт. Хятадын татварын алба ихээхэн хатуу байр сууринаас ханддаг бөгөөд үйл ажиллагааны төрөл, экспортын бүтээгдэхүүний ангиллаас хамааран буцаан олгох хувь хэмжээг тусгай жагсаалтын дагуу ялгавартай тогтоодог байна. Хэдийгээр 17 хувийн татвар төлсөн байсан ч 5-17 хувиар тооцож буцаан олголт олгодог байна. НӨАТ-ын буцаан олголт авах бүтээгдэхүүний жагсаалт жил ирэх тусам багасаж байгааг тэмдэглэх нь зүйтэй. Тухайлбал, 2010 оны 7 сарын 15-аас эхлэн өмнө нь 5-9 хувиар тооцож буцаан олголт авдаг байсан 6 төрлийн бүтээгдэхүүнд буцаан олголт олгохоо больсон шийдвэр гарчээ. Үүнд: ган, өнгөт төмөрлөгийн бүтээгдэхүүн, мөнгөний баяжмал, согтууруулах ундаа, бордоо, хортон шавж устгагч болон эм зэрэг химийн бүтээгдэхүүнүүд, хуванцар, резин, шилэн бүтээгдэхүүнүүд оржээ.

АВСТРАЛИ УЛС

Уул уурхайн салбар өндөр хөгжсөн, ашигт малтмалын арвин их нөөцтэй энэ улс НӨАТ-ыг бараа ажил үйлчилгээний татвар (goods and service tax) гэсэн нэртэйгээр 2000 оны 7 сарын 01-ээс эхлэн нэвтрүүлсэн бөгөөд энэ татвар нь ирээдүйд тус улсын төсвийн орлогын 4 гол эх үүсвэрийн нэг байх болно¹⁰⁷ гэж хүлээн зөвшөөрөгдсөн байна.

Бусад хөгжингүй орнуудтай харьцуулахад нэлээд сүүлд НӨАТ нэвтрүүлсэн орны хувьд хуулийн бүтэц, зохицуулалтууд нь харьцангуй боловсронгуй, орчин үеийн шинжтэй гэж тооцогддог байна.

¹⁰⁷ Dr Ken Henry report 2009, Australia's future tax system.

Татварын хувь хэмжээ нь 10 хувь бөгөөд экспорт болон олон улсын тээврийн үйлчилгээнд тэг хувиар татвар ногдуулдаг, эрүүл мэнд боловсролын үйлчилгээ, хандив тусламж, буяны үйл ажиллагаа, газартай холбоотой гүйлгээ, зарим хүнсний бүтээгдэхүүнийг энэ татвараас чөлөөлдөг байна. Аж ахуйн нэгжийн хувь 75000 австрали доллар, ашгийн бус байгууллагын хувьд 150000 австрали доллароос дээш борлуулалттай бол татвар төлөгчөөр бүртгүүлэх үүрэг үүснэ.

Австралийн НӨАТ-ийн тогтолцоонд татвар төлөгч нь НӨАТ төлөгчөөр бүртгүүлэхдээ хэд хэдэн сонголт хийх боломжтой байдаг. Тухайлбал, НӨАТ ногдуулах зарчмаа тодорхойлохын тулд Нягтлан бодох бүртгэлийн аккрузль болон мөнгөн суурийн аль нэгийг сонгох боломжтой. 2 сая австрали доллароос доош борлуулалттай бол мөнгөн суурийг сонгодог байна.

Энэ нь жижиг бизнес эрхлэгчдэд учрах татварын дарамт, мөнгөн урсгалын хомстолыг бууруулах ач холбогдолтой юм. Мөн тайлан гаргах хугацааг сар, улирал, жилээр гэж сонгох боломжтой бөгөөд зөвхөн 20 саяас дээш борлуулалттай бол сараар тайлан гаргадаг.

Австралийн НӨАТ-ын тогтолцоонд уул уурхайн салбарт зориулсан тусгайлсан зохицуулалт байхгүй бөгөөд бусад татвар төлөгчдийн нэгэн адилаар зохицуулагдана.

КАНАД УЛС

1991 оны 01 сарын 01-нээс холбооны улсын болон муж улсын худалдааны татварыг уялдуулсан өвөрмөц татварыг бий болгожээ. Энэ татварыг нэвтрүүлснээр үйлдвэрлэгчдийн худалдааны татвар болон харилцаа холбооны татварыг хүчингүй болгожээ.

Тус улсын холбооны улсын бараа үйлчилгээний татвар (goods and service tax) буюу НӨАТ-ын хувь хэмжээ нь 5 хувь байдаг. 30000 канад доллароос дээш борлуулалттай аж ахуйн нэгж, 50000 канад доллароос дээш борлуулалттай ашгийн бус байгууллага татвар төлөгчөөр бүртгэгдэнэ.

Энэ улсын гол онцлог бол муж улсууд нь өөрийн худалдааны татвартай ба 2 төрлийн шууд бус татварыг давхар ногдуулдаг. Гэвч сүүлийн үед муж улсууд эдгээр 2 татварын нэгтгэж эхэлсэн байна. Одоогоор Алберта, Юкон, Нанюват, Баруун хойд муж зөвхөн холбооны 5 хувийн НӨАТ-тэй байгаа ба нийлмэл татварыг Бритиш Колумбиа 12, Манитоба 12, НьюБруинсвик 13, Лабрадор 13, Ньюскотиа 15, Онтарио 13 хувиар тус тус ногдуулж байна. Түүнчлэн 2 татварыг ногдуулах дараалал нь муж бүрд өөр байдгаас нийлмэл хувь хэмжээ нь мөн өөрчлөгддөг байна.

Онцлог тал нь экспортын бараа үйлчилгээнээс гадна зарим хүнсний бүтээгдэхүүн, жороор олгогдох эм, дотоодын болон олон улсын нийтийн тээврийн үйлчилгээ, эмнэлгийн тоног төхөөрөмжид тэг хувиар татвар ногдуулдаг байна. Эрүүл мэнд боловсрол, банк санхүүгийн үйлчилгээнээс гадна хуулийн зөвлөгөө өгөх үйлчилгээ НӨАТ-аас чөлөөлөгддөг байна.

АНУ

Эдийн засгийн цар хүрээ, хөгжлийн түвшнээр дэлхийд тэргүүлэгч АНУ-ын хувьд өнөөг хүртэл холбооны улсын түвшинд НӨАТ нэвтрүүлээгүй байгаа бөгөөд ялангуяа НӨАТ-ын тогтолцоог эсэргүүцэгчид энэ орныг жишээ болгон авч эсэргүүцлээ дэвшүүлэн тавьдаг тул учир шалтгааныг нь судлах, дүгнэлт гаргах зайлшгүй шаардлагатай. Иймд энэ улсад яагаад өнөөг хүртэл холбооны хэмжээнд НӨАТ-ыг нэвтрүүлэхгүй байгаа учрыг зарим эрдэмтэн, судлаачдын судалгаанаас авч үзвэл:

АНУ-ын 50 муж улсын 45 нь шууд бус татварын аливаа нэг хэлбэрийг төсвийн орлогоо бүрдүүлэхэд ашигладаг бөгөөд жижиглэнгийн худалдааны татвар голлох байр суурь эзэлж байна.

АНУ-д холбооны хэмжээнд НӨАТ нэвтрүүлэх санаачилга анх 1862 онд иргэний дайны үед дараа нь 1942 онд Дэлхийн II дайны үед хүчтэй тавигдаж байжээ. Улмаар 1969 онд ерөнхийлөгч Р.Никсон, 1977 оны эхээр ерөнхийлөгч Форд, түүний дараа ерөнхийлөгч Ж.Картер, 1984 онд ерөнхийлөгч Р.Рейган, 2005 онд ерөнхийлөгч Ж.Бушийн Засгийн газрууд татварын тогтолцоог шинэчлэх ажлын хүрээнд орлогын албан татварын үүргийг бууруулж НӨАТ нэвтрүүлэх, төсвийн алдагдлыг бууруулах санаачилгуудыг гаргаж байжээ. Гэвч тухай бүр ч дэмжлэг олоогүй байна.

Уэйнийн их сургуулийн профессор Алан Шенкийн тайлбарласнаар¹⁰⁸ өнөөгийн Б.Обамагийн Засгийн газар төсвийн алдагдлыг бууруулах, эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоог санхүүжүүлэх эх үүсвэр хайх арга замыг судалж байгаа бөгөөд энэ 2 асуудлыг зэрэг шийдвэрлэх цорын ганц арга нь НӨАТ гэжээ.

НӨАТ нэвтрүүлэх асуудал нь тухайн улс орны эдийн засагт олон зэрэг үр дүн авчрах ач холбогдолтой ч улс төрийн шийдлийн хувьд “амиа хорлолт” болдог ажээ. Тухайлбал, 1986 онд Япон улсад НӨАТ нэвтрүүлсэн ерөнхий сайд Я.Накасонэ, 1991 онд Канад улсад НӨАТ нэвтрүүлсэн ерөнхий сайд Б.Малруни нар сонгуульд ялагдаж байсан ба Австрали улсад НӨАТ нэвтрүүлсэн ерөнхий Ж.Ховардын нам парламентад олон суудлаа алдаж байжээ.

¹⁰⁸ Alan Schenk, 2011, Prior US flirtations with VAT, VAT reader, Tax analysts,

АНУ-ын Дотоод орлогын газарт ирүүлсэн нийт орлогын тайлангийн талаас доош буюу 45-48 хувь нь татвар төлөхөөргүй, хөнгөлөлт чөлөөлөлтөд хамрагдсан тайлан байдаг бөгөөд хэрэв НӨАТ нэвтрүүлбэл хүн бүр татвар төлдөг илүү шударга зарчимд шилжинэ гэж үздэг. Гэвч амархан аргаар хэт их төсвийн орлого цуглуулах нь төрийн алба, засгийн газрыг томроход хүргэж эдийн засгийн бүтцэд сөрөг нөлөөлөл үзүүлнэ гэдэг үзэл өнөөг хүртэл давамгайлсан хэвээр байна.

Судлаачдын үзэж байгаагаар,¹⁰⁹ АНУ-д НӨАТ нэвтрүүлэхээс татгалзахад хүргэдэг үндсэн шалтгаанууд нь улс төрийн шалтгаанаас гадна дараах бүлэгт хуваагдахаар байна.Үүнд:

1. НӨАТ нэвтрүүлэх нь төсвийн зардлыг бууруулах төсөв санхүүгийн бодлогын ерөнхий зарчимд нийцэхгүй. НӨАТ нэвтрүүлснээр төсвийн алдагдлыг бууруулах боломжтой боловч энэ нь улмаар төсвийн зардлыг нэмэгдүүлэхэд хүргэж НӨАТ-ын хувь хэмжээг байн байн нэмэгдүүлэхэд хүргэнэ. Тухайлбал, АНУ саяхан НӨАТ-ын хувь хэмжээгээ 2 хувиар нэмсэн нь дээрх учир шалтгаантай холбоотой.
2. НӨАТ-ын тухай хуулийг хэлэлцэх явцад түүний бүтэц дизайн, ялангуяа хувь хэмжээ, чөлөөлөлтийн хүрээ хэрхэн өөрчлөгдөхийг таамаглах аргагүй.
3. Муж улсуудын дийлэнх нь шууд бус татварыг төсөв бүрдүүлэхдээ ашигладаг тул тэдгээрийг холбооны татвартай уялдуулах, эсхүл өөрчлөх нь зөвхөн улс төрийн хувьд бус хэрэгжүүлэх боломжийн хувьд төсөөлшгүй юм.
4. Бага орлоготой хүмүүс нь орлогынхоо дийлэнх хэсгийг хэрэглээнд зарцуулдагас НӨАТ нь бага орлоготой хүмүүст илүү дарамттай байдаг. Энэ нь мөн дундаж орлоготой хүмүүст ч хамаарах тул орлого хуваарилалтын зарчимд нийцдэггүй байна.
5. Төсвийн алдагдал өндөр, эдийн засгийн байдал зөвхөн хямралаас гарах түвшинд байгаа өнөө үед татварын тогтолцоонд шинэчлэл хийх нь эдийн засгийг дахин хямрахад хүргэнэ гэж үзэж байна.

ЭНЭТХЭГ УЛС

Энэтхэг улсад үндэсний худалдааны татварын зэрэгцээ НӨАТ-ын татварыг зарим нэр төрлийн бараанд ногдуулдаг байна. Үндэсний худалдааны татварын тухай хуулийг¹¹⁰ 1956 онд баталж, 1957 оны 01-р сарын 05-ны өдрөөс эхлэн хүчин төгөлдөр болсон. Энэхүү хууль нь муж улс хооронд бараа шилжүүлэх буюу бараа худалдахад ногдуулж байгаа татварын харилцааг зохицуулна. Муж улс хоорондын бараа шилжүүлэхэд нэг муж улсаас нөгөө муж улсад бараа шилжүүлэх, мөн бараа эзэмших

¹⁰⁹ Douglas Holtz-Eakin, 2011. The case against VAT, VAT reader, Tax analysts

¹¹⁰ Central Sales Tax Act /CST/, 1956. Эх сурвалж: http://dor.gov.in/acts_rules.

эрхийн бичиг шилжүүлэхийг багтаана. Өөр муж улсад бараа худалдаж байгаа хүн бүр бүртгүүлж худалдааны татварыг төлөх ёстой.

Анхандаа ХТ-ын хувь хэмжээ 1 хувь байгаад 2-3 хувь болж өсч байгаад 1975 онд 4 хувь хүртлээ өссөн байна. Харин 2008 оны 7-р сарын 01-ээс 3-2 хувь болж эргэж буусан бөгөөд бараа худалдан авч байгаа худалдан авагч, түүний оршин суугаа муж улсаас энэ хувь хамаарна. Хэрэв бараа худалдан авагч нь үйлдвэрлэгч, худалдагч, эсхүл Үндэсний худалдааны татварын тухай хуулиар тогтоосон журмын дагуу барааг ашиглах гэж байгаа бол хөнгөлөлттэй буюу 2 хувийн татвар ногдуулна.

Сүүлийн үеийн судалгаануудаас үзэхэд АНУ-аас гадна Бахамын арлууд, Бахрейн, Британийн Виржиниа, Бермуда, Бруней, Гонконг, Макао, Кейманы арлууд, Гибралтар, Гуэрнси, Ирак, Кувейт, Ливи, Малдив, Оман, Катар, Сан-Марино, Саудын Араб, Арабын Нэгдсэн Эмират улс зэрэг 17 улс, автономит мужууд НӨАТ-гүй байгаа бөгөөд тэдгээрээс Арабын орнуудад НӨАТ нэвтрүүлэх асуудал тавигдаж эхлээд байна. Түүнчлэн БНАСАУ (Хойд солонгос) 15 хувиар, Куба 2-20 хувиар НӨАТ ногдуулдгийг ч дурдаж болно.

НӨАТ-ын буцаан олголтын онцлог зохицуулалтууд

НӨАТ-ын эдийн засагт үзүүлж буй үр нөлөөг бууруулахгүй байх зорилгоор татвараас зайлсхийх явдлыг багасгах, далд эдийн засгийг хумих, татварын бааз суурийг нэмэгдүүлэх болон төсвийн орлогыг нэмэгдүүлэх үүднээс **НӨАТ-ын буцаан олголтыг** улс орнууд хэрэглэж ирсэн.

Европын холбоо (ЕХ)-ны гишүүн улсуудад бүртгэлтэй татвар төлөгч нь НӨАТ-ын буцаан олголтыг гишүүн аль ч орноос нэхэмжилж авах боломжтой болсон.

Финландад тухайн татварын жилд нэхэмжилж болох буцаан олголт ногдох борлуулалтын хэмжээ нь 400 евро, харин санхүүгийн сүүлийн улирлын тухайд нэхэмжилж болох буцаан олголт ногдох хэмжээ нь 50 еврогоос багагүй байхаар тогтоосон байна.

Нидерландад НӨАТ-ын буцаан олгох үйл явц нь татвар төлөгчөөс хамаарч байна. Тухайлбал, мэдүүлгийн маягтыг заавал бөглөж өгөх ба хугацаанаас нь хоцроосон тохиолдолд торгууль ногдуулна. Мөн татвар төлөгч нь НӨАТ-ын буцаан олголт авах хугацаагаа (сараар, улирлаар, жилээр) өөрөө тогтоох боломжтой зэрэг онцлог зохицуулалт байна.

ОХУ-д буцаан олголтыг татвар төлөгчийн дансанд татварыг буцаан олгохоос гадна татварын өр төлбөр (албан татварын дутуу төлөлт, анз,

торгууль)-ийг төлөх, эсхүл ирээдүйд төлөгдөх татварт урьдчилж авах боломжийг хуулиар олгосон байна. Харин Тайваньд татварын илүү төлөлтийг ирээдүйд төлөгдөх татварт тооцон урьдчилж авах хуулийн зохицуулалт үйлчилж байна.

Аливаа албан татварын чөлөөлөлтийн нэг гол зорилго нь онолын хувьд эдийн засгийн өсөлтийг дэмжихэд чиглэгдсэн байдаг гэж хэлж болно. Сүүлийн 4 жилийн байдлаар ДНБ, НӨАТ-ын чөлөөлөлт хоёр ерөнхийдөө ижил чиглэлтэй байгаа ч 2020 онд чөлөөлөлт өссөн байхад ДНБ тодорхой хэмжээнд буурсан байна. Энэ нь эдийн засгийн өсөлтөд татвар, чөлөөлөлтөөс гадна олон хүчин зүйлс нөлөөлдөг болохыг харуулж байгаа юм. 2020 онд эцсийн хэрэглээ өндөр хэвээр байсан ч хөрөнгө оруулалтын зардал хумигдсан нь ДНБ-г бууруулжээ.

Бидний хийсэн судалгаанаас манай улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 60 гаруй хувийг эзэлдэг эцсийн хэрэглээнд нэмэгдсэн өртгийн албан татварыг ногдуулдаг тул энэхүү татвар нь төсвийн орлогыг бүрдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг, тоо хэмжээ нь харьцангуй тогтвортой, өндөр ач холбогдолтой болох нь харагдаж байна. Түүнчлэн, нэмэгдсэн өртгийн албан татварын чөлөөлөлт нь жил дараалан нэмэгджээ. Тухайлбал, сүүлийн 4 жилийн туршид НӨАТ-ын чөлөөлөлтийн ДНБ-д эзлэх хэмжээ нь 2.3 хувиас 4.3 хувь болж өссөн бол төлөгдвөл зохих НӨАТ-т эзлэх хувь нь 29 хувиас 42 хувь болж өсжээ. Өөрөөр хэлбэл, энэ хэмжээгээр НӨАТ-ын чөлөөлөлт нь үйлдвэрлэгч, ялангуяа эцсийн хэрэглэгчдэд эерэг таатай боломжийг олгосон байна.

Судалгаанаас үзэхэд, Латви Улс бараа үйлчилгээний онцлогоос шалтгаалж 5-21 хувийн хооронд НӨАТ ногдуулдаг бол БНСУ, Тайвань, Латви Улсуудын татварын орлогод эзлэх НӨАТ-ын хувийн жин ерөнхийдөө ойролцоо буюу 20-27 хувийн хооронд байна. Тайванийн хувьд НӨАТ-ын хувь харьцангуй бага буюу 5 хувь байгаа нь НӨАТ-ын нийт татварын орлогод эзлэх хувийг нь бага болгоход нөлөөлсөн гэж дүгнэж болохоор байна. Монгол Улс болон дээрх 3 улсын ДНБ-ний өсөлт нь хол зөрүүгүй буюу 2.63-4.26 хувийн хооронд байгаа нь улс орнууд өөр өөрсдийнхөө эдийн засгийн онцлогт тохирсон төсөв, татварын бодлого хэрэгжүүлдэгтэй холбоотой гэж хэлж болно.

НӨАТ ч мөн өөрийн ногдох суурь, хөнгөлөлт, чөлөөлөлт, хувь хэмжээгээр дамжуулан, дээрх үүргийг үнийн түвшний өөрчлөлтөөр дамжуулан гүйцэтгэдэг. Тухайлбал, зарим салбарт НӨАТ-ыг чөлөөлж болно, аль эсвэл НӨАТ-ын хувь хэмжээг багасгаж болно.

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ТАНСАГ ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АЛБАН ТАТВАРЫН ТӨРӨЛ, ХУВЬ ХЭМЖЭЭНИЙ ТАЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ, ЛАВЛАГАА

Д.Халиун, И.Жаргалзаяабямба,
Р.Нургүл

Улсын Их Хурлын даргын захиалгаар дэлхийн улс орнуудад хэрэглэж буй тансаг хэрэглээний татварын төрөл, хувь хэмжээний талаарх мэдээлэл, лавлагааг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгээс гаргав.

“Тансаг хэрэглээ”-ний албан татвар, түүний төрөл, хэлбэрүүд

Улс орнууд нийгмийн тэгш бус байдал, хүн амын янз бүрийн давхаргын нийгэм, эдийн засгийн байдлыг тэгшитгэх зорилгоор тансаг хэрэглээний албан татварыг нэвтрүүлсэн байдаг. Практикаас үзэхэд тансаг хэрэглээний бараа, хувь хүний “илүүдэл” орлогод татвар ногдуулах хэлбэр нь олон төрөл байх бөгөөд “тансаг” (*luxury*) ба “хэт их хэрэглээ” (*overconsumption*)-ний дараах төрөлтэй байна. Үүнд:

- “Тансаг” ангилалд хамаарах бараа худалдан авах, өмчлөхтэй холбоотой нэг удаагийн буюу тогтмол төлбөр хэлбэрээр ногдуулдаг эд хөрөнгийн татвар;
- тодорхой бараа худалдан авахад ногдуулах шууд бус татвар;
- хувь хүний орлогын албан татварыг өсөн нэмэгдэх хувиар тогтоох /хувь хүний орлогын прогрессив татвар/;
- тусгайлан нэвтрүүлсэн тансаг хэрэглээний татвар нь эзэмшигчийн хөрөнгө чинээг илтгэх мэдээллийг агуулсан бараанд ногдуулах хураамж.

Олон улсын хууль, эрх зүйн практикт “тансаг”, “хэт их хэрэглээ” гэсэн нэр томъёоны тодорхойлолт байдаггүй. Тухайн бараа нь тансаг хэрэглээнд хамаарах эсэхийг тодорхойлох тодорхой шалгуур байдаггүй бөгөөд тансаг байдлын тоон болон чанарын үзүүлэлтүүд нь улс орнуудын нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн түвшингээс хамааран харилцан адилгүй байдаг.

Гадаад улс орнуудын тойм

Олон улсын практикт тансаг хэрэглээний бараа, илүүдэл орлого, илүүдэл хэрэглээтэй холбоотой татварыг янз бүрийн хэлбэрээр ногдуулдаг туршлага байдаг.

Европт энэ төрлийн татварыг 17-18-р зууны үеэс эхлэн ногдуулж эхэлсэн байна. Өдгөө олон оронд (Франц, Их Британи, Хорват, Итали, Грек) ашигладаг хэвээр байна.

Эд хөрөнгийн татвар	
Англи	Үл хөдлөх хөрөнгийн тэмдэгтийн хураамж: <ul style="list-style-type: none"> - 25-250 мянган фунтын үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн хувьд 1%; - 250-500 мянган фунтын үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн хувьд 3%; - 500 мянган фунт стерлингээс дээш үл хөдөлөх хөрөнгийн хувьд 4%; - сая фунт стерлингээс дээш үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн хувьд 5% байна. (үл хөдлөх хөрөнгө худалдаж авсны дараа төлнө)
АНУ	Үл хөдлөх хөрөнгийн татвар: жилд (зах зээлийн үнийн дүнгийн) 1-2%. <ul style="list-style-type: none"> - Өв залгамжлалын татвар өсөн нэмэгдэх хувь хэмжээгээр; - бага үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн хувьд 18%; - 3 сая доллараас дээш үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн 55% хүртэл.
Франц	750 мянган еврогоос дээш үнэлгээтэй үл хөдлөх хөрөнгө бүхий гэр бүлд ногдуулах эд хөрөнгийн татвар: үл хөдлөх хөрөнгийн татварыг өсөн нэмэгдэх хувиар тогтоодог.
Итали	14 м-ээс урт дарвуулт онгоц эзэмшигчдийн татвар (Сардинид нэвтрүүлсэн).
Хятад	Үл хөдлөх хөрөнгийн татвар, хоёр жил хүрэхгүй өмнө худалдаж авсан орон сууцны борлуулалтын татвар: гүйлгээний үнийн дүнгийн 10-15%
Шууд бус татвар	
АНУ	“Тансаг” хэрэглээний бараанд НӨАТ-ын нэмэгдүүлсэн хэмжээг тогтоодог.
Хятад	НӨАТ-17% хүртэл; хэрэглээний татвар-10% хүртэл. Импортын татварыг нэвтрүүлсэн.
Орлогын прогрессив татвар	
Хятад	Улсын орлогын албан татварын доод хэмжээ-5%; дээд хэмжээ-45% байна.
Япон	Жилийн орлого нь 1.3 сая иенээс доош байвал татвар төлөхгүй. Хүн амын дийлэнх нь 30-35%-ийн татвар төлдөг.
“Тансаг хэрэглээний татвар”	
Франц	Баялгийн эв нэгдлийн татвар (1988-2017 он хүртэл): <ul style="list-style-type: none"> - 1.3-3 сая еврогийн үнэ бүхий үл хөдлөх хөрөнгийн 0.25%; - 3 сая еврогоос дээш үнэтэй үл хөдлөх хөрөнгийн хувьд 0.5%. - Илүүдэл орлогын татвар: Жилд 1 сая еврогоос дээш орлогод 1%-ийн татвар ногдуулж байсан; - 2018 оноос 1.3 сая еврогоос дээш үнийн дүн бүхий үл хөдлөх хөрөнгө эзэмшигч (<i>wealth tax on real estate</i>)-д ногдуулдаг үл хөдлөх хөрөнгийн татварыг нэвтрүүлсэн.
Швед	Баялгийн татвар-2007 он хүртэл: <ul style="list-style-type: none"> - ганц бие хүмүүсийн хувьд 1.5 сая крон (214 мянган ам. доллар)-оос дээш хадгаламжид 1.5%; - гэр бүлийн хувьд 3 сая кроноос дээш хадгаламжид 1.5%-ийн татвар ногдуулна.
Их Британи	Тэмдэгтийн хураамжийг үл хөдлөх хөрөнгөд ногдуулдаг бөгөөд бараа худалдан авахдаа төлдөг. Татварын хэмжээ нь худалдан авсан үл хөдлөх хөрөнгийн үнээс хамаарч 1-5% байна.

Тансаг хэрэглээний татварыг нэвтрүүлсэн олон оронд тус татвар нь орон нутгийн ач холбогдолтой бөгөөд тодорхой асуудлыг шийдвэрлэхэд чиглэгдсэн байдаг. Итали Улсад тансэг хэрэглээний татварыг Сардинид хэрэглэдэг бөгөөд дарвуулт усан онгоцнууд байгаль орчинд хор хөнөөл учруулдаг тул том дарвуулт завины эздэд үйлчилдэг. Энэхүү татвар нь Капри, Таормина боомтуудад 14 м-ээс дээш урттай дарвуулт онгоцоор зорчиж буй эзэд болон амрагчдад хамаарна. Италийн бусад амралтын газруудад зарим хүнд даацын жийпүүдэд татвар ногдуулдаг бөгөөд байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлдэгтэй холбоотойгоор тогтоосон байна.

Хятадад үнэтэй бугуйн цаг, дарвуулт завь, гольфын клуб эзэмшдэг иргэдээс татвар авдаг. Татварын хэмжээ нь нэмэгдсэн өртгийн албан татварыг тооцохгүйгээр 10-35% хооронд хэлбэлздэг. Үүнээс гадна импортын татвар, НӨАТ, хэрэглээний татварууд бий. Хэмжээ нь тухайн барааны төрлөөс хамаарч, импортын татвар - 50%, НӨАТ - 17%, хэрэглээний татвар - 10% хүрдэг.

АНУ-д хэрэглээний түвшнийг зохицуулахад татварыг өргөнөөр ашигладаг бөгөөд энэ нь өндөр өртөгтэй бүтээгдэхүүнд НӨАТ-ын нэмэгдүүлсэн хувиар тогтоох бөгөөд бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдэд хамаарна.

Ихэнх хөгжингүй орнууд орлогын албан татварыг өсөн нэмэгдэх хувиар тогтоох Прогрессив тогтолцоог хэрэглэдэг. Татварын дээд болон доод хувь хэмжээ ойролцоогоор 2-8 дахин ялгаатай байна. Япон, Бразил, Финланд зэрэг улсуудад хувь хүний орлогын хамгийн өндөр татварыг ногдуулдаг бөгөөд хувь хэмжээ нь 50%, 27,5%, 35% байдаг бөгөөд сард 10 мянган ам.доллараас дээш орлогод ногдуулдаг. Японд жилийн орлого нь 1.3 сая иенээс доош ажилчид орлогын албан татвар төлдөггүй бол хүн амын дийлэнх нь 30-35 хувийн татвар төлдөг. Хятадад орлогын албан татварын хамгийн бага хувь нь 5%, хамгийн өндөр нь 45% байна.

ХБНГУ-д чинээлэг хүмүүсийн тусгай татварыг 1997 онд цуцалсан бөгөөд хөрөнгийн үнийн 1%-тай тэнцүү байв.

Франц Улс нь жилд 1 сая еврогоос дээш орлогоос 75%-ийн татвар ногдуулдаг илүүдэл орлогын татвараараа алдартай. Тус татвар нь тодорхой хугацаанд үйлчлэх бөгөөд улс орны санхүүгийн системийг дэмжих, нийгэмд шударга ёсыг тогтооход хувь нэмэр оруулах зорилготой юм. Түүнчлэн, Франц Улс “баялгийн эв санааны нэгдлийн татвар” (*Solidarity tax on wealth*)-ыг 30 орчим жилийн турш үйлчилсэн. Тус татварыг 1.3 сая еврогоос дээш үнэ бүхий хувь хүмүүсийн хөдлөх болон үл хөдлөх хөрөнгөнд ногдуулдаг байв.

Швед улс 2005 онд тансаг хэрэглээний татвараас улсын төсөвт 500 сая евро төвлөрүүлж, нийт төлсөн татварын 2.5 хувийг бүрдүүлсэн хэдий ч

Засгийн газраас энэ татвар нь санхүүгийн эх үүсвэрийг гадагшлуулахад хүргэж, хөрөнгө оруулалт, инновацийн үйл ажиллагааг удаашруулж, татварын албаны зардлыг нэмэгдүүлж байна гэж дүгнэжээ. Судалгаанаас харахад Швед улс 53 тэрбум еврогийн алдагдал хүлээсэн тул 2007 онд Засгийн газраас тансаг хэрэглээний татварыг цуцалж, 2008 онд үл хөдлөх хөрөнгийн татварын хэмжээг бууруулжээ.

Францад холбогдох татварыг нэвтрүүлсний нэг сөрөг үр дагавар нь жил бүр 350 орчим чинээлэг хүмүүс тус улсыг орхин гарч байсан бөгөөд тус шилжилт хөдөлгөөн нь улсын төсөвт 25-28 тэрбум еврогийн хохирол учруулсан байна.

Хятадын татварын бодлогын үр дүн нь тансаг зэрэглэлийн бараа бүтээгдэхүүний дотоодын хэрэглээг бууруулж, улсаас гадуур бөөнөөр нь худалдах явдал нэмэгдсэн байна.

АНУ-ын 1990-ээд оны эхээр үнэт эдлэл, үслэг эдлэл, дарвуулт онгоц, хувийн онгоцонд ногдуулсан тансаг зэрэглэлийн татвар ердөө гуравхан жил үргэлжилж, 2005 онд тансаг зэрэглэлийн автомашинд ногдуулсан татварыг цуцалсан байна.

Давуу тал	Сул тал
<p>Татварын тогтолцооны төсвийн чиг үүргийг бэхжүүлэх, улсын төсвийн орлогыг нэмэгдүүлэх; татварын зохицуулалтын үр нөлөөг нэмэгдүүлэх:</p> <ul style="list-style-type: none"> - улс орны хүн амын янз бүрийн хэсгийн нийгэм, эдийн засгийн байдлыг тэгшитгэх; - тодорхой төрлийн барааны хэрэглээний түвшинг зохицуулах. 	<ul style="list-style-type: none"> - тансаг хэрэглээний татварыг ногдуулах зардал нь түүнээс төвлөрөх орлогын хэмжээнээс давж болзошгүй; - татвар нэвтрүүлэх нь тухайн улсын хөрөнгө оруулалтын идэвхжил, инновацийн түвшинг бууруулах хүчин зүйл болж болзошгүй; - татвар нь улс орноос хөрөнгө гаргах, хөрөнгийн гадагшлах урсгалд хүргэдэг; - үнэтэй барааны дотоодын хэрэглээ буурч, гадаадад их хэмжээгээр худалдан авахад хүргэдэг; - улс орны хүн амын идэвхтэй, хөдөлмөрийн чадвартай, чинээлэг хэсгийн цагаачлалын үйл явц эрчимжүүлж болзошгүй; - Татварын хууль зөрчих хандлага нэмэгдэж болзошгүй.

ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ТУРШЛАГА

КАНАД УЛС

Канадын Засгийн газраас 2021 оны төсөвт татварын шударга тогтолцоог бий болгох амлалтын нэг хэсэг болох зарим барааг худалдах, эсвэл импортлоход тансаг хэрэглээний татвар ногдуулах тухай зарласан.

Тансаг хэрэглээний татвартай холбоотой харилцааг Select Luxury Items Tax Act¹¹¹ хуулиар зохицуулж байна.

Хуулиар тансаг хэрэглээний татварыг 100,000\$-оос дээш үнэтэй зарим тээврийн хэрэгсэл болон агаарын хөлөг, мөн 250,000\$-оос дээш үнэтэй зарим усан онгоцонд ногдуулахаар заасан байна.

Тансаг хэрэглээний татварыг 2022 оны 9 сарын 01-ээс хэрэгжүүлж эхэлсэн.

Энэ татвар нь 2022 оны 9-р сарын 01-ний өдөр буюу түүнээс хойш нийлүүлсэн, эсвэл импортолсон тээврийн хэрэгсэл, агаарын хөлөг болон усан онгоцонд хамаарна.

Хуулийн 34 дүгээр зүйлд заасны дагуу тансаг хэрэглээний татварыг тухайн тээврийн хэрэгслийн албан татвар ногдуулах дүнгээс тооцдог. Энэхүү татвар нь тухайн тээврийн хэрэгслийн албан татвар ногдуулах үнийн дүнгийн 10% ба босго хэмжээнээс давсан үнийн дүнгийн 20%-ийн нийлбэр дүнтэй тэнцүү байна.¹¹²

Тээврийн хэрэгслийн хувьд 2018 оноос хойш үйлдвэрлэсэн, хувийн хэрэглээнд coupes, sedans, station wagons төрлийн суудлын машинууд, спорт машин, суудлын фургон, 10-аас илүүгүй зорчигчийн багтаамжтай микроавтобус, жийп, зорчигч тээврийн хэрэгсэл орно (Ачааны машинууд нь шинэ татварын зорилгоор тээврийн хэрэгсэл болно). Мотоцикл, болон зарим бартаат замын тээврийн хэрэгсэл, тухайлбал, бүх төрлийн тээврийн хэрэгсэл, цасны мотоцикл, уралдааны машин (тухайлбал, зөвхөн зам эсвэл, бартаат замын уралдаанд зориулагдсан тээврийн хэрэгсэл) болон гэр машинд хамаарахгүй. Түргэн тусламжийн машин, оршуулгын зориулалттай машин, цагдаагийн үйл ажиллагаанд зориулагдсан тодорхой тэмдэглэгээтэй, эсвэл эмнэлгийн яаралтай тусламжийн, гал түймэр унтраах зориулалт бүхий тэмдэглэгээтэй зэрэг тоноглогдсон тээврийн хэрэгсэл энэ татварт хамаарахгүй.

Агаарын хөлөг - 2018 оноос хойш үйлдвэрлэгдсэн, 40-өөс доош суудалтай нисэх онгоц, нисдэг тэрэг, глидер (байгууллагын онгоцыг оролцуулан) зэрэг агаарын хөлөг орно. Зорчигч тээвэрлэх зориулалттай, эсвэл зөвхөн ачааны нислэгт зориулагдсан онгоц зэрэг бизнесийн үйл ажиллагаанд ашигладаг онгоц орохгүй.

Усан онгоц - 2018 оноос хойш үйлдвэрлэсэн, дарвуулт завь, гэрийн завь, эсвэл унтлагын хэсэгтэй дарвуулт завь, моторт завь зэрэг амралт,

¹¹¹Select Luxury Items Tax Act, <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/s-8.35/>

¹¹²Government of Canada, https://www.canada.ca/en/revenue-agency/services/forms-publications/publications/1tn2/subject-vehicles-under-select-luxury-items-tax-act.html#_Toc109143361

спортын үйл ажиллагаанд зориулагдсан усан онгоцнууд орно. Хөвөгч байшин, бизнесийн загас агнуурын хөлөг онгоц, гатлага онгоц, аяллын хөлөг онгоцонд орохгүй.

БҮГД НАЙРАМДАХ ИНДОНЕЗ УЛС¹¹³

Индонез Улс тансаг хэрэглээний татварын тухай хуулиа 2009 онд батлан хэрэгжүүлсэн бөгөөд 2021 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна. Тансаг хэрэглээний бараа, үйлчилгээ, түүний борлуулалтын татварын тухай хуулиар (“Goods and Services and Sales Tax on Luxury Goods” law) уг татвартай холбогдох харилцааг зохицуулж байна.

Зарим төрлийн үйлдвэрлэсэн болон импортлосон бараанд тансаг хэрэглээний татвар ногдуулдаг. Энэ татварыг зөвхөн нэг удаа ногдуулна. Өөрөөр хэлбэл, барааг импортлох, эсвэл үйлдвэрлэгч өөр этгээдэд хүргэхэд ногдуулна. Тансаг хэрэглээний татварыг НӨАТ-ын хамт сар бүр тооцох ёстой бөгөөд бараа импортлогч, эсвэл үйлдвэрлэгч хариуцна. Тансаг хэрэглээний татварын хувь хэмжээ нь хүчин чадал, хэмжээ, үнэ зэрэг хүчин зүйлээс хамаарах бөгөөд 200% хүртэл байж болох ч одоогийн байдлаар 10%-95% байна. Үүнд:

- Тансаг зэрэглэлийн байр (тансаг зэрэглэлийн амины орон сууц, байр, орон сууц, хотхон гэх мэт) 20%;
- Агаарын бөмбөлөг, дирижабль болон бусад хөдөлгүүргүй агаарын хөлгүүд 40%;
- Үрлэн сумт буу (Shotguns), галт сум, галт зэвсэг, гар буу (улсын хэрэгцээний болон бизнесийн зориулалттайгаас бусад) 40%, 50%;
- Агаарын хөлөг (улсын хэрэгцээний болон бизнесийн зориулалтаар агаарын тээвэрт хэрэглэгдэхээс бусад) 50%;
- Тансаг зэрэглэлийн круйзер (улсын болон нийтийн тээврийн хэрэгцээнээс бусад, мөн аялал жуулчлал зориулалт бүхий дарвуулт онгоц орохгүй) 75%;
- Моторт тээврийн хэрэгсэл 10%, 12%, 15%, 20%, 25%, 30%, 40%, 50%, 60%, 70%, 75%, 95%.

Тус улсад тансаг хэрэглээний татварын хөнгөлөлтийг (0%-931/3% хүртэл) “ногоон” моторт тээврийн хэрэгслүүдэд үзүүлдэг байна.

АВСТРАЛИЙН ХОЛБООНЫ УЛС

Австралийн Холбооны Улсад тансаг хэрэглээний татварыг тансаг зэрэглэлийн автомашинд ногдуулах бөгөөд хүчин чадал, утааны бохирдол хэрхэн үүсэх, шатахууны өндөр хэрэглээ зэрэг асуудлаас эрүүл

¹¹³Indonesian pocket Tax Book 2023, <https://www.pwc.com/id/en/pocket-tax-book/english/pocket-tax-book-2023.pdf>

мэндэд сөргөөр нөлөөлж болох хүчин зүйл гэж үздэг учраас уг татварыг ногдуулдаг байна.

2022-2023 онд тансаг зэрэглэлийн автомашины татварын босгыг түлшний хэмнэлттэй тээврийн хэрэгслийн хувьд 6.6%, бусад тээврийн хэрэгслийн хувьд өмнөх оноос 3.9%-иар тус тус нэмэгдүүлсэн байна.

Австралийн Татварын алба (*Australian Taxation Office*)-наас мэдээлснээр “Түлшний хэмнэлттэй тээврийн хэрэгсэл нь нийт дүнгээр 100 км тутамд 7 литрээс хэтрэхгүй түлш зарцуулдаг”¹¹⁴ байна. 2023-2024 онуудад 100 км тутамд 7 литрээс дээш шатахуун зарцуулдаг автомашины тансаг зэрэглэлийн автомашин татварын босго 7.1% болж өсөхөөр байна.

Хүснэгт 1. 2019-2024 онуудын тансаг зэрэглэлийн автомашины татварын босго үнэ (AUD)

Он/ жил	Шатахууны хэмнэлтэй автомашин ¹¹⁵	Бусад тээврийн хэрэгсэл
2023-2024	89,332	76,950
2022-2023	84,916	71,849
2021-2022	79,659	69,152
2020-2021	77,565	68,740
2019-2020	75,526	67,525

Эх сурвалж: Австралийн татварын алба
<https://www.drive.com.au/news/luxury-car-tax-threshold-increased-2023-24/>

Хууль эрх зүйн орчин

Австралийн Холбооны Улс нь 1999 онд “Тансаг зэрэглэлийн автомашины татвар”-ын тухай (*Luxury Car Tax Act*)¹¹⁶ хуулийг баталсан. 2008 онд уг хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан.

Тансаг зэрэглэлийн автомашины татвар гэдэг нь: энэ хуулийн дагуу төлөх тансаг зэрэглэлийн автомашинд ногдуулах татварыг хэлнэ. “Тансаг зэрэглэлийн автомашины” тухай хуулийн дагуу тансаг зэрэглэлийн автомашины татварын хэмжээг 2008 онд 25%-иас 33% болгож нэмэгдүүлсэн байна.¹¹⁷

¹¹⁴ <https://kpmg.com/us/en/home/insights/2022/06/tnf-australia-luxury-car-tax-threshold-rises-fy-2022-23.html>

¹¹⁵ Шатахууны хэмнэлттэй автомашин нь 1989 оны Моторт тээврийн хэрэгслийн стандартын тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд заасан 100 км тутамд 7 литрээс хэтрэхгүй түлш зарцуулдаг автомашины хэлнэ.

¹¹⁶ luxury car tax Act.1999

http://classic.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/antscta1999373/s27.1.html#luxury_car_tax

¹¹⁷ A New Tax System (Luxury Car Tax Imposition—Customs) Amendment Act 2008

<https://www.legislation.gov.au/Details/C2008A00098/Download>

Тансаг зэрэглэлийн автомашиныг татварыг дараах 3 хуулиар зохицуулдаг. Үүнд:

- Татварын шинэ систем, тансаг зэрэглэлийн автомашинд татвар ногдуулах ерөнхий хууль (*The A New Tax System, Luxury Car Tax Imposition—General Act 1999*);
- Татварын шинэ систем, тансаг зэрэглэлийн автомашинд гаалийн татвар ногдуулах тухай хууль (*The A New Tax System, Luxury Car Tax Imposition—Customs Act 1999*);
- Татварын шинэ систем, тансаг зэрэглэлийн автомашинд онцгой татвар ногдуулах тухай хууль (*The A New Tax System, Luxury Car Tax Imposition—Excise Act 1999*) зэрэг болно.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Luxury Taxation, Good for Economic Development? - The World Financial Review. (2023, June 22). The World Financial Review. <https://worldfinancialreview.com/luxury-taxation-good-for-economic-development/>
- https://law-journal.ru/wp-content/uploads/202006_45.pdf
- https://www.elibrary.ru/download/elibrary_43057979_35619790.pdf
- <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-naloga-na-roskosh-zarubezhnyy-opyt-otechestvennaya-praktika-i-alternativy>
- <https://kpmg.com/us/en/home/insights/2022/06/tnf-australia-luxury-car-tax-threshold-rises-fy-2022-23.html>
- Luxury Car Tax Act.1999 http://classic.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/antscta1999373/s27.1.html#luxury_car_tax
- A New Tax System (Luxury Car Tax Imposition—General) Act 1999 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2004A00466/Html/Text>

ОИГ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

**ГАДААДЫН ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫН ЗАРИМ АСУУДЛААРХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

*Г.Билгээ, Э.Дашзэвэ, Э.Билгүүн,
Б.Мөнгөнсүвд, О.Нарантуяа,
Х.Очир, Т.Эрдэнэчимэг*

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

ГАДААДЫН ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫН ЗАРИМ АСУУДЛААРХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА

1. АВСТРАЛИЙН ХОЛБООНЫ УЛС
2. ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС
3. КАНАД УЛС
4. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС
5. НИДЕРЛАНДЫН ХААНТ УЛС
6. НОРВЕГИЙН ХААНТ УЛС

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

“Гадаадын хөрөнгө оруулалтын зарим асуудлаарх харьцуулсан судалгаа” сэдэвт судалгааг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго: Гадаадын зарим орны хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчин, түүн дотроо гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шалгуур, гадаадын хөрөнгө оруулалтын босго хэмжээ, хязгаарлалт, хөрөнгө оруулалтын урамшуулал, дэмжлэг болон бусад асуудлыг харьцуулан судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ: Энэхүү судалгаанд захиалагчийн хүсэлтийн дагуу Австрали, ХБНГУ, Канад, БНСУ, Нидерланд, Норвеги зэрэг орнуудын гадаадын хөрөнгө оруулагч нарт тавьж буй нөхцөл, шаардлага, хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ, хязгаарлалт, урамшуулал, дэмжлэг, гадаадын хөрөнгө оруулагч, түүний гэр бүлд олгох визийн болон бусад хөнгөлөлтийн талаарх асуудлыг тэдгээр орнуудын хууль, эрх зүйн орчны хүрээнд харьцуулан судалсан болно.

Судалгааны бүтэц: Судалгаа нь хураангуй болон үндсэн хэсэгтэй. Судалгааны үндсэн хэсэгт, судалгаанд авагдсан улс орнуудын гадаадын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн зохицуулалтын талаарх мэдээллийг оруулсан болно.

Түлхүүр үг: *Хөрөнгө оруулалт, гадаадын хөрөнгө оруулалт, хөрөнгө оруулалтын урамшуулал, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих*

Key words: *Investment, Foreign Investment, Investment incentive, invesment promote*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Энэхүү судалгаанд хамрагдсан Австрали, ХБНГУ, Канад, БНСУ, Нидерланд, Норвеги зэрэг орнуудын гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт (ГШХО)-ын харилцааг зохицуулсан хууль, эрх зүйн орчин нь тухайн улсынхаа түүхэн уламжлал, нөхцөл, эдийн засгийн хүчин чадавх, шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн түвшин зэргээсээ хамааран харилцан адилгүй байна.

Хууль эрх зүйн орчны хувьд зарим улсад гадаадын хөрөнгө оруулалт (ГХО)-ыг бие даасан тусгай хуулиар зохицуулдаг бол зарим улсад гадаад, дотоод гэж ялгалгүйгээр хөрөнгө оруулалтын нэгдмэл хуулиар зохицуулдаг, мөн зарим улсад үндэсний аюулгүй байдлын, өрсөлдөөний, санхүүгийн зэрэг бусад хууль тогтоомжоор зөвхөн зарим асуудалд хяналт тавих болон тодорхой хязгаарлалт тогтоох байдлаар зохицуулалт хийсэн байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавьж буй нөхцөл, шалгуурын тухайд мөн л улс орон бүр харилцан адилгүй тодорхойлсон боловч ихэнх улсад хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээг тогтоосон байна. Нидерланд, Норвеги зэрэг улсууд гадаадын болон дотоодын хөрөнгө оруулагчдад адил тэгш хандах зарчимд суурилсан нээлттэй, чөлөөт орчинтой бөгөөд ГХО-д тусгай зөвшөөрөл, нөхцөл, шалгуур тавьдаггүй.

Гэвч сүүлийн үеийн олон улсын хурцадмал нөхцөл байдал, терроризм, мөнгө угаах зэрэг дэлхий дахины тулгамдсан асуудлуудаас үүдэн үндэсний аюулгүй байдлыг хангах шаардлагаар ГХО-ын хяналт, бүртгэлийн шалгуур, механизмаа дийлэнх улс орнууд чангатгаж байна. Тухайлбал, ГХО-д хамгийн чөлөөт, нээлттэй тогтолцоотой Норвеги Улсад үндэсний аюулгүй байдалд хамааралтай гэж үзвэл тус улсын аль ч салбарын, ямар ч компанийн хувьцаа, ногдол хувийг худалдах, шилжүүлэх (хөрөнгө оруулах) асуудалд тус улсын эрх бүхий байгууллагууд хөндлөнгөөс оролцох, тухайн хөрөнгө оруулалтаас татгалзах, хэлцлийг зогсоох эрхтэй байх хуулийн өөрчлөлтийг 2023 онд хийжээ.

Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудад гадаадын иргэд, аж ахуйн нэгж (ААН)-үүд газар, үл хөдлөх хөрөнгийг ямар нэгэн байдлаар эзэмшиж, ажиллаж болох боловч ГХО-тай холбоотойгоор зохих хязгаарлалтууд тогтоосон байна. Жишээлбэл, Австрали Улсад нийтийн эзэмшлээс бусад газарт гадаадын хөрөнгө оруулагч тодорхой хэмжээний газрын төлбөр төлөх байдлаар тухайн газрыг эзэмшиж ашиглаж болдог бол Норвеги Улсад ой мод бүхий газар, уурхайн эдэлбэр газар, тариалангийн газар, хүрхрээ, усан сан бүхий газрын эзэмших, ашиглах эрхийг зөвхөн концессын нөхцөлөөр ашиглуулдаг ба бусад газар, үл хөдлөх хөрөнгийг

эзэмшиж ашиглахыг зөвшөөрдөг. Харин Нидерланд Улс гадаадын хөрөнгө оруулагч нарт үл хөдлөх хөрөнгө, тэр дундаа газар эзэмших, ашиглахад ямар нэгэн хязгаарлалт, хориглолт тогтоодоггүй байна.

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын зарим онцлох асуудал, зохицуулалтуудыг дурдвал:

Австралийн Холбооны Улс: Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад хөрөнгө оруулалтын хэмжээг хувь хүн болон ААН, мөн гадаад улсын төрийн өмчит компани гэсэн шалгуураар өөр өөр босго тогтоосон байна. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид бизнесийн төрөл, үйл ажиллагааны чиглэлээр хуулийн тодорхой шалгуурыг давсан тохиолдолд цахимаар хүсэлтээ гаргах боломжтой. Холбогдох хөрөнгө оруулалтын хэмжээ нь хөрөнгө оруулагч нь хэн болох, хөрөнгө оруулагч нь аль улсаас гаралтай зэрэг хүчин зүйлсээс хамаарах хэдий ч ихэнх хөрөнгө оруулагчдад тавьдаг стандарт хэмжээ нь гадаадын хувийн хөрөнгө оруулагчдын Австрали Улс дахь хөгжингүй худалдааны нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулахад тогтоосон 15-275 сая австрали доллар байдаг. Мөн газар эзэмших, ашиглахтай холбоотойгоор тухайн мөнгөн дүнгийн хэмжээ өсдөг байна.

Тухайлбал, тус улсын хөдөө аж ахуйн салбарт хөрөнгө оруулах босго нь 15 сая австрали доллар байна. Хэрэв чөлөөт худалдааны гишүүн орны бизнес эрхлэгч бол хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээний шалгуураас дээгүүр хөрөнгө оруулдаг.

Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс: ХБНГУ-д хувиараа бизнес эрхлэх (self-employment), хөрөнгө оруулалт хийхэд хамгийн доод хэмжээг заагаагүй хэдий ч албан бус мэдээллээр тухайн ААН-ийн хөрөнгө оруулалтын хэмжээ нь 360,000 евро байх ба дараах шаардлагыг хангасан байна: 1) тус улсад хийх бизнесийн зорилгоо тодорхойлсон байх, бизнесийн төлөвлөгөө гаргасан байх, эрсдэлийн үнэлгээ хийсэн байх; 2) тухайн бизнес нь тус улсын эдийн засгийн сонирхолд нийцсэн байх, муж улсын хэрэгцээ шаардлагыг хангасан байх; 3) тухай ААН-ийн ажилчдын тоо хамгийн багадаа 5 байх зэрэг болно.

Канад Улс: Тус улсад хөрөнгө оруулалтын хуулийн хэрэгжилтийг Канадын Улсын инновац, шинжлэх ухаан, эдийн засгийн хөгжлийн газар хариуцдаг байна. Мөн Захиргааны зөвлөл нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах, хяналт, шалгалт хийх байгууллагуудтай хамтран ажиллах, хуулийн хэрэгжилтийг хангах зэрэг чиг үүрэгтэй.¹¹⁸ Харин Соёлын салбартай холбоотой хөрөнгө оруулалтыг Канадын өвийн хэлтэс хариуцдаг байна.

¹¹⁸ Канад Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн 35-р зүйл.

Канад Улсын Инновац, шинжлэх ухаан, эдийн засгийн хөгжлийн сайд Үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй хөрөнгө оруулалтыг Захиргааны зөвлөлд шилжүүлж хяналт, шалгалт хийх үүрэг хүлээнэ. Хяналт, шалгалт хийсний дараагаар Үндэсний аюулгүй байдалд хохирол учруулах магадлалтай тохиолдолд хөрөнгө оруулалтыг татгалзах, эсхүл заасан нөхцөл, болзлыг хэрэгжүүлэх шаардлага тавих эрхтэй.

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс: Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад зориулсан оршин суух D-8 визийг олгодог. Тус визийг Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуульд заасан шаардлага хангасан ГХО-тай компанийн удирдлага, үйлдвэрлэл, технологи болон техникийн өндөр ур чадвартай мэргэжилтнүүд, үйлдвэрлэлийн болон оюуны өмчийн эрх эзэмшигчдэд олгодог.

Хөрөнгө оруулагчийн D-8 визтэй гадаадын иргэдийг дагалдан яваа гэр бүлийн гишүүд хөрөнгө оруулагчийн виз, оршин суух хугацаатай ижил байна.

Нидерландын Хаант Улс: Тус улсад оруулсан хөрөнгө оруулалт нь Нидерландын эдийн засагт нэмүү өртөг бүтээж байх ёстой гэж үздэг. Аливаа хөрөнгө оруулалт нь дараах 3 шалгуурын 2-ыг хангаж буй тохиолдолд нэмүү өртөг бүтээж байна гэж үзнэ. Үүнд: 1) 5 жилийн дотор 10-аас доошгүй ажлын байр бий болгох; 2) Нидерланд Улсын компанийн шинэлэг байдлыг нэмэгдүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан байх. Үүнийг патент нэвтрүүлэх, технологийн болон технологийн бус шинэлэг зүйлд хөрөнгө оруулалт хийх, эсхүл шилдэг салбарт хамаарах компанид хөрөнгө оруулах зэргээр нотолж болно; 3) Тодорхой мэдлэг, сүлжээ, үйлчлүүлэгчид, хөрөнгө оруулагчийн идэвхтэй оролцоо гэх мэт өөр нэг санхүүгийн бус нэмүү өртөгтэй байх зэрэг болно.

Норвегийн Хаант Улс: Тус улсын хууль тогтоомжоор гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтыг тухайлан ялгагдаггүй бөгөөд хөрөнгө оруулалтад зарим нэг хязгаарлалт тогтоосон байдаг боловч тэдгээр нь гадаадын шууд хөрөнгө оруулагч нарт тусгайлан чиглэдэггүйгээрээ онцлогтой байна. Гадаад, дотоодын иргэний харьяалал харгалзахгүйгээр тодорхой салбарын хөрөнгө оруулалтад ерөнхий хязгаарлалт буюу концессын шаардлага тавьдаг. Цаашлаад үндэсний аюулгүй байдлын эрх ашиг, өрсөлдөөний хуулийн зохицуулалтаас шалтгаалсан нарийвчилсан хязгаарлалтууд ч бий. Жишээлбэл: Аж үйлдвэрийн хамгийн чухал салбар болох газрын тос, байгалийн хийн салбарт Норвеги Улсын газрын тосны лиценз эзэмшигч хуулийн этгээдийн ногдол хувь, хувьцааг худалдан авахад зөвхөн тус улсын Засгийн газрын зөвшөөрлөөр хийгддэг боловч энэ шаардлага нь гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтад тусгайлан чиглэгддэггүй, дотоодын худалдан авагчдад мөн адил хамаардаг. Мөн

түүнчлэн загас агнуурын хөлөг онгоц эсхүл далайн хөлөг онгоц эзэмшдэг компанийн ногдол хувь, хувьцааг зөвхөн Норвеги Улсын иргэн болон Норвеги иргэдийн өмчлөлийн ААН худалдан авах эрхтэй байдаг зэрэг хязгаарлалтууд буй.

Норвеги Улсад гадаадын хөрөнгө оруулагчид газрыг оролцуулаад үл хөдлөх хөрөнгө эзэмшиж болно. Гэсэн хэдий ч тодорхой төрлийн үл хөдлөх хөрөнгийн өмчлөлийг хязгаарласан байдаг. Ой мод, уурхай, тариалангийн газар, хүрхрээ эзэмших, ашиглах эрхийг зөвхөн концессоор л авах боломжтой. Түрээсийн гэрээ нь 10 жилээс хэтрэхгүй бол гадаадын компаниудад арилжааны байгууламж, оффисын байр зэрэг үл хөдлөх хөрөнгө түрээслэхэд концессын хөнгөлөлт үзүүлэхгүй.

(Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 1-ээс харна уу.)

Хүснэгт 1. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын зарим асуудлаарх харьцуулсан хүснэгт

	Австрали	Герман	Канад	Өмнөд Солонгос	Нидерланд	Норвеги
Эрх зүйн орчин	-Үндсэн хууль; -Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль; -Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тухай хууль; -Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай журам.	-Гадаадын худалдаа, төлбөр, тооцооны тухай хууль; -Гадаадын худалдаа, төлбөр, тооцооны журам.	-Канад Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль.	-Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хууль.	-Хөрөнгө оруулалт, хуулийн этгээдийн нэгдэл, худалдан авалтын тухай хууль (Vifo Act).	Гадаадын хөрөнгө оруулалтын бие даасан, тусгай хууль байдаггүй. -Үндэсний аюулгүй байдлын тухай хуулийн 10 дугаар бүлэг (Өмчлөлийн хяналт); -Өрсөлдөөний тухай хууль.
Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага	Нээлттэй бодлого баримталдаг ч Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулиараа тусгай шалгуур, хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ (15-275 сая австрали доллар) тогтоож, зохих зөвшөөрөл шаарддаг.	Гадаад улсаас тус улсад хувиараа бизнес эрхлэх, хөрөнгө оруулалт хийх доод хэмжээг заагаагүй ч тухайн ААН-ийн хөрөнгө оруулалтын жишиг хэмжээ нь 360,000 евро байдаг бөгөөд дараах шаардлагыг хангана:	Хөрөнгө оруулалтыг хэмжээ 100,000-аас 350,000 канад долларын (CAD) хооронд хэлбэлзэнэ. Тавигдах шаардлага: -нарийвчилсан бизнес төлөвлөгөөтэй байх; -бизнесийн туршлага, ур чадвартай байх; -Канад Улсад бизнес эрхлэх чин хүсэлтэй байх;	Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт гэж хөрөнгө оруулалтын хэмжээ 100 сая вон ба түүнээс дээш, ГХО-ын харьцаа 10 хувь ба түүнээс дээш бол гадаадын иргэн БНСУ-д тусгай зохицуулалтаас бусад тохиолдолд хязгаарлалтгүй бизнес эрхлэх боломжтой.	Нидерланд Улс нь хөрөнгө оруулах зохих шаардлагуудыг тавих бөгөөд, чухал үйлчилгээ үзүүлэгч болон эмзэг технологитой компаниудад хөрөнгө оруулахад маш хатуу хяналт тавина.	Ерөнхийдөө Норвеги Улсын хөрөнгө оруулалтын дэглэм нь гадаадын болон дотоодын хөрөнгө оруулагчдад адил тэгш хандах зарчимд суурилдаг, нээлттэй, чөлөөт (liberal) тогтолцоотой тул ГХО-д тусгай зөвшөөрөл шаарддаггүй.

Австрали	Герман	Канад	Өмнөд Солонгос	Нидерланд	Норвеги
<p>Үндэсний аюулгүй байдалд харшлах салбарт хөрөнгө оруулалтын тусгай журам шалгуур мөрдөнө. Стратегийн үйлдвэрлэл, газар, харилцаа холбоо, хэвлэл мэдээлэл, уул уурхайн хайгуул, цөмийн энергийн салбарт хөрөнгө оруулалтын хэмжээ болон бусад босго тогтоосон.</p>	<p>-тус улсад хийх бизнесийн зорилгоо тодорхойлсон байх, бизнесийн төлөвлөгөө гаргасан байх, эрсдэлийн үнэлгээ хийсэн байх; -тухайн бизнес нь тус улсын эдийн засгийн сонирхолд нийцсэн байх, муж улсын хэрэгцээ шаардлагыг хангасан байх; -тухай ААН-ийн ажилчдын тоо хамгийн багадаа 5 байх.</p>	<p>-хөрөнгө оруулагчдад виз олгох цагаачлалын хөтөлбөрийн шалгуурыг хангасан байх. Канад Улсын Захиргааны зөвлөл нь үндэсний аюулгүй байдалтай холбоотойгоор ГХО-ыг хянана.</p>	<p>Хөрөнгө оруулалтын төрөлд дотоодын компанийн хувьцааг худалдан авах, гадаад дахь толгой компаниас 5 ба түүнээс дээш жилийн хугацаатай урт хугацаатай зээл авах, шинжлэх ухаан, технологийн чиглэлээр ашгийн бус корпорациудад хөрөнгө оруулах зэрэг багтана.</p>	<p>Оруулсан хөрөнгө оруулалт нь Нидерланд Улсын эдийн засагт нэмүү өртөгтэй байх. Хөрөнгө оруулалт нь дараах 3 шалгуурын 2-ыг хангасан тохиолдолд нэмүү өртөгтэй гэж үзнэ: 1.5 жилийн дотор 10-аас доошгүй ажлын байр бий болгох. 2.Нидерланд Улсын компанийн шинэлэг байдлыг нэмэгдүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан байх. 3.Санхүүгийн бус нэмүү өртөгтэй байх.</p>	<p>Тус улсад гадаад, дотоодын харьяалал харгалзахгүйгээр тодорхой салбарын хөрөнгө оруулалтад ерөнхий хязгаарлалт буюу концессын шаардлага тавьдаг. Цаашлаад үндэсний аюулгүй байдлын эрх ашиг, өрсөлдөөний хуулийн зохицуулалтаас шалтгаалсан зарим салбарт нарийвчилсан хязгаарлалт байдаг.</p>

	Австрали	Герман	Канад	Өмнөд Солонгос	Нидерланд	Норвеги
Газар эзэмших, ашиглах	Тодорхой хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ тавьж газрыг ашиглах, эзэмших эрхийн зөвшөөрлийг холбогдох төрийн байгууллагаас олгодог. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсад газар эзэмших, ашиглах тохиолдолд мөн тодорхой хуулийн шалгуур, хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ (330 саяас - 1 тэрбум 427 сая австрали доллар) тавьсан байдаг.	Гадаадын иргэн, хөрөнгө оруулагч тус улсад газар эзэмшихэд хатуу хязгаарлалт тавьдаггүй, харьцангуй нээлттэй бодлого баримталдаг.	Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсын нутаг дэвсгэрийг 20 хүртэлх жилээр, 20 хүртэлх акр (асге) хэмжээтэй 2 хүртэлх газрыг түрээслүүлнэ.	БНСУ-д гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсын иргэдтэй адил ялгаварлалгүйгээр үл хөдлөх хөрөнгө худалдан авч болно. Цогцолбор хэлбэрийн ГХО-ын бүс нь зөвхөн гадаадын хөрөнгө оруулагч компаниудад тусгайлан түрээслэх, шилжүүлэхэд зориулагдсан бүс юм. Түрээсийн хугацаа 50 жил байх ба 10 жил тутамд сунгах гэрээ байгуулах ёстой. Энэ бүс рүү шилжиж буй компаниудад хөрөнгө оруулалтаас хамааран түрээсийн хөнгөлөлт, татварын хөнгөлөлт үзүүлдэг.	Гадаадын иргэдэд Нидерланд Улсад үл хөдлөх хөрөнгө худалдаж авах аливаа хязгаарлалт байхгүй.	Норвеги Улсад гадаадын хөрөнгө оруулагчид үл хөдлөх хөрөнгө (газар) эзэмшиж болно. Гэсэн хэдий ч тодорхой төрлийн үл хөдлөх хөрөнгийн өмчлөлийг хязгаарласан байдаг. Ой мод, уурхай, тариалангийн газар, хүрхрээ эзэмших, ашиглах эрхийг зөвхөн концессоор л авах боломжтой. Түрээсийн гэрээ нь 10 жилээс хэтрэхгүй бол гадаадын компаниудад арилжааны байгууламж, оффисын байр зэрэг үл хөдлөх хөрөнгө түрээслэхэд концессын хөнгөлөлт үзүүлэхгүй.

	Австрали	Герман	Канад	Өмнөд Солонгос	Нидерланд	Норвеги
Гадаадын хөрөнгө оруулагч, түүний гэр бүлд визийн хөнгөлөлт үзүүлэх журам	<p>-Хамгийн багадаа 750.000 австрали долларын хөрөнгийн эргэлттэй, 1.25 сая австрали долларын хөрөнгөө нотолсон бол тус улсад нэг жил оршин суух виз олгоно;</p> <p>-Австрали Улсын удирддаг хөрөнгө оруулалтын санд 2.5 сая австрали долларыг түр визний хүчинтэй байх хугацаанд төлсөн бол оршин суух эрхийг 2 жилээр сунгана; -эдийн засгийн тэргүүлэх салбарт хөрөнгө оруулалт хийсэн, эрдэм шинжилгээ судалгаа, инновац хөгжүүлэх салбарт ажиллах мэргэжилтэнд байнга оршин суух виз олгоно.</p>	<p>ХБНГУ-д хөрөнгө оруулалт хийх, хөрөнгө оруулалтын виз авснаас хойш 3 жилийн дараа байнгын оршин суух, 8 жилийн дараа тус улсын иргэн болох эрхтэй.</p> <p>Виз мэдүүлэгч нь дараах шаардлагыг хангасан байна: -18 насанд хүрсэн байх; -ял шийтгэл хүлээж байгаагүй; -бизнесийн салбарт ажилласан туршлагатай байх; -өөрийн хөрөнгө, эсхүл зээлийн амлалт гаргаж хөрөнгө оруулалтын сангаа баталгаажуулсан байх.</p>	<p>Холооны болон мужийн хөрөнгө оруулалтын цагаачлалын хөтөлбөрөөр дамжуулан байнгын оршин суух, иргэншил авах боломжийг гадаадын хөрөнгө оруулагч болон түүний гэр бүлд олгодог.</p> <p>Хөрөнгө оруулагчид байнгын оршин суух эрхтэй 3 жил амьдарсны дараагаар иргэншил авах боломж бүрддэг. Иргэншил хүсэгч нь англи, эсхүл франц хэлний мэдлэгтэй байх бөгөөд гэмт хэргийн бүртгэлгүй байх шаардлагатай.</p>	<p>Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад зориулсан оршин суух D-8 визийг олгодог. Тус визийг ГХО-ыг дэмжих тухай хуульд заасан шаардлага хангасан ГХО-тай компанийн удирдлага, үйлдвэрлэл, технологи болон техникийн өндөр ур чадвартай мэргэжилтнүүд, үйлдвэрлэлийн болон оюуны өмчийн эрх эзэмшигчдэд олгодог.</p> <p>Хөрөнгө оруулагчийн D-8 визтэй гадаадын иргэдийг дагалдан яваа гэр бүлийн гишүүд хөрөнгө оруулагчийн виза, оршин суух хугацаатай ижил байна.</p>	<p>Энэ хөтөлбөр нь 3 жилийн хугацаатай, ажиллах эрхтэй түр оршин суух зөвшөөрлийг гадаадын хөрөнгө оруулагч болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн гэр бүлийн гишүүдэд олгоно.</p> <p>Тус улсад 5 жил амьдарсан бол Нидерланд Улсын байнгын оршин суугч болох, эсхүл тус улсын паспорт авах боломжтой.</p>	<p>Тус улсад хөрөнгө оруулагчийн виз, иргэншөлөөр хөрөнгө оруулагчид гадаадын иргэд, түүний гэр бүлийн гишүүд нь дараах үндсэн нөхцөлийг хангахыг шаарддаг: -18 насанд хүрсэн байх; -гэмт хэрэг үйлдээгүй байх; -100,000 евро ба түүнээс дээш хэмжээний хөрөнгө оруулалт хийсэн байх; -шаардлага хангасан бизнест хөрөнгө оруулалт хийж, ажлын байр бий болгосон байх.</p>

	Австрали	Герман	Канад	Өмнөд Солонгос	Нидерланд	Норвеги
Хөрөнгө оруулагчид олгох бусад төрлийн урамшуулал	Татварын хөнгөлөлт: Засгийн газар нь “Гадаад улсын Засгийн газрын хөрөнгө оруулагч” гэж ангилгдсан ААН-ийг тодорхой хөрөнгө оруулалтыг татвараас чөлөөлдөг. Энэ нь гадаадын засгийн газрын хөрөнгө оруулагчид нь тухайн ААН-ийн хөрөнгө оруулалт, эсхүл үйл ажиллагааны шийдвэр болон ААН-ийн үндсэн хөрөнгөд нөлөөлөл, хяналт байхгүй тохиолдолд хэрэгжинэ.	Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани (GmbH), эсхүл хувьцаат компани нь ХБНГУ-д төвтэй, эсхүл гүйцэтгэгч зөвлөлтэй бол олон улсад үйл ажиллагаа эрхэлж олсон орлогоос аж ахуйн нэгжийн татварыг төлөх үүрэгтэй. Харин олон улсад үйл ажиллагааг эрхэлж олсон ногдол ашгийг татвараас чөлөөлөх, өөр улсад татвараа төлсөн тохиолдолд ХБНГУ-д төлсөн татвараас нөхөх боломжтой. ХБНГУ-д байрладаггүй, эсхүл гүйцэтгэгч зөвлөлтэй тохиолдолд зөвхөн тус улсад олсон орлогоос аж ахуйн нэгжийн албан татварыг төлнө.	Иргэншил авсан тохиолдолд дэлхийн 197 орон руу чөлөөтэй зорьчих боломжтой -Судалгаа, хөгжүүлэлтийн үйл ажиллагаа эрхэлдэг компаниудыг 15%-ийн буцаан олгодоггүй татварын хөнгөлөлт эдэлнэ; -Хорт бодис ялгаруулдаггүй технологи үйлдвэрлэгчдийн татварын хэмжээг 50 хувиар бууруулна; -угааг бууруулах технологи, зай хураагуур зэрэг хөрөнгө оруулалтад 30 хүртэлх хувийн татварын хөнгөлөлт үзүүлнэ.	Тус улс гадаадын хөрөнгө оруулагчдад татварын болон түрээсийн хөнгөлөлт, байршлын дэмжлэг болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлдэг.	ГХО-ыг дэмжих хөтөлбөрт хамрагдсанаар гадаадын хөрөнгө оруулагч болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн гэр бүлийн гишүүд нь Европын Холбооны орнуудад визгүй зорчих эрхтэй болно. Цаашилбал, Нидерланд Улсын паспорттой болсноор дэлхийн 125 оронд визгүй зорчих эрхтэй болдог.	Тус улсад хөрөнгө оруулалтын урамшуулал нь татварын болон татварын бус хэлбэртэй. Татварын урамшуулал нь ерөнхий болон тодорхой тэргүүлэх салбарт чиглэсэн байдаг. Мөн хөрөнгө оруулагч нарт бизнес, санхүү, батлан даалтын зэрэг бусад дэмжих үйлчилгээ үзүүлдэг төрийн болон төрийн өмчит байгууллагууд байдаг байна.

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

**ГАДААДЫН ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТЫН ЗАРИМ
АСУУДЛААРХ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

1. АВСТРАЛИЙН ХОЛБООНЫ УЛС

Эрх зүйн орчин

Австралийн Холбооны Улс (Австрали Улс) нь Үндсэн хууль болон Хөрөнгө оруулалтын тухай хуулиараа гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагчид тэгш эрхтэй байх зарчмыг хуульчилсан байна. Үндэсний аюулгүй байдалд харшлахгүй, хуулиар хориглоогүй бизнесийн салбарт гадаадын хөрөнгө оруулагч, аж ахуйн нэгжийг дэмжих бодлого барьдаг. Үндэсний болон стратегийн үйлдвэрлэлийг орлох, газар эзэмших, харилцаа холбоо, хэвлэл мэдээллийн болон уул уурхайн хайгуул, цөмийн энергийн зэрэг салбаруудад гадаадын хөрөнгө оруулалт (ГХО)-д тодорхой шалгуур тавьж, үндэсний аюулгүй байдлын хууль, дүрэм журмыг даган мөрдөнө.

Австрали Улс нь хөрөнгө оруулалтынхаа эрх зүйн орчныг зургаан өөрчлөлтийн хүрээнд шинэчилжээ. Үүнд:

1. үндэсний аюулгүй байдлыг хамгаалах;
2. тогтвортой хөрөнгө оруулалтыг дэмжих;
3. хууль дүрмийг хэрэгжүүлж мөрдүүлэх, хариуцлагыг нэмэгдүүлэх;
4. хяналт үнэлгээний тогтолцооны нэгдмэл байдлыг хангах;
5. мэдээлэл цуглуулах, хуваалцах, солилцох үйл ажиллагааг хялбарчлах;
6. хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ тогтоох;
7. хураамжийн тогтолцоог боловсронгуй болгох (илүү шударга, хялбар байх).

Австрали Улсад ГХО-ыг дараах хууль тогтоомжуудаар зохицуулж байна.¹¹⁹ Үүнд:

- Үндсэн хууль (Commonwealth of Australia Constitution Act);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль (Foreign Acquisitions and Takeovers Act, 1975);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хураамжийн тухай хууль (Foreign Acquisitions and Takeovers Fees Impositions Act, 2015);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай журам (Foreign Acquisitions and Takeovers Regulation, 2015).¹²⁰

¹¹⁹ <https://foreigninvestment.gov.au/compliance/fi-laws>

¹²⁰ <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2017/08/foreign-investment-regulation-in-australia.pdf>

Австрали Улсын Үндсэн хуулийн¹²¹ 51 дүгээр зүйлд гадаад болон муж улсуудтай худалдаа хийх, татварыг алагчлалгүй тогтоох, бараа бүтээгдэхүүний экспортод урамшуулал тэгш олгохоор тусгасан байна. Австрали Улс нь ГХО-ыг эдийн засгийнхаа салшгүй хэсэг гэж үзэх ба дотоодын хуримтлалыг ГХО-аар нэмэгдүүлдэг байна. Шинэ үйлдвэр барьж байгуулах, дэд бүтэц болон бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, шинэ ажлын байр бий болгох замаар эдийн засгийн чадавхыг нэмэгдүүлдэг.

Хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Австрали Улсын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн дагуу үнэт цаас, хөрөнгө, Австралийн Улсад газар эзэмших, эсхүл тус улсын корпорац, хөрөнгө оруулалтын сан болон бусад бизнест хөрөнгө оруулах тохиолдолд **чухал ач холбогдол** бүхий үйл ажиллагаанд хамааруулдаг.¹²² Дараах чухал ач холбогдол бүхий үйл ажиллагаа нь хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээг давсан тохиолдолд холбогдох төрийн байгууллагад **мэдэгдвэл зохих үйл ажиллагаа** байдаг.¹²³ Үүнд:

- аж ахуйн нэгж (ААН) болон хөдөө аж ахуйн бизнест шууд хувь эзэмших;
- ААН-ийн хувьцааны дийлэнх хувь эзэмших;
- газар ашиглах, эзэмших.

Аливаа хөрөнгө оруулалтын үндэсний ашиг сонирхлын болон үндэсний аюулгүй байдлын сорилыг хийдэг.

Үндэсний ашиг сонирхлын сорилыг тодорхой хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ (monetary threshold)-г давсан хөрөнгө оруулалтад хийх ба **үндэсний ашиг сонирхлын сорилд** дараах хүчин зүйлсийг багтаана. Үүнд:

- үндэсний аюулгүй байдал;
- өрсөлдөөн;
- Австрали Улсын Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй бусад бодлого шийдвэрт нөлөөлөх нөлөө (тухайлбал, татварын орлого болон байгаль орчинд);
- эдийн засаг, нийгэмд үзүүлэх нөлөө;
- хөрөнгө оруулагчийн мэдээлэл.

Тодорхой хөрөнгө оруулалтын хэмжээг даваагүй хэр нь үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй хөрөнгө оруулалтыг үндэсний аюулгүй байдлын сорилоор үнэлнэ.

¹²¹ https://www.constituteproject.org/constitution/Australia_1985

¹²² <https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/key-concepts#screening>

¹²³ <https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/key-concepts#screening>

Хөрөнгө оруулалтын хэмжээ

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээг хувь хүн болон компани, мөн гадаад улсын төрийн өмчит компани гэсэн шалгуураар тогтоосон.¹²⁴ Гадаадын хөрөнгө оруулагчид бизнесийн төрөл, үйл ажиллагааны чиглэлээр хуулийн тодорхой шалгуурыг давсан тохиолдолд цахимаар хүсэлтээ гаргах боломжтой.¹²⁵ Хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ нь хөрөнгө оруулагч нь хэн болох, аль улсаас гаралтай зэрэг хүчин зүйлсээс хамаарах хэдий ч ихэнх хөрөнгө оруулагчдад тавигдах стандарт доод хэмжээ нь гадаадын хувийн хөрөнгө оруулагчдын Австрали Улс дахь хөгжингүй худалдааны нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулахад тогтоосон 275 сая австрали доллар байдаг. Мөн газар эзэмших, ашиглахтай холбоотойгоор тухайн хөрөнгө оруулалтын дүнгийн хэмжээ өсдөг байна.

Тухайлбал, тус улсын хөдөө аж ахуйн салбарт хөрөнгө оруулах босго нь 15 сая австрали доллар байна. Хэрэв чөлөөт худалдааны гишүүн орны бизнес эрхлэгч бол хөрөнгө оруулалтын хэмжээний шалгуураас дээгүүр хөрөнгө оруулдаг.

Газар эзэмших, ашиглах¹²⁶

Австрали Улсад газрын харилцааг зохицуулах холбооны эрх зүйн зохицуулалт, тогтолцоо байхгүй, муж улсууд нь өөрийн хуулиар зохицуулдаг. Абориген болон Торресийн хоолойн арлын уугуул иргэд нь газрыг давуу эрхтэйгээр эзэмших, ашиглах, өмчлөх эрхтэй. Австрали Улсын Уугуул нутаг дэвсгэрийн тухай хуулиар (1994 онд батлагдсан¹²⁷) уугуул иргэдийн газрын харилцааг зохицуулах, байгалийн баялаг, газрын үр шимийг тэгш хүртэх харилцааг зохицуулдаг.

Газрын доорх баялаг, ашигт малтмал, газрын тосны ордын нөөц ашиглах, олборлох эрх нь уугуул иргэдэд хамаарахгүй. Сул хоосон газар, агаар, ус, газрын гүний орон зай, улсын ой, цэцэрлэгт хүрээлэн, нийтийн хэрэгцээний газар болон бэлчээр, далайн эргийн наран шарлагын газар зэрэг нь төрийн буюу нийтийн өмч байна.¹²⁸

Австрали Улсад газрыг гадаадын хөрөнгө оруулагчдад эзэмшүүлэх, ашиглуулах эрх зүйн боломж байдаг. Газрыг хөдөө аж ахуйн, уул уурхайн, үйлдвэрлэлийн болон орон сууцны зориулалттай газар гэж ангилдаг.

¹²⁴ https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/monetary-thresholds#_ftnref6

¹²⁵ <https://www.ato.gov.au/online-services/foreign-investors/online-services-for-foreign-investors>

¹²⁶ The monetary thresholds are outlined at www.foreigninvestment.gov.au.

¹²⁷ Уугуул нутаг дэвсгэрийн тухай хууль, Native Title Act 1994

¹²⁸ Австралийн Үндэсний газрын эрхтэй холбоотой тайлангууд. Native Title Reports (1994-2012) and Social Justice Reports (2013) on the Australian Human Rights Commission website for more information. A

Тодорхой хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ тавьж газрыг ашиглах, эзэмших эрхийн зөвшөөрлийг холбогдох төрийн байгууллагаас олгодог. Орон сууцны зориулалттай газрыг өмчлөх эрхийг тухайн орон сууцны хороололд оруулсан хөрөнгө оруулалт нь Австрали Улсад орон сууцны асуудлыг шийдвэрлэхэд хувь нэмэр оруулсан байх шаардлага тавина.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсад газар эзэмших, ашиглах тохиолдолд мөн тодорхой хуулийн шалгуур, хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ тавьсан байдаг.¹²⁹ Гадаадын хөрөнгө оруулагч иргэдэд тавих доод хэмжээ нь 330 саяас - 1 тэрбум 427 сая австрали доллар байна.

Гадаад улсын Засгийн газрын хөрөнгө оруулагчид газрын үнэ цэнээс үл хамаарч арилжааны зориулалттай газарт тусгай зөвшөөрөл авах ба аж ахуйн зориулалтаар ашиглах газрын хувьд тодорхой хугацаатай байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид уул уурхайн салбарт бизнес эрхлэх бол газар ашиглах, үл хөдлөх хөрөнгө барихын өмнө тусгай зөвшөөрөл авна. Чөлөөт худалдааны гэрээнд нэгдсэн улс орнуудын хөрөнгө оруулагчдын хувьд хөрөнгө оруулалтын доод хэмжээ, татвар, хөрөнгө эзэмших шалгуур өөр байдаг.¹³⁰ Хөрөнгө оруулагчийн хувьд уул уурхайн хайгуул, олборлолтын компанийн нийт хувьцааны 10 хувиас дээш хувьцаа эзэмшигч бол Сангийн яам, холбогдох байгууллагад заавал мэдэгдэх үүрэгтэй.

Визийн хөнгөлөлт

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад түр болон байнга оршин суух буюу “алтан виз”-ийг санал болгодог. Мөн тэдний гэр бүлийн гишүүдэд нь түр оршин суух болон, олон удаа зорчих визний хөнгөлөлт үзүүлдэг. Тухайлбал:

- бизнесийн үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулж байгаа, дор хаяж 750.000 австрали долларын хөрөнгийн эргэлттэй, 1.25 сая австрали долларын хөрөнгөө нотолсон бол тус улсад нэг жил оршин суух виз олгоно;
- Австрали Улсын удирддаг хөрөнгө оруулалтын санд 2.5 сая австрали долларыг түр визний хүчинтэй байх хугацаанд төлсөн бол оршин суух эрхийг 2 жилээр сунгана;
- эдийн засгийн тэргүүлэх салбарт хөрөнгө оруулалт хийсэн, эрдэм шинжилгээ судалгаа, инновац хөгжүүлэх дор дурдсан салбарт ажиллах мэргэжилтэнд байнга оршин суух виз олгоно:

¹²⁹<https://foreigninvestment.gov.au/sites/foreigninvestment.gov.au/files/2023-12/guidance-note-4-commercial-land-january-2024.pdf>

¹³⁰<https://foreigninvestment.gov.au/sites/foreigninvestment.gov.au/files/2023-12/guidance-note-4-commercial-land-january-2024.pdf>

- байгалийн нөөц, эрчим хүч, уул уурхайн технологи;
- хөдөө аж ахуйн технологи;
- батлан хамгаалах, сансар судлал, дэвшилтэт технологи;
- санхүүгийн үйлчилгээ ба технологи;
- эрүүл мэндийн салбар ба эмнэлгийн технологи;
- дэд бүтэц, аялал жуулчлал;
- боловсрол;
- кибер аюулгүй байдал;
- квантын мэдээлэл, дэвшилтэт дижитал технологи, мэдээллийн шинжлэх ухаан, мэдээлэл харилцаа холбооны технологи.

Австрали Улсын муж улсын Засгийн газраас 2 жил оршин суух эрхийг олгодог.

Татварын хөнгөлөлт

Тус улсын Засгийн газар нь “Гадаад улсын Засгийн газрын хөрөнгө оруулагч” гэж ангилагдсан ААН-ийг тодорхой хөрөнгө оруулалтыг татвараас чөлөөлдөг. Энэ чөлөөлөлт нь гадаадын засгийн газрын хөрөнгө оруулагчид нь тухайн ААН-ийн хөрөнгө оруулалт, эсхүл үйл ажиллагааны шийдвэр болон ААН-ийн үндсэн хөрөнгөд нөлөөлөл, хяналт байхгүй тохиолдолд хэрэгжинэ.

2.ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС

Эрх зүйн орчин

Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс (ХБНГУ) нь ГХО-аараа Европын холбооны төв болж байдаг. Учир нь тус улсын тогтвортой хууль, эрх зүйн орчин, ур чадвартай хүний нөөц, хөгжсөн дэд бүтцээрээ хөрөнгө оруулагчдыг байнга татаж байдаг бөгөөд ГХО-д либерал бодлого баримталдаг.

Тус улсад ГХО, түүнд тавих хяналтыг Гадаад худалдаа, төлбөр, тооцооны тухай хууль¹³¹, Гадаад худалдаа, төлбөр, тооцооны журам¹³² гэх гол хоёр хууль, тогтоомжоор зохицуулдаг. Энэхүү хууль, журмаар ХБНГУ-ын үндэсний аюулгүй байдлын ашиг сонирхлыг хамгаалах, олон нийтийн хэв журмыг хамгаалах, түүнчлэн, тус улсын төр, төрийн байгууллагуудын үйл ажиллагааг болон аюулгүй байдлыг хамгаалахад илүү чиглэсэн байна. Харин ХБНГУ-д бизнес эрхлэх, оршин суух асуудлыг Холбооны нутаг дэвсгэрт гадаадын иргэн оршин суух, эдийн засгийн үйл ажиллагаа

¹³¹ Foreign Trade and Payments Act. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_awg/englisch_awg.html

¹³² Foreign Trade and Payments Ordinance. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aww/print_englisch_aww.html

явуулах тухай хуулиар¹³³, мөн бизнесийн харилцааг дор дурдсан хуулиар зохицуулдаг. Үүнд:

- Иргэний хууль;
- Худалдааны хууль;
- Хязгаарлагдмал хувьцаат компанийн тухай болон хувьцаат компанийн тухай хууль;
- Шударга бус өрсөлдөөний тухай хууль.

Хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Гадаад улсаас ХБНГУ-д хувиараа бизнес эрхлэх (self-employment), хөрөнгө оруулалт хийх доод хэмжээг хуулиар тогтоогоогүй ч тухайн ААН-ийн хөрөнгө оруулалтын жишиг хэмжээ нь 360,000 евро байдаг бөгөөд дараах шаардлагыг хангасан байна. Үүнд:

- тус улсад хийх бизнесийн зорилгоо тодорхойлсон байх, бизнесийн төлөвлөгөө гаргасан байх, эрсдэлийн үнэлгээ хийсэн байх;
- тухайн бизнес нь тус улсын эдийн засгийн сонирхолд нийцсэн байх, муж улсын хэрэгцээ шаардлагыг хангасан байх;
- тухай ААН-ийн ажилчдын тоо хамгийн багадаа 5 байх.

Газар эзэмших, ашиглах

ХБНГУ нь өөрийн улсын иргэдэд хөдөө аж ахуйн чиглэлээр ашиглаж байгаа эд хөрөнгө, газар өмчлөх асуудалд тодорхой хязгаарлалтыг Иргэний хууль¹³⁴, Газар эзэмших тухай хуулиар¹³⁵ тавьдаг боловч гадаадын иргэн, хөрөнгө оруулагч тус улсад газар эзэмшихэд хатуу хязгаарлалт тавьдаггүй, харьцангуй нээлттэй бодлого баримталдаг байна.

Визийн хөнгөлөлт

Гадаад улсаас ХБНГУ-д хувиараа бизнес эрхлэх (self-employment), аж ахуй нэгжийн үйл ажиллагаа явуулах зорилгоор виз мэдүүлснээр тус улсад оршин суух эрх олж авах, цаашлаад тус улсын иргэн болох эрх үүсдэг. Бусад улс оронтой харьцуулбал, оршин суух болон иргэн болоход тавигдах шаардлага, цаг хугацааны хувьд шуурхай байдаг. Өөрөөр хэлбэл, ХБНГУ-д хөрөнгө оруулалт хийх, хөрөнгө оруулалтын виз авснаас хойш 3 жилийн дараа байнгын оршин суух, 8 жилийн дараа ХБНГУ-ын иргэн болох эрхтэй.

¹³³ Act on Residence, Economic Activity and Integration of Foreigners in the Federal Territory. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aufenthg/englisch_aufenthg.html

¹³⁴ German Civil Code https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html

¹³⁵ Grundbuchordnung https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html

Гадаад улсаас ХБНГУ-д хувиараа бизнес эрхлэх (self-employment), хөрөнгө оруулалт хийхээр виз мэдүүлэгч нь дараах шаардлагыг хангасан байна. Үүнд:

- 18 насанд хүрсэн байх;
- ял шийтгэл хүлээж байгаагүй;
- бизнесийн салбарт ажилласан туршлагатай байх;
- өөрийн хөрөнгө, эсхүл зээлийн амлалт (loan commitment) гаргаж хөрөнгө оруулалтын сангаа баталгаажуулсан байх.

Гадаад улсаас ХБНГУ-д хувиараа бизнес эрхэлж (self-employment), эсхүл хөрөнгө оруулалт хийснээр гэр бүлийн гишүүд тус улсад оршин суух виз мэдүүлэх эрхтэй. Гэр бүлийн гишүүн гэдэгт дараах хүмүүс хамаарна. Үүнд:

- эхнэр, нөхөр, эсхүл хамтран амьдрагч;
- 18-аас доош насны хүүхэд;
- эрүүл мэндийн болон санхүүгийн хувьд тухайн этгээдээс шууд хамааралтай насанд хүрсэн хүн.

Татварын урамшуулал

ХБНГУ нь ААН-ийн татварын өрсөлдөөнт системийг санал болгодог бөгөөд холбооны хэмжээнд татварын дундаж ачаалал 30-аас доошгүй хувь байдаг.

ХБНГУ-д үйл ажиллагаа эрхэлж, ашиг хүртэж байгаа бүх ААН 15 хувийн орлогын албан татварыг төлөх үүрэгтэй. ААН-ийн орлогын албан татвар ногдуулахдаа дараах байдлаар төлөх ба энэ нь гадаадын хөрөнгө оруулагчдад үзүүлж байгаа татварын урамшууллын нэг хэлбэр юм:

- хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани (GmbH) болон хувьцаат компанийн төв оффис, эсхүл гүйцэтгэх зөвлөл нь ХБНГУ-д байрладаг бөгөөд олон улсад үйл ажиллагаа эрхэлж олсон орлогоос ААН-ийн орлогын албан татварыг ХБНГУ-д төлнө. Харин тухайн ААН нь өөр улсад энэ төрлийн татвар төлсөн тохиолдолд ХБНГУ-д төлөхгүй, чөлөөлөгдөнө;
- хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани (GmbH) болон хувьцаат компанийн төв оффис, эсхүл гүйцэтгэх зөвлөл нь ХБНГУ-д байрладаггүй бол тус улсын нутаг дэвсгэрт олсон орлогоос ААН-ийн орлогын албан татварыг төлнө.

3.КАНАД УЛС

Эрх зүйн орчин

Канад Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль (Investment Canada Act)-ийн зорилго нь ГХО-ыг татах, улмаар эдийн засгийн өсөлтийг нэмэгдүүлэх, шинэ технологийг нэвтрүүлэх, тус улсын иргэдэд ажлын байр бий болгоход оршино.

Энэ хуулийн хэрэгжилтийг Канад Улсын инновац, шинжлэх ухаан, эдийн засгийн хөгжлийн газар (Department of Innovation, Science and Economic Development Canada (ISED)) хариуцдаг. Мөн Захиргааны зөвлөл (Governor-in-Council (GiC)) нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах, хяналт, шалгалт хийх байгууллагуудтай хамтран ажиллах, хуулийн хэрэгжилтийг хангах зэрэг чиг үүрэгтэй.¹³⁶ Харин соёлын салбартай холбоотой хөрөнгө оруулалтыг Канад Улсын өвийн газар хариуцдаг.¹³⁷

Тус улсын Инновац, шинжлэх ухаан, эдийн засгийн хөгжлийн сайд нь үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй хөрөнгө оруулалтыг Захиргааны зөвлөлөөр хяналт, шалгалт хийлгэнэ.¹³⁸ Захиргааны зөвлөлөөс Канад Улсын үндэсний аюулгүй байдалд хохирол учруулах магадлалтай гэж дүгнэлт гаргасан бол тухайн хөрөнгө оруулалтыг татгалзах, эсхүл заасан нөхцөл, болзлыг хэрэгжүүлэх шаардлагыг тавих эрхтэй.

Захиргааны зөвлөл нь үндэсний аюулгүй байдалтай холбоотой дараах хүчин зүйлсийг харгалзан үзнэ:

- Канад Улсын Батлан хамгаалах хүчин чадалд нөлөө үзүүлэх эсэх;
- хөрөнгө оруулалт нь одоо болон ирээдүйд хууль сахиулах үйл ажиллагаанд саад учруулах эсэх;
- зохион байгуулалттай гэмт хэрэг, авлигын хэрэгт холбогдсон гадаадын албан тушаалтнууд зэрэг этгээдүүд оролцсон эсэх;
- хувь хүний дараах нууц мэдээлэл агуулсан эсэх -

- a) эрүүл мэндийн болон генетикийн шинжилгээний үр дүн;
- b) биометрийн мэдээлэл (хурууны хээ);
- c) санхүүгийн мэдээлэл;
- d) газарзүйн байршил;
- e) төрийн албан тушаалтнууд, түүний дотор цэрэг, тагнуулын ажилтнуудын мэдээлэл зэргийг агуулсан хөрөнгө оруулалт нь Канад Улсын үндэсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлөх магадлалтай гэж үздэг байна.¹³⁹

¹³⁶ Канад Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хуулийн 35-р зүйл.

¹³⁷ <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/what-investment-canada-act>

¹³⁸ <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/investment-canada-act/guidelines/guidelines-national-security-review-investments>

¹³⁹ <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/investment-canada-act/guidelines/guidelines-national-security-review-investments> 8

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Канад Улс нь гадаадын хөрөнгө оруулагч нарт таатай нөхцөлийг бүрдүүлэхийн тулд олон төрлийн хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөрийг санал болгодог. Тухайлбал, хөрөнгө оруулалтын цагаачлалын хөтөлбөр нь холбооны болон мужийн гэж ангилагдах бөгөөд эдгээр хөтөлбөр нь хөрөнгө оруулалтыг татахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

Хүснэгт 2. Холбооны болон мужийн хөрөнгө оруулалтын цагаачлалын хөтөлбөрийн харьцуулалт¹⁴⁰

	Холбооны цагаачлалын хөтөлбөрөөр хөрөнгө оруулах	Мужийн цагаачлалын хөтөлбөрөөр хөрөнгө оруулах
Хөрөнгө оруулалтын хэмжээ	250,000-350,000 канад доллар	100,000-350,000 канад доллар Бизнесийн онцлогоос шалтгаалаад үнийн дүн бага байж болно.
Материал бүрдүүлэх хугацаа	1-3 сар	6-8 сар
Байнгын оршин суух хугацаа	2+ жил	2+ жил
Хэрэгжих хөтөлбөрүүдийн нэр	- Канадад үйл ажиллагаа өргөжүүлэх зорилготой хөрөнгө оруулагч нарт зориулсан хөтөлбөр (Intra-Company Transfer (ICT)) - Гарааны бизнес эрхлэгч нарт зориулсан хөтөлбөр (Start-Up Visa Program (SUV)) - Бизнес хөрөнгө оруулах, эсхүл шинэ бизнес эхлүүлэх хүмүүст зориулсан хөтөлбөр (Entrepreneur Visa (C11)) - Бизнес эрхлэгч, хөрөнгө оруулагч нарт ажиллах эрх олгох, улмаар байнгын оршин суух эрх олгох хөтөлбөр (LMIA Work Permit Program)	Канад Улсын муж бүрээс бизнесийн цагаачлалын хөтөлбөрийг өөрийн онцлогт тохируулж санал болгодог. Хөтөлбөр тус бүрд хөрөнгө оруулалтын хэмжээ, тавигдах шаардлага, хөрөнгө оруулалтын чиглэл зэргийг нарийн тусгаж өгдөг.

Харин хөрөнгө оруулагчдад дараах шаардлагыг тавьдаг:

- анхны хөрөнгө оруулалтыг хэмжээ 100,000-аас 350,000 канад долларын (CAD) хооронд хэлбэлзэнэ. Хувийн болон санхүүгийн

¹⁴⁰ <https://sobirovs.com/canada-investor-visa-learn-about-investment-immigration/>

чадамжаас хамааран дээрх дүнгээс өндөр, эсхүл бизнес төлөвлөгөө, зах зээлд нэвтрэх стратеги, бизнесийн онцлогоос хамааран бага байж болно;¹⁴¹

- нарийвчилсан бизнес төлөвлөгөөтэй байх;
- бизнесийн туршлага, ур чадвартай байх;
- Канад Улсад бизнес эрхлэх чин хүсэлтэй байх;
- хөрөнгө оруулагчдад виз олгох цагаачлалын хөтөлбөрийн шалгуурыг хангасан байх зэрэг шаардлагыг тавьдаг байна.

Тус улсад хөрөнгө оруулагч болох дараах 4 арга байдаг:

- шинэ бизнес эхлүүлэх;
- бизнес худалдаж авах;
- идэвхтэй бизнесийн хувьцаа эзэмшигч болох (33 хувь ба түүнээс дээш);
- франчайз эрх худалдах авах.

Хүснэгт 3. Хөрөнгө оруулалтад тавигдах шаардлага, нөхцөл

Хөрөнгө оруулалтын төрөл	Хөрөнгө оруулалтын үнэ	Эрсдэл	Оршин суух өргөдөл бүрдүүлэх хугацаа	Байнгын оршин суух өргөдөл гаргах нөхцөл
Шинэ бизнес эхлүүлэх	\$50,000+	Өндөр	Хамгийн багадаа 12 сар	- 12 сар Үйл ажиллагаа идэвхтэй явуулсан байх; - Оффистой байх; - Хамгийн багадаа 1 Канад ажилтантай.
Бизнес худалдаж авах	\$50,000- \$250,000+	Дунд	Тодорхойгүй	- Хувьцааны 51 хувийг эзэмших; - Хамгийн багадаа 1 Канад ажилтантай.
Идэвхтэй бизнесийн хувьцаа эзэмшигч болох	\$200,000- \$300,000	Дунд	Тодорхойгүй	- Компани нь дор хаяж 12 сар оршин тогтносон; - Үйл ажиллагаа явуулах хангалттай хөрөнгөтэй байх.
Франчайз эрх худалдах авах	\$100,000+	Бага	Тодорхойгүй	- Үйл ажиллагаа тогтвортой. - Хамгийн багадаа 1 Канад ажилтантай.

¹⁴¹ <https://sobirovs.com/business-immigration/business-owner-citizenship/>

Газар эзэмших, ашиглах

Канад Улсын газар эзэмших, ашиглах холбоотой асуудлыг Газар өмчлөлийн тухай журмаар зохицуулдаг байна. Энэхүү журамд зааснаар тус улсын Газар өмчлөлийн алба нь гадаадын хөрөнгө оруулагчид газар эзэмшихтэй холбоотой асуудлуудыг хариуцдаг.

Канад Улс нь гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсын нутаг дэвсгэрийг 20 хүртэлх жилийн хугацаатай түрээслүүлэх бөгөөд түрээсийн гэрээ байгуулагдсанаас хойш 60 хоногийн дотор газар өмчлөх албанд хүсэлт гарган түрээсийн гэрээгээр хугацааг дахин сунгах боломжтой. Мөн гадаадын хөрөнгө оруулагчдад 20 хүртэлх акр (acre) хэмжээтэй 2 хүртэлх газрыг түрээслүүлнэ.¹⁴²

Визийн хөнгөлөлт

Холбооны болон мужийн хөрөнгө оруулалтын цагаачлалын хөтөлбөрөөр дамжуулан байнгын оршин суух, иргэншил авах боломжийг гадаадын хөрөнгө оруулагч болон түүний гэр бүлд олгодог байна.

Хөрөнгө оруулагчид байнгын оршин суух эрхтэй 3 жил амьдарсны дараагаар иргэншил авах боломж бүрддэг. Иргэншил хүсэгч нь англи, эсхүл франц хэлний мэдлэгтэй байх бөгөөд гэмт хэргийн бүртгэлгүй байх шаардлагатай. Мөн Канад Улсын цагаачлалын хуульд зааснаар гадаадын хөрөнгө оруулагчид үл хөдлөх хөрөнгө худалдан авсан тохиолдолд иргэншил олгодоггүй. Харин байнгын оршин суух болон бизнес эхлүүлэхэд дэмжлэг болох байдлаар нөлөөлдөг байна.¹⁴³

Канад Улсад хөрөнгө оруулах, бизнес эрхлэгчээр ажиллах зөвшөөрлийг ойролцоогоор 2-4 сар, байнгын оршин суух зөвшөөрлийг 1-2 жил шаардагдана гэж тодорхойлсон байдаг. Эдгээр хугацаа нь өргөдөл гаргагчийн газарзүйн байршил, өргөдлийн төрөл бизнесийн гүйцэтгэл, бусад баримт бичгээс шалтгаалан дээрх тодорхойлсон хугацаанд өөрчлөлт орох магадлалтай байна.

Хөрөнгө оруулагчид олгох бусад төрлийн урамшуулал

Канад Улсын байнгын оршин суух эрх, иргэншил авсан иргэдэд олон давуу талтай бөгөөд Канад Улсын иргэншил нь эцсийн дүндээ хүчтэй паспортыг санал болгож байдаг. Учир нь дэлхийн 197 орон руу чөлөөтэй зорьчих эрхтэй байдаг нь хамгийн том давуу тал болдог.

¹⁴² <https://kings-printer.alberta.ca/>

¹⁴³ <https://sobirovs.com/canada-investor-visa-learn-about-investment-immigration/>

Байнгын оршин суугч болон иргэншилтэй иргэдэд үнэ төлбөргүй эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний системтэй.

Канад Улсын эдийн засаг нь өндөр хөгжсөн орны хувьд тус улсад үйл ажиллагаагаа өргөжүүлэхээр зорьж буй хөрөнгө оруулагчдад татварын дараах хөнгөлөлтийг үзүүлдэг. Жишээлбэл:

- судалгаа, хөгжүүлэлтийн үйл ажиллагаа эрхэлдэг компаниудыг 15 хувийн буцаан олгогдохгүй татварын хөнгөлөлт эдэлнэ;
- хорт бодис ялгаруулдаггүй технологи үйлдвэрлэгчдийн татварын хэмжээг 50 хувиар бууруулна;
- 2022 оны төсөвт тус улсад утааны бохирдлыг бууруулах зорилгодоо хүрэхийн тулд утааг бууруулах технологи, зай хураагуурын шинэлэг шийдэл зэрэг хөрөнгө оруулалтад 30 хүртэлх хувийн татварын хөнгөлөлт үзүүлнэ.¹⁴⁴

4. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс (БНСУ) нь ойролцоогоор 1.6 их наяд америк доллар (ам.доллар)-ын эдийн засагтай дэлхийн 10 дахь том эдийн засагтай улс юм. 2022 оны байдлаар тус улсын худалдааны хэмжээ дэлхийд 6 дугаар байранд, 2023 оны 2 дугаар сарын байдлаар гадаадын валютын нөөцөөрөө дэлхийд 9 дүгээр байранд орж байна.

Тус улсын ГХО нь Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуульд заасан ГХО-ын бүс, Чөлөөт худалдааны бүсийг тогтоох, удирдах тухай хуульд заасны дагуу худалдааны чөлөөт бүс болон Удирдлага, зохицуулалтын тухай тусгай хууль (Special Act on Designation and Management)-д заасны Хөрөнгө оруулалтын төрлөөс хамаарч ГХО-д тавигдах шаардлага, бизнесийн төрөл, хөнгөлөлт (түрээсийн төлбөр, татвар, гааль, бэлэн мөнгө) өөр өөр байдаг. Одоогийн байдлаар ГХО-ын 110 бүс, Кёнги аймгийн ГХО-ын 4 бүс, худалдааны чөлөөт 13 бүс, эдийн засгийн чөлөөт бүс 9 байна.

Энэхүү судалгаанд Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуульд заасан ГХО-ын бүсийн талаарх зохицуулалтыг авч үзсэн болно.

Эрх зүйн орчин

БНСУ нь гадаадын хөрөнгө оруулалтыг бие даасан хуулиар зохицуулдаг бөгөөд гадаадын хөрөнгө оруулалттай холбоотой үндсэн асуудлыг дараах хууль тогтоомжоор зохицуулж байна. Үүнд:

¹⁴⁴ <https://www.investcanada.ca/news/canadas-corporate-tax-system-explained>

- Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хууль (Foreign Investment Promotion Act);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуулийг хэрэгжүүлэх тухай тогтоол, журам;
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай журам (Худалдаа, үйлдвэр, эрчим хүчний яам);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын нэгдсэн мэдэгдэл (Худалдаа, үйлдвэр, эрчим хүчний яам);
- Гадаадын хөрөнгө оруулалтын татварөөс чөлөөлөх журам (Стратеги, сангийн яам);
- Тусгай татварын тухай хуулийг хязгаарлах тухай (Гадаадын хөрөнгө оруулалтад ногдуулах тусгай албан татвар), хуулийн хэрэгжилтийг хангах тухай тогтоол, журам;
- Гадаад валютын гүйлгээний тухай хууль;
- Чөлөөт худалдааны бүсийг тогтоох, удирдах тухай хууль;
- Санхүүгийн хөрөнгө оруулалтын үйлчилгээ, хөрөнгийн зах зээлийн тухай хууль.

Дээр дурдсан хууль тогтоомжоос гадна үйлдвэр байгуулах, газар ашиглах, байгаль орчин болон татвартай холбоотой асуудлыг салбарын хууль тогтоомжоор зохицуулдаг. Тухайлбал, Татварын дэмжлэг үзүүлэхтэй холбоотой харилцаг Тусгай татварын хязгаарлалтын тухай хууль (Restriction of Special Taxation Act), орон нутгийн тусгай татварын хязгаарлалтын тухай хууль (Restriction of Special Local Taxation Act)-иар зохицуулдаг.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд БНСУ-ын хууль тогтоомжид өөрөөр заагаагүй бол гадаадын иргэн БНСУ-д ямар ч хязгаарлалтгүйгээр ГХО-тай төрөл бүрийн үйл ажиллагаа явуулж болно гэж заасан. Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт гэж хөрөнгө оруулалтын хэмжээ 100 сая вон ба түүнээс дээш, ГХО-ын харьцаа 10 хувь ба түүнээс дээш бол гадаадын иргэн БНСУ-д тусгай зохицуулалтаас бусад тохиолдолд хязгаарлалтгүй бизнес эрхлэх боломжтой.

Хөрөнгө оруулалтын төрөлд дотоодын компанийн хувьцааг худалдан авах, гадаад дахь толгой компаниас 5 ба түүнээс дээш жилийн хугацаатай урт хугацаатай зээл авах, шинжлэх ухаан, технологийн чиглэлээр ашгийн бус корпорацуудад хөрөнгө оруулах зэрэг багтана. Тодруулбал, Хувьцаа худалдан авах гэж ГХО-ын хэмжээ нь 100 сая ба түүнээс дээш вон бөгөөд дотоодын корпорац, компанийн гаргасан саналын эрхтэй хувьцааны 10-аас дээш хувийг эзэмшдэг, эсхүл нийт хувьцааны 10-аас доош эзэмшдэг боловч корпорац, компанийн гүйцэтгэх удирдлагад томилогдсон тохиолдлыг хэлнэ.

Түүнчлэн ГХО-тай компани үйлдвэрээ барих, өргөтгөхөд зориулагдаагүй хуримтлагдсан ашгаа ашигласан тохиолдолд гадаадын хөрөнгө оруулалт гэж үзнэ.

Гадаадын хөрөнгө оруулалтад тавигдах хязгаарлалт

Тус улсад гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг хязгаарласан хязгаарлалт байхгүй ч зарим салбарт ГХО-ыг тодорхой хувиар хязгаарласан хязгаарлалтууд байдаг. Тухайлбал, Махны чиглэлийн үхэр, махны бөөний худалдаа, эрчим хүч дамжуулах, түгээх, цахилгаан эрчим хүчний борлуулалт, дотоодын боомт, агаарын зорчигч/ачааны тээвэр, сонин хэвлэл, сэтгүүл, тогтмол хэвлэл зэрэгт ГХО 50 хүртэл хувь, усан цахилгаан станц, дулааны эрчим хүч, нарны эрчим хүч болон бусад эрчим хүч үйлдвэрлэх үйлдвэрүүдийн нийт дотоодын эрчим хүч үйлдвэрлэх байгууламжийн 30 хүртэл хувьд ГХО оруулахыг зөвшөөрдөг. Харин цөмийн эрчим хүч үйлдвэрлэх, радио өргөн нэвтрүүлэг болон хуурай газрын өргөн нэвтрүүлэгт ГХО оруулахыг хориглосон байна.

Визийн хөнгөлөлт

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад зориулсан оршин суух D-8 визийг олгодог. Тус визийг Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хуульд заасан шаардлага хангасан ГХО-тай компанийн удирдлага, үйлдвэрлэл, технологи болон техникийн өндөр ур чадвартай мэргэжилтнүүд, үйлдвэрлэлийн болон оюуны өмчийн эрх эзэмшигчдэд олгодог.

Виз нь хуулийн этгээд (D8-1), венчур компани (D8-2), хувь компанид хөрөнгө оруулагч (D8-3), технологи нэвтрүүлэгч (D8-4) гэсэн төрлүүдтэй. Хөрөнгө оруулагчийн D-8 визтэй гадаадын иргэдийг дагалдан яваа гэр бүлийн гишүүд хөрөнгө оруулагчийн виз, оршин суух хугацаатай ижил байна.

Газар эзэмших, ашиглах

БНСУ-д гадаадын хөрөнгө оруулагчид тус улсын иргэдтэй адил ялгаварлалгүйгээр үл хөдлөх хөрөнгө худалдан авч болно.

Цогцолбор хэлбэрийн ГХО-ын бүс нь зөвхөн гадаадын хөрөнгө оруулагч компаниудад тусгайлан түрээслэх, шилжүүлэхэд зориулагдсан бүс юм. Түрээсийн хугацаа 50 жил байх ба 10 жил тутамд сунгах гэрээ байгуулах ёстой. Энэ бүс рүү шилжиж буй компаниудад хөрөнгө оруулалтаас хамааран түрээсийн хөнгөлөлт, татварын хөнгөлөлт үзүүлдэг.

Хөрөнгө оруулалтад олгох урамшуулал, дэмжлэг

Тус улс гадаадын хөрөнгө оруулагчдад татварын болон түрээсийн хөнгөлөлт, байршлын дэмжлэг болон санхүүгийн дэмжлэг үзүүлдэг.

Байршлын дэмжлэгт ГХО-ын бүс нь цогцолбор (Complex type Foreign Investment Zone), бие даасан (Individual type Foreign Investment Zone) болон үйлчилгээний (Service type Foreign Investment Zone) төрлийн ГХО-ын бүс гэж хуваадаг. Цогцолбор болон бие даасан ГХО-ын бүс нь түрээсийн төлбөр бага, тодорхой шаардлагыг хангасан тохиолдолд түрээсийн нэмэлт хөнгөлөлт, татвараас чөлөөлөх боломжтой. Үйлчилгээний төрлийн ГХО-ын бүсүүд татварыг бууруулахад дэмжлэг үзүүлэхгүй боловч түрээс, татаас зэрэгт давуу талтай.

Санхүүгийн дэмжлэгт Тусгай татварын тухай хууль, Аж үйлдвэрийн хөгжлийн тухай хууль Материал, эд анги, тоног төхөөрөмжийн үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварыг бэхжүүлэх тусгай арга хэмжээний тухай хууль, ГХО-ыг дэмжих тухай хууль болон Тусгай татварын хязгаарлалтын тухай хуульд заасан зорилтуудыг хангахад чиглэсэн арга хэмжээг дэмжиж төрөөс олгох санхүүгийн дэмжлэг юм. Санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх эсэхийг Стратеги, сангийн сайд болон холбогдох орон нутгийн засаг захиргаатай зөвшилцсөний үндсэн дээр Гадаадын хөрөнгө оруулалтын хороогоор хэлэлцэн шийдвэрлэсний үндсэн дээр Худалдаа, үйлдвэрлэл, эрчим хүчний яам тогтоож, санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх гэрээ байгуулснаар олгодог.

Хүснэгт 4. Гадаадын хөрөнгө оруулалтын бүсэд үзүүлэх хөнгөлөлт, чөлөөлөлт

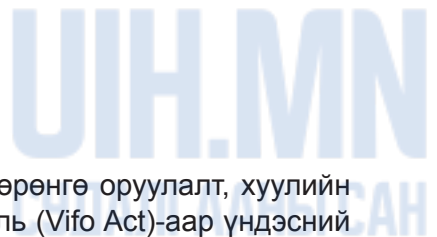
Ангилал		Цогцолбор хэлбэрийн ГХО-ын бүс	Бие даасан хэлбэрийн ГХО-ын бүс
Байршил		Аж үйлдвэрийн цогцолборууд	Хөрөнгө оруулагчдын сонголт бөгөөл хязгаарлалт байхгүй.
Татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт	Хөнгөлөлт, чөлөөлөлтөд тавигдах шаардлага	-Үйлдвэрлэл: доод тал нь 10 сая ам.доллар -Логистик: доод тал нь 5 сая ам.доллар	
	Орон нутгийн татвар	Орон нутгийн засаг захиргаанаас гаргасан шийдвэрийн дагуу 15 хүртэл жил чөлөөлөгдөнө.	Орон нутгийн засаг захиргаанаас гаргасан шийдвэрийн дагуу 15 хүртэл жил чөлөөлнө.
	Тариф	Хөрөнгийн бараа импортолсон өдрөөс хойш 5 жил чөлөөлнө.	Хөрөнгийн бараа импортолсон өдрөөс хойш 5 жил чөлөөлнө.
	НӨАТ	Үгүй	Хөрөнгийн бараа импортолсон өдрөөс хойш 5 жил чөлөөлнө.

<p>Түрээсийн төлбөрийн хөнгөлөлт, чөлөөлөлт</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 1 сая ам.доллараас дээш үнийн дүнтэй шинэ өсөлтийн хөдөлгүүрийн үйлдвэрлэлийн технологи: 10 жилийн хугацаанд 100 хувь чөлөөлнө. • 5 сая ам.доллараас дээш үнэтэй үйлдвэрлэлийн бизнес эрхлэгч: 75 хувь (100 хувь материал, эд ангиудын тусгай цогцолбор дотор) хөнгөлөлт үзүүлнэ. • 200 ба түүнээс дээш бүтэн цагийн ажилтантай 2.5 сая ам.доллар ба түүнээс дээш үнэтэй боловсруулах үйлдвэр: 100 хувь чөлөөлнө. • 150 ба түүнээс дээш бүтэн цагийн ажилтантай 2.5 сая ам.доллар ба түүнээс дээш үнэтэй боловсруулах үйлдвэр: 90 хувь хөнгөлнө. • 70 ба түүнээс дээш бүтэн цагийн ажилтантай 2.5 сая ам.доллар ба түүнээс дээш үнэтэй боловсруулах үйлдвэр: 75 хувь хөнгөлнө. 	<p>Зориулалтын болон түрээсийн хувьд 100 хувь чөлөөлнө.</p>
--	--	---

5. НИДЕРЛАНДЫН ХААНТ УЛС

Эрх зүйн орчин

Нидерландын Хаант Улс (Нидерланд Улс)-д Хөрөнгө оруулалт, хуулийн этгээдийн нэгдэл, худалдан авалтын тухай хууль (Vifo Act)-аар үндэсний аюулгүй байдалд эрсдэл учруулж болзошгүй ГХО, хуулийн этгээдийн нэгдэл, хуулийн этгээлийн ногдол хувь, хувьцааг худалдан авалтын аюулгүй байдлын хяналт, шалгалтыг нэвтрүүлсэн. Мөн гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг дэмжих хөтөлөр (Wealthy Foreigners Scheme) хэрэгжүүл хэрэгжүүлж байсан. Энэ хөтөлбөр нь 2024 оны 01-р сарын 01-ний байдлаар дуусгавар болсон.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Нидерланд Улсад оршин суух зөвшөөрөл авахад дараах ерөнхий нөхцөлүүдийг тавьдаг:

- хүчинтэй паспорттой байх;
- нийтийн хэв журам, үндэсний аюулгүй байдалд эрсдэл учруулахгүй байх;
- Нидерланд Улсад ирээд сүрьеэгийн шинжилгээ өгөхөд бэлэн байх.

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдад зориулсан тусгай нөхцөлүүд:

- хамгийн багадаа 1,250,000 еврогийн хөрөнгө оруулалт хийнэ. Хөрөнгө оруулалтыг дараах байдлаар хийж болно:
 - Нидерланд Улсад байрладаг компанид шууд хөрөнгө оруулах.
 - Эдийн засгийн яамнаас SEED хөтөлбөрт нийцнэ гэж үзэх фонд байгуулах. (Хөдөө аж ахуй, хүнс; өндөр технологи; эрүүл мэнд; эрчим хүч; тээвэрлэлт; болон мэдээллийн технологийн салбар дахь гарааны бизнесүүд SEED хөтөлбөрт хамрагдах боломжтой. Энэхүү хөтөлбөр нь санхүүгийн дэмжлэгээс гадна зөвлөгөө, холбоо харилцаа тогтоох гэх мэт бодит дэмжлэгээс бүрдэнэ.)
 - гарааны хөрөнгийн (*Venture Capital*) компани үүсгэх.
 - Нидерланд Улсад байрлах компанид гэрээт хамтарсан хөрөнгө оруулалт хийх.

Хувийн хэрэглээний үл хөдлөх хөрөнгө энэ бодлогод үл хамаарна.

- Нидерланд Улсын, эсхүл Нидерланд Улсад салбартай Европын Холбооны гишүүн улсын банкны дансанд хөрөнгө оруулах мөнгөө байршуулах;
- хөрөнгө оруулсан хөрөнгийг хууль бус аргаар олж аваагүй байх;
- оршин суух зөвшөөрөл хүссэн өргөдөлдөө буруу мэдээлэл өгөөгүй, холбогдох мэдээллийг нуугаагүй байх;
- Өмнө нь Нидерланд Улсад хууль бусаар амьдарч байгаагүй.

Оруулсан хөрөнгө оруулалт нь Нидерланд Улсын эдийн засагт нэмүү өртөгтэй. Хөрөнгө оруулалт нь дараах 3 шалгуурын 2-ыг хангасан тохиолдолд нэмүү өртөгтэй гэж үзнэ:

1. 5 жилийн дотор 10-аас доошгүй ажлын байр бий болгох;
2. Нидерланд Улсын компанийн шинэлэг байдлыг нэмэгдүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан байх. Үүнийг патент нэвтрүүлэх, технологийн

болон технологийн бус шинэлэг зүйлд хөрөнгө оруулалт хийх, эсхүл шилдэг салбарт хамаарах компанид хөрөнгө оруулах зэргээр нотолж болно;

3. тодорхой мэдлэг, сүлжээ, үйлчлүүлэгчид, хөрөнгө оруулагчийн идэвхтэй оролцоо гэх мэт өөр нэг санхүүгийн бус нэмүү өртөгтэй байх.

Визийн хөнгөлөлт

Энэ хөтөлбөр нь 3 жилийн хугацаатай, ажиллах эрхтэй түр оршин суух зөвшөөрлийг гадаадын хөрөнгө оруулагч болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн гэр бүлийн гишүүдэд олгоно. Нидерланд Улсад байр түрээсэлсэн, эсхүл худалдаж авсан; Нидерланд Улсын эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан; орон нутгийн татвараа төлсөн; гэмт хэрэгт холбогдоогүй тохиолдолд зөвшөөрлийг 2 жилээр сунгаж болно. Сунгасан тухайд нэг хүний 1200 евро төлнө. Энэ зөвшөөрөл нь Нидерланд Улсад хамгийн багадаа хуанлийн 1 жилийн 4 сар байхыг шаардана. Үүнийг олон үе болгон хувааж болно (2 удаа 2 сараар гэх мэт).

Энэ хөтөлбөрөөр Нидерланд Улсад 5 жил амьдарсан бол гадаадын хөрөнгө оруулагч болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн гэр бүлийн гишүүд Нидерланд Улсын байнгын оршин суугч болох, эсхүл Нидерланд Улсын паспорт авах боломжтой. Аливаа тохиолдолд хэл, соёл, болон хөдөлмөрийн зах зээлийн талаарх шалгалт өгөх ёстой.

Байнгын оршин суух зөвшөөрөл, эсхүл Нидерланд Улсын паспорт авсны дараа хөрөнгө оруулалтаа идэвхтэй байлгах шаардлагагүй. Байнгын оршин суугч нь үндэсний сонгуульд санал өгөх боломжгүй боловч орон нутгийн сонгуульд саналаа өгч болно. Байнгын оршин суугч гадаадад дээд тал нь 4 сар дараалан байж болно. Үүний дараа Нидерланд Улсад тодорхой хугацаагаар байх шаардлагатай (хамгийн багадаа 1 өдөр). Паспорттой бол Нидерланд Улсад оршин суух хугацааны шаардлага байхгүй.

Газар эзэмших, ашиглах

Гадаадын иргэдэд Нидерланд Улсад үл хөдлөх хөрөнгө худалдаж авах ямарваа нэгэн хязгаарлалт байхгүй.

Хөрөнгө оруулагчид олгох бусад төрлийн урамшуулал

Энэ хөтөлбөрт хамрагдсанаар гадаадын хөрөнгө оруулагч болон гадаадын хөрөнгө оруулагчийн гэр бүлийн гишүүд нь Европын Холбооны орнуудад визгүй зорчих эрхтэй болно. Цаашилбал, Нидерланд Улсын паспорттой болсноор дэлхийн 125 оронд визгүй зорчих эрхтэй болдог.

6. НОРВЕГИЙН ХААНТ УЛС

Эрх зүйн орчин

Норвегийн Хаант Улс (Норвеги Улс)-д хөрөнгө оруулалтын, түүн дотроо ГХО-ын бие даасан, тусгай хууль байдаггүй. Гэвч Үндэсний аюулгүй байдлын тухай хууль (The National Security Act, 2018)¹⁴⁵-ийн “Өмчлөлийн хяналт” хэмээх 10 дугаар бүлэг, Өрсөлдөөний тухай хууль (The Competition Act, 2004)¹⁴⁶ болон бусад холбогдох дүрэм, журмаар хөрөнгө оруулалтын харилцааг зохицуулдаг.

Тус улсын хууль тогтоомжоор гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтыг ялгадаггүй бөгөөд хөрөнгө оруулалтад зарим нэг хязгаарлалт тогтоосон байдаг боловч тэдгээр нь гадаадын шууд хөрөнгө оруулагч нарт тусгайлан чиглэдэггүйгээрээ онцлогтой байна.

Хөрөнгө оруулагчид тавигдах нөхцөл, шаардлага

Ерөнхийдөө Норвеги Улсын хөрөнгө оруулалтын дэглэм нь гадаадын болон дотоодын хөрөнгө оруулагчдад адил тэгш хандах зарчимд суурилдаг, нээлттэй, чөлөөт (liberal) тогтолцоотой тул ГХО-д тусгай зөвшөөрөл шаарддаггүй.¹⁴⁷

Хөрөнгө оруулалтын хязгаарлалт

Норвеги Улсад ГХО-д шууд чиглэсэн хязгаарлалт байхгүй боловч гадаад, дотоодын харьяалал харгалзахгүйгээр тодорхой салбарын хөрөнгө оруулалтад ерөнхий хязгаарлалт буюу концессын шаардлага тавьдаг. Цаашлаад үндэсний аюулгүй байдлын эрх ашиг, өрсөлдөөний хуулийн зохицуулалтаас шалтгаалсан нарийвчилсан хязгаарлалтууд ч бий. Тэдгээр хязгаарлалтууд нь дараах салбаруудад үйлчилдэг байна.¹⁴⁸ Үүнд:

- хүрхрээ, ус, эрчим хүчний хангамж, уурхай;
- газар, үл хөдлөх хөрөнгө, урт хугацааны түрээс;
- тариалангийн газар, ой мод;
- санхүүгийн байгууллагууд;
- Засгийн газраас тусгай зөвшөөрөл олгогдсон эрдэс хайгуул, газрын тосны олборлолт, үйлдвэрлэл, худалдаа, загас агнуур, загасны аж ахуй.

¹⁴⁵ https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2018-06-01-24/KAPITTEL_10#KAPITTEL_10

¹⁴⁶ <https://konkurransetilsynet.no/legislation/?lang=en>

¹⁴⁷ <https://www.globallegalpost.com/lawoverborders/the-new-world-of-foreign-direct-investment-246697424/norway-1134233103>

¹⁴⁸ <https://norway.dlapiper.com/en/news/guide-foreign-direct-investments-nordic-overview>

Тэдгээр хязгаарлалтын зарим онцлох зохицуулалтаас дурдвал:¹⁴⁹

- Тус улсын Үндэсний аюулгүй байдлын тухай хуулиар хэрэв тухайн хөрөнгө оруулалт нь Норвеги Улсын үндэсний аюулгүй байдалд хамааралтай гэж үзвэл тус улсын компаниуд болон эсхүл, тэдгээрийн бизнесийн эд хөрөнгө, хувьцаа, ногдол хувийг эзэмших, өмчлөх асуудалд эрх бүхий байгууллагууд хөндлөнгөөс оролцох эрхтэй болсон. Тус хууль нь үндэсний аюулгүй байдалд заналхийлж буй аливаа эрсдэл, үйл ажиллагаанаас урьдчилан сэргийлэх, тэдгээрийг илрүүлэх, арилгах, эсэргүүцэх аюулгүй байдлын арга хэмжээг ардчилсан нийгмийн эрх зүйн үндсэн зарчим, үнэт зүйлд нийцүүлэн хэрэгжүүлэхэд зорилготой юм.
Батлан хамгаалах, харилцаа холбоо, тээвэр, эрчим хүчний салбар, хүнс, усан хангамж, эрүүл мэндийн салбарын ААН-үүд энэ хуулийн заалтад хамрагддаг. Хэрэв тухайн хөрөнгө оруулалт нь компанийн нийт хувь нийлүүлсэн хөрөнгө, хувьцааны 1/3 ба түүнээс дээш хувийг худалдан авахад чиглэгдэж байвал эрх бүхий байгууллагад заавал мэдэгдэж, зөвшөөрөл авах үүрэгтэй байна.
- Хөдөө аж ахуйн салбарт 3.5 га-аас дээш хэмжээтэй газар тариалангийн талбайг одоогийн эзэмшигчийн гэр бүлийн гишүүнээс өөр этгээд худалдан авах тохиолдолд концесс хийх шаардлагатай байдаг. Энэхүү концессын шаардлага нь худалдан авагчийн иргэний харьяаллаас үл хамаарна.
- Норвеги Улсын усны эрчим хүчний салбарын хүрээнд томоохон буюу 10 мегаваттаас дээш хүчин чадалтай усан цахилгаан станцуудын өмчлөлийн 2/3-ыг төрийн мэдэлд байлгах шаардлага тусгагдсан байдаг. Бага оврын усан цахилгаан станц (10 мегаваттаас бага)-ыг зөвхөн тусгай зөвшөөрөлтэй этгээд эрхэлнэ.
- Аж үйлдвэрийн хамгийн чухал салбар болох газрын тос, байгалийн хийн салбарт Норвеги Улсын газрын тосны лиценз эзэмшигч хуулийн этгээдийн ногдол хувь, хувьцааг худалдан авахад зөвхөн тус улсын Засгийн газрын зөвшөөрлөөр хийгддэг боловч энэ шаардлага нь гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтад тусгайлан чиглэгддэггүй, дотоодын худалдан авагчдад мөн адил хамаардаг.
- Загас агнуурын хөлөг онгоц буюу, эсхүл далайн хөлөг онгоц эзэмшдэг компанийн ногдол хувь, хувьцааг зөвхөн Норвеги Улсын иргэн болон Норвеги Улсын иргэдийн өмчлөлийн ААН худалдан авах эрхтэй байдаг байна.
- Норвеги Улсын Өрсөлдөөний тухай хуулиар зах зээлийн өрсөлдөөнийг хангах, монополоос сэргийлэх үүднээс хөрөнгө оруулалт, ногдол хувь, хувьцааг худалдах, худалдан авах, хуулийн этгээдүүд нэгдэх, нийлэх зэрэг асуудлыг хянадаг байна.

¹⁴⁹<https://www.globallegalpost.com/lawoverborders/the-new-world-of-foreign-direct-investment-246697424/norway-1134233103>

Хөрөнгө оруулагчийн виз ба иргэншил

Норвеги Улсад хөрөнгө оруулагчийн виз, хөрөнгө оруулалтын иргэншил авах гадаадын иргэд, түүний гэр бүлийн гишүүд нь дараах үндсэн нөхцөлийг хангахыг шаарддаг.¹⁵⁰ Үүнд:

- 18 насанд хүрсэн байх;
- гэмт хэрэг үйлдээгүй байх;
- 100,000 евро ба түүнээс дээш хэмжээний хөрөнгө оруулалт хийсэн байх;
- шаардлага хангасан бизнест хөрөнгө оруулалт хийж, ажлын байр бий болгосон байх.

Норвеги Улсын иргэншил авахад одоо байгаа бизнесийн хүрээнд компани нээх гэсэн ганц сонголттой байдаг ба тухайн ААН-ийн үйл ажиллагаа нь дараах чиглэлийн аль нэг байж болно. Үүнд:

- мэдээллийн технологи;
- тээвэр;
- газрын тос, байгалийн хий;
- ногоон буюу цэвэр эрчим хүч;
- загас агнуур;
- далайн (maritime).

Гадаадын иргэн үл хөдлөх хөрөнгө, газар эзэмших, өмчлөх

Норвеги Улсад гадаадын хөрөнгө оруулагчид үл хөдлөх хөрөнгө эзэмшиж болно. Гэсэн хэдий ч тодорхой төрлийн үл хөдлөх хөрөнгийн өмчлөлийг хязгаарласан байдаг. Ой мод, уурхай, тариалангийн газар, хүрхрээ эзэмших, ашиглах эрхийг зөвхөн концессоор л авах боломжтой. Түрээсийн гэрээ нь 10 жилээс хэтрэхгүй бол гадаадын компаниудад арилжааны байгууламж, оффисын байр зэрэг үл хөдлөх хөрөнгө түрээслэхэд концессын хөнгөлөлт үзүүлэхгүй.¹⁵¹

Хөрөнгө оруулалтад олгох урамшуулал, дэмжлэг

“SkatteFUNN” хэмээх татварын урамшууллын схем нь Норвеги Улсын худалдаа, аж үйлдвэрийн судалгаа, хөгжүүлэлтийг (R&D) дэмжих зорилготой Засгийн газрын ерөнхий хөтөлбөр юм. Урамшуулал нь хуулийн этгээдийн төлөх ёстой ААН-ийн албан татвараас хасагдах боломжтой татварын хөнгөлөлтийн хэлбэртэй байдаг ажээ.

¹⁵⁰ <https://www.lawyersnorway.eu/norway-citizenship-by-investment>

¹⁵¹ <https://www.uhy.com/wp-content/uploads/Doing-Business-in-Norway.pdf>

Түүнчлэн тус улс тодорхой салбаруудад тухайлсан урамшуулал үзүүлдэг. Жишээлбэл, нүүрс, ус төрөгчийн үйлдвэрлэлийн салбарт онцгой албан татварын журам үйлчилдэг боловч тус салбарт хөрөнгө оруулалт хийвэл ердийн татварын хувь хэмжээгээр тооцдог. Ердийн ААН-ийн албан татварын хувь хэмжээ 22 хувь байдаг бол онцгой албан татварын хувь хэмжээ 71.8 хувь байдаг байна.

“Инновацлаг Норвеги” (Innovation Norway), “Экспорт Кредит Норвеги” (Export Credit Norway), ГИЕК (GIEK) зэрэг төрийн болон төрийн өмчит компаниуд хөрөнгө оруулалт хийсэн иргэн, хуулийн этгээдүүдэд бизнесийн зөвлөх үйлчилгээний болон бусад бизнесийг дэмжих үйчилгээ үзүүлдэг байна. “Инновацлаг Норвеги” нь бизнесийн инноваци, хөгжил, худалдааг дэмжих зорилгоор байгуулагдсан төрийн байгууллага юм бол “Экспорт Кредит Норвеги” нь төрийн өмчит экспортын санхүүжилтийн үйлчилгээний компани, ГИЕК нь экспортын баталгааны үйлчилгээний байгууллага юм.¹⁵²

¹⁵² <https://www.uhy.com/wp-content/uploads/Doing-Business-in-Norway.pdf>

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

Авсрали Улс

- Австралийн холбооны Засгийн газар, Гадаадын хөрөнгө оруулалтын газар: <https://foreigninvestment.gov.au/guidance/general/key-concepts#screening>
- Австралын холбооны улсын Татварын алба <https://www.ato.gov.au/online-services/foreign-investors/online-services-for-foreign-investors>
- Уугуул нутаг дэвсгэрийн тухай хууль, Native Title Act 1994 (ACT)
- Австралийн Үндэсний газрын эрхтэй холбоотой тайлангууд. Native Title Reports (1994-2012) and Social Justice Reports (2013-) on the Australian Human Rights Commission website for more information.
- Хөрөнгө оруулалтын газар: <https://foreigninvestment.gov.au/sites/foreigninvestment.gov.au/files/2023-12/guidance-note-4-commercial-land-january-2024.pdf>
- Иргэний харьяатын газар:
- https://www.henleyglobal.com/residence-investment/australia?page=ppc_Global_gsn_prod_res_australia_gti_tier4&gad_source=1&gclid=EAlaIQobChMI3-Por8HygwMV--0WBR2rQwovEAAYASAAEgIHLvD_BwE

ХБНГУ

- Germany Golden Visa: Requirements & How to get One
- <https://www.ivisa.com/germany/blog/germany-golden-visa#what-is-the-german-residence-act?>
- 2023 Investment Climate Statements:Germany
- <https://www.state.gov/reports/2023-investment-climate-statements/germany/>
- Foreign investment law and policy in Germany
- <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=55f81fb2-7e78-4a9c-95f4-9f87df04e80f>
- Foreign Direct Investment Regimes:Germany
- <https://iclg.com/practice-areas/foreign-direct-investment-regimes-laws-and-regulations/germany>
- Corporate Taxation
- <https://www.gtai.de/en/invest/investment-guide/corporate-taxation>
- Tax Deductions
- <https://www.gtai.de/en/invest/investment-guide/tax-deductions-561544>

Канад Улс

- Канад Улсын хөрөнгө оруулалтын тухай хуул.
- <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/what-investment-canada-act>

- <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/investment-canada-act/guidelines/guidelines-national-security-review-investments>
- <https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en/investment-canada-act/guidelines/guidelines-national-security-review-investments> 8
- <https://sobirovs.com/canada-investor-visa-learn-about-investment-immigration/>
- <https://sobirovs.com/business-immigration/business-owner-citizenship/>
- <https://sobirovs.com/canada-investor-visa-learn-about-investment-immigration/>
- <https://www.investcanada.ca/news/canadas-corporate-tax-system-explained>

БНСУ

- Foreign investment promotion act:
- https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=55490&type=part&key=19
- Invest korea:
- <https://www.investkorea.org/ik-en/cntnts/i-334/web.do>

Нидерланд Улс

- <https://ind.nl/nl/formulieren/3095.pdf>
- <https://www.government.nl/topics/immigration-to-the-netherlands/options-for-entrepreneurs-and-employees-from-abroad/foreign-investors>
- <https://business.gov.nl/coming-to-the-netherlands/foreign-investors/foreign-investors/>
- <https://ind.nl/en/residence-permits/other-residence-permits/other-residence-permits#investing-in-the-netherlands>

Норвеги Улс

- https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2018-06-01-24/KAPITTEL_10#KAPITTEL_10
- <https://konkurransetilsynet.no/legislation/?lang=en>
- <https://www.globallegalpost.com/lawoverborders/the-new-world-of-foreign-direct-investment-246697424/norway-1134233103>
- <https://iclg.com/practice-areas/foreign-direct-investment-regimes-laws-and-regulations/norway>
- <https://businessnorway.com/invest-in-norway>

**ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГО (ТХЗ) 16, 17-ИЙН МОНГОЛ
УЛСЫН НӨХЦӨЛ БАЙДАЛ**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун, Д.Аюуш

АГУУЛГА

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГО (ТХЗ) 16, 17-ИЙН МОНГОЛ
УЛСЫН НӨХЦӨЛ БАЙДАЛ

1. ЗОРИЛГО 16. ЭНХ ТАЙВАН, ШУДАРГА ЁСЫГ ЦОГЦЛОХ
 - 1.1. Зорилго 16-ийн шалгуур үзүүлэлтүүд
2. ЗОРИЛГО 17. ХӨГЖЛИЙН ТӨЛӨӨХ ТҮНШЛЭЛИЙГ БЭХЖҮҮЛЭХ
 - 2.1. Зорилго 17-ийн шалгуур үзүүлэлтүүд

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Зураг 1. 16.1.1. 100 мянган хүнд ногдох санаатай аллагын хохирогчдын тоо

Зураг 2. 16.1.3. Сүүлийн 12 сард бие мах бод, сэтгэл санаа, бэлгийн хүчирхийлэлд өртсөн хүн амын эзлэх хувь

Зураг 3. 16.3.2. Нийт шоронгийн хоригдогсдын дотор сэжигтнээр татагдсан хүний эзлэх хувь

Зураг 4. 16.6.1 Анх батлагдсан төсөвт засгийн газрын зардлын эзлэх хувь

Зураг 5. 16.6.2 Төрийн албаар үйлчлүүлсэн сүүлийн үйлчилгээндээ сэтгэл хангалуун байгаа хүн амын эзлэх хувь /2021 он/

Зураг 6. Төрийн албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь

Зураг 7. 16.7.2. Шийдвэр гаргалт нь хүртээмжтэй, хариуцлагатай байдаг итгэдэг хүн амын эзлэх хувь /2021 он/

Зураг 8. Олон улсын хүний эрхийн хуулиар хориглосон ялгаварлан гадуурхах явдлын аль нэг тохиолдлоор сүүлийн 12 сард гадуурхагдсан, доромжлуулснаа мэдэрсэн хүн амын эзлэх хувь, эрхийн төрлөөр /2021 он/

Зураг 9. ДНБ-д улсын нэгдсэн төсвийн нийт орлогын эзлэх хувь (2015-2022 он)

Зураг 10. Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зарлагад татварын орлогын эзлэх хувь (2015-2022 он)

Зураг 11. Улсын нэгдсэн төсөвт гадаадын зээл тусламжийн эзлэх хувь (2015-2021 он)

Зураг 12. ДНБ-д мөнгөн гуйвуулгын эзлэх хувь (2015-2021 он)

Зураг 13. Бараа, үйлчилгээний экспортод өрийн үйлчилгээний эзлэх хувь (2015-2022 он)

Зураг 14. Дэлхийн экспортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь (2015-2022 он)

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Тогтвортой хөгжлийн зорилго 16-ийн шалгуур үзүүлэлтүүдийн тоон мэдээлэл (2015-2022 он)

Хүснэгт 2. Тогтвортой хөгжлийн зорилго 17ийн шалгуур үзүүлэлтүүдийн тоон мэдээлэл (2015-2022 он)

ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГО (ТХЗ) 16, 17-ИЙН МОНГОЛ УЛСЫН НӨХЦӨЛ БАЙДАЛ

“Тогтвортой хөгжил - 2030 хөтөлбөр”-ийг анх 2012 онд Рио Де Жанейро хотод улс орнуудын төрийн тэргүүнүүд оролцсон НҮБ-ын “Тогтвортой хөгжил” бага хурлын үеэр санаачилсан. 2015 онд НҮБ-ын Ерөнхий Асамблейн 70 дугаар чуулганаар ТХЗ-ын 17 зорилго, 169 зорилтыг баталж, 2016 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс “Тогтвортой хөгжлийн зорилго” (ТХЗ) албан ёсоор дэлхий нийтээр хэрэгжиж эхэлсэн.

2017 оны 3 дугаар сард НҮБ-ын Статистикийн комиссын 48 дугаар чуулганаар ТХЗ-ын хэрэгжилтийг дүгнэх 244 шалгуур үзүүлэлтийг тодорхойлсон байна.

1.ЗОРИЛГО 16. ЭНХ ТАЙВАН, ШУДАРГА ЁСЫГ ЦОГЦЛОХ

Зорилго 16 буюу **Тогтвортой хөгжлийн төлөө аюулгүй, бүх талын оролцоог хангасан нийгмийг хөгжүүлж, хүн бүрийг хуулиар хамгаалуулах боломжоор хангах, бүх түвшинд үр дүнтэй, хариуцлагатай, бүх талын оролцоог хангасан институтийг бий болгох** зорилго нь дараах 12 зорилт, 23 шалгуур үзүүлэлттэй байна.

ЗОРИЛТ 16.1	Хүчирхийллийн бүх хэлбэр, нас баралтын холбогдолтой түвшинг үлэмж хэмжээгээр бууруулах
ЗОРИЛТ 16.2	Хүүхэдтэй зэрлэгээр харьцах, тэднийг мөлжих, наймаалах, тамлан зовоох, хүүхдийн эсрэг хүчирхийллийн бүх хэлбэрийг зогсоох устгах
ЗОРИЛТ 16.3	Олон улсын болон үндэсний түвшинд хууль ёсыг хөхүүлэн дэмжих, хүн бүрийг хуулиар хамгаалуулах тэгш боломжоор хангах
ЗОРИЛТ 16.4	2030 он гэхэд санхүүгийн болон галт зэвсгийн хууль бус урсгалыг үлэмж хэмжээгээр багасгаж, хулгайлагдсан эд хөрөнгийг буцаан олгох, нөхөн төлөх ажлыг сайжруулах, зохион байгуулалттай гэмт хэргийн бүх хэлбэртэй тэмцэх
ЗОРИЛТ 16.5	Авлига, хээл хахуулийн бүх хэлбэрийг үлэмж хэмжээгээр багасгах
ЗОРИЛТ 16.6	Бүх түвшинд үр дүнтэй, хариуцлагатай, ил тод үйл ажиллагаатай институтийг хэвшүүлэх
ЗОРИЛТ 16.7	Бүх түвшинд хурдан шуурхай, бүх талын оролцоог хангасан, оролцооны аргад тулгуурласан, төлөөллийн шийдвэр гаргадаг болох
ЗОРИЛТ 16.8	Дэлхийн засаглалын үйл ажиллагаанд хөгжиж буй улс орнуудыг оролцуулах явдлыг нэмэгдүүлэх, сайжруулах
ЗОРИЛТ 16.9	2030 он гэхэд хүн бүрт албан ёсны үнэмлэх, түүний дотор төрсний гэрчилгээ олгох

ЗОРИЛТ 16.10	Үндэсний хууль тогтоомж болон олон улсын гэрээ хэлэлцээрт нийцүүлэн олон нийтийг мэдээлэл олж авах боломжоор хангах, үндсэн эрх чөлөөг хамгаалах
ЗОРИЛТ 16.А	Хүчирхийллээс сэргийлэх, терроризм, гэмт хэрэгтэй тэмцэх зорилгоор бүх түвшинд, ялангуяа хөгжиж буй орнуудын чадавхыг бэхжүүлэх үүднээс олон улсын хамтын ажиллагаагаар дамжуулан үндэсний холбогдох байгууллагуудын үйл ажиллагааг сайжруулах
ЗОРИЛТ 16.В	Тогтвортой хөгжлийн үл ялгаварласан хууль, бодлогыг хөхиүлэн дэмжиж, мөрдүүлэх

16.6.2 Төрийн албаар үйлчлүүлсэн иргэдээс сүүлийн үйлчилгээндээ сэтгэл хангалуун байгаа иргэдийн эзлэх хувь	Улсын Их Хурал	27.30	27.00	28.10	-	-	-	-	6.83	10.22	17.60	19.86								
	Засгийн газар	-	-	-	-	-	-	-	11.29	20.33	35.80	29.53								
	Ерөнхийлөгч	-	-	-	-	-	-	-	19.56	25.71	38.80	31.42								
	Нийслэл/ аймгийн ИТХ	-	-	-	-	-	-	-	11.41	16.17	18.10	20.56								
	Дүүрэг/сумын ИТХ	-	-	-	-	-	-	-	14.86	18.89	21.80	24.84								
	Хороо/ багийн ИТХ	-	-	-	-	-	-	-	20.77	25.71	30.20	29.62								
	Нийслэл/ аймгийн Засаг даргын тамгын газар	-	-	-	-	-	-	-	15.03	17.94	25.20	24.69								
	Дүүрэг/сумын Засаг даргын тамгын газар	-	-	-	-	-	-	-	18.59	22.02	26.50	27.71								
	Хороо/багийн Засаг дарга	-	-	-	-	-	-	-	26.98	29.89	36.10	34.37								
	Дээд шүүх	-	-	-	-	-	-	-	9.12	10.43	11.30	13.51								
	Нийслэл/аймгийн шүүх	-	-	-	-	-	-	-	8.44	9.73	10.10	11.42								
	Дүүрэг/ сум дундын шүүх	-	-	-	-	-	-	-	9.13	9.60	10.90	11.58								
	Шүүхийн шийдвэр биелүүлэх газар	-	-	-	-	-	-	-	9.30	10.87	12.70	14.10								
	Шударга өрсөлдөөн хэрэглэчийн төлөө газар	-	-	-	-	-	-	-	10.23	10.63	14.00	15.48								
	Замын цагдаа	-	-	-	-	-	-	-	36.63	40.33	43.70	39.19								
	Эрүүгийн цагдаа	-	-	-	-	-	-	-	24.76	28.81	34.00	33.47								
	Хээ журмын цагдаа	-	-	-	-	-	-	-	30.59	32.20	40.90	37.38								
	Онцгой байдлын газар	-	-	-	-	-	-	-	44.67	56.31	69.00	57.46								
	Авилгатай тэмцэх газар	-	-	-	-	-	-	-	12.34	13.50	16.80	18.74								
	Мэргэжлийн хангалтын газар	-	-	-	-	-	-	-	17.50	20.30	22.80	23.82								
Улсын бүртгэлийн байгууллагууд	-	-	-	-	-	-	-	33.29	36.39	36.70	32.92									
Аудитын газар	-	-	-	-	-	-	-	15.80	16.02	18.90	19.24									
Гаалийн байгууллагууд	-	-	-	-	-	-	-	13.50	13.72	16.40	15.57									
Газрын албад	-	-	-	-	-	-	-	16.98	18.11	18.80	19.81									
Татварын байгууллагууд	-	-	-	-	-	-	-	26.18	30.23	31.80	28.57									
Нийгмийн даатгалын байгууллагууд	-	-	-	-	-	-	-	39.40	40.81	47.70	40.70									
Нийгмийн халамжийн байгууллагууд	-	-	-	-	-	-	-	38.54	42.68	53.10	50.32									
Төрийн өмчит сургууль, цэцэрлэгүүд	-	-	-	-	-	-	-	45.10	49.23	59.70	54.18									
Төрийн өмчит эмнэлгүүд	-	-	-	-	-	-	-	36.62	41.19	54.30	51.71									
16.7.1 Төрийн албан хаагчид, төрийн албаны ажиллаар, хүйсээр, насны бүлгээр, хувиар																				
Төрийн албан хаагчдад эрэгтэйчүүд,																				
эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь																				
Төрийн албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	59.4	59.9	59.9	60.4	60.8	61.7	62.6	64.6	65.4										
Улс төрийн албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	23.6	23.4	22.5	22.8	23.5	23.9	24.3	23.7											
Төрийн захиргааны албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	58.0	58.9	59.2	59.6	59.9	61.2	62.9	65.4											

Democratic Governance Survey

YCX

Data from civil servants of the Civil Service Council

YCX

Төрийн тусгай албаны албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	26.0	26.9	25.2	26.2	26.3	25.7	26.1	28.2
Төрийн үйлчилгээний албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	69.8	70.3	70.8	71.3	71.6	74.8	75.9	76.8
Төрийн албан хаагчдад эрэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	40.6	40.1	40.1	39.6	39.2	38.3	37.4	35.4
Улс төрийн албан хаагчдад эрэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	76.4	76.6	77.5	77.2	76.5	76.1	75.7	76.3
Төрийн захиргааны албан хаагчдад эрэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	42.0	41.1	40.8	40.4	40.1	38.8	37.1	34.6
Төрийн тусгай албаны албан хаагчдад эрэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	74.1	73.1	74.8	73.8	73.7	74.3	73.9	71.8
Төрийн үйлчилгээний албан хаагчдад эрэгтэйчүүдийн эзлэх хувь	2015	30.2	29.7	29.2	28.7	28.4	25.2	24.1	23.2
Төрийн албан хаагчид насны бүлгээр, хувиар	2015	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Улс төрийн албан хаагчид, насны бүлгээр, хувиар	2015	16.2	18.2	11.0	11.0	5.9	11.6	16.0	11.5
20-30	2015	26.5	29.0	30.5	30.5	30.4	37.2	37.6	39.0
31-40	2015	36.8	34.9	35.0	35.0	33.9	31.5	29.6	28.9
41-50	2015	18.6	16.2	20.4	20.4	24.0	17.5	13.9	18.2
51-60	2015	1.9	1.7	3.1	3.1	5.8	2.2	2.9	2.4
60+	2015	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Төрийн захиргааны албан хаагчид, насны бүлгээр, хувиар	2015	30.2	27.1	17.8	17.8	9.4	18.1	21.3	17.3
20-30	2015	33.3	35.9	39.5	39.5	41.9	40.8	40.3	42.0
31-40	2015	22.6	22.8	23.7	23.7	25.3	25.5	25.4	26.2
41-50	2015	13.6	14.0	17.8	17.8	20.4	15.0	12.3	13.8
51-60	2015	0.3	0.3	1.2	1.2	2.9	0.6	0.7	0.7
60+	2015	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Төрийн тусгай албаны албан хаагчид, насны бүлгээр, хувиар	2015	39.2	32.7	26.7	46.3	-	-	40.1	35.5
20-30	2015	37.2	38.1	40.0	36.0	-	-	36.5	38.9
31-40	2015	13.8	15.2	23.1	14.2	-	-	17.6	20.7
41-50	2015	9.1	12.7	9.3	3.3	-	-	5.7	4.7
51-60	2015	0.7	1.4	0.9	0.2	-	-	0.2	0.2
60+	2015	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Төрийн үйлчилгээний албан хаагчид, насны бүлгээр, хувиар	2015	25.4	25.0	18.4	23.9	11.7	21.2	24.5	20.4
20-30	2015	28.7	29.1	29.9	30.5	30.9	31.6	30.9	33.6
31-40	2015	30.1	30.2	30.2	29.3	30.0	28.4	27.5	27.0
41-50	2015	15.0	15.0	19.8	15.6	24.1	17.5	15.6	17.7
51-60	2015	0.8	0.8	1.7	0.7	3.3	1.3	1.5	1.4
60+	2015								

1.1. ЗОРИЛГО 16-ИЙН ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

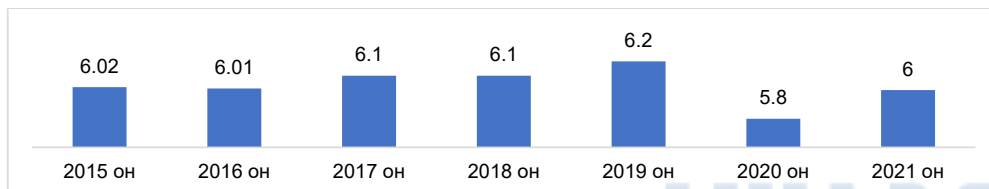
Тогтвортой хөгжлийн зорилго 16-ийн хүрээнд нийт 12 зорилт, 23 шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд мэдээллийг гаргаж байна. Үүнээс 13 шалгуур үзүүлэлтийн мэдээлэл нь бэлэн байдаг бол 10 шалгуур үзүүлэлтийн мэдээллийг тодорхой арга зүй, аргачлалаар мэдээлэл цуглуулж бэлтгэдэг байна.

Тус мэдээллүүдийг Монгол Улсын холбогдох байгууллагууд болох Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Сангийн яам, Гадаад харилцааны яам, Төрийн албаны зөвлөл, Хүний эрхийн үндэсний комисс, Цагдаагийн ерөнхий газар, Шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх ерөнхий газар, Авлигатай тэмцэх газар, Оюуны өмч, улсын бүртгэлийн ерөнхий газар зэрэг байгууллагуудаас гаргуулж авдаг байна.

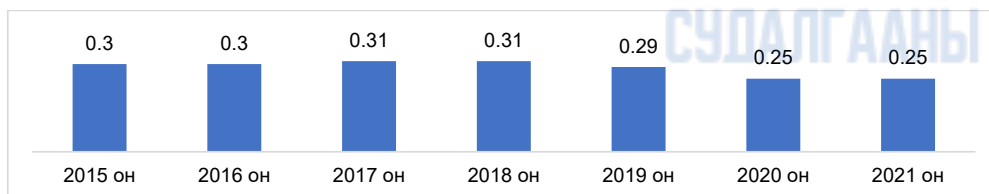
Суурь түвшинг 2015 оны байдлаар авч үзэж 2022 он хүртэл тооцсон бөгөөд зарим шалгуур үзүүлэлтүүд нь 2022 оны мэдээлэл нь бүрэн гүйцэт ирүүлээгүй байна.

Зорилт 16.1. Хүчирхийллийн бүх хэлбэр, нас баралтын холбогдолтой түвшинг үлэмж хэмжээгээр бууруулах

Зураг 1. 16.1.1. 100 мянган хүнд ногдох санаатай аллагын хохирогчдын тоо

Зураг 2. 16.1.3. Сүүлийн 12 сард бие мах бод, сэтгэл санаа, бэлгийн хүчирхийлэлд өртсөн хүн амын эзлэх хувь

Тус зорилт нь 4 шалгуур үзүүлэлттэй бөгөөд хоёр шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд мэдээлэл гаргах боломжтой байна. Үүнд: 100 мянган хүнд ногдох

санаатай аллагын хохирогчийн тоо нь 2015 онд 6.02 байсан бол 2019 онд 6.2 болж өсөж, 2021 оны байдлаар 6.00 байна. Харин сүүлийн 12 сард бие махбод, сэтгэл санаа, бэлгийн хүчирхийлэлд өртсөн хүн амын эзлэх хувийн хувьд 2015 онд 0.30 хувь байсан бол сүүлийн жилүүдэд буурч 2021 оны байдлаар 0.25 хувийн үзүүлэлттэй байна.

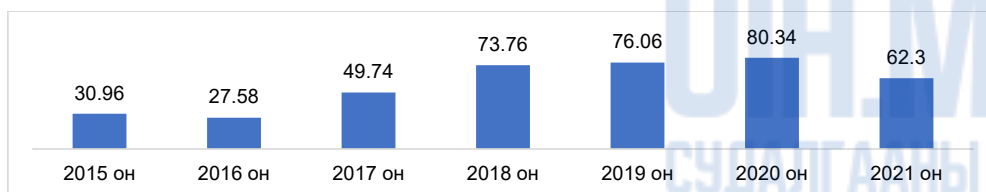
Зорилт 16.2 Хүүхэдтэй зэрлэгээр харьцах, тэднийг мөлжих, наймаалах, тамлан зовоох, хүүхдийн эсрэг хүчирхийллийн бүх хэлбэрийг зогсоох устгах

Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй. Судалгааны өмнөх 1 сард эцэг/эх/ асран хамгаалагчийн зүгээс сэтгэл зүйн болон бие мах бодын шийтгэл хүлээсэн 1-14 насны хүүхдийн хувь нь 2013 онд 49.30 хувь байсан бол хамгийн сүүлд 2018 онд 49.10 хувийн үзүүлэлттэй байна. Харин 100 мянган хүнд ногдох хүн худалдаалах гэмт хэргийн хохирогчдын тоо нь 2015 онд 0.33 байсан бол хамгийн сүүлд 2021 оны байдлаар 0.20 болж буурсан үзүүлэлттэй байна.

Зорилт 16.3 Олон улсын болон үндэсний түвшинд хууль ёсыг хөхүүлэн дэмжих, хүн бүрийг хуулиар хамгаалуулах тэгш боломжоор хангах

Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй. Өмнөх 12 сарын хугацаанд хүчирхийллийн хохирогч болсноо эрх бүхий байгууллага болон бусад албан ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн зөрчил шийдвэрлэх байгууллагад мэдээлсэн хохирогчдын эзлэх хувийн хувьд хамгийн сүүлийн байдлаар 2018 онд тооцсон бөгөөд эрэгтэй 28 хувь, эмэгтэй 41 хувь байна.

Зураг 3. 16.3.2. Нийт шоронгийн хоригдогсдын дотор сэжигтнээр татагдсан хүний эзлэх хувь

Нийт шоронгийн хоригдогсдын дотор сэжигтнээр татагдсан хүний эзлэх хувь нь 2015 онд 30.96 хувь байсан бол 2017 оноос эрчимтэй өсч, 2020 онд 80.34 хувь, 2021 онд 62.3 хувийн үзүүлэлттэй байна.

Зорилт 16.4 2030 он гэхэд санхүүгийн болон галт зэвсгийн хууль бус урсгалыг үлэмж хэмжээгээр багасгаж, хулгайлагдсан эд хөрөнгийг

буцаан олгох, нөхөн төлөх ажлыг сайжруулах, зохион байгуулалттай гэмт хэргийн бүх хэлбэртэй тэмцэх

Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй. 2022 оны байдлаар эдгээр шалгуур үзүүлэлтээр мэдээлэл гаргаагүй байна.

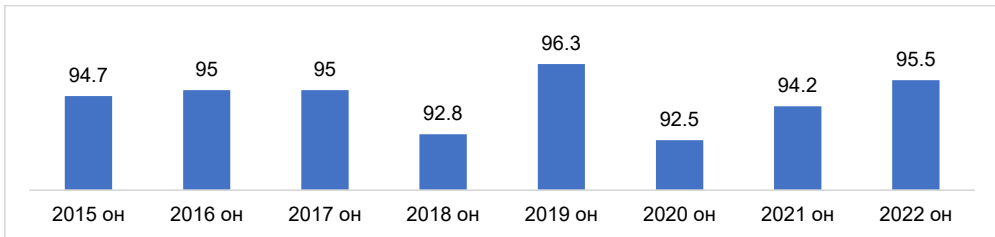
Зорилт 16.5 Авлига, хээл хахуулийн бүх хэлбэрийг үлэмж хэмжээгээр багасгах

Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй. 2022 оны байдлаар эдгээр шалгуур үзүүлэлтээр мэдээлэл гаргаагүй байна.

Зорилт 16.6 Бүх түвшинд үр дүнтэй, хариуцлагатай, ил тод үйл ажиллагаатай институтийг хэвшүүлэх

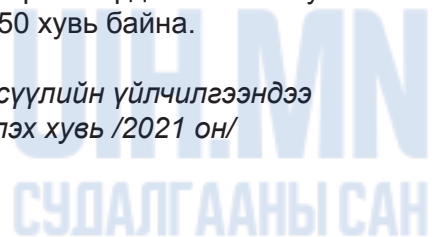
Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй.

Зураг 4. 16.6.1 Анх батлагдсан төсөвт засгийн газрын зардлын эзлэх хувь

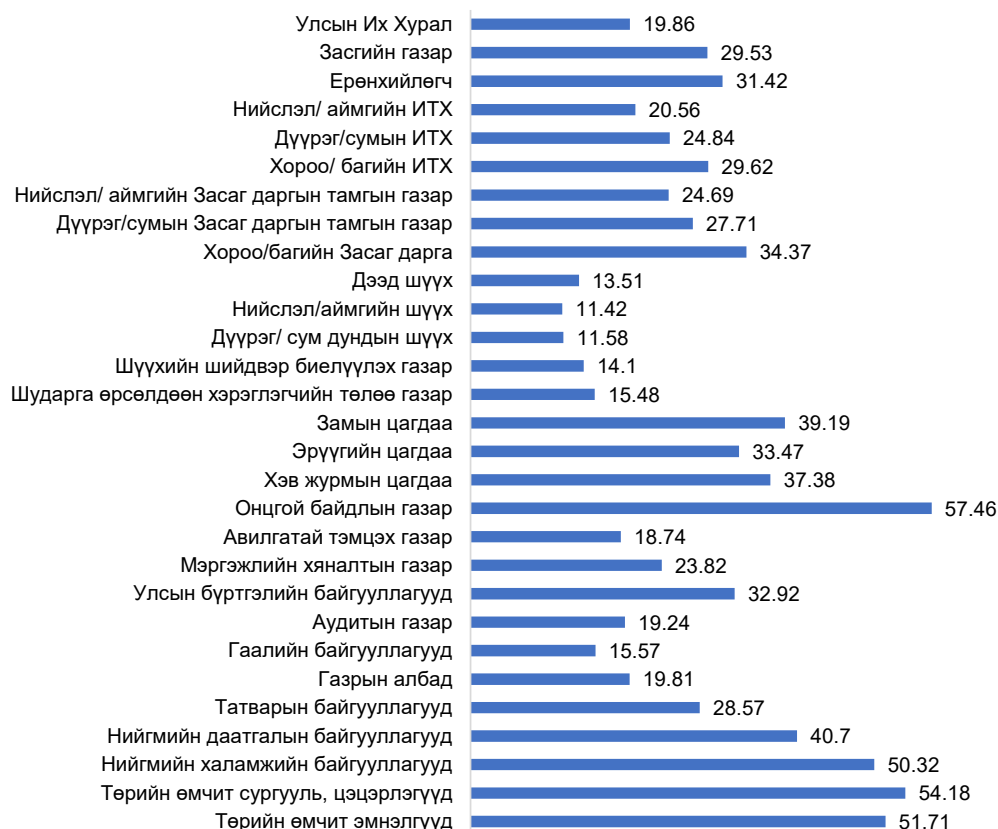

Анх батлагдсан улсын нэгдсэн төсөвт засгийн газрын зардлын эзлэх хувь 2015 онд 94.70 хувь байсан бол 2022 онд¹⁵⁴ 95.50 хувь байна.

Зураг 5. 16.6.2 Төрийн албаар үйлчлүүлсэн сүүлийн үйлчилгээндээ сэтгэл хангалуун байгаа хүн амын эзлэх хувь /2021 он/

¹⁵⁴ 2022 онд макро эдийн засгийн нөхцөл байдлын улмаас 2 удаагийн тодотгол хийсэнтэй холбоотойгоор анх батлагдсан улсын нэгдсэн төсөвт засгийн газрын зардлын эзлэх хувь буурсан.

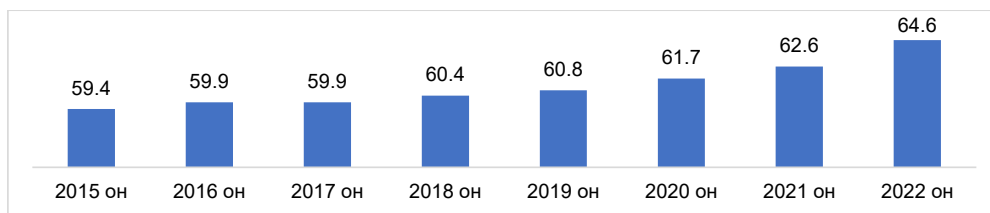

Төрийн албаар үйлчлүүлсэн сүүлийн үйлчилгээндээ сэтгэл хангалуун байгаа хүн амын эзлэх хувийг 2015 онд нийтэд нь тооцоход 27.30 хувь байсан бол 2018 оноос хойш дээрх 29 байгууллагаар тус бүрт нь гаргасан бөгөөд хамгийн сүүлийн байдлаар 2021 онд тус бүрт нь графикт байгаагаар гаргажээ. Байгууллагуудаас хамгийн муу үнэлгээг нийслэл, аймаг, дүүрэг, сум дундын шүүхийн үйлчилгээ байгаа бол хамгийн сайн үнэлгээг онцгой байдлын газар, төрийн өмчит сургууль, цэцэрлэгүүд авсан байна.

Зорилт 16.7 Бүх түвшинд хурдан шуурхай, бүх талын оролцоог хангасан, оролцооны аргад тулгуурласан, төлөөллийн шийдвэр гаргадаг болох

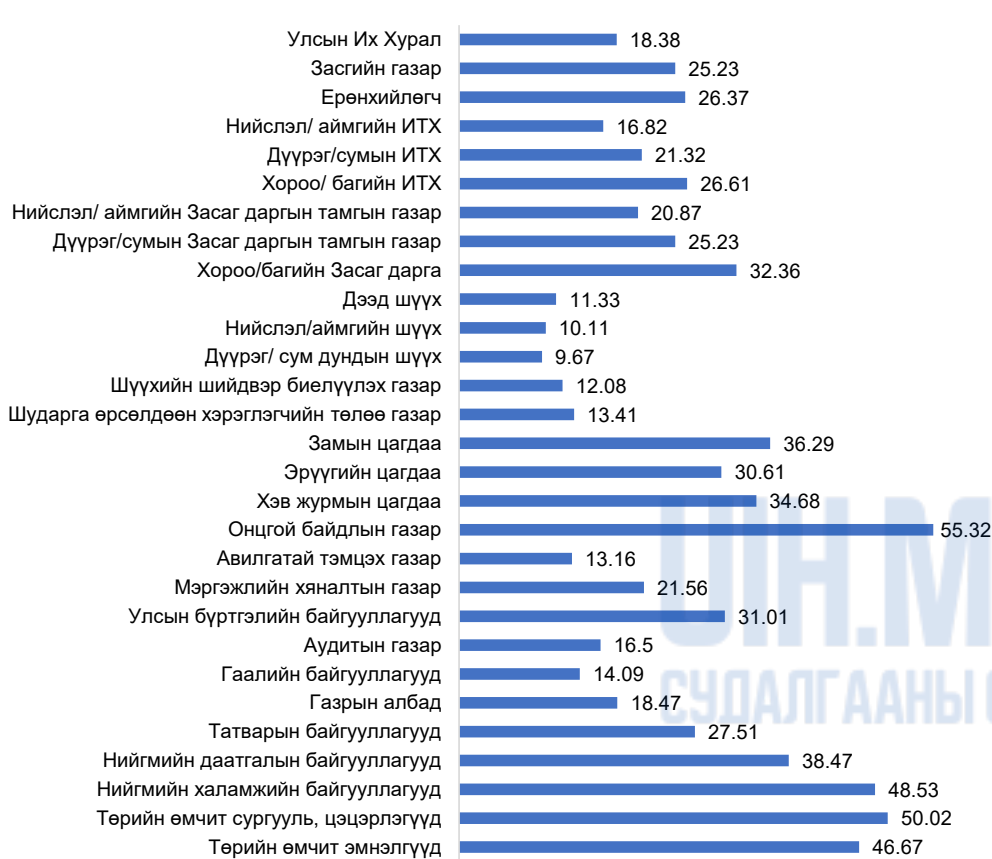
Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй.

Зураг 6. Төрийн албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувь

Үндэсний болон орон нутгийн хууль тогтоох байгууллага, төрийн алба, шүүхийн байгууллагад ажиллагчдын нийт төрийн албан ажиллагчдад эзлэх хувь. Үүнээс төрийн албан хаагчдад эмэгтэйчүүдийн эзлэх хувийг 2015 оноос хойш авч үзвэл 59.4 хувиас хамгийн сүүлийн байдлаар 2022 онд 64.6 хувь болтол байнга өссөн үзүүлэлттэй байна.

Зураг 7. 16.7.2. Шийдвэр гаргалт нь хүртээмжтэй, хариуцлагатай байдагт итгэдэг хүн амын эзлэх хувь /2021 он/

Шийдвэр гаргалт нь хүртээмжтэй, хариуцлагатай байдагт итгэдэг хүн амын эзлэх хувийг 2019 онд нийтэд нь тооцоход 57.1 хувь байсан бол 2018 оноос хойш дээрх 29 байгууллагаар тус бүрт нь гаргасан бөгөөд

хамгийн сүүлийн байдлаар 2021 онд тус бүрт нь графикт байгаагаар гаргажээ. Байгууллагуудаас хамгийн муу үнэлгээг нийслэл, аймаг, дүүрэг, сум дундын шүүхийн үйлчилгээ байгаа бол хамгийн сайн үнэлгээг онцгой байдлын газар, төрийн өмчит сургууль, цэцэрлэгүүд авсан байна.

Зорилт 16.8 Дэлхийн засаглалын үйл ажиллагаанд хөгжиж буй улс орнуудыг оролцуулах явдлыг нэмэгдүүлэх, сайжруулах

Тус зорилт нь 1 шалгуур үзүүлэлттэй. 2022 оны байдлаар тус шалгуур үзүүлэлтээр мэдээлэл гаргаагүй байна.

Зорилт 16.9 2030 он гэхэд хүн бүрт албан ёсны үнэмлэх, түүний дотор төрсний гэрчилгээ олгох

Тус зорилт нь 1 шалгуур үзүүлэлттэй.

Энэ хүрээнд төрөлтийг нь иргэний бүртгэлийн байгууллага бүртгэсэн 5-аас доош насны хүүхдүүдийн эзлэх хувь, насны бүлгээр авч үзвэл 2013 онд 99.3 хувь байсан бол хамгийн сүүлд 2018 оны байдлаар 99.6 хувийн үзүүлэлттэй байна.

Зорилт 16.10 Үндэсний хууль тогтоомж болон олон улсын гэрээ хэлэлцээрт нийцүүлэн олон нийтийг мэдээлэл олж авах боломжоор хангах, үндсэн эрх чөлөөг хамгаалах

Тус зорилт нь 2 шалгуур үзүүлэлттэй.

16.10.1 Сүүлийн 12 сарын хугацаанд амийг хөнөөсөн, хулгайлсан, хүчээр сураггүй алга болгосон, дур зоргоор баривчлан эрүүдэн шүүсэн сэтгүүлчид, хэвлэл мэдээллийн ажилтнууд, ҮЭ-ийн болон хүний эрхийг хамгаалах байгууллагын ажилтнуудын батлагдсан тоо: **Ийм тохиолдол 2015-2021 онуудын хооронд бүртгэгдээгүй байна.**

16.10.2 Олон нийтийн мэдээлэл авах эрхийг үндсэн хууль, хууль тогтоомж, дүрэм журам, бодлогын түвшинд баталгаажуулж, хуульчилсан эсэх: **Тийм.**

Зорилт 16.a Хүчирхийллээс сэргийлэх, терроризм, гэмт хэрэгтэй тэмцэх зорилгоор бүх түвшинд, ялангуяа хөгжиж буй орнуудын чадавхыг бэхжүүлэх үүднээс олон улсын хамтын ажиллагаагаар дамжуулан үндэсний холбогдох байгууллагуудын үйл ажиллагааг сайжруулах

Тус зорилт нь 1 шалгуур үзүүлэлттэй.

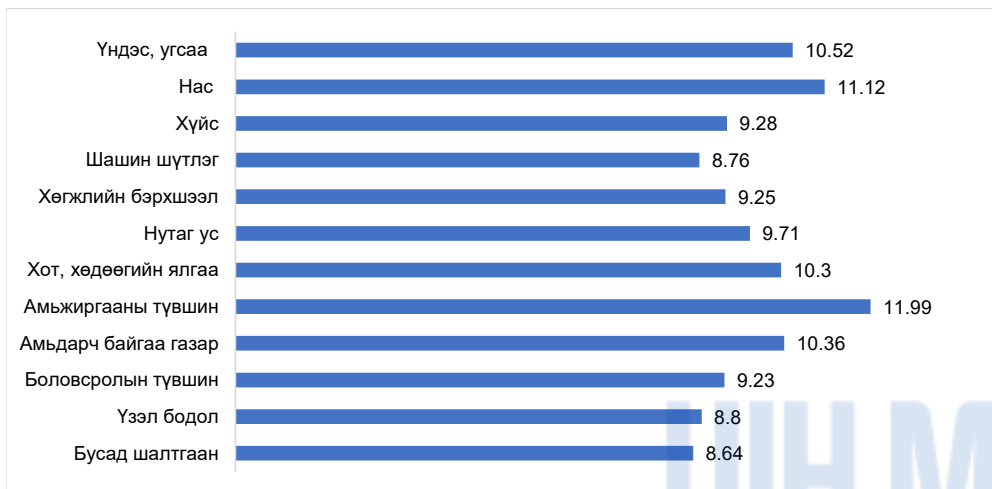
16.a.1 Парисын зарчмыг мөрдлөг болгодог хүний эрхийн бие даасан байгууллагатай эсэх: **Тийм**

Зорилт 16.b Тогтвортой хөгжлийн үл ялгаварласан хууль, бодлогыг хөхүүлэн дэмжиж, мөрдүүлэх

Тус зорилт нь 1 шалгуур үзүүлэлттэй.

16.b.1 Олон улсын хүний эрхийн хуулиар хориглосон ялгаварлан гадуурхах явдлын аль нэг тохиолдлоор сүүлийн 12 сарын дотор гадуурхагдсан, доромжлуулснаа хувьдаа мэдэрсэн гэж мэдүүлсэн хүн амын эзлэх хувь нь 2018 онд 18.91 хувь байсан бол хамгийн сүүлд буюу 2021 оны байдлаар 16.45 байна.

Зураг 8. Олон улсын хүний эрхийн хуулиар хориглосон ялгаварлан гадуурхах явдлын аль нэг тохиолдлоор сүүлийн 12 сард гадуурхагдсан, доромжлуулснаа мэдэрсэн хүн амын эзлэх хувь, эрхийн төрлөөр /2021 он/

Харин 2021 оны үзүүлэлтийг эрхийн төрлөөр ялгаж үзвэл хамгийн өндөр нь амьжиргааны түвшин, нас, үндэс, угсаагаар гадуурхагдсан, доромжлуулснаа мэдэрсэн бол хамгийн бага нь үзэл бодол, шашин шүтлэг зэргүүд байна.

2. ЗОРИЛГО 17. ХӨГЖЛИЙН ТӨЛӨӨХ ТҮНШЛЭЛИЙГ БЭХЖҮҮЛЭХ

Зорилго 17 буюу **Тогтвортой хөгжлийн төлөө дэлхий нийтийн түншлэлийг сэргээж, түүнийг хэрэгжүүлэх арга замыг сайжруулах зорилго** нь дараах 19 зорилт, 25 шалгуур үзүүлэлттэй байна.

ЗОРИЛТ 17.1	ТАТВАР, БУСАД ОРЛОГО ЦУГЛУУЛАХ ҮНДЭСНИЙ ЧАДАВХЫГ БЭХЖҮҮЛЭХ ЗОРИЛГООР ХӨГЖИЖ БУЙ ОРНУУДАД ОЛОН УЛСЫН ТУСЛАМЖ ДЭМЖЛЭГ ҮЗҮҮЛЭХ ЗАМААР ХӨРӨНГӨ МӨНГӨ БҮРДҮҮЛЭХ ҮНДЭСНИЙ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААГ САЙЖРУУЛАХ
ЗОРИЛТ 17.2	Хөгжингүй орнуудын хөгжлийн албан ёсны тусламж үзүүлэх үүрэг амлалтыг нь бүрэн биелүүлэх, ялангуяа үндэсний нийт орлогынхоо 0.7 хувийг хөгжиж буй орнуудад, үүнээс 0.15-аас 0.20 хүртэлх хувийг нэн буурай хөгжилтэй улс орнуудад өгөх
ЗОРИЛТ 17.3	Төрөл бүрийн эх үүсвэрээс хөгжиж буй орнуудад зориулан нэмэлт санхүүгийн хөрөнгө бүрдүүлэх
ЗОРИЛТ 17.4	Өрөө санхүүжүүлэх, өрийн дарамтыг бууруулах, өрийн бүтцэдээ өөрчлөлт хийх ажиллагааг хөхүүлэн дэмжихэд чиглэсэн нэгдсэн зохицуулалт бүхий бодлогоор дамжуулан урт хугацааны өрийн тогтвортой байдлыг бий болгоход нь хөгжиж буй орнуудын туслах
ЗОРИЛТ 17.5	Нэн буурай хөгжилтэй орнуудад хөрөнгө оруулалт хөхүүлэн дэмжих журмыг нэвтрүүлж, хэрэгжүүлэх
ЗОРИЛТ 17.6	Одоо ашиглагдаж буй механизм, ялангуяа НҮБ-ын түвшинд хэрэглэгдэж буй механизмууд хоорондын уялдаа холбоог сайжруулах замаар, харилцан тохиролцсон нөхцөлд технологийг хөнгөвчлөх дэлхийн механизмаар дамжуулан шинжлэх ухаан, технологи, инновацын чиглэлийн Хойд-Өмнөд, Өмнөд-Өмнөдийн болон гурван талт олон улс, бүсийн хамтын ажиллагааг, тэдгээрийг ашиглах боломжийг нэмэгдүүлэх, харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр мэдлэг солилцох ажиллагааг сайжруулах
ЗОРИЛТ 17.7	Харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр таатай нөхцөлөөр, түүний дотор хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр хөгжиж буй орнуудад байгаль орчинд ээлтэй технологийн хөгжүүлэх, шилжүүлэх, түгээх ажлыг хөхүүлэн дэмжих
ЗОРИЛТ 17.8	2017 онд гэхэд нэн буурай хөгжилтэй орнуудад зориулсан технологийн банк, шинжлэх ухаан, технологи, инновацын чадавх бэхжүүлэх механизмыг бүрэн ажилд оруулж, технологи, ялангуяа мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн ашиглалтыг нэмэгдүүлэх
ЗОРИЛТ 17.9	Хойд-Өмнөд, Өмнөд-Өмнөдийн болон гурван талт хамтын ажиллагаагаар дамжуулан тогтвортой хөгжлийн бүх зорилтуудыг хэрэгжүүлэх үндэсний хөтөлбөрүүдийг дэмжиж хөгжиж буй орнуудад үр дүнтэй, зорилтот чадавх бэхжүүлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн олон улсын дэмжлэгийг нэмэгдүүлэх
ЗОРИЛТ 17.10	Дохагийн хөгжлийн хөтөлбөрийн хүрээнд хийгдэж буй хэлэлцээг эцэслэн дуусгах замаар Дэлхийн худалдааны байгууллагын харьяанд дэлхий нийтийн, дүрэм журамд үндэслэсэн, нээлттэй, үл ялгаварласан, эрх тэгш олон улсын худалдааны системийг дэмжин хөгжүүлэх

ЗОРИЛТ 17.11	2020 он гэхэд нэн буурай хөгжилтэй орнуудын дэлхийн экспортод эзлэх хувийг дахин нэмэгдүүлэх зорилгоор хөгжиж буй орнуудын экспортыг үлэмж хэмжээгээр нэмэгдүүлэх
ЗОРИЛТ 17.12	Нэн буурай хөгжилтэй орнуудын импортод үйлчилдэг гарал үүслийн хөнгөлөлттэй дүрмийг ил тод, тодорхой болгох замаар Дэлхийн худалдааны байгууллагын шийдвэрт нийцсэн нэн буурай хөгжилтэй бүх орнуудад урт хугацаанд үргэлжлэх татваргүй, квотгүй зах зээлийн гарцыг бий болгох ажлыг шуурхай хэрэгжүүлж, зах зээлд нэвтрэх боломжийг нэмэгдүүлэх
ЗОРИЛТ 17.13	Бодлогын зохицуулалт, уялдаа холбоог хангах замаар дэлхийн макро эдийн засгийн тогтвортой байдлыг бэхжүүлэх
ЗОРИЛТ 17.14	Тогтвортой хөгжлийн бодлогын уялдаа холбоог сайжруулах
ЗОРИЛТ 17.15	Ядуурлыг арилгах, тогтвортой хөгжлийн бодлого тогтоох, хэрэгжүүлэх чиглэлээр ажиллаж байгаа аливаа улс орны бодлогын орон зай, манлайллыг хүндэтгэх
ЗОРИЛТ 17.16	Бүх улс орнуудад, ялангуяа хөгжиж буй орнуудад тогтвортой хөгжлийн зорилтуудад хүрэх ажлыг дэмжиж мэдлэг, мэргэшсэн чадвар, технологи солилцох, санхүүгийн эх үүсвэр бүрдүүлэх олон талт түншлэлтэй хослуулан тогтвортой хөгжлийн төлөө дэлхийн түншлэлийг бэхжүүлэх
ЗОРИЛТ 17.17	Түншлэлийн хүрээнд олж авсан туршлага, хөрөнгө мөнгөө зарцуулсан бодлогод түшиглэн төр, төр-хувийн хэвшил болон иргэний нийгмийн үр дүнтэй түншлэлийг хөхүүлэн дэмжиж, төлөвшүүлэх
ЗОРИЛТ 17.18	2020 он гэхэд орлого, жендэр, нас, арьс өнгө, үндэс угсаа, шилжин суурьшилтын байдал, хөгжлийн бэрхшээл, газар зүйн байрлал, үндэсний онцлог бүхий бусад үзүүлэлтээр ангилан гаргасан өндөр чанартай, шуурхай, найдвартай тоо мэдээллийн хүртээмжийг үлэмж хэмжээгээр нэмэгдүүлэх зорилгоор хөгжиж буй орнууд, түүний дотор нэн буурай хөгжилтэй, жижиг арлын хөгжиж буй орнуудад үзүүлж буй чадавх бэхжүүлэх дэмжлэг тусалцааг сайжруулах
ЗОРИЛТ 17.19	2030 он гэхэд тогтвортой хөгжилд хүрэх чиглэлээр гарч буй ахиц дэвшлийг тооцох одоогийн санаачилгуудад түшиглэн хөгжиж буй орнуудын статистикийн чадавхыг бэхжүүлэх ажлыг дэмжих

Хүснэгт 2. Тогтвортой хөгжлийн зорилго 17-ийн шалгуур үзүүлэлтүүдийн тоон мэдээлэл (2015-2022 он)

Д/д	Суурь жил	Суурь түвшин	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Байгууллага	Эх сурвалж
ЗОРИЛГО 17. Хөгжлийн төлөөх түншлэлийг бэхжүүлэх											
1	2015	25.80	24.40	28.50	31.40	32.60	28.10	33.10	35.00	СЯ	Улсын төсөв, Үндэсний тооцоо
2	2015	71.70	52.10	70.00	88.30	84.10	60.90	72.20	85.10	СЯ	Улсын төсөв
3	2015	334.10	670.60	938.40	634.80	458.30	549.70	542.80		СЯ, Монголбанк	
4	2015	47.75	48.67	81.82	89.50	86.15	77.96	59.07	50.98 ¹⁵⁵	ҮСХ	СЯ, ҮСХ
5	2015	0.29	0.92	0.78	2.74	2.36	3.05	2.20		Монголбанк	Монголбанк, Үндэсний тооцоо
6	2015	30.80	26.30	51.20	20.30	6.68	16.04	19.20	6.40	СЯ	Захиргааны мэдээлэл

¹⁵⁵ Урьдчилсан гүйцэтгэл-4 сарын 30, Жинхэнэ гүйцэтгэл-9 сарын 30

7	17.6.1. 100 оршин суугчдад ногдох суурин интернэтийн өргөн зурвас ашиглах бүртгэлийн тоо, интернэтийн хурдаар 17.8.1 Интернэт ашигладаг хувь хүмүүсийн эзлэх хувь, 15, түүнээс дээш насны хүмүүс. Эрэлтэй	2015	4.00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	БШУЯ	Ардчилсан засаглалын судалгаа
8	17.9.1. Санхүү, техникийн туслалцаа	2015	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ҮСХ	Ардчилсан засаглалын судалгаа
9	Техникийн хамтын ажиллагааны хөгжлийн албан ёсны тусламж (нийт зарлага), 2019 зэрэгцүүлэх үнээр, сая ам.доллар	2015	334.10	670.60	938.40	634.80	458.30	549.70	542.80	549.70	542.80	549.70	542.80	549.70	542.80	549.70	542.80	ОECD/DAC	ТХЗ-ийн дэлхийн мэдээллийн сан	
10	17.10.1. Дэлхийн жигнэсэн тарифын дундаж	2015	4.95	4.97	5.23	5.22	5.16	5.26	-	5.26	-	5.26	-	5.26	-	5.26	-	ИТС, UNCTAD WTO	ТХЗ-ийн дэлхийн мэдээллийн сан ¹⁵⁶	
11	Хамгийн таатай улс, дэлхийн жигнэсэн тарифын дундаж, бүх бүтээгдэхүүн (%)	2015	4.95	4.97	4.96	4.94	4.84	4.96	-	4.96	-	4.96	-	4.96	-	4.96	-	ИТС, UNCTAD WTO	ТХЗ-ийн дэлхийн мэдээллийн сан ¹⁵⁶	
	Хөнгөлөлтийн хувь, жигнэсэн дундаж, бүх бүтээгдэхүүн (%)	2015	0.03	0.03	0.036	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	ҮСХ	Гадаад худалдааны гаалийн статистик	
	17.11.1 Дэлхийн экспортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь	2015	0.03	0.03	0.036	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	ҮСХ	Гадаад худалдааны гаалийн статистик	

¹⁵⁶ Import tariff data. Tariff data for the calculation of this indicator are retrieved from ITC (MAcMap) - <http://www.macmap.org/> - WTO (IDB) - <http://tao.wto.org> - and UNCTAD (TRAINS) databases.

Инфляци, (%)	2015	1.90	1.30	6.40	8.10	5.20	2.30	13.80	ҮСХ	Хэрэглээний үнийн индекс
Мөнгөний нийлүүлэлт, нөөц мөнгөний харьцаа	2015	4.90	4.20	4.70	4.30	3.40	6.00	6.20	Монголбанк	Монголбанк
Бэлэн мөнгөний илүүдэл/ алдагдалын ДНБ-д эзлэх хувь, (%)	2015	-4.76	-12.76	-2.74	3.49	-	-	-	Дэлхийн банк	ТХЗ-ийн дэлхийн мэдээллийн сан
Төгрөгийн харилцах дансны ДНБ-д эзлэх хувь, (%)	2015	-8.16	-6.28	-10.07	-16.75	-15.22	-5.07	-13.79	ҮСХ, Монголбанк	Төлбөрийн тэнцэл
Нэг ам.долларын төгрөгтэй харьцах ханш	2015	1970.7	2147.7	2440.6	2472.7	2663.9	2813.5	2849.3	Монголбанк	Гадаад валютын албан ёсны ханш
Гадаад өрийн нөөцийн ҮНБ-д эзлэх хувь, (%)	2015	213.30	240.90	278.60	240.50	243.10	268.50	259.00	Монголбанк	Монголбанк
Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт, цэвэр орох урсгалын ДНБ-д эзлэх хувь, (%)	2015	0.71	-37.43	12.60	16.22	16.31	12.72	13.48	ҮСХ, Монголбанк	Төлбөрийн тэнцэл
Барааны гадаад худалдааны ДНБ-д эзлэх хувь, (%)	2015	72.88	74.26	91.82	97.80	96.78	96.72	105.29	ҮСХ	Гаалийн статистик
Хөрөнгө оруулалтын багц, цэвэр (төлбөрийн тэнцэл, оны үнээр, Доллараар)	2015	-248473350.00	-487060273.00	-493138791.00	-60820557.00	-372272825.00	563274271.04	24931900.00	ҮСХ, Монголбанк	Төлбөрийн тэнцэл
Татварын орлогын ДНБ-ий эзлэх хувь	2015	22.40	20.70	22.50	25.30	25.90	22.70	25.90	СЯ, ҮСХ	Үндэсний тооцоо, СЯ
Нийт нөөц хөрөнгө импортын харьцаа, сараар	2015	2.51	2.38	4.41	4.21	4.67	6.10	4.46	Дэлхийн банк	ТХЗ-ийн дэлхийн мэдээллийн сан

17.17.1	Төр, хувийн хэвшил, иргэний нийгмийн хамтын ажиллагааг дэмжихээр амласан дүн, ам.доллараар	128.00	0.00	120.00	54.00	18.70	-	-	-	-	-	-	Дэлхийн банк	www.ppi.worldbank.org http://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators
14	Төр, хувийн хэвшлийн түншлэл, амласан дүн (2019 оны үнээр, сая ам.доллар)	136.35	0.00	125.16	54.98	18.70	-	-	-	-	-	-	Дэлхийн банк	www.ppi.worldbank.org http://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators
15	17.18.2. Албан ёсны статистикийн үндсэн зарчмыг тусгасан статистикийн хууль тогтоомжтой эсэх (Тийм-1, үгүй-2)	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	Статистикийн тухай хууль	Статистикийн тухай хууль
16	17.18.3. Бүрэн санхүүжилттэй, хэрэгжлийн шатанд яваа статистикийн үндэсний хөтөлбөртэй эсэх (Тийм-1, үгүй-2)	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	Статистикийн тогтолцооны 2021-2025 он хүртэлх стратеги төлөвлөгөө	Статистикийн тогтолцооны 2021-2025 он хүртэлх стратеги төлөвлөгөө
17	Хөгжих буй орнуудын статистикийн чадавхийг бэхжүүлэх санхүүгийн эх үүсвэр	0.16	0.10	1.16	0.27	-	-	-	-	-	-	-	(PARIS21)	PARIS21

18	17.19.2. (a) Сүүлийн 10 жилд хүн ам, орон сууцны тооллогыг хамгийн багадаа 1 удаа зохион байгуулсан, (b) нас баралтын бүртгэлийг 80%, төрөлтийн бүртгэлийг 100% -д хүргэсэн эсэх (тийм-1, үгүй-2)	2015	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	ҮСХ	Холбогдох тооллого, бүртгэл
			1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00		

2.1.ЗОРИЛГО 17-ИЙН ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тогтвортой хөгжлийн зорилго 17-ийн хүрээнд нийт 19 зорилт, 25 шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд мэдээллийг гаргаж байна. Үүнээс 9 шалгуур үзүүлэлтийн мэдээлэл нь бэлэн байдаг бол 16 шалгуур үзүүлэлтийн мэдээллийг тодорхой арга зүй, аргачлалаар мэдээлэл цуглуулж бэлтгэдэг байна.

Тус мэдээллүүдийг Монгол Улсын холбогдох байгууллагууд болох Сангийн яам, Боловсрол, шинжлэх ухааны яам, Монголбанк, Үндэсний статитикийн хороо болон олон улсын байгууллагууд болох Эдийн засаг, хамтын ажиллагааны байгууллага, Дэлхийн худалдааны байгууллага, НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал, Олон улсын худалдааны төв зэрэг байгууллагуудаас гаргуулж авдаг байна.

Суурь түвшинг 2015 оны байдлаар авч үзэж 2022 он хүртэл тооцсон бөгөөд зарим шалгуур үзүүлэлтүүд нь 2022 оны мэдээлэл нь бүрэн гүйцэт ирүүлээгүй байна.

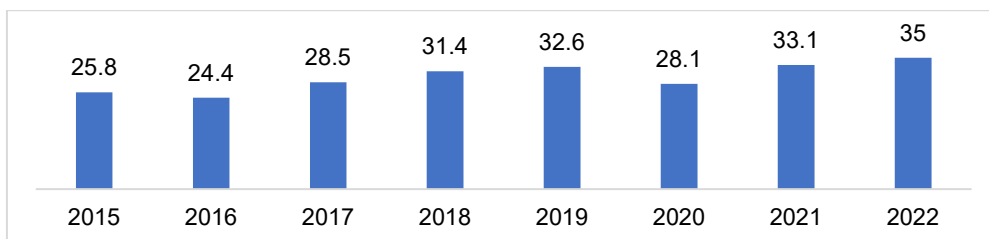
Зорилт 17.1 Татвар, бусад орлого цуглуулах үндэсний чадавхыг бэхжүүлэх зорилгоор хөгжиж буй орнуудад олон улсын тусламж дэмжлэг үзүүлэх замаар хөрөнгө мөнгө бүрдүүлэх үндэсний үйл ажиллагааг сайжруулах

17.1.1. ДНБ-д улсын нэгдсэн төсвийн нийт орлогын эзлэх хувь

ДНБ-д нэгдсэн төсвийн нийт орлогын эзлэх хувь сүүлийн 8 жилийн байдлаар 2016 онд хамгийн бага буюу 24.4 хувь, 2023 онд хамгийн их буюу 35.0 хувь байна. (Зураг 9)

Монгол Улсын нэгдсэн төсвийн нийт орлого ба тусламжийн дүн 2022 онд 18.5 их наяд төгрөгт хүрэхэд эдийн засгийн идэвхжил, гадаад худалдааны эргэлт болон уул уурхайн салбарын сэргэлт голлон нөлөөлсөн байна. Улмаар ДНБ-д нэгдсэн төсвийн нийт орлогын эзлэх хувь 35.0 хувь болж нэмэгдсэн байна.

Зураг 9. ДНБ-д улсын нэгдсэн төсвийн нийт орлогын эзлэх хувь (2015-2022 он)

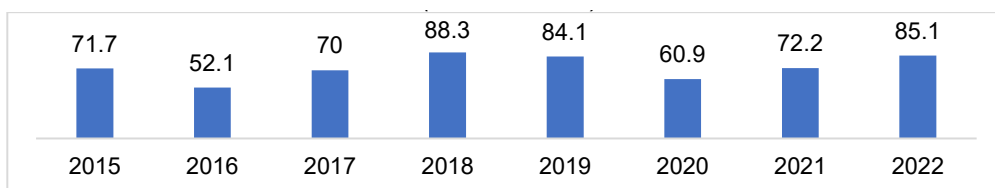

17.1.2. Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зарлагад татварын орлогын эзлэх хувь

Татварын орлогын Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зарлагад эзлэх хувь сүүлийн 8 жилийн байдлаар хамгийн бага нь 2016 онд 52.1 хувь, хамгийн их нь 2018 онд 88.3 хувьд хүрсэн байна. (Зураг 10)

2022 онд татварын орлогын дүн 15.5 их наяд төгрөгт хүрэхэд эдийн засгийн идэвхжил, гадаад худалдааны эргэлт болон уул уурхайн салбарын сэргэлт голлон нөлөөлсөн байна. Улмаар төсвийн нийт зарлагад татварын орлогын эзлэх хувь 85.1 хувь болж нэмэгдсэн байна.

Зураг 10. Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зарлагад татварын орлогын эзлэх хувь (2015-2022 он)

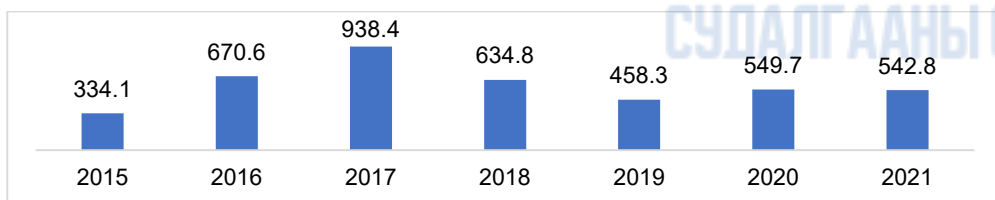

Зорилт 17.3 Төрөл бүрийн эх үүсвэрээс хөгжиж буй орнуудад зориулан нэмэлт санхүүгийн хөрөнгө бүрдүүлэх

17.3.1. Улсын нэгдсэн төсөвт гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт, хөгжлийн албан ёсны тусламжийн эзлэх хувь

Гадаадын зээл, тусламжийн хэмжээ сүүлийн 8 жилийн байдлаар хамгийн бага нь 2015 онд 334.1 сая ам.доллар байсан бол, хамгийн их нь 2017 онд 938.4 сая ам.долларт хүрсэн байна. 2022 оны хувьд гадаадын зээл тусламжийн эзлэх хувь 542.8 сая ам.доллар байна. (Зураг 11)

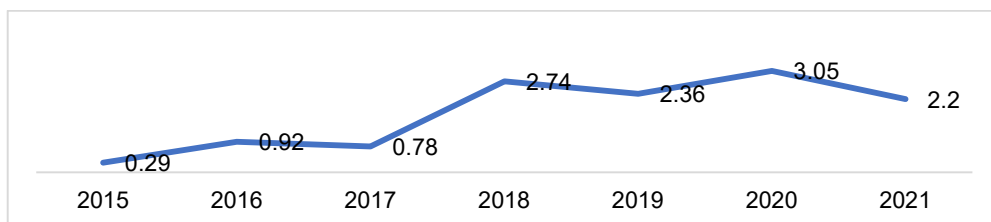
Зураг 11. Улсын нэгдсэн төсөвт гадаадын зээл тусламжийн эзлэх хувь (2015-2021 он)

17.3.2. ДНБ-д мөнгөн гуйвуулгын эзлэх хувь

ДНБ-д мөнгөн гуйвуулгын эзлэх хувь сүүлийн 8 жилийн байдлаар хамгийн бага нь 2015 онд 0.29 хувь, хамгийн их нь 2020 онд 3.05 хувьд хүрсэн байна. 2022 онд ДНБ-д мөнгөн гуйвуулгын эзлэх хувь 2.2 хувь байна. (Зураг 12)

Зураг 12. ДНБ-д мөнгөн гуйвуулгын эзлэх хувь (2015-2021 он)

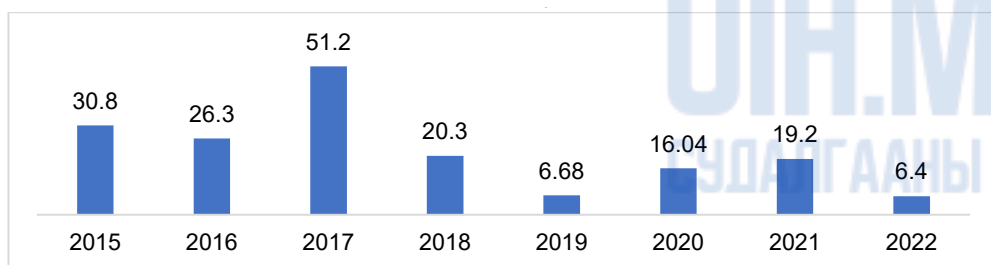

Зорилт 17.4 Өрөө санхүүжүүлэх, өрийн дарамтыг бууруулах, өрийн бүтцэдээ өөрчлөлт хийх ажиллагааг хөхүүлэн дэмжихэд чиглэсэн нэгдсэн зохицуулалт бүхий бодлогоор дамжуулан урт хугацааны өрийн тогтвортой байдлыг бий болгоход нь хөгжиж буй орнуудын туслах

17.4.1. Бараа, үйлчилгээний экспортод өрийн үйлчилгээний эзлэх хувь Бараа, үйлчилгээний экспортод өрийн үйлчилгээний эзлэх хувь 2019 онд 6.4 хувь, хамгийн их нь 2017 онд 51.2 хувьд хүрсэн байна. (Зураг 13)

2021 онд зөвхөн гадаад өрийн үйлчилгээг экспортод харьцуулсан байсан бол нийт өрийн үйлчилгээг оруулж тооцсоноор 19.2 хувь болж өссөн. 2022 онд дахин санхүүжилтийн үйл ажиллагаа хийгээгүй тул өмнөх оныхоос багассан буюу 6.4 хувьтай тэнцүү байна.

Зураг 13. Бараа, үйлчилгээний экспортод өрийн үйлчилгээний эзлэх хувь (2015-2022 он)

Зорилт 17.8 2017 онд гэхэд нэн буурай хөгжилтэй орнуудад зориулсан технологийн банк, шинжлэх ухаан, технологи, инновацын чадавх бэхжүүлэх механизмыг бүрэн ажилд оруулж, технологи, ялангуяа мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийн ашиглалтыг нэмэгдүүлэх

17.8.1. Интернэт ашигладаг хувь хүмүүсийн эзлэх хувь, (15, түүнээс дээш насны хүмүүс)

Интернэт ашигладаг 15, түүнээс дээш насны хүмүүсийн эзлэх хувь 2018 оноос хойш тогтвортой өссөн байна. Интернэт ашигладаг хувь хүмүүсийн эзлэх хувь 2018 онд 48.1 хувиас 2022 онд 67.24 хувь болж өссөн байна.

Зорилт 17.9 Хойд-Өмнөд, Өмнөд-Өмнөдийн болон гурван талт хамтын ажиллагаагаар дамжуулан тогтвортой хөгжлийн бүх зорилтуудыг хэрэгжүүлэх үндэсний хөтөлбөрүүдийг дэмжиж хөгжиж буй орнуудад үр дүнтэй, зорилтот чадавх бэхжүүлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн олон улсын дэмжлэгийг нэмэгдүүлэх

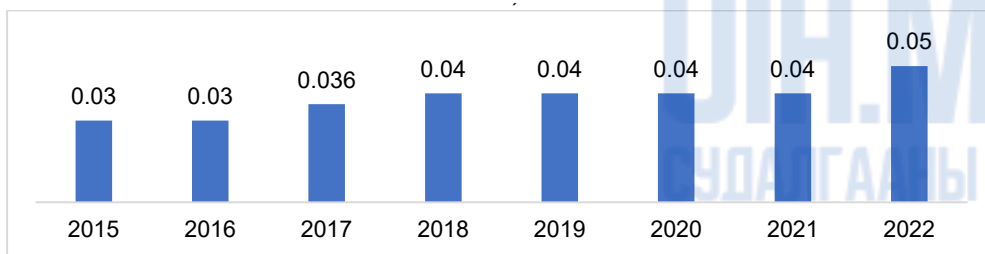
17.9.1. Санхүү, техникийн туслалцаа

Техникийн хамтын ажиллагааны хөгжлийн албан ёсны тусламжийн хэмжээ сүүлийн 8 жилийн байдлаар хамгийн бага нь 2015 онд 334.1 сая ам.доллар байсан бол хамгийн их нь 2017 онд 938.40 сая ам.доллар байсан байна. 2022 оны хувьд 542.8 сая ам.доллартай тэнцүү байна.

Зорилт 17.11 2020 он гэхэд нэн буурай хөгжилтэй орнуудын дэлхийн экспортод эзлэх хувийг дахин нэмэгдүүлэх зорилгоор хөгжиж буй орнуудын экспортыг үлэмж хэмжээгээр нэмэгдүүлэх

17.11.1. Дэлхийн экспортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь Дэлхийн экспортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь сүүлийн 8 жилийн байдлаар хамгийн бага нь 2015, 2016 онуудад 0.03 хувь байсан бол хамгийн өндөр нь 2022 онд 0.05 хувь байна.

Зураг 14. Дэлхийн экспортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь (2015-2022 он)

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- <http://sdg.gov.mn/>
- <https://sdg.1212.mn/Home/Detail?id=17>
- <https://1212.mn/mn>

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

БҮЛЭГ II

НИЙГЭМ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

**АЖИЛЛАГСДЫН ШИЛЖИЛТ ХӨДӨЛГӨӨН, ХӨДӨЛМӨР
ЭРХЛЭЛТИЙН ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ХЭМ ХЭМЖЭЭ БОЛОН
ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ**

(Харьцуулсан судалгаа)

Г.Билгээ, Ц.Ариунаа, Б.Мөнгөнсувд

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Шилжилт хөдөлгөөнөөс гарах сөрөг үр дагавар
Шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох нь
Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

Нэг. АЖИЛЛАГСДЫН ШИЛЖИЛТ ХӨДӨЛГӨӨН, ТҮҮНИЙ ШАЛТГААН, ҮР
ДАГАВАР, БУУРУУЛАХ АРГА ХЭМЖЭЭ

- 1.1. Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн
- 1.2. Шилжилт хөдөлгөөний шалтгаанууд, тэдгээрийг ангилах нь
- 1.3. Шилжилт хөдөлгөөнөөс гарах сөрөг үр дагавар
- 1.4. Шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох нь

Хоёр. ОЛОН УЛСЫН ХӨДӨЛМӨРИЙН ХЭМ ХЭМЖЭЭ

- 2.1. Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын баримт бичгүүд
- 2.2. Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагын баримт бичгүүд

Гурав. ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ
ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

- 3.1. Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
- 3.2. Бүгд Найрамдах Финланд Улс
- 3.3. Япон Улс

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХАВСРАЛТ. МОНГОЛ УЛСЫН НЭГДЭЖ ОРСОН ОУХБ-ЫН КОНВЕНЦ,
ЗӨВЛӨМЖИЙН ЖАГСААЛТ

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгын дагуу “Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн, хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх олон улсын хэм хэмжээ болон гадаадын зарим орны эрх зүйн зохицуулалт” сэдэвт харьцуулсан судалгааг Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны захиалгын даалгавар: Гадаадын зарим орны хөдөлмөрийн эрх зүйн харилцаанд ажилтныг тогтвор суурьшилтай ажиллуулах нөхцөл боломжийг хууль тогтоомжийн хүрээнд хэрхэн зохицуулсан талаар Япон, Солонгос болон Скандинавын зарим орны туршлагыг харьцуулан судлах.

Судалгааны зорилго: Олон улс дахь ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний нөхцөл байдал, ажиллагсад ажлаас гарах, өөр ажил руу шилжих хөдөлгөөний шалтгаан, шилжилт хөдөлгөөнөөс гарах сөрөг үр дагавар; Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага болон Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагаас гаргасан олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ; Япон, Солонгос болон Скандинавын зарим орны хөдөлмөрийн нийтлэг харилцааг зохицуулсан гол хуулиудыг судлах.

Судалгааны бүтэц: Энэхүү судалгаа нь бүтцийн хувьд судалгааны хураангуй болон дэлгэрэнгүй хэсгээс бүрдэнэ. Судалгааны дэлгэрэнгүй хэсэгт:

Нэгдүгээр бүлэг - олон улс дахь ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний талаарх тойм, шалтгаан ба сөрөг үр дагавар, түүнийг хэрхэн тооцоолох арга;

Хоёрдугаар бүлэг - Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага болон Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагаас гаргасан олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ;

Гуравдугаар бүлэг - захиалгын дагуу Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Япон Улс болон Скандинавын орнуудас Бүгд Найрамдах Финланд Улсын хөдөлмөрийн нийтлэг харилцааг зохицуулсан гол хуулиудыг судлав.

Түлхүүр үг: *ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн, ажиллагсдын тогтвор суурьшилтай ажиллуулах, ажлын нөхцөл, олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ (стандарт)*

Key words: *labour market, employee turnover, voluntary turnover, retaining, workplace environment, labour standards, social security, employment.*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Орчин үед мэдээлэл технологи, хиймэл оюуны хурдацтай хөгжилтэй зэрэгцэн хүн амын хөгшрөлт нь хөдөлмөрийн зах зээлд томоохон бэрхшээлүүдийг дагуулаад байна. Тухайлбал, ажил олгогчид ажиллах хүчний хомстолд орсноос болж авьяас чадвартай ажилтныг олж авах, тогтвортой ажиллуулах нь томоохон сорилтуудын нэг болоод байна.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн

Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа ба хөгжлийн байгууллага (ЭЗХАХБ)-ын 2023 онд хийсэн судалгаанаас харахад¹⁵⁷, сүүлийн үед төрөлт буурснаас болж хөдөлмөрийн насны хүмүүсийн эзлэх хувь буурч, дэлхийн санхүүгийн хямралаас хойш ажиллах хүчний хомстол нэмэгдэж, 2012-2019 оны хооронд нэг ажилтны нэг ажлын байран дээр ажиллах хугацаа ойролцоогоор 8%-иар буюу 9 сараар буурсан байна.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний шалтгаан

АНУ-ын Миннесотагийн Их сургуулиас эрхлэн гаргасан “Хүний нөөцийн менежмент” хэмээх номонд ажиллагсдын ажлаасаа гардаг нийтлэг таван шалтгааныг дурджээ.¹⁵⁸ Үүнд:

- 1) ажил үүрэг болон ажилтны ур чадвар хоорондын нийцээгүй байдал;
- 2) карьерын өсөлт, хөгжлийн хангалтгүй байдал;
- 3) байгууллага дотор цалин хөлсний тэгш бус байдал;
- 4) удирдах арга барил;
- 5) ажлын ачаалал.

Мөн ажилтны эрүүл мэнддээ анхаарах, гэр бүлийн хэн нэгнийг асрах зэрэг хувийн шалтгаануудыг орхиж болохгүй. Ажилтан гэр бүлтэй болох, гэр бүлийн хүний ажил өөр газар руу шилжих, тэтгэвэрт гарах зэрэг шилжилт хөдөлгөөн нь хэвийн буюу зүй ёсны үзэгдэл юм.

Дээрх шалтгаанууд нь ижил үр дагавартай байдаггүй тул ажил олгогчийн зүгээс тэдгээрийг нарийн судалснаар сайн дураараа ажлаас гарч байгаа асуудлыг удирдан зохицуулах боломжтой.

¹⁵⁷ Ageing and Employment Policies: Retaining Talent at All Ages. OECD. 2023. (OECD, 2023) www.oecd-ilibrary.org/employment/retaining-talent-at-all-ages_00dbdd06-en

¹⁵⁸ University of Minnesota, 2016. 183-184 дэх талууд.

Шилжилт хөдөлгөөнөөс гарах сөрөг үр дагавар

Хүний нөөцийн асуудлаар дагнан ажилладаг Хүний нөөцийн стратегийн менежментийн сан (ХНСМС)¹⁵⁹-ийн судалгаанд ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнтэй холбоотой зардлыг шууд ба шууд бус зардалд хуваадаг. Шууд зардалд явах, орлуулах, шилжих зэрэг олон зардал багтах бол шууд бус зардалд үйлдвэрлэлийн алдагдал, бүтээмжийн бууралт багтдаг.

Мөн Харвардын Их сургуулиас эрхлэн гаргасан “Шилдэг хүмүүсийг ажилд авах, тогтвортой ажиллуулах нь” номонд¹⁶⁰ ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнөөс үүдэн гарах дараах үр дагаврыг нэрлэсэн байна:

1) Оюуны капитал - Ажилтан ажлаа орхиод гарахад түүнтэй хамт тухайн байгууллага их хугацаа зарж, олж авсан мэдлэг, ур чадвараа хамт алддаг. Гарсан ажилтан өрсөлдөгч байгууллагад орсон бол энэ алдагдал хоёр дахин нэмэгдэнэ гэсэн үг юм.

2) Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн ба хэрэглэгчдийн сэтгэл ханамж хоорондын хамаарал - Harvard Business Review-д хэвлэгдсэн судалгаагаар ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний өндөр үзүүлэлт нь хэрэглэгчдийн сэтгэл ханамж, байгууллагын ашиг орлогод муугаар нөлөөлдөг.

3) Өндөр зардал - Шууд болон шууд бус зардлаас гадна алдагдсан боломжийн зардал багтах ба үүнд тухайн ажлын байр сул байх хугацаа, шинэ хүн орж ирээд ажилдаа сурч дадлагажих хүртэл хугацаанд хийгдээгүй хойшлогдсон ажлууд хамаардаг.

Шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох нь

Байгууллагын тэнцвэрт байдлын онол (theory of organizational equilibrium) нь эдгээр асуудалд хариу өгч чадна. Энэ онолын дагуу ажилтанд санал болгож буй нөхцөл, урамшуулал (хангалттай цалин, ажиллах таатай нөхцөл, хөгжих боломж гэх мэт) нь байгууллагын тухайн ажилтнаас шаардаж байгаа ажил үүрэг (цаг хугацаа, хүчин чармайлт)-тэй тэнцүү буюу түүнээс их байвал ажилтан байгууллагадаа үлдэх болно.¹⁶¹

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох томъёо (Turnover Calculation Formula)-г ашиглаж шилжилт хөдөлгөөнийг хянах боломжийг олгодог. Өөрөөр хэлбэл, энэхүү томъёогоор ажиллагсдын жилийн шилжилт хөдөлгөөний хувийг тогтоох ба энэ нь тодорхой хугацаанд тухайн

¹⁵⁹ Strategic Human Resource Management (SHRM) - www.shrm.org/foundation/about/Pages/about-us.aspx

¹⁶⁰ Шилдэг хүмүүсийг ажилд авах, тогтвортой ажиллуулах нь. Орчуулсан Хашбат Н. “Сүүн Сувд” ХХК. 2015. 58-62 дахь талууд. Original work copyright: Hiring and keeping the best people. Harvard Business School Publishing Corporation. 2002.

¹⁶¹ SHRM, 2008. 5 дахь тал.

байгууллагаас гарсан ажиллагсдын хувь юм.¹⁶² Гэхдээ энэ мэдээллийг ашиглан компанидаа эерэг өөрчлөлт авчрахын тулд ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг сайн дурын болон албадлагын гэсэн хоёр бүлэгт хувааж, ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний хувь хэмжээг тус бүрээр нь тооцоолно.

Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ

Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ бол олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, зөвлөмжийн шинж чанартай актуудад тусгагдсан, олон улсад үндэсний хөдөлмөрийн эрх зүйн тогтолцоог боловсронгуй болгоход чиглэгдсэн хөдөлмөрийн харилцааны олон улсын эрх зүйн зохицуулалтын удирдамж болдог. Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээнд хөдөлмөрийн наад захын нөхцөл, ялгаварлан гадуурхахгүй байх зарчмыг агуулгаар нь зааж өгсөн байдаг бөгөөд ихэвчлэн хүйс, үндэс угсаа, биеийн хүч чадамж, бусад шинж чанараас үл хамааран бүх ажиллагсдад үйлчилж байдаг.

Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээг дараах гурван түвшинд ангилдаг:¹⁶³

- Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага (НҮБ)-ын баримт бичгүүд;
- Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага (ОУХБ)-ын баримт бичгүүд;
- бүс нутгийн байгууллагуудын баримт бичгүүд.

-НҮБ-ын хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой баримт бичгүүдэд хүн бүрийн “угаас заяасан” нэр төр болон тэдний адил тэгш, салшгүй эрхийг хүлээн зөвшөөрсөн **Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал**, хөдөлмөрлөх эрх, эрүүл мэнд, сурч боловсрох эрх, амьжиргааны зохих түвшинд байх эрхийг тусгасан **Эдийн засаг, нийгэм, соёлын эрхийн тухай олон улсын пакт**, эмэгтэйчүүд, охидын эсрэг бүх төрлийн ялгаварлан гадуурхалтыг арилгахыг шаардсан **Эмэгтэйчүүдийг алагчилах бүх хэлбэрийг устгах тухай конвенц**, арьс өнгөөр ялгаварлан гадуурхах явдлыг арилгах, бүх үндэстний хоорондын харилцан ойлголцлыг дэмжсэн **Арьс үндсээр алагчилах үзлийн бүх хэлбэрийг устгах тухай олон улсын конвенц** зэрэг нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн олон улсын хүний эрхийн баримт бичгүүд хамаардаг.

Түүнчлэн 2015 онд НҮБ-аас 17 зорилго, 169 зорилт бүхий **“Тогтвортой хөгжлийн зорилго-2030”**-ийг баталж, 2016 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн түүнийг албан ёсоор дэлхий нийтээр хэрэгжүүлж эхэлсэн. Түүний **“Эдийн засгийн өсөлт, баталгаат ажлын байрыг бий болгох”** хэмээх

¹⁶² Eileen Haggerty. What Are The Different Types Of Employee Turnover? April 16, 2020. <https://genesishrsolutions.com/peo-blog/types-of-employee-turnover/>

¹⁶³ Большая российская энциклопедия. <https://bigenc.ru/economics/text/2199417>

8 дугаар зорилгод бүтээмжтэй хөдөлмөр эрхлэлт болон бүх нийтийн зохистой хөдөлмөрийг дэмжих замаар хүртээмжтэй, тогтвортой эдийн засгийн өсөлтийг бий болгох зорилгыг дэвшүүлсэн билээ.

Эгнээндээ 187 орныг нэгтгэж, хөдөлмөр, нийгмийн аливаа асуудлыг “гурван талт” өвөрмөц тогтолцоогоороо дамжуулан Засгийн газар, ажил олгогч, ажилтны төлөөллийн тэгш оролцоог хангах замаар шийдвэрлэдэг ОУХБ-аас 189 конвенц, 205 зөвлөмж, 6 протокол баталжээ.

-ОУХБ-аас хөдөлмөрийн хүрээний суурь эрх ба үндсэн зарчмыг тусгасан **“суурь” найман конвенцыг** тодорхойлсон байдаг. Үүнд, эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө, хамтын хэлэлцээ хийх эрхийг үр дүнтэйгээр хүлээн зөвшөөрөх; албадан, эсхүл заавал хийлгэх хөдөлмөрийн бүх хэлбэрийг устгах; хүүхдийн хөдөлмөрийг үр дүнтэй устгах; ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлтэд ялгаварлан гадуурхах явдлыг арилгах зэрэг багтана.

Мөн 4 конвенцыг засаглалын буюу тэргүүлэх ач холбогдол бүхий конвенц болохыг нь тодорхойлжээ. Эдгээр конвенц нь олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээг хэрэгжүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. ОУХБ-ын Шударга даяаршлын төлөөх нийгмийн шударга ёсны тухай тунхаг, конвенцуудыг засаглалын хувьд чухал ач холбогдолтой болохыг нь тэмдэглэсэн байдаг.

Эдгээр конвенц, зөвлөмжийн зарим нь өнөөгийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангаж чадахгүй байгаа бөгөөд үүнийг шийдэхийн тулд ОУХБ-аас бүх конвенц, зөвлөмжөө дахин хянан үзэж шинэчлэх, зарим хуучин конвенцод нэмэлт Протокол гаргах замаар шинэ заалтуудыг нэмж оруулж байгаа аж.

-Бүс нутгийн байгууллагуудын баримт бичгүүдэд Евро-азийн эдийн засгийн нийгэмлэг, Америкийн тивийн улсуудын байгууллага, Арабын хөдөлмөрийн байгууллага, Европын холбоо, Европын зөвлөл, Тусгаар улсуудын хамтын нөхөрлөл, Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллагаас баталсан баримт бичгүүд хамаардаг.

Хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх гадаадын зарим орны эрх зүйн зохицуулалт

Судалгаанд авагдсан Бүгд Найрамдах Солонгос Улс (БНСУ), Бүгд Найрамдах Финланд Улс (БНФУ) болон Япон Улсад хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааг багц хуулиудаар зохицуулдаг байна. Тухайлбал, БНСУ-д багц хуулиудыг хөдөлмөрийн стандарт, хөдөлмөр эрхлэлтийн тэгш байдлыг хангах, мэргэжлийн сургалт, мэргэшил, үйлдвэрлэлийн аюулгүй байдал, эрүүл мэнд, ослын даатгал, хөдөлмөр эрхлэлтийн үйлчилгээ, хөдөлмөр-менежментийн хамтын ажиллагаа зэргээр ангилж байна.

БНФУ-ын Үндсэн хуульд хөдөлмөрийн харилцаатай холбоотойгоор цалин хөлс, хөдөлмөрийн бусад нөхцөлийг тодорхойлоход хүйсийн тэгш байдал, үйлдвэрчний эвлэл байгуулах, түүнд нэгдэх, хөдөлмөрлөх, аж ахуй эрхлэх эрх чөлөө болон нийгмийн хамгааллын эрхийг тусгасан байна. Тус улсын Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хуулиар ажилтан, ажил олгогч хоорондын хөдөлмөрийн харилцааг, Ажлын цагийн тухай хуулиар хөдөлмөрийн гэрээгээр ажиллаж буй ажиллагсдын ажил, амралтын цаг, илүү цаг зэрэг харилцааг зохицуулдаг. Дээрх хоёр хууль нь хөдөлмөрийн харилцааг зохицуулах гол хуульд тооцогддог.

Япон Улсын Үндсэн хуульд хөдөлмөрлөх эрх, үүрэг; цалин хөлс, цаг, амрах болон бусад ажлын нөхцөлийг хуулиар тогтооно; хүүхдийн хөдөлмөрийг хориглоно; ажилчдын эвлэлдэн нэгдэх эрхтэй зэргийг хуульчилсан байна.

Судалгаанд эдгээр улсуудын хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааг зохицуулдаг гол хуулиудыг авч үзсэн болно. Судалгаанд авагдсан Ази тивийн 2 улсад Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулиар хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааг зохицуулж, хөдөлмөрийн стандартын доод хэмжээг тогтоож өгсөн нийтлэг тал ажиглагдаж байна.

БНСУ-ын хувьд 2021 онд батлагдсан Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад долоо хоногийн ажлын цагийг бууруулах, ААН, байгууллагад ажлын орчин, нөхцөлөө сайжруулахад нь төрөөс дэмжлэг үзүүлэх, ажиллагсдын халамжийн тогтолцоог бүрдүүлэх, ажиллагсад хувьцаа эзэмших эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх, ажиллагсдад зориулж зээлийн хөтөлбөр хэрэгжүүлэх зэрэг нэлээдгүй асуудлыг тусгасан байна.

Япон Улсад хөдөлмөр эрхлэлтийн хууль тогтоомжид чухал өөрчлөлт гарсан нь Хөдөлмөрийн хэв маягийн шинэчлэлийн тухай хуулийг 2018 онд баталсан явдал юм. Энэ хуулиар (1) ажлын цаг, түүнд хяналт тавих; (2) жилийн цалинтай чөлөө ашиглалтыг хангах; (3) “тэгш хөдөлмөр, тэгш цалин” зэргийг өөрчилсөн байна.

БНФУ-ын хөдөлмөр эрхлэлтийн эрх зүйн онцлог нь Ажлын цагийн тухай хуультай бөгөөд энэ хуулийн дагуу ердийн ажлын цаг нь өдөрт 8 цаг, долоо хоногт 40 цаг байна. Гэхдээ зарим салбарын хувьд ажлын цагийн уян хатан бодлого барих ба энэ нь 3 долоо хоногт 120 цагаас ихгүй байхаар хуульчилсан байна. Харин илүү цаг ажилласны цалинг олгохдоо эхний хоёр цагт үндсэн цалингийн 50 хувиар, дараагийн цаг тутамд үндсэн цалинг нэг дахин нэмэгдүүлж олгоно. БНФУ-д жилд нийтээр амрах 11 өдөр байдаг бөгөөд эдгээр нийтээр амрах өдрүүдэд ажилласан бол үндсэн цалинг хоёр дахин нэмэгдүүлж олгохоор хуульчилсан.

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

Нэг. АЖИЛЛАГСДЫН ШИЛЖИЛТ ХӨДӨЛГӨӨН, ТҮҮНИЙ ШАЛТГААН, ҮР ДАГАВАР, БУУРУУЛАХ АРГА ХЭМЖЭЭ

1.1. Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн

Даяаршил, мэдээлэл технологийн эрин үед аж ахуйн нэгж (ААН), байгууллагуудаас өрсөлдөх чадварыг хором мөч бүрд шаардах болсон. Тиймээс ААН-үүдийн өрсөлдөх чадварыг тэдний хүний нөөцийн мэдлэг, туршлага, авьяас чадвараар тодорхойлох болсон. Гэтэл орчин үед мэдээлэл технологи, хиймэл оюуны хурдацтай хөгжилтэй зэрэгцэн хүн амын хөгшрөлт нь хөдөлмөрийн зах зээлд олон бэрхшээлүүдийг дагуулаад байна. Тухайлбал, ажил олгогчид ажиллах хүчний хомстолд орж, авьяас чадвартай ажилтныг олж авах, тогтвортой ажиллуулах нь томоохон сорилтуудын нэг болоод байна.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн (*employee turnover*) гэдгийг Дэвид Локерсио зэрэг судлаачид: “тодорхой хугацаанд, гэхдээ хөдөлмөрийн гэрээний хугацаа дуусахаас өмнө ажлаасаа халагдсан ажиллагсдын эзлэх хувь”¹⁶⁴ гэсэн бол Сами М.Аббаси зэрэг судлаачид “ажиллагсдын хөдөлмөрийн зах зээл дэх эргэлт; ААН, байгууллага, ажлын байр болон ажил мэргэжил хоорондын эргэлт; хөдөлмөр эрхлэлт ба ажилгүйдэл хоорондын эргэлт”¹⁶⁵ гэсэн байна. Харин Жеймс Л.Прайс “шилжилт хөдөлгөөн” гэх нэр томъёог “тодорхой хугацаанд байгууллагаас гарсан ажиллагсдын тоог яг тэр хугацаанд тухайн байгууллагад ажиллаж байсан ажиллагсдын дундаж тооны харьцаа”¹⁶⁶ гэж тодорхойлжээ.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн нь хөдөлмөрийн зах зээлийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг боловч хэт их шилжилт хөдөлгөөн нь хувь хүн, байгууллагад өндөр өртөгтэй болдог. Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа ба хөгжлийн байгууллага (ЭЗХАХБ)-ын 2023 онд хийсэн судалгаанаас харахад:¹⁶⁷

• Хөдөлмөрийн насны хүмүүсийн эзлэх хувь буурч байна: Сүүлийн үед төрөлт буурснаас болж олон улсад ажиллах хүчний өсөлт буураад байна. ЭЗХАХБ-ын гишүүн орнуудад хөдөлмөрийн насны буюу 20-64 насныхны нийт хүн амд эзлэх хувь 2010 оноос хойш тогтмол буурч байна. Тодруулбал, 2010 онд дунджаар 60% байсан бол 2021 онд

¹⁶⁴ David Loquercio, Mark Hammersley and Ben Emmens. Understanding and addressing staff turnover in humanitarian agencies. London, 2006. <http://www.forum-ids.org/wp-content/uploads/2006/07/20357107-Understanding-Staff-Turnover-HPN-2006.pdf>

¹⁶⁵ Abbasi and Hollman, 2000. *Эх сурвалж: Matriano, 2018.*

¹⁶⁶ Price, 1977. *Эх сурвалж: Matriano, 2018.*

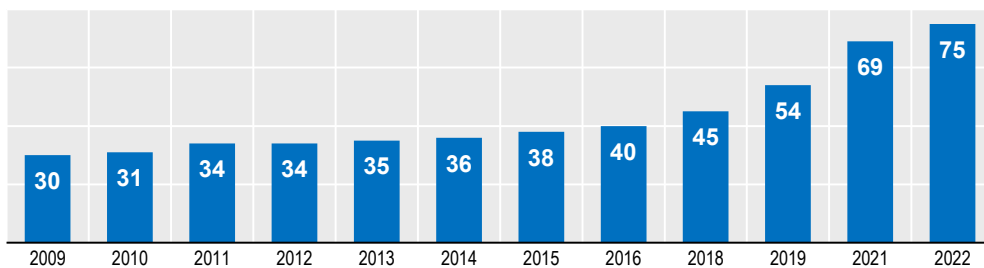
¹⁶⁷ Ageing and Employment Policies: Retaining Talent at All Ages. OECD. 2023. (OECD, 2023) www.oecd-ilibrary.org/employment/retaining-talent-at-all-ages_00dbdd06-en

58% болж буурчээ. Энэхүү үзүүлэлт нь 2060 он гэхэд 53% болж буурах төлөвтэй байна. (Зураг 1.)

• **Ажиллах хүчний хомстол нэмэгдэж байна:** Дэлхийн санхүүгийн хямралаас хойш ажиллах хүчний хомстол тасралтгүй нэмэгдсээр байгаад КОВИД-19 цар тахлын хямралаас үүдэн урьд өмнө байгаагүй хэмжээнд өсөөд байна. (Зураг 2.) Цар тахлын өмнөх 2019 онд 40 гаруй орны 40,000 гаруй ажил олгогчдын дунд явуулсан судалгаанд ажил олгогчдын ойролцоогоор 55% нь ажиллах хүчний хомстолтой гэж мэдээлсэн нь 2013 оныхтой харьцуулахад 35%-иар өссөн байв. 2019 онд Финланд, Унгар, Словени, Швед, АНУ-ын ажил олгогчид ажиллах хүчний хомстол хамгийн ихээр өсжээ. Хомстол ихтэй мэргэжлийн жагсаалтын эхэнд цахилгаанчин, механикч, худалдаа, маркетингийн мэргэжилтэн, техникч зэрэг мэргэжлүүд оржээ.¹⁶⁸

Дээрх үзүүлэлт КОВИД-19 цар тахлын дараа буюу 2021 онд 69% болж, 2022 онд 75% хүртэл өссөн. Энэ үеэс эрүүл мэндийн ажилтнууд хамгийн эрэлт хэрэгцээтэй 10 ажлын байранд ороод байна.

Зураг 1. Ажиллах хүчний хомстолын талаар мэдээлсэн ажил олгогчдын эзлэх хувь

Тайлбар: Судалгаанд ЭЗХАХБ-ын гишүүн 28 орон, Аргентин, Бразил, Хятад, Гватемал, Хонконг, Энэтхэг, Панам, Перу, Румын, Сингапур, Өмнөд Африк, Тайвань зэрэг дэлхийн 40 орны 40,000 гаруй ажил олгогчид оролцсон.

Эх сурвалж: Closing the Skills Gap: What Workers Want, Talent Shortage. Manpower Group. 2020. https://go.manpowergroup.com/hubfs/MPG_WhatWorkersWant_2020.pdf болон <https://go.manpowergroup.com/talent-shortage>

• **Нэг ажилтны нэг ажлын байран дээр ажиллах хугацаа багассан:** 2012-2019 оны хооронд 5 жилийн хугацаанд ЭЗХАХБ-ын гишүүн 30 оронд нэг ажилтны нэг ажлын байранд дээр ажиллаж байгаа дундаж хугацаа 2012-2019 оны хооронд ойролцоогоор 8%-иар буюу 9 сараар буурсан байна. Өөрөөр хэлбэл, 5 ажилтан тутмын 1 нь жил бүр ажлын байраа сольж байгаагаас харахад, ажиллагсдын шилжилт

¹⁶⁸ Manpower Group (2020), Closing the Skills Gap: What Workers Want, Talent Shortage 2020, <https://workforce-resources.manpowergroup.com/white-papers/closing-the-skills-gap-know-what-workers-want#main-content> Эх сурвалж: OECD, 2023.

хөдөлгөөн нь сүүлийн хэдэн арван жилд ажиглагдаж байгаагүй хамгийн хурдтайгаар өсөж байна.

1.2. Шилжилт хөдөлгөөний шалтгаанууд, тэдгээрийг ангилах нь

Ажиллагсад ажилдаа сэтгэл ханамжгүй байх, хүлээн зөвшөөрөгдөхгүй байх зэргээс шалтгаалан ажлаасаа гардаг. АНУ-ын Миннесотагийн Их сургуулиас эрхлэн гаргасан “Хүний нөөцийн менежмент” хэмээх номонд ажиллагсдын ажлаасаа гардаг нийтлэг таван шалтгааныг дурджээ.¹⁶⁹ Үүнд:

1) Ажил үүрэг болон ажилтны ур чадвар хоорондын нийцээгүй байдал: Энэ нь ажилтныг ажилд авах үйл явцтай шууд холбоотой. Хэрэв энэ хоёр нийцээгүй бол ажилтан, ажил олгогч хоёулаа сэтгэл ханамжгүй үлддэг. Шинэ ажилтныг ажилд авах үе шат нь бодитой бөгөөд үндэслэлтэй байх нь ажил үүрэг, ур чадвар хоёрын зөв зохицлыг хангах эхний алхам болдог.

2) Карьерын өсөлт, хөгжлийн хангалтгүй байдал: Ажилтан байгууллага доторх боломжуудыг олж хардаггүй тул тэдэнд ажил, мэргэжлийн хувьд “зогсонги” санагдах нь түгээмэл байдаг. Байгууллагын зүгээс сургалтын төлөвлөгөө хэрэгжүүлэх, ажилтны карьерыг тодорхой өсгөх, хөгжүүлэх нь ажлаас гарах шалтгаантай тэмцэх нэг арга зам юм.

3) Байгууллага дотор цалин хөлсний тэгш бус байдал: Ажилтан эхлээд цалин хөлсөндөө сэтгэл дундуур байдаггүй ч бусадтай харьцуулж үзээд сэтгэл хангалуун бус болох нь түгээмэл байдаг.

4) Удирдах арга барил: Удирдлага оновчгүй шийдвэр гаргах, шударга бус удирдах (хэн нэгнийг илүүд үзэх, давуу байдал олгох гэх мэт), ажиллагсадтай зөрчилдөх, удирдлагын харилцаа холбоогүй байдал, эсхүл муу, дарамттай харилцаа, удирдлагын бодит бус хүлээлт, эсхүл шинэ томилогдсон удирдлагад ажиллагсад итгэлгүй байх зэргээс шалтгаалж болно.

5) Ажлын ачаалал: Зарим ажилтан өөрсдийн ажлын ачаалал хэт их байна гэж боддог нь ажиллагсдын нэгдмэл бус байх, ажилдаа сэтгэл хангалуун бус байх, улмаар тэднийг ажил амьдралын тэнцвэргүй байдалд хүргэдэг.

Мөн ажилтны эрүүл мэнддээ анхаарах, хүүхдээ болон гэр бүлийн өөр хэн нэгнийг асрах зэрэг хувийн шалтгаануудыг орхиж болохгүй. Ажилтан гэр бүлтэй болох, эсхүл гэр бүлийн хүний ажил өөр газар руу шилжих,

¹⁶⁹ University of Minnesota, 2016. 183-184 дэх талууд.

тэтгэвэрт гарах зэрэг шилжилт хөдөлгөөн нь хэвийн буюу зүй ёсны үзэгдэл юм.

2022 онд Америкийн тэтгэвэрт гарсан хүмүүсийн холбоо (American Association of Retired Persons, AARP)-оос “Дэлхийн ажиллагсдын талаарх судалгаа”-г хийжээ. Уг санал асуулга, судалгаанд 12 орныг хамруулсан¹⁷⁰ ба судалгаанд оролцогчдын 65% нь сүүлийн 5 жилийн хугацаанд ажил эрхлэлттэй холбоотой нэг буюу хэд хэдэн өөрчлөлт (шинэ ажил эхлүүлэх, бизнес эрхлэх, ажлаасаа гарах, тэтгэвэрт гарах зэрэг) хийсэн гэж, 35% нь ямар нэгэн өөрчлөлт хийгээгүй гэж хариулжээ. Өөрчлөлт хийсэн хүмүүсийн бараг тал хувь нь (45%) шинэ ажилд шилжсэн байна.

Уг судалгаанаас харахад, хүмүүс шинэ ажилд шилжсэн шалтгааны үндсэн гурван шалтгаанаар бага цалин (29%), өөрийгөө дутуу үнэлэгдэх мэдрэмж (27%), карьерын өсөлт байхгүй (23%) зэргийг дурджээ. Мөн шинэ хүсэл тэмүүлэл буюу карьераа дагасан (21%), ажилдаа мэргэжлийн ур чадвар дутмаг (17%), хөдөлмөрийн нөхцөл тааруу (16%) зэрэг нь шинэ ажил эхлүүлэх, эсхүл шинэ ажилд орох шалтгаан хэмээсэн нь дээр дурдсан шалтгаануудыг баталж байна. Тэтгэвэрт гарсан буюу 50-64 насны оролцогчдын хувьд тэтгэвэрт гарах нас (27%), эрүүл мэндийн асуудал (25%), асаргаа сувилгаа (23%), бага цалин (22%) зэрэг нь тэтгэвэрт гарах гол шалтгаан байв.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний дээрх шалтгаанууд нь ижил үр дагавартай байдаггүй тул тэдгээрийг ялгахын тулд профессор Рожер В. Гриффет нарын эрдэмтэд шилжилт хөдөлгөөний шалтгаануудыг хоёр ангилсан байна:¹⁷¹ (Зураг 2)

- **сайн дурын шилжилт хөдөлгөөн** (*voluntary turnover*) – ажилтан өөрөө ажлаас гарахыг санаачилна, жишээлбэл, ажилтан өөр ажилд шилжихээр ажлаасаа гарахыг хэлнэ;
- **албадлагын шилжилт хөдөлгөөн** (*involuntary turnover*) – байгууллага санаачилна, жишээлбэл, компани нь ажлын гүйцэтгэл муу, эсхүл байгууллагын бүтцийн өөрчлөлтийн улмаас ажилтнаа халахыг хэлнэ. Мөн үүнд, ажилтан удаан хугацаагаар өвчилсөн, нас барсан, гадаад руу нүүсэн, ажил олгогчийн санаачилгаар ажлаас халагдсан зэрэг багтаж болно. Өөрөөр хэлбэл, ажилтан ямар ч сонголтгүй ажлаас халагдахыг ойлгоно.

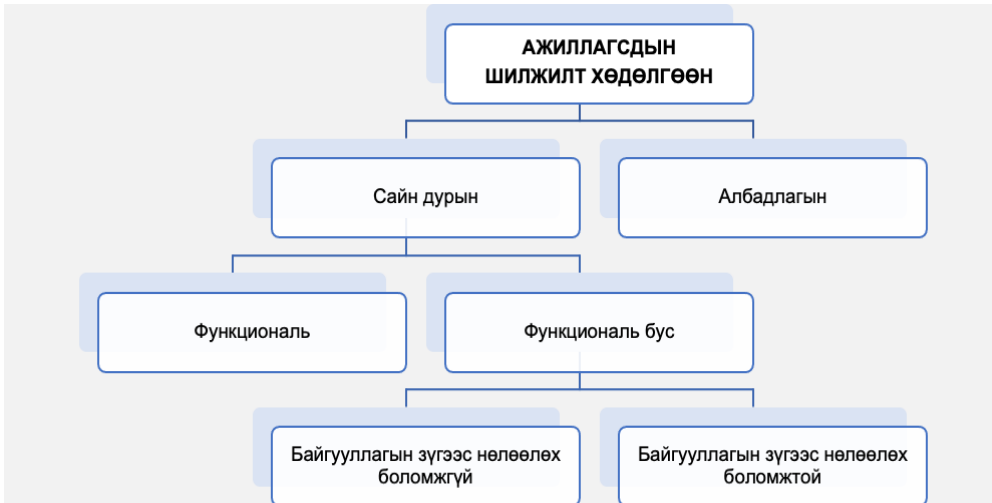
Ажиллагсдын ажлаас гарах, эсхүл ажилдаа үлдээд байгаа шалтгааныг нарийн судалснаар сайн дураараа ажлаас гарч байгааг удирдан

¹⁷⁰ AARP. Global Employee Survey. *Эх сурвалж: Ageing and Employment Policies: Retaining Talent at All Ages. OECD. 2023.*

¹⁷¹ Griffeth and Hom, 2001. *Эх сурвалж: Loquercio, 2006. 2 дахь тал.*

зохицуулах боломжтой. Өөрөөр хэлбэл, ААН авьяас чадвартай ажилтнаа тогтвортой ажиллуулах оновчтой стратегитай болоход чиглэгддэг. Байгууллага нь ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний шалтгааныг тодорхойлж, шаардлагатай арга хэмжээ авах, ялангуяа ажилтан, ажил олгогч хоёрын харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр ажилтныг ажиллуулах хугацааг сунгах боломжтой байдаг.

Зураг 2. Ажиллагсдын шилжих хөдөлгөөний ангилал

Сайн дурын шилжилт хөдөлгөөнийг дараах байдлаар ангилна:

- **функциональ шилжилт хөдөлгөөн** (*functional turnover*) нь ажлын гүйцэтгэл муутай ажилтан ажлаас гарахыг хэлэх ба энэ нь байгууллагад хор хөнөөл учруулах нь харьцангуй бага байдаг;
- **функциональ бус шилжилт хөдөлгөөн** (*dysfunctional turnover*) нь мэдлэг, ур чадвартай, ажлын гүйцэтгэл сайтай ажилтан ажлаас гарахыг хэлэх ба энэ нь байгууллагын ерөнхий үйл ажиллагаанд нөлөөлөхүйц хор хөнөөл учруулдаг. Учир нь байгууллагад шаардлагатай мэдлэг, чадварыг эзэмшсэн, ажлын гүйцэтгэл өндөртэй, эсхүл багийн үйл ажиллагаанд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг ажилтан ажлаас гарах нь тухайн байгууллагын шилжилт хөдөлгөөнийг өсгөж, нөхөн орлуулах зардлыг нэмэгдүүлдэг.

Хүснэгт 1. Функциональ бус шилжилт хөдөлгөөнд нөлөөлөх хүчин зүйлүүд¹⁷²

Хүрээлэн буй орчны хүчин зүйл:	<ul style="list-style-type: none"> • эрүүл мэнд болон нийгмийн орчин • аюулгүй байдлын нөхцөл • орон нутгийн стрессийн бусад хүчин зүйлүүд
Зохион байгуулалтын хүчин зүйл:	<ul style="list-style-type: none"> • үнэт зүйлс болон хүний нөөцийн удирдлага • тааруухан дэмжлэг • ажлын таагүй орчин ба нөхцөл
Хөтөлбөрийн хүчин зүйл:	<ul style="list-style-type: none"> • хөтөлбөрийн санхүүжилтээс үүдэлтэй ажлын байрны баталгаагүй байдал • нэмэлт дарамт • сургалтад оруулах хангалтгүй хөрөнгө оруулалт
Хувь хүний хүчин зүйл:	<ul style="list-style-type: none"> • ажлын хэт ачаалал • ажил, мэргэжлийн асуудал • биеийн болон сэтгэл санааны ядаргаа • гэр бүл зохиох хүсэл
Гадаад хүчин зүйл:	<ul style="list-style-type: none"> • цалин, тэтгэмж, эсхүл карьерын хувьд ахихад өөр байгууллагад мэргэжлийн илүү боломжууд

Функциональ бус шилжилт хөдөлгөөнд байгууллагын зүгээс нөлөөлөх боломжоор нь авч үзвэл:

- **байгууллагын зүгээс нөлөөлөх боломжтой функциональ бус шилжилт хөдөлгөөн** (*avoidable dysfunctional turnover*) – ажилтны ажлаасаа авах сэтгэл ханамж бага байсан учраас тэрээр ажлаас гарахаар болсон бол тухайн байгууллага ажилтныхаа ажлын орчныг сайжруулах, нэмэлт боломжуудыг олгох, өөрийн ур чадвараа хөгжүүлэх нөхцөлөөр хангах зэрэг арга хэмжээ авч, асуудлыг нааштайгаар шийдвэрлэх боломжтой гэсэн үг;
- **байгууллагын зүгээс нөлөөлөх боломжгүй функциональ бус шилжилт хөдөлгөөн** (*avoidable dysfunctional turnover*) – эрүүл мэндийн байдал, сургуульд суралцах, гэр бүлийн байдал зэрэг зайлшгүй шалтгаанаас болж ажилтан ажлаас гарахыг хэлнэ. Энэ тохиолдолд байгууллага ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнд нөлөөлж чадахгүй.

Ажиллагсдын сайн дурын шилжилт хөдөлгөөнөөс зарим тохиолдолд зайлсхийх боломжтой, заримдаа энэ нь боломжгүй байдаг. Урьдчилан сэргийлэх боломжтой ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн нь тухайн байгууллага нөлөөлж болох шалтгаантай холбоотой байдаг. Тухайлбал, хэрэв ажиллагсад сэтгэл ханамжгүйн улмаас ажлаасаа гарч байгаа бол тухайн байгууллага хүмүүст ур чадвараа хөгжүүлэх боломжийг санал болгохын тулд ажлын байраа дахин төлөвлөх замаар нөхцөл байдлыг сайжруулах боломжтой. Байгууллагын хяналт багатай, эсхүл огт байхгүй шалтгааны улмаас ажиллагсдын зайлшгүй шилжилт хөдөлгөөн үүсдэг.

¹⁷² Loquercio, 2006. 3 дахь тал.

Тухайлбал, хэрэв ажиллагсад эрүүл мэндийн шалтгаанаар, эсхүл сургуульд сурах хүсэл эрмэлзлээс болж ажлаасаа гарсан бол тэднийг авч үлдээхийн тулд байгууллагын зүгээс хариу арга хэмжээ авах боломж бараг байдаггүй.

1.3. Шилжилт хөдөлгөөнөөс гарах сөрөг үр дагавар

Олон улсад ур чадвартай ажилтны хомстол, мөн компаниуд зах зээлийн ширүүн өрсөлдөөнд түрүүлэхэд шаардлагатай мэргэшсэн ур чадвартай ажилтны хомстолтой тулгарч байгааг дээр дурдсан билээ. Гэтэл ажиллагсад одоогийн ажил олгогчтойгоо ажиллах хүсэл эрмэлзэлтэй байгаа ч гэсэн ажиллагсдаа тогтвортой ажиллуулах менежментийг үл тоомсорлож байгаа нь тухайн байгууллагын алсын хараагүйг илтгэх болсон. Ажилтнуудаа тогтвортой ажиллуулах буюу авч үлдэх талаар системтэй менежментэд анхаардаг байгууллагууд нь ажиллах хүчний хомстолыг даван туулах магадлал өндөр байна.

Хүний нөөцийн асуудлаар дагнан ажилладаг Хүний нөөцийн стратегийн менежментийн сан (ХНСМС)¹⁷³-ийн судалгаанд дурдсанаар ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний улмаас байгууллагууд ихээхэн цаг хугацаа, хөрөнгө болон бусад нөөцийг зарцуулдаг.

Шилжилт хөдөлгөөнтэй холбоотой зардлыг **шууд** ба **шууд бус** зардалд хуваадаг. Шууд зардалд явах, орлуулах, шилжих зардлууд багтах бол шууд бус зардалд үйлдвэрлэлийн алдагдал, бүтээмжийн бууралт багтдаг. Шилжилт хөдөлгөөнтэй холбоотой шууд ба шууд бус зардлын зарим жишээг дараах Хүснэгтэд харуулав.¹⁷⁴

Хүснэгт 2. Шилжилт хөдөлгөөнтэй холбоотой шууд ба шууд бус зардал

Шууд зардал	Шууд бус зардал
<ul style="list-style-type: none"> • орлуулах/шинэ ажилтныг ажилд авах зардал; • орлуулах/шинэ ажилтны ажлын байрны зар сурталчилгааны зардал; • орлуулах/шинэ ажилтны чиг баримжаа олгох, сургах зардал; • ажлаас халагдсаны зардал; • туршилтын хугацааны зардал; • орлуулах/шинэ ажилтан авахтай холбоотой захиргааны зардал. 	<ul style="list-style-type: none"> • алдагдсан мэдлэг; • ажилтан ажлаас гарснаас хойш орлуулах/ шинэ ажилтан ажилд ороод суралцах, дадлагажих хүртэлх хугацаатай холбоотой бүтээмжийн алдагдал; • хамт олон орлуулах/шинэ ажилтанд тусалж байгаатай холбоотой бүтээмжийн алдагдал; • ажилтны ажлаасаа гарахын өмнө урам зориг дутсантай холбоотой зардал; • ажлаасаа гарсан ажилтны худалдааны нууц, албан мэдээлэл алдсантай холбоотой зардал.

¹⁷³ Strategic Human Resource Management (SHRM) - www.shrm.org/foundation/about/Pages/about-us.aspx

¹⁷⁴ Maertz and Campion, 1998. *Эх сурвалж: University of Minnesota, 2016.*

Шилжилт хөдөлгөөнтэй холбоотой шууд зардал нь ажилтны жилийн цалингийн 50-60%-д хүрдэг байна.¹⁷⁵ Мөн энэхүү шууд зардлаас гадна цалинтай чөлөө, ажилтан солих зардал зэрэг өөр бусад олон зардал ордог.

Мөн Харвардын Их сургуулиас эрхлэн гаргасан “Шилдэг хүмүүсийг ажилд авах, тогтвортой ажиллуулах нь” номонд¹⁷⁶ ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнөөс үүдэн гарах үр дагаврыг нэрлэсэн байна:

1) Оюуны капитал: Өнөө цагийн “мэдлэгийн эрин”-д оюуны капитал нь байгууллагын өрсөлдөх чадварын гол хүчин зүйл болж байна. Оюуны капитал гэдэгт тухайн байгууллагын ажилтнуудын эзэмшиж буй онцлог мэдлэг, ур чадвар багтдаг. Ажилтан ажлаа орхиод гарахад түүнтэй хамт тухайн байгууллага их хугацаа зарж, олж авсан мэдлэг, ур чадвараа хамт алддаг. Гарсан ажилтан өрсөлдөгч байгууллагад орсон бол энэ алдагдал хоёр дахин нэмэгдэнэ гэсэн үг юм.

2) Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн ба хэрэглэгчдийн сэтгэл ханамж хоорондын хамаарал: Хэрэглэгчдийн сэтгэл ханамж нь тухайн байгууллагын оршин тогтнох, өсөж хөгжихөд хамгийн чухал хүчин зүйл байдаг. Harvard Business Review-д хэвлэгдсэн судалгаагаар ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний өндөр үзүүлэлт нь хэрэглэгчдийн сэтгэл ханамж, байгууллагын ашиг орлогод муугаар нөлөөлдөг болохыг нотолсон байна. (Уг судалгаанд АНУ-ын нэгэн компанийн 800 гаруй салбар, тэнд ажилладаг олон мянган ажилтныг хамруулсан байна)

3) Өндөр зардал: Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнөөс үүдэлтэй зардлыг шууд, шууд бус болон алдагдсан боломжийн зардал гэж 3 ангилсан байна. Шууд болон шууд бус зардлын талаар дээр өгүүлсэн билээ. Харин алдагдсан боломжийн зардалд тухайн ажлын байр сул байх хугацаа, шинэ хүн орж ирээд ажилдаа сурч дадлагажих хүртэл хугацаанд хийгдээгүй хойшлогдсон ажлуудыг хамааруулан бие даан ангилсан байна.

Хүнийнөөцийн инновацинаккадеми (ХНИА)-ийн ажиллагсдын функциональ бус шилжилт хөдөлгөөн нь дээр дурдсанаас гадна **байгууллагын нэр хүнд** болон **соёлд** нөлөөлөх сөрөг үр дагаврыг нэмж нэрлэжээ.¹⁷⁷ Ажилтан ажилдаа сэтгэл хангалуун бус, ажлаасаа гарах тухайгаа гэр бүл, найз нөхөдтэйгөө хуваалцахаас гадна нийгмийн сүлжээгээр хуваалцдаг болсон. Үүнээс болж тухайн байгууллагын талаарх сөрөг мэдээлэл нь түүний үйл ажиллагаанд нөлөө үзүүлж, ажиллагсдын урам зоригийг

¹⁷⁵ Paiement, 2009. Эх сурвалж: University of Minnesota, 2016.

¹⁷⁶ Шилдэг хүмүүсийг ажилд авах, тогтвортой ажиллуулах нь. Орчуулсан Хашбат Н. “Сүүн Сувд” ХХК. 2015. 58-62 дахь талууд. Original work copyright: Hiring and keeping the best people. Harvard Business School Publishing Corporation. 2002.

¹⁷⁷ Dysfunctional Turnover & 9 Ways to Fight It. Academy to Innovate HR (AIHR). www.aihr.com

бууруулж, улмаар тэдний шилжилт хөдөлгөөнийг нэмэгдүүлэх, шинэ ажилтныг ажилд авахад хүндрэл учруулдаг. Мөн байгууллагынхаа соёлд дуртай ажиллагсад байгууллагадаа илүү удаан ажиллаж, илүү бүтээмжтэй байх магадлал өндөр байдаг тул байгууллагын соёл амин чухал байдаг. Гэхдээ гүйцэтгэл сайтай, ур чадвартай ажилтан ажлаасаа гарахад тухайн байгууллагын ажиллагсдын нийтлэг зорилгын талаарх ойлголт үгүй болж, ажиллагсдын бүтээмж, оролцоонд сөргөөр нөлөөлдөг байна.

1.4. Шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох нь

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг бууруулах буюу ур чадвартай ажилтныг тогтвортой ажиллуулах талаар хийгдсэн судалгаануудыг үзэхэд, эхлээд ажиллагсдын ажлаасаа гарах шийдвэрийн цаад шалтгаан болон хүмүүс ийм сонголт хийх үйл явцыг судалж, мэдэх шаардлагатай байдаг. Хүмүүс яагаад ажлаасаа гарч байгаа шалтгааныг мэдсэнээр байгууллагууд шилжилт хөдөлгөөнийг бууруулахад нөлөөлөх арга хэмжээ авах боломжтой болно.

Байгууллагын тэнцвэрт байдлын онол (theory of organizational equilibrium) нь эдгээр асуудалд хариу өгч чадна. Энэ онолын дагуу ажилтанд санал болгож буй нөхцөл, урамшуулал (хангалттай цалин, ажиллах таатай нөхцөл, хөгжих боломж гэх мэт) нь байгууллагын тухайн ажилтнаас шаардаж байгаа ажил үүрэг (цаг хугацаа, хүчин чармайлт)-тэй тэнцүү буюу түүнээс их байвал ажилтан байгууллагадаа үлдэх болно.¹⁷⁸

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн бүрт судалгаа шинжилгээ хийхдээ ажиллагсдын сайн дурын болон албадлагын шилжилт хөдөлгөөнийг параметруудийг тохируулах; шилжилт хөдөлгөөн бүрийг бүртгэх, хэмжих; мэдээллүүдийг сайтар судлан шинжлэх, ойлгож мэдэх болно. Ажлаас гарсан шалтгаан, чиг хандлагыг судалж, шаардлагатай бол засч залруулах арга хэмжээ авснаар байгууллагад илүү сайн ажиллах боломжтой болно.¹⁷⁹

<p>Жилийн шилжилт хөдөлгөөний хувь</p>	$= \frac{\text{Ажлаас гарсан ажилтны тоо}}{\text{(Ажиллагсдын эхний/сүүлийн тоо) / 2}} \times \frac{100}{100}$
---	--

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг тооцоолох томъёо (Turnover Calculation Formula)-г ашиглаж нийт шилжилт хөдөлгөөнийг хянах боломжийг олгодог. Өөрөөр хэлбэл, энэхүү томъёогоор ажиллагсдын жилийн шилжилт хөдөлгөөнийг хувийг тогтоох ба энэ нь тодорхой

¹⁷⁸ SHRM, 2008. 5 дахь тал.

¹⁷⁹ Dysfunctional Turnover & 9 Ways to Fight It. Academy to Innovate HR (AIHR). www.aihr.com

хугацаанд тухайн байгууллагаас гарсан ажиллагсдын хувь юм.¹⁸⁰ Гэхдээ энэ мэдээллийг ашиглан компанидаа эерэг өөрчлөлт авчрахын тулд ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг сайн дурын болон албадлагын гэсэн хоёр бүлэгт хувааж, ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөний хувь хэмжээг тус бүрээр нь тооцоолно.

Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн бүр адилхан үр дагавртай байдаггүй:

- Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөнийг 0%-тай байлгах нь тухайн байгууллагын бодит зорилго биш юм. Зарим шилжилт хөдөлгөөн нь зүй ёсны байдаг, өөрөөр хэлбэл, энэ нь шинэ санаа, шинэ ажилтан орж ирж, байгууллагыг шинэчлэх боломжийг олгодог. Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн бага байх нь мөн сайн зүйл биш бөгөөд энэ нь тэд шинийг санаачилдаггүй гэсэн үг юм.
- Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн нь 10%-д хүрэхгүй байх нь том асуудал биш юм. Гэхдээ энэхүү үзүүлэлт нь тухайн салбараас хамаарч өөр өөр байдаг. Тухайлбал, зочид буудлын үйлчилгээний салбарт энэ үзүүлэлт асар их шилжилт хөдөлгөөнийг илэрхийлдэг.
- Ажиллагсдын шилжилт хөдөлгөөн нь 20%-иас дээш болж өссөн бол уг асуудлыг судлах шаардлагатай гэсэн үг юм.

Хоёр. ОЛОН УЛСЫН ХӨДӨЛМӨРИЙН ХЭМ ХЭМЖЭЭ

Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ бол олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, зөвлөмжийн шинж чанартай актуудад тусгагдсан, олон улсад үндэсний хөдөлмөрийн эрх зүйн тогтолцоог боловсронгуй болгоход чиглэгдсэн хөдөлмөрийн харилцааны олон улсын эрх зүйн зохицуулалтын удирдамж болдог. Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээнд хөдөлмөрийн наад захын нөхцөл, ялгаварлан гадуурхахгүй байх зарчмыг агуулгаар нь зааж өгсөн байдаг бөгөөд ихэвчлэн хүйс, үндэс угсаа, биеийн хүч чадамж, бусад шинж чанараас үл хамааран бүх ажиллагсдад үйлчилж байдаг.

Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээг дараах гурван түвшинд ангилдаг:¹⁸¹

- Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын баримт бичгүүд;
- Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагын баримт бичгүүд;
- бүс нутгийн байгууллагуудын баримт бичгүүд (тухайлбал, Евро-азийн эдийн засгийн нийгэмлэг (Eurasian Economic Community), Америкийн тивийн улсуудын байгууллага (Organization of American States), Арабын хөдөлмөрийн байгууллага (Arab Labor Organization), Европын холбоо (European Union), Европын зөвлөл (Council of

¹⁸⁰ Eileen Haggerty. What Are The Different Types Of Employee Turnover? April 16, 2020. <https://genesishrsolutions.com/peo-blog/types-of-employee-turnover/>

¹⁸¹ Большая российская энциклопедия. <https://bigenc.ru/economics/text/2199417>

Europe), Тусгаар улсуудын хамтын нөхөрлөл (Commonwealth of Independent States), Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) г.м.

2.1. Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын баримт бичгүүд

Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага (НҮБ)-ын хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой баримт бичгүүдэд нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн олон улсын хүний эрхийн баримт бичгүүд хамаардаг. Тухайлбал:

- Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал (Universal Declaration of Human Rights)-ыг НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаас 1948 оны 12 дугаар сарын 10-ны өдөр баталж, түүний бүх заалтыг дагаж мөрдөхийг гишүүн улсуудад уриалсан юм. Тунхаглал нь хүн бүрийн “угаас заяасан” нэр төр болон тэдний адил тэгш, салшгүй эрхийг хүлээн зөвшөөрсөн анх дэлхий нийтэд гаргаж ирсэн. Нийт 30 зүйлээс бүрдсэн энэ Тунхаглал нь олон улсын болон бүс нутгийн хэмжээний хүний эрхийн гэрээ, хуулиудын үндэс болсон юм.
- Эдийн засаг, нийгэм, соёлын эрхийн тухай олон улсын пакт нь НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаас 1966 оны 12 дугаар сарын 16-ны өдөр батлагдаж, 1976 оны 01 дүгээр сарын 03-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Энэхүү пактаар итгэмжлэгдсэн нутаг дэвсгэрт амьдардаг бүх хүмүүст эдийн засаг, нийгэм, соёлын эрх олгохын төлөө ажиллахыг талуудад үүрэг болгосон. Эрхүүдэд хөдөлмөрлөх эрх, эрүүл мэнд, сурч боловсрох эрх, амьжиргааны зохих түвшинд байх эрх орно. Пакт нь 31 зүйлтэй.
- Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пакт нь НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаас 1966 оны 12 дугаар сарын 16-ны өдөр батлагдаж, 1976 оны 03 дугаар сарын 23-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон. 53 зүйлтэй энэхүү пакт нь хүний амьд явах эрх, шашин шүтэх эрх чөлөө, үг хэлэх, цуглаан хийх эрх чөлөө, сонгох эрх зэрэг иргэний болон улс төрийн эрхийг хүндэтгэхийг улс орнуудад үүрэг болгосон олон талт гэрээ юм. Монгол Улс 1968 оны 01 дүгээр сарын 05-ны өдөр гарын үсэг зурж, 1974 оны 11 дүгээр сарын 18-ны өдөр соёрхон баталсан.
- Эмэгтэйчүүдийг алагчлах бүх хэлбэрийг устгах тухай конвенц нь НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаар 1979 оны 12 дугаар сарын 18-ны өдөр батлагдаж, 1981 оны 09 дүгээр сарын 03-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон. 30 зүйлтэй энэхүү конвенц нь эмэгтэйчүүд, охидын эсрэг бүх төрлийн ялгаварлан гадуурхалтыг арилгахыг шаарддаг олон улсын эрх зүйн баримт бичиг бөгөөд эмэгтэйчүүд, охидын тэгш эрхийг хангахыг дэмжинэ. Монгол Улс 1980 оны 07 дугаар сарын 10-ны өдөр гарын үсэг зурж, 1981 оны 05 дугаар сарын 14-ний өдөр соёрхон баталсан.

- Арьс үндсээр алагчлах үзлийн бүх хэлбэрийг устгах тухай олон улсын конвенц нь НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаар 1965 оны 12 дугаар сарын 21-ний өдөр батлагдаж, 1969 оны 01 дүгээр сарын 04-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон. 25 зүйлтэй энэхүү конвенц нь арьс өнгөөр ялгаварлан гадуурхах явдлыг арилгах, бүх үндэстний хоорондын харилцан ойлголцлыг дэмжихийг талуудад үүрэг болгосон. Монгол Улс 1966 оны 05 дугаар сарын 03-ны өдөр гарын үсэг зурж, 1969 оны 03 дугаар сарын 31-ний өдөр соёрхон баталсан.

Түүнчлэн 2015 онд НҮБ-ын Ерөнхий Асамблейн 70 дугаар чуулганаар 17 зорилго, 169 зорилт бүхий “Тогтвортой хөгжлийн зорилго-2030”-ийг баталж, 2016 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн түүнийг албан ёсоор дэлхий нийтээр хэрэгжүүлж эхэлсэн.

“Тогтвортой хөгжлийн зорилго-2030”-ийн “Эдийн засгийн өсөлт, баталгаат ажлын байрыг бий болгох” хэмээх 8 дугаар зорилгод бүтээмжтэй хөдөлмөр эрхлэлт болон бүх нийтийн зохистой хөдөлмөрийг дэмжих замаар хүртээмжтэй, тогтвортой эдийн засгийн өсөлтийг бий болгох зорилгыг дэвшүүлсэн билээ.

Зохистой хөдөлмөр нь хүний хүсэл эрмэлзлийг бий болгодог бөгөөд үүнд бүтээмжтэй, тохирсон цалин хөлстэй, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал нь хангагдаж, гэр бүлээрээ нийгмийн хамгаалалд багтсан, хувь хүний хөгжил, нийгмийн нэгдмэл байдлыг дэмжиж, хувь хүний дуу хоолой, эрх чөлөөг дэмжин, өөрийн амьдралд нөлөөлөх шийдвэр гаргахад оролцдог, эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүст ижил хандаж, ижил боломж олгодог ажлыг ойлгоно.

ТХЗ-ын хэрэгжилтийг хангахад улс орнуудын Засгийн газар, яамд, төрийн бусад байгууллагууд, их, дээд сургууль, эрдэм шинжилгээний байгууллагууд, орон нутгийн байгууллагууд, төрийн бус байгууллагууд, холбогдох бусад байгууллагууд болон иргэд оролцоно.¹⁸²

2.2. Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагын баримт бичгүүд¹⁸³

Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага (ОУХБ) нь 1919 онд үүсэн байгуулагдаж, 1946 онд НҮБ-ын төрөлжсөн байгууллага болсон. ОУХБ нь эгнээндээ 187 орныг нэгтгэж, хөдөлмөр, нийгмийн аливаа асуудлыг “гурван талт” өвөрмөц тогтолцоогоороо дамжуулан Засгийн газар, ажил олгогч, ажилтны төлөөллийн тэгш оролцоог хангах замаар шийдвэрлэж байна.

¹⁸² <https://sdg.1212.mn/>

¹⁸³ Тоглоомын дүрэм (Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээний танилцуулга). Дөрөв дэх хэвлэл. ОУХБ. 2019. [https://mlsp.gov.mn/content/detail/739-\(ОУХБ, 2019\)](https://mlsp.gov.mn/content/detail/739-(ОУХБ, 2019))

ОУХБ нь хүний эрх, эрх чөлөө, тэгш эрх, аюулгүй байдлыг хангаж, хувь хүний нэр хүндийг эрхэмлэн зохистой, бүтээмжтэй ажлын байраар хангах боломжийг олгох зорилгоор олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээг боловсруулан хөгжүүлэх тогтолцоог бүрдүүлэн ажиллаж байна.

ОУХБ-ын олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ нь тус байгууллагын түншлэгч талууд (Засгийн газар, ажил олгогч ба ажилтны төлөөлөл) хамтдаа хэлэлцэн баталсан эрх зүйн баримт бичиг байдаг бөгөөд хөдөлмөрийн хүрээний суурь зарчим ба эрхийг тогтоож өгсөн байдаг. Энэхүү хэм хэмжээг конвенц (эсхүл протокол), эсхүл зөвлөмж хэлбэрээр гаргана. Гишүүн улс конвенцод нэгдэн орох бөгөөд нэгдэн орсны дараа заавал мөрдөх үүрэг хүлээнэ. Харин зөвлөмжийг заавал мөрдөх үүрэг хүлээхгүй. Ихэнх тохиолдолд, конвенцод заавал хэрэгжүүлэх шаардлагатай суурь зарчмыг тусгасан байдаг бол зөвлөмжид тэдгээр зарчмыг хэрхэн хэрэгжүүлэх тухай дэлгэрэнгүй тайлбарласан байдаг. Гэхдээ тодорхой асуудлаар аль нэг конвенцтой холбоогүйгээр бие даасан зөвлөмж гаргаж болно.

Конвенц, зөвлөмжийн төслийг Засгийн газар, ажил олгогч, ажилтны төлөөлөл хэлэлцсэний үндсэн дээр Олон улсын хөдөлмөрийн бага хурлаар батална. Гишүүн улс олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээ батлагдсаны дараа ОУХБ-ын дүрмийн 19(б)-д заасны дагуу холбогдох эрх бүхий дээд байгууллагадаа (энэ нь ихэвчлэн Парламент байдаг) 12 сарын дотор танилцуулна. Конвенцыг танилцуулж байгаа нь түүнд нэгдэн орохыг санал болгож байна гэсэн үг. Хэрвээ конвенцод нэгдэн орвол конвенц нэгдэн орсноос хойш нэг жилийн дараа хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлнэ. Конвенцод нэгдэн орсон гишүүн улс үндэсний хууль тогтоомждоо тусган, үйл ажиллагаандаа мөрдөн ажиллаж, хэрэгжилтийн талаар тодорхой хугацаанд тогтмол тайлан хүргүүлэх үүрэгтэй.

ОУХБ нь 1919 оноос хойш өнөөг хүртэл 189 конвенц, 205 зөвлөмж, протоколыг баталжээ. Эдгээр конвенц, зөвлөмжийн зарим нь өнөөгийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангаж чадахгүй байгаа бөгөөд үүнийг шийдэхийн тулд ОУХБ-аас бүх конвенц, зөвлөмжөө дахин хянан үзэж шинэчлэх, зарим хуучин конвенцод нэмэлт Протокол гаргах замаар шинэ заалтуудыг нэмж оруулж байгаа аж.

(Монгол Улсын нэгдэж орсон ОУХБ-ын конвенц, зөвлөмжийн жагсаалтыг Хавсралтаас үзнэ үү.)

Нийгмийн шударга байдал гэдэг нь хөдөлмөр эрхэлж буй эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүс ижил тэгш боломжоор хангагдах эрхээ эдэлж, ажлын үр шимээ хүртэх явдал бөгөөд энэхүү ойлголт 1919 онд ОУХБ-ыг үүсэн байгуулагдах үед чухал байсны нэгэн адил өнөөдөр ч ач холбогдлоо алдаагүй хэвээр

байна. Одоо үед тэгш бус байдал, ялгаварлан гадуурхалт хүний хөгжил дэвшил, эдийн засгийн өсөлт, нийгмийн нэгдмэл байдалд улам гүнзгий оршин тогтнож, өргөжиж байгаа нь нийгмийн шударга ёсыг тогтоохын ач холбогдол өнөөдөр хүртэл улам чухал болж байгааг харуулж байна. Уур амьсгал, хүн ам зүйн өөрчлөлт, технологийн хөгжил, дэвшил, даяаршлын улмаас хөдөлмөрийн ертөнц урьд өмнө байгаагүйгээрээ хурдацтай өөрчлөгдөж байна.

ОУХБ-ын суурь конвенцууд

ОУХБ-ын Удирдах Зөвлөлөөс хөдөлмөрийн хүрээний суурь эрх ба үндсэн зарчмыг тусгасан **“суурь” найман конвенцыг** тодорхойлсон байдаг. Үүнд, эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө, хамтын хэлэлцээ хийх эрхийг үр дүнтэйгээр хүлээн зөвшөөрөх; албадан, эсхүл заавал хийлгэх хөдөлмөрийн бүх хэлбэрийг устгах; хүүхдийн хөдөлмөрийг үр дүнтэй устгах; ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлтэд ялгаварлан гадуурхах явдлыг арилгах зэрэг багтана.

ОУХБ-ын суурь найман конвенц:

- 1) Эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө болон байгууллага байгуулах эрхийг хамгаалах тухай 87 дугаар конвенц (1948 он);
- 2) Зохион байгуулах, хамтын хэлэлцээ хийх эрхийн тухай 98 дугаар конвенц (1949 он);
- 3) Албадан хөдөлмөрийн тухай 29 дүгээр конвенц (1930 он) (түүний 2014 оны протокол);
- 4) Албадан хөдөлмөрийг устгах тухай 105 дугаар конвенц (1957 он);
- 5) Хөдөлмөрийн насны доод хязгаарын тухай 138 дугаар конвенц (1973 он);
- 6) Хүүхдийн хөдөлмөрийн тэвчишгүй хэлбэрийн тухай 182 дугаар конвенц (1999 он);
- 7) Тэгш шан хөлс олгох тухай 100-р конвенц (1951 он);
- 8) Алагчлахгүй байх (ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлт) тухай 111 дүгээр конвенц (1958 он).

ОУХБ-ын засаглалын конвенцууд

ОУХБ-ын Удирдах зөвлөлөөс дөрвөн конвенцыг засаглалын буюу тэргүүлэх ач холбогдол бүхий конвенц болохыг нь тодорхойлжээ. Эдгээр конвенц нь олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээг хэрэгжүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. ОУХБ-ын Шударга даяаршлын төлөөх нийгмийн шударга ёсны тухай тунхаг, түүнийг дагаж мөрдөх баримт бичигт дараах конвенцуудыг засаглалын хувьд чухал ач холбогдолтой болохыг нь тэмдэглэсэн байдаг.

ОУХБ-ын засаглалын дөрвөн конвенц:

- 1) Хөдөлмөрийн хяналтын тухай 81 дүгээр конвенц (1947 он) (түүний 1995 оны протокол);
- 2) Хөдөлмөрийн хяналтын тухай (Хөдөө аж ахуй) 129 дүгээр конвенц (1969 он);
- 3) Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээний хэрэгжилтийг дэмжих гурван талт зөвлөлдөөний тухай 144 дүгээр конвенц (1976 он);
- 4) Хөдөлмөр эрхлэлтийн бодлогын тухай 122 дугаар конвенц (1964 он).

Гурав. ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

3.1.Бүгд Найрамдах Солонгос Улс

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс (БНСУ)-д хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааг тухайлсан хуулиудаар нарийвчлан зохицуулах ба тэдгээрийг багцлаад дараах байдлаар ангилдаг:¹⁸⁴

- ***Хөдөлмөрийн стандарттай холбоотой хуулиуд –***
Хөдөлмөрийн стандартын тухай, Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний тухай, Хөдөлмөрийн тухай мэргэшсэн зөвлөхийн тухай, Цалингийн нэхэмжлэлийн баталгааны тухай, Ажилтны тэтгэврийн баталгааны тухай, Тогтмол болон хагас цагийн ажилтны хамгаалалтын тухай, Хөдөлмөрийн халамжийн үндсэн хууль;
- ***Хөдөлмөр эрхлэлтийн тэгш байдлыг хангахтай холбоотой хуулиуд –***
Хөдөлмөр эрхлэлтийн тэгш байдлыг хангах, ажил, гэр бүлийн эвлэрлийг дэмжих тухай, Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих тухай, Хөдөлмөр эрхлэлтэд насаар ялгаварлан гадуурхахыг хориглох, ахмад настны хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих тухай, Ажил мэргэжлийн завсарлага авсан эмэгтэйчүүдийн эдийн засгийн үйл ажиллагааг дэмжих тухай;
- ***Мэргэжлийн сургалт, мэргэшилтэй холбоотой хуулиуд –***
Ажиллагсдын мэргэжлийн ур чадварыг хөгжүүлэх тухай, Мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих тухай, Үндэсний техникийн мэргэшлийн тухай, Мэргэшлийн үндсэн хууль, Солонгосын Хүний нөөцийн хөгжлийн албаны тухай;
- ***Үйлдвэрлэлийн аюулгүй байдал, эрүүл мэндтэй холбоотой хуулиуд –***

¹⁸⁴ <https://rc.persol-group.co.jp/thinktank/spe/hr-data/en/about-labor/korea/>

Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай, Пневмококиозоос урьдчилан сэргийлэх, пневмококиозтой ажиллагсдыг хамгаалах тухай, Солонгосын Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн агентлагийн тухай;

• **Хөдөлмөр эрхлэлт/үйлдвэрлэлийн ослын даатгалтай холбоотой хуулиуд –**

Хөдөлмөр эрхлэлтийн даатгалын тухай, Хөдөлмөрийн даатгал, үйлдвэрлэлийн ослын нөхөн төлбөрийн даатгалын шимтгэлийн тухай, (iii) Үйлдвэрлэлийн ослын нөхөн төлбөрийн даатгалын тухай;

• **Хөдөлмөр эрхлэлтийн үйлчилгээтэй холбоотой хуулиуд –**

Хөдөлмөр эрхлэлтийн бодлогын үндсэн хууль, Нийгмийн аж ахуйн нэгжийг дэмжих тухай, Барилгын салбарт ажиллагсдын хөдөлмөр эрхлэлтийг сайжруулах тухай, Насанд хүрээгүй хүмүүсийн үйл ажиллагааг дэмжих тухай, Гадаад ажиллагсдын хөдөлмөр эрхлэлтийн тухай, Чөлөөт худалдааны хэлэлцээрийн дагуу худалдааг зохицуулахад туслах тухай;

• **Хөдөлмөр-менежментийн хамтын ажиллагаатай холбоотой хуулиуд –**

Ажиллагсдын оролцоо, хамтын ажиллагааг дэмжих тухай, Хөдөлмөрийн харилцааны хорооны тухай, Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн гурван талт комиссын тухай, Хөдөлмөрийн өдрийг батлах тухай, Хөдөлмөрийн удирдлагын харилцааг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх тухай.

Дээр дурдсан хуудиудаас гол гэсэн гурван хуулийн талаар авч үзье.

Хөдөлмөрийн стандартын тухай хууль

1953 онд батлагдсан Хөдөлмөрийн стандартын тухай хууль (Labor Standarts Act) нь БНСУ-д хөдөлмөрийн харилцааг зохицуулж байдаг гол хууль юм. Энэ хуулийн зорилго нь БНСУ-ын Үндсэн хуульд нийцүүлэн хөдөлмөр эрхлэх нөхцөл, стандартыг тогтоож, улмаар хөдөлмөр эрхлэгчдийн амьжиргааны суурь түвшнийг хангах, сайжруулах, үндэсний эдийн засгийн тэнцвэртэй хөгжлийг хангахад оршино. Түүнчлэн уг хуулиар хөдөлмөрлөхөд дагаж, мөрдөх хөдөлмөрийн хөлс болон бусад асуудлыг зохицуулах доод хэмжээг тогтоож өгсөн.

2021 оны 05 дугаар сарын 18-ний өдөр батлагдсан Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын дагуу хүн амын эрүүл мэнд, амьдралын чанарыг сайжруулах, ажлын цагийг бууруулж, бүтээмжийг нэмэгдүүлэх талаар нэлээдгүй зохицуулалтыг тусгасан байна.¹⁸⁵ Тухайлбал:

¹⁸⁵ www.moel.go.kr/english/policy/laborStandards.do

- *ажлын цагийг бууруулах* – ажилтны долоо хоногт ажиллах цагийн дээд хязгаарыг 68 цаг байсныг 52 цаг болгон бууруулж, үйлдвэрийн ажилтны амралтын хугацааг хамгийн багадаа 11 цаг болгосон;
- *өөрийн санаачилгаар ажлын нөхцөлөө сайжруулах* – ажиллах нөхцөл нь шаардлага хангахгүй байгаа ААН, байгууллагад ажлын орчин, нөхцөлөө сайжруулахад нь төрөөс дэмжлэг үзүүлэх, тодруулбал, ААН, байгууллагын зүгээс ажлын орчин, нөхцөлийн талаар өөрийн үнэлгээг хийх, сайжруулах төлөвлөгөө гарган хэрэгжүүлэх бол Хөдөлмөрийн яамны зүгээс зардлынх нь тодорхой хэмжээнд дэмжлэг үзүүлэх, хэрэгжилтэд хяналт тавьж ажиллах;
- *ажиллагсдын халамжийн тогтолцоог бүрдүүлэх* – энэхүү тогтолцооны дагуу ажил олгогч нь үйл ажиллагааны ашгийнхаа тодорхой хувийг ажиллагсдын халамжийн санг бүрдүүлж, тус сангийн хөрөнгийг үр ашигтай удирдах бөгөөд хөрөнгөөр нь ажиллагсдын хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, ажлын орчин, нөхцөлийг сайжруулах, бодит орлогыг нэмэгдүүлэх, ажиллах хүсэл эрмэлзлийг нэмэгдүүлэхэд арга хэмжээ авах, үр ашигтай ажиллахад зориулахыг шаардах.
- *ажиллагсад хувьцаа эзэмших эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх* – Засгийн газраас хэрэгжүүлж байгаа “Ажилтан хувьцаа эзэмших төлөвлөгөө” (Employee Stock Ownership Plan) нь ажиллагсад компанийнхаа хувьцааг худалдан авах, эзэмших боломжийг олгох бөгөөд тэдэнд баялаг бүтээх, ажил олгогчтойгоо хамтран ажиллах, компанийн бүтээмжийг дээшлүүлэхэд туслах зорилготой;
- *ажиллагсад зориулж зээлийн хөтөлбөр хэрэгжүүлэх* – Засгийн газраас ажиллагсдын амьжиргааг дэмжихийн тулд “Амьжиргааг дэмжих зээл”-ийг санал болгодог. Тус зээлийг бага орлоготой, цалингийн хэмжээ буурсан, цалин олгох хугацаа хойшилсон зэрэг асуудалтай ажиллагсдад бага хүүтэй зээл олгох. Тус зээлийг 3 жилийн хугацаатай олгох бөгөөд эхний жилээ зээлийн үндсэн төлбөрөөс чөлөөлөх, 2 дахь жилээс 1.5 хувийн хүү төлөх, 3 дахь жилдээ зээлийн үндсэн төлбөрөө тэнцүү хуваах нөхцөлтэй ажээ. Нэг ажилтан нь хоёр ба түүнээс дээш зээлд хамрагдах бол түүнд олгох зээлийн дээд хэмжээ 20 сая вон байна.

Хуулийн хамрах хүрээ нь зөвхөн албан ёсны бичгээр хөдөлмөрийн гэрээ байгуулсан ажиллагсдад, мөн 5 ба түүнээс дээш ажилтантай ААН, байгууллагад хамаарна. Гэхдээ энэ хуулийн зарим заалт (долоо хоногийн амралт, завсарлагааны хугацаа, цалин, ажлаас халах шийдвэрийг урьдчилан мэдэгдэх, тэтгэвэрт гарах, тэтгэмж олгох гэх мэт) нь санхүүгийн нөхцөл, боломжоос хамааран 4-өөс доош тооны ажилтантай ААН, байгууллагад ч хамаарна.¹⁸⁶

¹⁸⁶ <https://joinhorizons.com/countries/south-korea/hiring-employees/labor-law/>

Хөдөлмөрийн гэрээний хугацааг зохицуулахдаа гэрээг тодорхой ажлыг бүрэн гүйцэтгэж дуусгах хүртэлх хугацаанд байгуулах ба энэ нь нэг жилээс хэтрэхгүй байна.

Хөдөлмөрийн гэрээний нөхцөлд ажилтны цалин, ажлын цаг, амралтын өдөр (хуулийн 55 дугаар зүйлд заасны дагуу), цалинтай амралт (60 дугаар зүйлд заасны дагуу) болон БНСУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар тогтоосон хөдөлмөрийн бусад нөхцөлүүдийг тусгасан байх шаардлагатай. Хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах: Ажилтан нь дээр дурдсан хөдөлмөрийн гэрээний аль нэг нөхцөл хангагдаагүй зөрчлийг үндэслэн хохирлоо нөхөн төлүүлэхийг шаардах эрхтэй, эсхүл хөдөлмөрийн гэрээг цуцалж болно. Хөдөлмөрийн гэрээг цуцалсан тохиолдолд ажил олгогч нь ажилтны замын зардлын төлбөрийг өгөх үүрэг хүлээнэ.

Ажлын цаг нь долоо хоногт 40 цагаас илүүгүй байна, өдөрт завсарлага авахаас бусад цагт 8 цагаас илүүгүй байна. Ажил олгогч нь ажлын цагийг сунгаж болох ба энэ нь тухайн долоо хоногт 48 цагаас илүүгүй байх (хамгийн ихдээ 52 цаг, өдөрт 12 цагаас илүүгүй байх) бөгөөд ийнхүү илүү цагаар ажиллах хугацаа тодорхой хугацаанд үргэлжлэх шаардлагатай бол тэрхүү хугацаа 3 сараас илүүгүй байна. Ажил олгогч нь илүү цагаар ажилласан ажилтны нэмэлт цалинг ердийн цалингийн 50-100%-иар тооцож олгоно, эсхүл ажилтантай бичгээр тохиролцсоны дагуу илүү цагаар ажилласан цалинг нь чөлөөгөөр орлуулж болно. Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуульд 18-аас доош насны болон жирэмсэн эмэгтэй ажилтныг илүү цагаар ажиллуулахгүй. Мөн ажил эхлэх, дуусгах цагийг уян хатан тогтоохоор хуульчилсан байна.

Ажилтны тэтгэвэр, тэтгэмжийн баталгааны тухай хууль

2005 онд батлагдсан Ажилтны тэтгэврийн баталгааны тухай хууль (Employee Retirement Benefit Security Act)-ийн зорилго нь ажиллагсдад тэтгэвэр, тэтгэмж олгох тогтолцоог бий болгох, холбогдох харилцааг зохицуулах, өндөр настнуудын тогтвортой амьжиргааг хангахад хувь нэмэр оруулахад оршино. Энэ хуулийн дагуу ажил олгогч нь хөдөлмөрийн харилцаа дуусгавар болсон үед байгууллагын тэтгэврийн тогтолцоог бий болгох буюу ажлаас гарахад тэтгэвэр, тэтгэмж олгох үүрэг хүлээнэ. Шинээр байгуулагдах ААН нь үйл ажиллагааны эхний жилд байгууллагын тэтгэврийн тогтолцоог бий болгох ёстой.

12 сар ба түүнээс дээш хугацаанд ажилласан ажилтан ажлаас халагдсаны тэтгэмж авах эрхтэй. Тэтгэмж нь тухайн ажилтны тасралтгүй ажилласан жил бүрийн 30-аас доошгүй хоногийн дундаж цалинтай тэнцэнэ. “Дундаж цалин” гэдэг нь ажлаас халагдах өдрөөс өмнөх сүүлийн 3 сарын хугацаанд ажилтны авсан цалин хөлсний дунджийг хэлнэ.

Тэтгэмжийн энэхүү хэмжээ нь БНСУ-ын хуулиар тогтоосон доод хэмжээ юм. Зарим ААН-үүд ажлаас халагдсаны тэтгэмжийг дотоод журамд, эсхүл хөдөлмөрийн гэрээнд зааж болох ба ийнхүү заахдаа доод хэмжээнээс өндөр тогтооход ажиллагсад давуу талтай байдаг.¹⁸⁷

Тэтгэврийн тогтолцооны хүрээнд 55 нас хүрсэн, тодорхой хэмжээний шимтгэлийг санхүүгийн байгууллагад 10 ба түүнээс дээш жил төвлөрүүлсэн бол тэтгэвэр авдаг.

Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ

Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тогтоох тухай хууль (Minimum Wage Act)-ийн зорилго нь ажиллагсад хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тодорхой хэмжээгээр баталгаажуулах, улмаар улсын эдийн засгийн эрүүл хөгжилд хувь нэмэр оруулах замаар ажиллагсдын тогтвортой амьдралын баталгааг хангах, ажиллах хүчний чанарыг сайжруулахад оршино.

БНСУ-ын хэмжээнд бүх салбарт нэг цагийн хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ 2018 онд 7530 вон байсан бол 2023 онд 9620 вон (ойролцоогоор 7.29 ам.доллар) болж нэмэгджээ.

Ойролцоох улс орнуудтай харьцуулахад, Япон Улсад 931 иен (ойролцоогоор 6.81 ам.доллар), Бүгд Наймадах Хятад Ард Улс (Бээжин)-д 25.3 юань (ойролцоогоор 3.63 ам.доллар) байна.

Хэдийгээр Өмнөд Солонгосын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ 2018-2023 оны хооронд 5 жилийн хугацаанд нэмэгдсэн ч жилийн өсөлтийн хувь хэмжээ хэлбэлзэж, үндсэндээ буурах хандлагатай байна: 2017-2018 онд жилийн өсөлт 16,4% байсан бол 2018-2019 онд 10,9%, 2019-2020 онд 2,9%, 2020-2021 онд 1,5% болж буурчээ. 2021-2022 онд жилийн өсөлт 5.1% болж, 2023 онд хэвээр байна.¹⁸⁸

3.2. Бүгд Найрамдах Финланд Улс

1999 онд батлагдсан Бүгд Найрамдах Финланд Улс (БНФУ)-ын Үндсэн хуулийн¹⁸⁹ II бүлэгт хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах тухай хуульчилсан бөгөөд үүнээс хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааны эрх зүйн үндсийг дараах байдлаар тусгасан байна. Үүнд:

- *тэгш эрх* – нийгмийн болон хувийн амьдрал, ялангуяа цалин хөлс, хөдөлмөрийн бусад нөхцөлийг тодорхойлоход хүйсийн тэгш байдлыг

¹⁸⁷ www.insant.com/compliance/statutory-employee-benefits/#:~:text=Under%20the%20Employee%20Retirement%20Benefit,resignation%20or%20termination%20of%20employment%20

¹⁸⁸ <https://joinhorizons.com/countries/south-korea/hiring-employees/minimum-wage/>

¹⁸⁹ Constitution of Finland (1999) – <https://oikeusministerio.fi/en/constitution-of-finland>

- хангах бөгөөд холбогдох бусад асуудлыг хуулиар зохицуулна (§6);
- *жагсаал цуглаан хийх, эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө* – хүн бүр зөвшөөрөлгүйгээр тайван жагсаал цуглаан зохион байгуулах, тэдгээрт оролцох эрхтэй. Ашиг сонирхлоо хамгаалах зорилгоор үйлдвэрчний эвлэл байгуулах, түүнд нэгдэх эрх чөлөөг баталгаатай эдэлнэ (§13);
 - *хөдөлмөрлөх, аж ахуй эрхлэх эрх чөлөө* – хүн бүр хуулийн дагуу ажил, мэргэжлээ чөлөөтэй сонгох, аж ахуй эрхлэх эрхтэй. Хөдөлмөрлөх эрхийг төр хамгаална, төрөөс хүн бүр хөдөлмөр эрхлэхийг дэмжинэ, хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих сургалтын асуудлыг хуулиар зохицуулна, хэнийг ч хуульд заасан үндэслэлгүйгээр ажлаас халахыг хориглоно (§18);
 - *нийгмийн хамгааллын эрх* – хүн бүр ажилгүйдэлд өртөх, өвчлөх, хөгжлийн бэрхшээлтэй болох, өндөр наслах, амаржих болон тэжээгчээ алдсан тохиолдолд амьжиргааны наад захын эх үүсвэрээр хангагдах эрхтэй (§19).

БНФУ-д хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааг мөн тухайлсан хуулиудаар¹⁹⁰ нарийвчлан зохицуулдаг онцлогтой. Тухайлбал, **Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хууль** (Employment Contracts Act, 2001)-иар ажилтан, ажил олгогч хоорондын хөдөлмөрийн харилцааг, **Ажлын цагийн тухай хууль** (Working Time Act, 2019)-иар хөдөлмөрийн гэрээгээр ажиллаж буй ажиллагсдын ажил, амралтын цаг, илүү цаг зэрэг харилцааг зохицуулдаг. Дээрх хоёр хууль нь хөдөлмөрийн харилцааг зохицуулах гол хуульд тооцогддог. Дараах хуулиудаар бусад холбогдох харилцааг зохицуулдаг. Үүнд:

- Ажлын байраа солиход чөлөө олгох тухай (Act on Job Alternation Leave, 2002);
- Далайчдын хөдөлмөрийн гэрээний тухай (Seafarers' Employment Contracts Act, 2011);
- Залуу ажиллагсдын тухай (Young Workers' Act, 1993);
- Суралцах чөлөөний тухай (Study Leave Act, 1979);
- Төлбөрийн аюулгүй байдлын тухай (Pay Security Act, 1998);
- Хөдөлмөрийн шүүхийн тухай (Act on the Labour Court, 1974);
- Ээлжийн амралтын тухай (Annual Holidays Act, 2005);
- Ялгаварлан гадуурхахгүй байх тухай (Non-discrimination Act, 2014).

Хөдөлмөрийн хамтын харилцааг дараах хуулиудаар зохицуулж байна:

- Хамтын гэрээний тухай (Collective Agreements Act, 1946);
- Хөдөлмөрийн маргааныг зуучлах тухай (Mediation in Labour Disputes Act, 1962);

¹⁹⁰ Translations of Finnish acts and decrees – www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/

- Аж ахуйн нэгжийн хамтын үйл ажиллагааны тухай (Co-operation Within Undertakings Act, 2007);
- Аж ахуйн нэгжийн захиргаанд ажиллагсдыг төлөөлөх тухай (Act on Personnel Representation in the Company Administration, 1990);
- Хүний нөөцийн сангийн тухай хууль (Act on Personnel Funds, 1989).

Хөдөлмөрийн хууль тогтоомжуудыг хэрэгжүүлэх, тэдгээрийг боловсронгуй болгох чиг үүргийг тус улсын Эдийн засаг, хөдөлмөр эрхлэлтийн яам (Ministry of Economic Affairs and Employment) хариуцдаг бөгөөд ингэхдээ “гурван талт зарчим”-аар буюу яам, ажил олгогч, ажилтны эрх ашгийг хамгаалсан байгууллагын төлөөлөл хамтран ажилладаг.¹⁹¹

Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хууль

БНФУ-ын Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хууль¹⁹² нь хувийн хэвшлийн ААН-ийн ажиллагсдын хөдөлмөрийн гэрээтэй холбоотой харилцааг зохицуулна.

Хөдөлмөрийн гэрээний хэлбэр: Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хуульд зааснаар хөдөлмөрийн гэрээ нь бичгээр, амаар байгуулахаас гадна цахим хэлбэртэй байж болно. Хөдөлмөрийн гэрээг амаар болон бичгээр байгуулснаас үл хамааран гэрээний үндсэн нөхцөлийг бичгээр тохирно. Үндсэн нөхцөлд:

- ажлын байрны нэр;
- үүрэг гүйцэтгэх газар;
- гүйцэтгэх үүрэг;
- хугацаатай гэрээ байгуулж байгаа бол гэрээ дуусгавар болох огноо;
- туршилтын хугацаа;
- ажилтны эрх, үүрэг;
- цалин хөлсний хэмжээ, түүнийг олгох хуваарь;
- ээлжийн амралтын хугацаа;
- хөдөлмөрийн сахилга, хариуцлагын талаарх мэдээллүүд хамаарна.

Хөдөлмөрийн гэрээний хугацааны хувьд, хугацаагүй, тодорхой хугацаатай болон туршилтын хугацаагаар байгуулж болно. Тухайлбал:

- 1) хугацаагүй (буюу нээлттэй) хөдөлмөрийн гэрээ (open-ended) – энэ төрлийн хөдөлмөрийн гэрээг байнгын ажлын байранд байгуулдаг. Гэрээнд түүний дуусгавар болох хугацааг заадаггүй, өөрөөр хэлбэл, ажилтан, ажил олгогчийн хэн нэгэн нь хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах тухай санал гаргах хүртэл гэрээ хүчинтэй байна;

¹⁹¹ Ministry of Economic Affairs and Employment of Finland

¹⁹² Employment Contracts Act 2001

- 2) хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээ (trial period employment contract) – улирлын чанартай, эсхүл төсөл, хөтөлбөрт тодорхой хугацаагаар тодорхой ажил үүрэг гүйцэтгүүлэх зорилгоор энэ гэрээг байгуулдаг;
- 3) туршилтын хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээ (regardless of contract) – ажил олгогч шинэ ажилтан авахдаа тухайн ажлын байранд тавигдах шаардлагыг нь хангах эсэхийг шалгах зорилгоор энэ төрлийн гэрээг байгуулдаг. Туршилтын хугацаа нь 6 хүртэлх сарын хугацаатай байх ба энэ хугацаа нь үндсэн гэрээний хугацааны хагасаас хэтрэхгүй байна.

Хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах: Хөдөлмөрийн гэрээг дараах байдлаар түдгэлзүүлнэ, эсхүл цуцална:

- ажил олгогчийн зүгээс ажил хаялтад оролцож байгаа ажилтны хөдөлмөрийн гэрээг түдгэлзүүлж болох ба ажилтанд цалин хөлс, ажилгүйдлийн тэтгэмж төлөхгүй. Мөн ажил олгогчийн санхүүгийн байдал хүндэрсний улмаас ажилтныг тодорхой хугацаагаар ажлаас нь түдгэлзүүлж болдог;
- хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах харилцааг Хөдөлмөр эрхлэлтийн тухай хуулиар зохицуулсан байдаг. Хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах бол ажилтан ажилгүйдлийн тэтгэмжийг авах эрхтэй.

Ажил олгогч нь дээрх хоёр тохиолдолд ажилтанд мэдэгдэл өгөх үүрэгтэй. Талууд хөдөлмөрийн харилцааг дуусгавар болгох зохицуулалтыг хөдөлмөрийн гэрээнд зааж өгнө. Энэхүү мэдэгдлийг өгөх үйл явц нь ажилтны тухайн ААН-д ажилласан хугацаанаас хамаардаг. Тухайлбал, ажилтныг ажлаас халж байгаа нь ажилтны буруугаас болоогүй бол ажилтанд энэ тухай мэдэгдэх хугацаа нь:

- 1 жил хүртэл ажилласан бол – 14 хоногийн өмнө;
- 4 жил хүртэл ажилласан бол – 1 сарын өмнө;
- 8 жил хүртэл ажилласан бол – 2 сарын өмнө;
- 12 жил хүртэл ажилласан бол – 4 сарын өмнө;
- 12 жилээс дээш ажилласан бол – 6 сарын өмнө мэдэгдэнэ.

Ажлаас халагдсаны тэтгэмжийг дараах тохиолдолд олгоно:

- ААН, байгууллага ажилтнаа олноор нь цомхотгох бол;
- хөдөлмөрийн гэрээнд тэтгэмж олгохоор тусгасан бол;
- ажил олгогчоос олгохоор шийдвэрлэсэн бол.

Хөдөлмөрийн чадвараа түр алдах: Хөдөлмөрийн гэрээний тухай хуульд зааснаар ажил олгогч нь өвчин, осол гэмтлийн улмаас хөдөлмөрийн

чадвараа түр алдсан ажилтанд эхний 10 хоногийн цалинтай тэнцэх тэтгэмж олгоно. Хэрэв тухайн ажилтан нь нэг сар хүрэхгүй хугацаанд ажилласан бол цалингийн 50 хувийг олгоно. Ажилтан нь шимтгэл төлж байсан бол Нийгмийн даатгалын байгууллага (Social Insurance Institution)-аас 300 хүртэлх хоногийн хөдөлмөрийн чадвараа түр алдалтын тэтгэмжийг олгоно.

Ажлын цагийн тухай хууль

Ажлын цагийн тухай хуулийн дагуу ердийн ажлын цаг нь өдөрт 8 цаг, долоо хоногт 40 цаг байна, эсхүл 52 долоо хоногт дунджаар 40 цаг байна. Зарим салбарт, тухайлбал, харуул хамгаалалт, замын хөдөлгөөний хяналт, шуудангийн үйлчилгээ, радио телевизэд ажлын цаг нь уян хатан байх бөгөөд 2 долоо хоногт 80 цаг, 3 долоо хоногт 120 цагаас ихгүй байна.

Амралт: Ажлын цагийн тухай хуулийн дагуу ажилтан нь 6 цаг ажилласан бол 1 цаг амарна, дараалсан ажлын хоёр өдөр хоорондын амралт нь тасралтгүй 11 цагаас багагүй байна, долоо хоног бүрийн амралт нь тасралтгүй 35 цаг байна.

Илүү цагаар ажиллах: Ажилтанд илүү цаг ажилласны цалинг олгохдоо эхний хоёр цагт үндсэн цалингийн 50 хувиар, дараагийн цаг тутамд үндсэн цалинг нэг дахин нэмэгдүүлж олгоно. БНФУ-д жилд нийтээр амрах 11 өдөр байдаг бөгөөд эдгээр нийтээр амрах өдрүүдэд ажилласан бол үндсэн цалинг хоёр дахин нэмэгдүүлж олгохоор хуульчилсан.

Ээлжийн амралт: Ажилтан нь нэг жилд 12 сараас бага хугацаагаар ажилласан тохиолдолд сар тутамд 2 өдрийн, харин 12 сараас их хугацаагаар ажилласан тохиолдолд сар тутамд 2,5 өдрийн ээлжийн амралтыг олгоно. Ажилтан ээлжийн амралтаа биеэр эдлэх, эсхүл мөнгөн дүнгээр дүйцүүлэн нөхөн авч болно. Өвчний улмаас ээлжийн амралтын олговроо бүрэн авах эрх үүсээгүй ажилчид 75 хүртэлх хоногийн ээлжийн амралтын олговор нэхэмжлэх эрхтэй.

3.3. Япон Улс¹⁹³

Япон Улсад хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой харилцааны эрх зүйн үндсийг 1946 онд батлагдсан тус улсын Үндсэн хуулийн 27, 28 дугаар зүйлд тусгасан байна. Үүнд:

- хөдөлмөрлөх эрх, үүрэг;
- цалин хөлс, цаг, амрах болон бусад ажлын нөхцөлийг хуулиар тогтооно;

¹⁹³ National Labour Law Profile: Japan.
Employment Law Overview Japan 2021-2022.

- хүүхдийн хөдөлмөрийг хориглоно;
- ажилчдын эвлэлдэн нэгдэх эрхтэй.

Тус улсад Үндсэн хуулийн дээрх шаардлагыг нарийвчлан зохицуулах нэлээдгүй хуулийг мөрддөг. Үүнд:

- Иргэний хууль (Civil Code, 1896);
- Үйлдвэрлэлийн аюулгүй байдал, эрүүл мэндийн тухай (Industrial Safety and Health Act, 1972);
- Үйлдвэрлэлийн ослын нөхөн олговрын тухай (Industrial Accident Compensation Insurance Act, 1947);
- Үйлдвэрчний эвлэлийн тухай (Labor Union Law, 1949);
- Хөдөлмөр эрхэлж байгаа эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүсийн тэгш боломж, харилцааг хангах тухай (Act on Securing, etc. of Equal Opportunity and Treatment between Men and Women in Employment, 1972);
- Хөдөлмөрийн гэрээний тухай (Labor Contracts Act, 2007)
- Хөдөлмөрийн стандартын тухай (Labour Standards Law, 1947);
- Хөдөлмөрийн харилцааг зохицуулах тухай (Labor Relations Adjustment Act, 1946);
- Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний тухай (Minimum Wage Act, 1959);
- Хөдөлмөрийн хэв маягийн шинэчлэлийн тухай (Work Style Reform Act, 2018);
- Хүүхдээ болон гэр бүлийн бусад гишүүдээ асран халамжилж байгаа ажилчдын нийгмийн халамж, түүний дотор хүүхдээ болон гэр бүлээ асрах чөлөөний тухай (Act on the Welfare of Workers Who Take Care of Children or Other Family Members Including Child Care and Family Care Leave, 1991).

Дээрх хуулиуд нь далайчдаас бусад хувийн хэвшлийн ААН-ийн ажиллагсад болон хөдөлмөр эрхлэх зөвшөөрөл бүхий визтэй гадаадын ажиллагсад хамаарна.

Мөн хөдөлмөр эрхлэлтийн хууль тогтоомжид Засгийн газар, ихэвчлэн Эрүүл мэнд, хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яам (Ministry of Health, Labour and Welfare) болон Хөдөлмөрийн харилцааны хороо (Labour Relations Commission)-оос гаргасан шийдвэрүүд хамаарна. Хөдөлмөрийн харилцааны хороо нь ажилчид, ажил олгогчдоос гадна олон нийтийн төлөөллөөс бүрддэг.

Эдгээрээс гадна ААН-үүдэд хөдөлмөрийн гэрээ, хөдөлмөрийн дүрэм (work rule)-тэй байдаг.

Япон Улсад хөдөлмөр эрхлэлтийн хууль тогтоомжид чухал өөрчлөлт гарсан нь Хөдөлмөрийн хэв маягийн шинэчлэлийн тухай хуулийг 2018

онд баталсан явдал юм. Энэ хуулиар (1) ажлын цаг, түүнд хяналт тавих; (2) жилийн цалинтай чөлөө ашиглалтыг хангах; (3) “тэгш хөдөлмөр, тэгш цалин” зэргийг өөрчилсөн.

Хөдөлмөрийн стандартын тухай хууль

Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулиар хөдөлмөрийн нөхцөлийн хамгийн бага стандарт, ажлын байрны аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн стандартыг тогтоосон гол хууль юм. Хөдөлмөрийн харилцаанд оролцогч талууд энэ хуулиар тогтоосон стандартуудыг үндэслэл болгон ашигласнаар хөдөлмөрийн нөхцөлийг дордуулахгүй, харин түүнийг сайжруулж ажиллана.

Энэ хуулиар зохицуулж байгаа хөдөлмөрийн харилцааны нэг зүйл бол хөдөлмөрийн гэрээ юм. Хөдөлмөрийн гэрээг бичгээр болон амаар байгуулж болох ч хөдөлмөр эрхлэлтийн дараах нөхцөлийг заавал бичгээр хийнэ. Үүнд:

- ажиллах хугацаа;
- ажлын байр, албан үүргийн тодорхойлолт;
- ажил эхлэх, дуусах цаг, илүү цагаар ажиллах, амралтын өдөр, амралтын хугацаа, чөлөө;
- цалин (тэтгэвэр, тусгай тэтгэмжээс бусад)-ийн хэмжээ, түүнийг тооцох, олгох;
- ажлаас халах үндэслэл, журам.

Хөдөлмөрийн гэрээний хугацааг тогтмол болон тогтмол бус гэж ангилна.

Өмнө нь Япон Улсын хөдөлмөр эрхлэлтийн практикт ажилтан нь насан туршдаа буюу өндөр насны тэтгэвэрт гарах хүртлээ нэг л компанид ажилладаг байсан тул хөдөлмөрийн гэрээг тогтмол бус хугацаатай байгуулдаг байв. Ийм хөдөлмөрийн гэрээтэй ажилтан ажилд орохдоо ихэвчлэн тусгай ур чадвар эзэмшээгүй, байгууллага дотроо сэлгэн ажиллах замаар суралцаж, туршлагажиж байжээ. Гэвч 2000 оны үеэс тогтмол бус хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээтэй ажилтны тоо нийт ажиллагсдын 74 хувийг эзлэх болсон ба энэ тоо жил ирэх тусам багасаар байна. Тухайлбал, тусгай ур чадвартай ажиллагсад ихэвчлэн нэмэлт шаардлага тавих болсон, жижиг, дунд үйлдвэрүүд эдийн засгийн шалтгаанаар насан туршийн ажлын байраар хангаж чадахгүй болжээ. Түүнчлэн ахмад ажиллагсад ихэвчлэн тэтгэвэрт гарсныхаа дараа үргэлжлүүлэн ажилладаг. Тиймээс тогтмол хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээг түгээмэл байгуулах болсон.

Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд зааснаар тогтмол хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээний хугацаа 3 хүртэл жил байна. Зарим онцгой тохиолдолд гэрээний хугацаа 5 хүртэл жил байж болно, үүнд, шинэ бүтээгдэхүүн бий болгох, эсхүл бизнесийн түр зуурын хэрэгцээг хангахад шаардлагатай өндөр ур чадвартай буюу туршлагатай ажилтантай, эсхүл 60 ба түүнээс дээш насны ажилтантай байгуулах хөдөлмөрийн гэрээ багтана.

Ажилтан нь нэг ажил олгогчтой байгуулсан тогтмол хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээг олон удаа сунгаснаар гэрээний нийт хугацаа 5 жил болсон бол уг хугацаа дуусгавар болсон өдрөөс эхлэн гэрээг тогтмол бус хугацаатай болгож өөрчлөх хүсэлт гаргах эрхтэй. Ажил олгогч нь тогтмол хугацаатай хөдөлмөрийн гэрээний хугацаа дууссан өдрөөс эхлэн уг хүсэлтийг хүлээн авсанд тооцно.

Ажлаас халагдах тухай мэдэгдэх хугацаа: Ажил олгогч нь ажлаас халах тухай мэдэгдлийг ажилтанд 30-аас доошгүй хоногийн өмнө урьдчилан мэдэгдэх үүрэгтэй., эсхүл ажил олгогч ийм мэдэгдлийн оронд 30 ба түүнээс дээш хоног ажилласан цалинтай тэнцэх төлбөр олгож болно.

Хөдөлмөрийн гэрээг цуцлах: Тогтмол хугацаатай хөдөлмөрийн харилцааг дуусгавар болгох үндэслэл нь нийгмийн зөвшилцлийн дагуу бодитой, үндэслэлтэй, зохистой байхыг шаарддаг. Ажилтныг дор дурдсан нийтлэг үндэслэлээр ажлаас халах ба үндэслэлүүдийг хөдөлмөрийн дүрэм, эсхүл хөдөлмөрийн гэрээнд заавал тусгана. Үүнд:

- гэмтэл, хөдөлмөрийн бэрхшээл, өвчин, эдгэршгүй гэмтлийн улмаас хөдөлмөрийн чадваргүй болсон, хөдөлмөрийн бүтээмж мэдэгдэхүйц буурсан;
- ажилд орох тухай өргөдөлд худал мэдээлэл оруулсны улмаас итгэл алдсан;
- ажлын хариуцлага алдсан, ажлын байран дахь сахилга бат, тушаал шийдвэр, хөдөлмөрийн дүрэм зөрчсөн;
- эдийн засгийн шалтгаанаар орон тооны цомхотгол, эсхүл ААН татан буугдсаны улмаас цомхотголд орсон.

Тус улсад эдийн засгийн шалтгаанаар орон тооны цомхотгол хийхийг хязгаарлах ба хэрэв цомхотгол хийх бол дор дурдсныг шаарддаг байна. Үүнд:

- ажилчдын тоог цөөрүүлэх зайлшгүй шаардлага;
- хөдөлмөр эрхлэлтийг зохицуулах арга хэрэгсэл болгон “хөдөлмөрийн гэрээг нэг талаас цуцлах” зайлшгүй шаардлага;

- хөдөлмөрийн гэрээг нь цуцлах ажилтныг зохих ёсоор нь сонгосон байдал;
- хөдөлмөрийн гэрээг дуусгавар болгох журмын хангалттай байдал.

Цомхотгол бол хамгийн эцсийн арга хэмжээ гэж үзэх тул ажил олгогч нь тогтмол бус хугацаатай ажиллаж байгаа (хөдөлмөрийн гэрээтэй) ажилтныг ажлаас халахгүй байхын тулд боломжит бүх арга хэрэгслийг ашиглах ёстой. Тухайлбал, урамшуулал, нөхөн олговрыг бууруулах, шинээр ажилтан авахыг хязгаарлах, сайн дураараа тэтгэвэрт гарахыг шаардах, тэтгэвэрт эрт гарахыг дэмжих, боловсон хүчнийг сэлгээн ажилуулах, ажилтныг шилжүүлэх зэрэг арга хэрэгслүүд байна.

Ажил олгогч нь тогтмол хугацаатай ажиллаж байгаа (хөдөлмөрийн гэрээтэй) ажилтныг “зайлшгүй шалтгаан”-гүйгээр гэрээний хугацаанаас өмнө нь ажлаас халж болохгүй. “Зайлшгүй шалтгаан”-ыг нарийн уншиж, тодорхой бус хугацаагаар хөдөлмөрийн гэрээ байгуулах тохиолдолд бодитой бөгөөд үндэслэлтэй шаардлагаас илүү нарийн гэж үздэг.

Мөн ажил олгогч нь дараах тохиолдолд ажилтныг ажлаас халж болохгүй. Үүнд:

- ажлын байран дахь осол, гэмтэл авсан, өвдсөний улмаас эмчлүүлж байгаа хугацаанд;
- ажлаас халах тухай мэдэгдэл авсан өдрөөс хойш 30 хоногийн хугацаанд;
- эмэгтэй ажилтныг жирэмсний болон амаржсаны дараах 30 хоногийн хугацаанд.

Ажлаас халагдсаны тэтгэмж: Япон Улсын хууль тогтоомжоор ажлаас халах тухай мэдэгдлийн оронд төлбөр төлөхөөс бусад тохиолдолд ажлаас халагдсаны тэтгэмж төлөх үүрэг хүлээхгүй.

Хөдөлмөрийн дүрэм (the work rules) нь ААН-ийн түвшинд хөдөлмөрийн нийтлэг нөхцөлийг тодорхойлсон баримт бичиг бөгөөд хөдөлмөрийн нөхцөлтэй шууд бөгөөд ихээхэн холбоотой дэлгэрэнгүй мэдээллийг агуулсан байдаг.

Нэг ажлын байранд тогтмол 10 ба түүнээс дээш ажилтантай ажил олгогч нь Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулийн дагуу үйлдвэрчний эвлэлтэйгээ зөвшилцсөний үндсэн дээр, мөн хамтын гэрээ (the collective agreement)-ний дагуу гаргана.

Хөдөлмөрийн хөлс гэдэг нь ажил олгогчоос ажилтанд төлөх аливаа төлбөр, түүний дотор цалин, тэтгэмж, урамшуулал байна. Япон Улсад цалингийн тогтолцоо нь нэг компанид ажилласан жил, ажилтны

боловсролын түвшин, нас зэргийг харгалзан үзэхээс ихээхэн хамаардаг. Ажил олгогч нь ажилтанд цалин хөлсийг шууд бөгөөд зохих мөнгөн тэмдэгтээр бүрэн төлөх ба онцгой төлбөр, урамшууллаас бусад тохиолдолд тогтмол хугацаанд (сард дор хаяж нэг удаа тодорхой өдөр) төлнө.

Ажилтан илүү цагаар ажилласан бол дор дурдсан нэмэлт цалин авна. Үүнд:

- амралтын өдөр ажилласан бол ердийн цалингийн 35-аас доошгүй хувь;
- илүү цагаар болон шөнийн цагаар (22:00-05:00 цаг хүртэл) ажилласан бол ердийн цалингийн 25-аас доошгүй, 50-аас дээшгүй хувь;
- ажилласан илүү цагийн нийлбэр нь сард 60 цагаас их бол тухайн илүү цагийн нэмэлт цалин дээр ердийн цалингийн 50-аас доошгүй хувийг нэмж авна.

Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний тухай хуулиар зохицуулах боловч энэ хуульд доод хэмжээг шууд заадаггүй. Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тогтоох комисстой зөвшилцөн Эрүүл мэнд, хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яам тогтоодог. Энэхүү комисс нь үндэсний болон орон нутгийн чанартай бөгөөд ажилтан, ажил олгогч, олон нийтээс бүрдсэн гурван төлөөллийн бүрэлдэхүүнтэй байдаг.

Ажлын цаг нь өдөрт 8 цаг, долоо хоногт 40 цаг байна. Завсарлага нь хэрэв ажлын цаг 6 цагаас илүү бол ажлын цагаар 45-аас доошгүй минут, ажлын 8 цагаас дээш бол ажлын цагаар нэгээс доошгүй цагийн завсарлага авна. Амралтыг долоо хоногт 1-ээс доошгүй удаа авна.

Тогтоосон ажлын цагийг хуульд заасан ажлын цагийн дотор нэмж шийдвэрлэж болно. Хөдөлмөрийн стандартын тухай хуулиар тодорхой шаардлагуудыг харгалзан уян хатан ажлын цагийн зохицуулалтыг зөвшөөрдөг. Ажил олгогч нь ажилтнуудаа хууль тогтоомжид заасан ажлын цагаас хэтрүүлэн ажиллуулж, илүү цагийн тэтгэмж олгохгүйгээр, долоо хоногийн дундаж ажлын цагийг 7 хоногоос дээш хугацаагаар ажиллуулж болно гэж хөдөлмөрийн дүрэм, хөдөлмөрийн гэрээнд тусгаснаар ажлын цагийн хувьсах тогтолцоо бий болно. Мөн хөдөлмөрийн дүрэм, хөдөлмөрийн гэрээнд ажилчид тодорхой нөхцөлөөр ажил эхлэх, дуусах цагаа өөрийн үзэмжээр тогтооно гэж зааснаар ажлын цагийн уян хатан тогтолцоо бий болно. Тусгай ур чадвар эзэмшсэн мэргэжилтнүүд, эсхүл бизнесийн үйл ажиллагааны асуудлуудыг төлөвлөх, санал болгох, судлах, дүн шинжилгээ хийх зэрэг тодорхой албан тушаалын ажилтнуудад өөрийн үзэмжээр ажиллах тогтолцоог ашиглаж болно.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- ОУХБ-ын гэрээ, конвенцууд. Хүний эрхийн Үндэсний комисс. <https://nhrcm.gov.mn>
- Тоглоомын дүрэм (Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээний танилцуулга). Дөрөв дэх хэвлэл. ОУХБ. 2019. <https://mlsp.gov.mn/content/detail/739> -(ОУХБ, 2019)
- Шилдэг хүмүүсийг ажилд авах, тогтвортой ажилуулах нь. Орчуулсан Хашбат Н. “Сүүн Сувд” ХХК. 2015. *Original work copyright: Hiring and keeping the best people. Harvard Business School Publishing Corporation. 2002.*
- Большая российская энциклопедия. <https://bigenc.ru/economics/text/2199417>
- Ageing and Employment Policies: Retaining Talent at All Ages. OECD. 2023. -(OECD, 2023) www.oecd-ilibrary.org/employment/retaining-talent-at-all-ages_00dbdd06-en
- David Loquercio, Mark Hammersley and Ben Emmens. Understanding and addressing staff turnover in humanitarian agencies. London, 2006. -(Loquercio, 2006) <http://www.forum-ids.org/wp-content/uploads/2006/07/20357107-Understanding-Staff-Turnover-HPN-2006.pdf>
- Dysfunctional Turnover & 9 Ways to Fight It. Academy to Innovate HR (AIHR). www.aihr.com
- Eileen Haggerty. What Are The Different Types Of Employee Turnover? April 16, 2020. <https://genesishrsolutions.com/peo-blog/types-of-employee-turnover/>
- Human Resource Management by University of Minnesota. -(University of Minnesota, 2016) <https://open.lib.umn.edu/humanresourcemanagement/>
- Joeffri Matriano. Serious Effects of Employee Turnover. Published Aug 21, 2018. -(Matriano, 2018)www.linkedin.com/
- Retaining talent. Strategic Human Resource Management. Strategic Human Resource Management (SHRM). 2008. -(SHRM, 2008) www.shrm.org/hr-today/trends-and-forecasting/special-reports-and-expert-views/documents/retaining-talent.pdf
- www.ilo.org

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс

- Labor Standards. www.moel.go.kr/english/policy/laborStandards.do
- South Korea Employment Rate. <https://tradingeconomics.com/south-korea/employment-rate>
- South Korea Labour Costs. <https://tradingeconomics.com/south-korea/labour-costs>
- <https://joinhorizons.com/countries/south-korea/hiring-employees/minimum-wage/>

- <https://rc.persol-group.co.jp/thinktank/spe/hr-data/en/about-labor/korea/>
- [www.insant.com/compliance/statutory-employee-benefits/#:~:text=Under%20the%20Employee%20Retirement%20Benefit,resignation%20or%20termination%20of%20employment%20\(](http://www.insant.com/compliance/statutory-employee-benefits/#:~:text=Under%20the%20Employee%20Retirement%20Benefit,resignation%20or%20termination%20of%20employment%20()
- www.moel.go.kr/english/policy/laborStandards.do
- www.law.go.kr/LSW/eng/engMain.do?eventGubun=060124

Бүгд Найрамдах Финланд Улс

- Финланд Улсын Үндсэн хууль. <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf>
- Act on Job Alternation Leave. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2002/en20021305
- Act on the Labour Court www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1974/en19740646
- Annual Holidays Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2005/en20050162
- Boosting employment in Finland. OECD Economics Department Working Papers No. 1671
- Collective Agreements Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1946/en19460436
- Employment Contracts Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2001/en20010055
- <https://bradfordjacobs.com/countries/europe/finland/finland-employment-contracts/>
- Ministry of Economic Affairs and Employment of Finland. <https://tem.fi/en/frontpage>
- Non-discrimination Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2014/en20141325
- Pay Security Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1998/en19980866
- Seafarers' Employment Contracts Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2011/en20110756
- Study Leave Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1979/en19790273
- Working Time Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2019/en20190872
- Young Workers' Act. www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1993/en19930998
- www.constituteproject.org/countries/Europe/Finland?lang=en

Япон Улс

- Japanese Law Translation - www.japaneselawtranslation.go.jp/en
- Employment Law Overview Japan 2021-2022. Atsumi and Sakai/Proud Member of L&E Global. www.aplawjapan.com
- National Labour Law Profile: Japan. *Contributed by Liliane Jung*. International Labour Organization. www.ilo.org/ifpdial/information-resources/national-labour-law-profiles/WCMS_158904/lang-en/index.htm

ХАВСРАЛТ. МОНГОЛ УЛСЫН НЭГДЭЖ ОРСОН ОУХБ-ЫН КОНВЕНЦ, ЗӨВЛӨМЖИЙН ЖАГСААЛТ¹⁹⁴

№	ОУХБ-ын конвенц, зөвлөмжийн нэр, дугаар	Тайлбар
1	Аж үйлдвэрийн салбарт ажилд авах насны доод хязгаарын тухай 59 дүгээр конвенц	1937.06.22-ны өдөр баталж, 1941.02.21-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Монгол Улс 1969.05.10-ны өдөр соёрхон баталсан.
2	Алагчлахгүй байх (Ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлт) тухай 111 дүгээр конвенц	1958.06.25-ны өдөр баталж, 1960.06.15-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Монгол Улс 1969.05.10-ны өдөр соёрхон баталсан.
3	Алагчлахгүй байх (ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлт) тухай 111 дүгээр конвенцын 111 дүгээр зөвлөмж	1958.06.25-ны өдөр “Алагчилахгүй байх (ажил мэргэжил, хөдөлмөр эрхлэлт) тухай 1958 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
4	Албадан хөдөлмөрийг устгах тухай 105 дугаар конвенц	1957.06.25-ны өдөр баталж, 1959.01.17-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
5	Албадан хөдөлмөрийн тухай 29 дүгээр конвенц	1930.06.28-ны өдөр батлаж, 1932.05.01-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
6	Барилгын аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай 167 дугаар конвенц	1988.06.20-ны өдөр батлагдсан. Монгол Улс 2020.01.30-ны өдөр соёрхон баталсан.
7	Газар доор буюу уурхайд ажиллагсдын насны доод хязгаарын тухай 123 дугаар конвенц	1965.06.22-ны өдөр баталж, 1967.11.10-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон. Монгол Улс 1981.12.03-ны өдөр соёрхон баталсан.
8	Газар доор буюу уурхайд ажиллагсдын насны доод хязгаарын тухай 123 дугаар конвенцын 124 дүгээр зөвлөмж	1965.06.22-ны өдөр “Газар доор буюу уурхайд ажиллах хүмүүсийн насны доод хязгаарын тухай 1965 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
9	Далайн хөдөлмөрийн тухай конвенц	2006.02.23-ны өдөр батлагдаж 2013.08.20-ны өдрөөс хүчин төгөлдөр болсон. Монгол Улс 2014.11.21-ны өдөр соёрхон баталсан.
10	Зохион байгуулах, хамтын хэлэлцээ хийх эрхийн тухай 98 дугаар конвенц	1949.07.01-ний өдөр баталж, 1951.07.18-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
11	Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээний хэрэгжилтийг дэмжих гурван талт зөвлөлдөөний тухай 144 дүгээр конвенц	1976.06.22-ны өдөр баталж, 1978.05.16-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.

¹⁹⁴ ОУХБ-ын гэрээ, конвенциуд. Хүний эрхийн Үндэсний комисс. <https://nhrcm.gov.mn>

12	Олон улсын хөдөлмөрийн хэм хэмжээний хэрэгжилтийг дэмжих гурван талт зөвлөлдөөний тухай 152 дугаар зөвлөмж	1976.06.21-ний өдөр “Гурван талт зөвлөлдөөний тухай 1976 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
13	Тахир дутуу хүмүүсийн мэргэжлийн нөхөн сэргээлт, ажил эрхлэлтийн тухай 168 дугаар зөвлөмж	1983.06.20-ны өдөр “Тахир дутуу хүмүүсийн мэргэжлийн нөхөн сэргээлт, хөдөлмөр эрхлэлтийн тухай 1983 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
14	Тахир дутуу хүмүүсийн мэргэжлийн нөхөн сэргээлт, хөдөлмөр эрхлэлтийн тухай 159 дүгээр конвенц	1983.06.20-ны өдөр баталж, 1985.06.20-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
15	Тэгш шан хөлс олгох тухай 100 дугаар конвенц	1951.06.29-ний өдөр баталж, 1953.05.23-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
16	Уурхай дахь аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай 176 дугаар конвенц	1995 онд батлагдсан. Монгол Улс 2015.07.03-ны өдөр соёрхон баталсан.
17	Үйлдвэрийн газарт ажилчдын төлөөлөгчдийн эрхийг хамгаалах болон тэдэнд олгогдох бололцооны тухай 135 дугаар конвенц	1973.06.23-ны өдөр баталж, 1973.06.30-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
18	Үйлдвэрийн газарт ажилчдын төлөөлөгчдийн эрхийг хамгаалах болон тэдэнд олгогдох бололцооны тухай 143 дугаар зөвлөмж	1971.06.23-ны өдөр “Ажилчдын төлөөлөгчдийн тухай 1971 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
19	Хөдөлмөр эрхлэлтийн бодлогын тухай 122 дугаар конвенц	1964.07.09-ний өдөр баталж, 1966.07.15-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
20	Хөдөлмөр эрхлэлтийн үйлчилгээний тухай 88 дугаар конвенц	1948.07.04-ний өдөр “Хөдөлмөр эрхлэлтийн үйлчилгээний тухай 1948 оны конвенц” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
21	Хөдөлмөр эрхлэлтийн хувийн байгууллагын тухай 181 дүгээр конвенц	1997.06.19-ний өдөр “Хөдөлмөр эрхлэлтийн хувийн байгууллагын тухай 1997 оны конвенц” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.
22	Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай 155 дугаар конвенц	1981.07.22-ны өдөр баталж, 1983.08.11-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
23	Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай 155 дугаар конвенцын 164 дүгээр зөвлөмж	1981.06.22-ны өдөр “Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай 1981 оны зөвлөмж” гэж нэрлэхээр тогтож батлав.

24	Хөдөлмөрийн насны доод хязгаарын тухай 138 дугаар конвенц	1973.06.26-ны өдөр баталж, 1976.06 дугаар 19-нд хүчин төгөлдөр болсон.
25	Хүүхдийн хөдөлмөрийн тэвчишгүй хэлбэрийн тухай 182 дугаар конвенц	1999.06.17-ны өдөр баталж, 2000.11.19-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон
26	Эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө болон байгууллага байгуулах эрхийг хамгаалах тухай 87 дугаар конвенц	1948.07.09-ний өдөр баталж, 1950.07.04-ний өдөр хүчин төгөлдөр болсон.
27	Эхчүүдийг хамгаалах тухай 103 дугаар конвенц (хянаж өөрчилсөн)	1952.06.28-ны өдөр баталж, 1955.09.07-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон.

**ЭМЧ, ЭМНЭЛГИЙН МЭРГЭЖИЛТНИЙ ЦАЛИН ХӨЛСНИЙ ОЛОН
УЛСЫН ТОГТОЛЦОО БОЛОН БНТУ-ЫН ЭМЧ, ЭМНЭЛГИЙН
МЭРГЭЖИЛТНИЙ ЦАЛИН ХӨЛС, ТЭТГЭВРИЙН ЭРХ ЗҮЙН
ЗОХИЦУУЛАЛТ**

(Харьцуулсан судалгаа)

Г.Билгээ, П.Уранчимэг, Ц.Ариунаа

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ ХЭСЭГ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

НЭГ. ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН САЛБАРТ АЖИЛЛАГСДЫН ЦАЛИН ХӨЛСНИЙ
ОЛОН УЛСЫН ТОГТОЛЦОО

1.1.Эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний олон
улсын тогтолцоо

1.2.ДЭМБ-ын гишүүн орнуудын эрүүл мэндийн ажиллагсдын цалин
хөлс, урамшуулал

Хоёр. БНТУ-ЫН ТӨРИЙН АЛБАНЫ АНГИЛАЛ, ЦАЛИН ХӨЛС,
НИЙГМИЙН БАТАЛГАА

2.1.Эрх зүйн зохицуулалт

2.2.БНТУ-ын дундаж цалин, түүнд нөлөөлөх хүчин зүйлс

2.3.Төрийн албан хаагчдын ангилал, зэрэг, түвшин

2.4.Төрийн албан хаагчдын цалин хөлс, нэмэгдэл, нөхөн олговор

2.5.Төрийн албан хаагчдын нийгмийн баталгаа

Гурав. БНТУ-ЫН ЭМЧ, ЭМНЭЛГИЙН МЭРГЭЖИЛТНИЙ ЦАЛИН
ХӨЛСНИЙ ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ БА ТЭТГЭВРИЙН ТОГТОЛЦОО

3.1.Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний өнөөгийн байдал

3.2.Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний тэтгэврийн талаарх эрх зүйн
орчин

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

- Хүснэгт 1. Дэлхийн улсуудын эрүүл мэндийн ажиллагсдын цалин хөлсний хэмжээ
- Хүснэгт 2. Гүйцэтгэлийн урамшууллын схем
- Хүснэгт 3. Ажилласан жил ба цалингийн нэмэгдэл, хувиар
- Хүснэгт 4. Ажиллагсдын дундаж цалин, хөдөлмөр эрхлэлтийн нөхцөлөөр
- Хүснэгт 5. Ажиллагсдын дундаж цалин, салбараар
- Хүснэгт 6. Албан тушаалын зэрэг ба цалингийн нэмэгдэл, хувиар
- Хүснэгт 7. Ажиллагсдын дундаж цалин, хотоор
- Хүснэгт 8. Төрийн албан хаагчдын ангилал
- Хүснэгт 9. Төрийн албан хаагчдын төрийн албанд орох зэрэг ба түвшин
- Хүснэгт 10. Цалингийн сарын индикатор
- Хүснэгт 11. Цалингийн нэмэлт индикатор
- Хүснэгт 12. Тусгай үйлчилгээний нөхөн олговорын хувь хэмжээ
- Хүснэгт 13. Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний сарын дундаж цалин

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгаар “Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний олон улсын систем болон БНТУ-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс, тэтгэврийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт” сэдэвт судалгааг Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго:

Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний олон улсын тогтолцоо болон Бүгд Найрамдах Турк Улс (БНТУ)-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс, тэтгэврийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалтыг судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ:

- Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний олон улсын тогтолцоо;
- БНТУ-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс, тэтгэврийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт.

БНТУ-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлстэй холбоотой эрх зүйн баримт бичгийн талаар цахим орчинд хайлт хийхэд албан ёсны мэдээлэл олдоогүй бөгөөд энэхүү судалгааг цахим орчин дахь нээлттэй эх сурвалжийн хүрээнд судлав.

Судалгааны бүтэц:

Судалгааны нэгдүгээр бүлэгт: эрүүл мэндийн салбарын цалин хөлсний олон улсын тогтолцооны талаар, хоёрдугаар бүлэгт: БНТУ-ын эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс, тэтгэврийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалтын талаарх мэдээллийг оруулсан болно.

Түлхүүр үг: эмчийн цалин хөлс, эмнэлгийн ажилтны цалин хөлс, эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний тэтгэврийн тогтолцоо, эрүүл мэндийн салбар.

Key words: doctor/physician salary, doctors' and nurses' salary, salary of human health workforce, salary of human resources for health, sađlık hizmetleri, sađlık personelin, tazminat ve.

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ ХЭСЭГ

Дэлхийн улс орнуудад эрүүл мэндийн салбарын санхүүжилтийн тогтолцоо идэвхтэй шинэчлэгдэж байгаа ч эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний тогтолцоог оновчтой тогтоох, хязгаарлагдмал нөөц боломжийг үр ашигтай ашиглах асуудал дэлхийн улс орнуудад тулгараад байна.

Судалгаанаас үзэхэд, олон улсад эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний универсал тогтолцоо байхгүй ч сайн туршлага бүхий орнуудын жишгээр аль болох бага зардлаар чанартай эмнэлгийн үйлчилгээ үзүүлэхийн тулд улс орон бүр өөр өөрийн гэсэн цалин хөлсний тогтолцоо бий болгохын төлөө ажиллаж байна. Орчин үед дэлхий дахинд явагдаж байгаа эрүүл мэндийн салбарын шинэчлэл нь эрүүл мэндийн салбарын эмч, мэргэжилтнүүдийн ажиллах нөхцөл байдлыг сайжруулах, цалин хөлсийг нэмэгдүүлэх, мэргэжлийн нэр хүндийг өсгөх, санхүүжилтийн механизмыг боловсронгуй болгоход чиглэгдэж байна.

Дэлхийн Эрүүл Мэндийн Байгууллага (ДЭМБ)-ын гишүүн орнуудад эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлсөнд дунджаар нийт эрүүл мэндийн зардлын 33.6 хувийг зарцуулж байна. Эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлсөнд зарцуулж буй зардлын дундаж хэмжээ нь улс орны орлогын түвшин нэмэгдэх тусам ихэсч байна. Хамгийн өндөр орлоготой орны хувьд энэ үзүүлэлт 38.1 хувьтай байгаа бол хамгийн бага орлоготой оронд 28.7 хувь байна.

Бүгд Найрамдах Турк Улс (БНТУ)-д эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлс нь ажиллаж буй бүс нутаг, эмнэлэг/байгууллага, төрийн буюу хувийн хэвшлийн эмнэлэг, албан тушаал, мөн боловсрол, мэргэшлийн гэрчилгээ, эрдмийн цол, мэргэжлээрээ ажилласан жил, ажлын туршлага зэргээс хамаарч ялгаатай байдаг. Бусад эмнэлгийн ажилтны цалин хөлс боловсрол, ажлын туршлага, мэргэшлийн гэрчилгээ зэргээс хамаарч ялгаатай байна.

Тус улсын эрүүл мэндийн салбарын ажиллагсдад тавигдах шаардлага, тэдний үйл ажиллагаа, цалин хөлс, тэтгэвэр, тэтгэмжийн асуудлыг хэд хэдэн хууль тогтоомжуудаар зохицуулж байна. Үндсэн хуулиар цалин хөдөлмөрийн урамшуулал бөгөөд ажилтан хийж байгаа ажилдаа тохирсон цалин авах, нийгмийн бусад хөнгөлөлт эдлэх талаар төрөөс бодлого боловсруулж хэрэгжүүлэхийг, мөн эрүүл мэндийн үйлчилгээг нэг дор төвлөрсөн байдлаар хүргэх үүргийг төрд олгохыг тогтоож өгсөн байна.

Мөн Төрийн албан хаагчдын тухай хуулиар төрийн албан хаагчид (эрүүл мэндийн ажиллагсад)-ын ажиллах нөхцөл, мэргэшил, томилгоо, сургалт, эрх, үүрэг, хариуцлага, цалин хөлс, нэмэгдэл, албан тушаал дэвших болон бусад харилцааг зохицуулж өгсөн байна.

Тус улсад ажиллаж байгаа ажиллагсдын цалингийн хэмжээ нь харилцан адилгүй байх ба энэ нь хэд хэдэн хүчин зүйлсээс хамаарч байдаг. Үүнд:

- a) ажлын туршлага буюу ажилласан жилээс хамаарч 9-32 хувийн нэмэгдэл авдаг;
- b) боловсролын түвшин, зэргээс хамаарч цалин 17-29 хувийн зөрүүтэй байдаг, тухайлбал, докторын зэрэгтэй ажилтны цалин нь ижил чиглэлээр магистрын зэрэгтэй ажилтныхаас 23 орчим хувиар илүү байдаг;
- c) ажлын байр нь байнгын, гэрээгээр, хувиараа, хагас цагийн зэрэг хөдөлмөр эрхлэлтийн нөхцөлөөс хамаарч цалингийн хэмжээ ялгаатай байдаг;
- d) ажиллаж байгаа салбараасаа хамаарах бөгөөд эрүүл мэндийн салбарынхны жилийн дундаж цалингийн хэмжээ тус улсын өндөр цалинтай 10 салбарт ордог;
- e) албан тушаалын түвшнээс хамаарч жилийн дундаж цалингийн нэмэгдэл 3-20 хувийн нэмэгдэл авдаг;
- f) Ажлын байрны байршил нь ажиллагсдын цалинд нөлөөлөх ба энэ нь тухайн хотын амьжиргааны өртөгөөс хамаарч байдаг.

Төрийн албан хаагчдын тухай хууль (ТАХтХ)-ийн дагуу төрийн албан хаагчид ажиллаж буй салбар чиглэлээр нь 12 ангилал бөгөөд түүний нэг нь эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах алба юм.

Төрийн албан хаагчдад сарын цалин, илүү цагийн хөлс, нэмэгдлийг олгох ба тэдний цалин хөлсний хэмжээ нь албан тушаалын ангилал, түвшнээс хамаарч ялгаатай байдаг. (ТАХтХ-ийн §36, 147) Төрийн албан хаагчийн зэрэг, түвшний цалинг тооцохдоо сарын индикаторыг үндэслэл болгоно. Төрийн албан хаагчийн цалингийн хэмжээ нь 15 дугаар зэргээс дээш ахиж тусам, түвшин 1-ээс хойш нэмэгдэх тутамд сарын индикатор нэмэгдэнэ.

Мөн төрийн албаны ангилал, зэрэг, түвшин болон сарын индикаторыг харгалзан ТАХтХ-ийн хавсралтад тогтоосон нэмэлт индикаторыг нэмж тооцно. Эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах албаны ангилалд хамаарах мэргэшлийн гэрчилгээтэй, докторын зэрэгтэй эмч, эм зүйч, биологичид олгож тооцох нэмэлт индикатор нь төрийн албаны зэргээс хамаарч 4200-1450, дээд боловсролтой хүмүүст – 3600-1400, бусад ажиллагсдад – 2100-1250 байна.

БНТУ-ын төрийн албанд ажиллаж байгаа эмч нарын цалинг Төрийн боловсон хүчний газраас ТАХТХ-ийн дагуу тогтоосон цалингийн шатлалаар тогтоодог. Энэ шатлалын дагуу 2023 онд эмч нарын цалин хамгийн бага нь 25.583 турк лира, хамгийн өндөр нь 79.532 турк лира байна. БНТУ-ын Засгийн газар нь 2023 оны 01 дүгээр сарын нэмэгдлээр эмч нарын цалин 30 хувиар нэмэгдэн 18,861-ээс 24,519 турк лира болсон аж. Тухайлбал, Өрхийн эмчийн цалингийн доод хэмжээ нь 13500 турк лира-с эхэлдэг. Өрхийн эмчийн цалин нь ажилласан жил, илүү цагаа тооцоод 17070 турк лира хүртэл нэмэгддэг байна. Нарийн мэргэжлийн эмчийн цалин мөн л мэргэжил, ажилласан жилээс хамаарах ба дунджаар 24,519 турк лира байна.

Нөхөн олговрын хувьд тухайн албан тушаалын эрх, үүргийн ач холбогдол, хариуцлага, ажлын шинж чанар, байгууллагын онцлог, ажилласан хугацаа, зэрэг, түвшин зэргийг харгалзан энэ хуульд заасан төрийн албан хаагчийн хамгийн өндөр цалингийн нийт хэмжээ (нэмэлт индикаторыг оролцуулан) байна. (ТАХТХ-ийн §152) Эдгээрээс тусгай үйлчилгээний нөхөн олговрыг эрүүл мэндийн үйлчилгээний ангиллын төрийн албан хаагчид 60-215 хувийн нөхөн олговрыг олгодог байна.

БНТУ-д эмч, эмнэлгийн мэргэжилтнүүдийн тэтгэвэртэй холбоотой харилцааг Тэтгэврийн сангийн тухай, Нийгмийн даатгал болон эрүүл мэндийн даатгалын тухай, Өрхийн эрүүл мэндийн тухай хуулиар зохицуулж байна.

Хувийн болон улсын эрүүл мэндийн байгууллагад ажилладаг эмч нар хуульд заасан тодорхой шалгуурын дагуу тэтгэвэрт гардаг:

- Нийгмийн даатгал болон эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийн нэмэлт 17 дугаар зүйл зааснаар “Эрүүл мэндийн яам, түүний харьяа эрүүл мэндийн байгууллагад ажиллаж байгаа эмч, нарийн мэргэжлийн эмч байх;
- Өрхийн эрүүл мэндийн тухай хуульд зааснаар өрхийн эмнэлгийг эмч нар тогтоосон тодорхой нөхцөлийг хангасан байх.

Тэтгэвэрт гарч буй эмч нар нь профессор, доктор, ерөнхий эмч, нарийн мэргэжлийн эмч, мэргэжилтэн байх зэргээс хамаарч тэтгэврийн хэмжээг өөрөөр тогтоодог байна.

ТАХТХ-ийн 146 дугаар зүйлд заасны дагуу суурь тэтгэвэр, нэмэгдэл, нөхөн олговор болон бусад төлбөрийн нийлбэрийн дүн нь Хөдөлмөрийн тухай хуульд заасны дагуу тухайн ажилтанд тогтоосон хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний нэг сарын хэмжээнээс бага байж болохгүй. Хэрэв хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний нэг сарын хэмжээнээс бага бол зөрүүг нөхөн олговор болгон төлөх зохицуулалттай байна.

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

НЭГ. ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН САЛБАРТ АЖИЛЛАГСДЫН ЦАЛИН ХӨЛСНИЙ ОЛОН УЛСЫН ТОГТОЛЦОО¹⁹⁵**1.1. Эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний олон улсын тогтолцоо**

Дэлхийн улс орнууд хөгжлийн түвшнээс үл хамааран эрүүл мэндийн салбарын санхүүжилтийн тогтолцоо идэвхтэй шинэчлэгдэж байгаа ч улсын төсвөөс эмнэлгийн байгууллагуудыг санхүүгийн хангалттай эх үүсвэрээр хангаж чадаагүй, хөрөнгийн эх үүсвэр дутагдалтай хэвээр байгаа аж. Ийм нөхцөлд эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний тогтолцоог оновчтой тогтоох, хязгаарлагдмал нөөц боломжийг үр ашигтай ашиглах асуудал дэлхийн улс орнуудад тулгараад байна.

Судалгаанаас үзэхэд, олон улсад эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын цалин хөлсний универсал тогтолцоо байхгүй ч сайн туршлага бүхий орнуудын жишгээр аль болох бага зардлаар чанартай эмнэлгийн үйлчилгээ үзүүлэхийн тулд улс орон бүр өөр өөрийн гэсэн цалин хөлсний тогтолцоо тогтоохын төлөө ажиллаж байна. Орчин үед дэлхий дахинд явагдаж байгаа эрүүл мэндийн салбарын шинэчлэл нь эрүүл мэндийн салбарын эмч, мэргэжилтнүүдийн ажиллах нөхцөл байдлыг сайжруулах, цалин хөлсийг нэмэгдүүлэх, мэргэжлийн нэр хүндийг өсгөх, санхүүжилтийн механизмыг боловсронгуй болгоход чиглэгдэж байна.

Эрүүл мэндийн үйлчилгээний чанар нь эмч, эмнэлгийн мэргэжилтнүүдийн цалин хөлснөөс шууд хамааралтай тул 1) эмнэлгийн байгууллагуудын бие даасан байдал, эрх мэдлийг нэмэгдүүлэх, 2) санхүүжилтийг нэмэгдүүлэхэд анхаарах шаардлагатай болж байна. Өөрөөр хэлбэл, эрүүл мэндийн байгууллага эмч, мэргэжилтэн, ажилтнуудынхаа цалин хөлсийг ажлын гүйцэтгэл болон чанарт тулгуурлан коэффициентоор өсгөх боломжтой байх, шийдвэр гаргах буюу бие даасан байдлаа хадгалах явдал чухал юм.

Эдийн засгийн өндөр хөгжилтэй орнуудад, тухайлбал, Швед Улсад эмч нарын цалин бусад салбарын цалингийн дунджаас 1,7 дахин, АНУ-д 7,2 дахин, Германд 6,0 дахин өндөр гэсэн судалгаа байна. Өнөөгийн эмч нарын цалингийн түвшин, эмнэлгийн мэргэжилтнүүдийг бэлтгэхэд зарцуулсан хөрөнгө болон цаг хугацаа, тэдний хүлээлт буюу алдагдсан боломж, мэргэжлийн нэр хүндийг өсгөх хэмжээнд хүрээгүй, урамшууллын

¹⁹⁵ “Эрүүл мэндийн санхүүжилтийн тогтолцоо ба цалин хөлсний систем: Олон улсын туршлага, зөвлөмж” харьцуулсан судалгаа. Парламентын судалгааны хүрээлэн. 2021 он.

хөшүүрэг болж чадахгүй байгаа талаар судлаачид олонтоо дүгнэсэн байдаг.¹⁹⁶

Баруун Европын ихэнх орнуудад, тухайлбал, Бельги, Герман, Голланд, Люксембург, Франц, Швейцар зэрэг орнуудад эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоо өндөр хөгжсөн учраас **урамшуулалт цалингийн тогтолцоог** хэрэглэдэг бол, төсвийн санхүүжилтийн загварыг ашиглаж байгаа орнуудад энэхүү тогтолцоог хэрэглэх боломжгүй бөгөөд зөвхөн амбулаторийн үйлчилгээний эмч нарт нэмэгдэл олгоход ашигладаг байна.

Их Британи, Ирланд, Испани, Итали зэрэг орнуудад **нэг хүнд ногдох цалингийн тогтолцоог** хэрэглэдэг бөгөөд энэ аргыг хэрэглэх үед эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээнд зарцуулах зардлын өсөлт хязгаарлагддаг учраас эмч, эмнэлгийн ажилтнууд аль болохоор өвчтөнд үзлэг, эмчилгээ хийхээс зайлсхийж, урьдчилан сэргийлэх үзлэг олноор хийхийг илүүд үздэг сөрөг талтай.

Хамгийн сайн туршлагатай, иргэд нь эмнэлгийн үйлчилгээнд сэтгэл хангалуун байдаг гэж судалгаагаар тогтоогдсон зарим орнуудад, тухайлбал, Нидерланд, Франц, Герман зэрэг орнуудад урамшуулалт цалингийн тогтолцоо үйлчилдэг. Иргэдийн сэтгэл ханамж муутай Испани зэрэг оронд **нэгжийн нормативт суурилсан цалингийн тогтолцоотой** байна.¹⁹⁷

1.2. ДЭМБ-ын гишүүн орнуудын эрүүл мэндийн ажиллагсдын цалин хөлс, урамшуулал

Дэлхийн Эрүүл Мэндийн Байгууллага (ДЭМБ)-аас эрүүл мэндийн ажиллагсдад зарцуулж буй зардлын мэдээллээ гаргах боломжтой 179 орныг хамруулан судалгаа хийхэд, эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлсөнд дунджаар нийт эрүүл мэндийн зардлын 33.6 хувийг зарцуулж байна. Эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлсөнд зарцуулж буй зардлын дундаж хэмжээ нь улс орны орлогын түвшин нэмэгдэх тусам ихэсч байна. Хамгийн өндөр орлоготой орны хувьд энэ үзүүлэлт 38.1 хувьтай байгаа бол хамгийн бага орлоготой оронд 28.7 хувь байна.

¹⁹⁶<https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-oplaty-truda-meditsinskih-rabotnikov-obzor-literatury/viewer>

¹⁹⁷ Энэ талаар дэлгэрэнгүйг дараах судалгаанаас үзнэ үү. “Эрүүл мэндийн санхүүжилтийн тогтолцоо ба цалин хөлсний систем: Олон улсын туршлага, зөвлөмж” харьцуулсан судалгаа. Парламентын судалгааны хүрээлэн. 2021 он.

Хүснэгт 1. Дэлхийн улсуудын эрүүл мэндийн ажиллагсдын цалин хөлсний хэмжээ

Улсын орлогын түвшин	Судалгаанд хамрагдсан улсын тоо	Нийт эрүүл мэндийн зардалд эрүүл мэндийн ажилтны цалингийн эзлэх хувь	Нийт эрүүл мэндийн зардалд улсын эмнэлэгт ажиллагсдын цалингийн хувь	Засгийн газрын эрүүл мэндийн зардалд улсын эмнэлэгт ажиллагсдын цалингийн хувь	Эрүүл мэндийн ажилтны дундаж цалин (америк доллар)
Өндөр	48	38.1	18.0	31.2	28298
Өндөр дунд	51	33.2	23.4	38.2	8037
Бага дунд	48	30.5	18.7	34.7	3079
Бага	32	28.7	9.9	26.2	473
Бүгд	179	33.6	18.1	33.2	15352

Хүснэгтээс үзэхэд, улсын эмнэлгийн ажилчдын цалин хөлс нь эрүүл мэндийн нийт зардлын бараг 20 хувь, Засгийн газрын эрүүл мэндийн зардлын 33.2 хувийг эзэлж байна. Мөн бага орлоготой орнуудын улсын эмнэлгийн ажилчдын цалингийн зардал өндөр орлоготой орнуудынхаас бага хэвээр байна. Улсын байгууллагын эрүүл мэндийн ажилтнуудын цалингийн хэмжээ ерөнхийдөө улс орны орлогын түвшинтэй шууд хамааралтай байна.

Эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлсний бүтэц, стратегийг дараах 4 хэлбэрээр тодорхойлж байна. Үүнд:

- *багцлан олгох (capitation fee)* - бүртгэлтэй нэгж өвчтөнд ногдох зардалд суурилсан тогтмол хэмжээний мөнгийг багцлан хуваарилдаг тогтолцоог хэлнэ;
- *санхүүгийн эрсдэл хуваалцах (shared financial risk)* - санхүүгийн нэг эх үүсвэрт хамруулдаг хэлбэр бөгөөд эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээний зардлыг хэмнэвэл ашигтай, хуваарилагдсан зардлаас хэтэрсэн үйлчилгээ үзүүлбэл алдагдалд ордог. Энэ системийг ихэвчлэн хувийн хэвшлийн эрүүл мэндийн байгууллагуудад ашигладаг;
- *үйлчилгээний төлбөрийн систем (fee-for-service)* - эмч нар үзүүлсэн үйлчилгээгээрээ цалинждаг. Хэдий чинээ их үйлчилгээ үзүүлнэ, төдий чинээн өндөр цалин авна;

- *тогтмол цалингийн систем (salary)* - эмч нарын цалинг тэдний туршлага, ур чадварт суурилан олгодог. Энэ систем нь хувь хүн өөрийн арга барилыг шинэчлэх санхүүгийн хөшүүрэг болохгүй.

Урамшуулал нь мөнгөн ба мөнгөн бус хэлбэртэй байна. Мөнгөн урамшуулалд мөнгөн төлбөр, тэтгэвэр, эрүүл мэндийн болон гэнэтийн ослын даатгал, хувцас, байрны мөнгө, томилолтын зардал, хүүхэд асрах тэтгэмж хамаарна. Мөн хоол, хувцас, байрны хөнгөлөлт, хүүхэд харах болон нийтийн тээврийн хөнгөлөлт ордог байна.¹⁹⁸

Эрүүл мэндийн ажилтанд олгох цалин, урамшууллын стратегийг хувь хүн болон хамтын ажиллагааны хүрээнд орц, гарцын үндсэн хэмжигдэхүүнээр тодорхойлдог.

Хувь хүнд чиглэсэн цалин, урамшууллын стратеги нь тухайн эрүүл мэндийн ажилтанд зан үйлийн эерэг өөрчлөлт авчрахад чиглэдэг бол хамт олны цалин, урамшууллын схемийг байгууллагын болон багийн түвшинд 2 янзаар олгодог.

Хүснэгт 2. Гүйцэтгэлийн урамшууллын схем

Гүйцэтгэлийн хэлбэр	Гүйцэтгэлийн урамшууллын үнэлгээний нэгж		
	Хувийн	Багийн	Байгууллагын
Гарц	Нэгж ажлын хэмжээ (piecework)	Багийн бонус (team bonus)	Хэмнэсэн зардлаа хуваах (gainsharing)
	Нийт орлогоос хувь авах (commision)		
	Хувийн бонус (individual bonuses)	Хэмнэсэн зардлаа хувааж авах (team gainsharing)	Ашгаа хувааж авах (profit sharing)
Орц	Хувийн гүйцэтгэлд суурилсан урамшуулал (individual performance-related pay)		
	Мэргэжлийн ур чадварт суурилсан урамшуулал/ ур чадварт суурилан тушаал дэвших (skill based/clinical ladders)	УИНМН СУДАЛГААНЫ САН	Ажилтан хувьцаа эзэмших (share ownership)
	Зан төрх буюу зөөлөн ур чадварт суурилсан урамшуулал /албан тушаал шатлан дэвшүүлэх (merit pay)		
Өрсөлдөх чадварт суурилсан урамшуулал (дээрх 2 урамшууллын аль алиныг нь нэгтгэсэн урамшуулал) (competence-based)			

¹⁹⁸ Health workforce incentive and remuneration strategies, a research review, Evidence and Information for Policy, Department of Organization of Health Services Delivery, World Health Organization, Geneva 2000

Хоёр. БНТУ-ЫН ТӨРИЙН АЛБАНЫ АНГИЛАЛ, ЦАЛИН ХӨЛС, НИЙГМИЙН БАТАЛГАА

2.1.Эрх зүйн зохицуулалт

Бүгд Найрамдах Турк Улс (БНТУ)-д эрүүл мэндийн салбарын ажиллагсдад тавигдах шаардлага, тэдний үйл ажиллагаа, цалин хөлс, тэтгэвэр, тэтгэмжийн асуудлыг дараах хууль тогтоомжуудаар зохицуулж байна. Үүнд:

- Үндсэн хууль¹⁹⁹ (1982);
- Төрийн албан хаагчдын тухай хууль²⁰⁰ (1965);
- Тэтгэмжийн тухай хууль²⁰¹ (1954);
- Эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлс, ажиллах зарчмын тухай хууль (1980);
- Эрүүл мэндийн үйлчилгээний тухай хууль²⁰² (1961);
- Эрүүлийг хамгаалах тухай үндсэн хууль²⁰³ (1987);
- “Эрүүл мэндийн яамны харьяа эрүүл мэндийн байгууллагуудын ажиллагсдад нэмэгдэл урамшуулал олгох журам”²⁰⁴ (2020);
- бусад хууль²⁰⁵, журам²⁰⁶ хамаарна.

БНТУ-ын **Үндсэн хууль** (1982 онд батлагдсан)-ийн 55 дугаар зүйлд “Цалин бол хөдөлмөрийн урамшуулал юм. Ажилтан хийж байгаа ажилдаа тохирсон цалин авах, нийгмийн бусад хөнгөлөлт эдлэх талаар төрөөс бодлого боловсруулж хэрэгжүүлнэ.” гэж заасан байна. 2001 онд энэ зүйлд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр “Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тогтоохдоо ажиллагсдын ахуй амьдрал, улс орны эдийн засгийн нөхцөл байдлыг харгалзан үзнэ.” гэж хуульчилжээ.

Мөн Үндсэн хуулийн 56 дугаар зүйлд “эрүүл мэндийн үйлчилгээ”-г дараах байдлаар тодорхойлсон байна: “Хүн бүр эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхтэй бөгөөд төр нь эрүүл мэндийн үйлчилгээг нэг дор төвлөрсөн байдлаар хүргэх үүрэгтэй. Төр энэхүү үүргээ төрийн болон хувийн хэвшлийн эрүүл мэнд, нийгмийн байгууллагуудыг ашиглах, хяналт

¹⁹⁹Үндсэн хууль (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, №2709) -

<https://www.saglik.gov.tr/TR,10370/tarihi18101982--sayisi2709-turkiye-cumhuriyeti-anayasasi.html>

²⁰⁰Төрийн албан хаагчдын тухай хууль (Devlet memurlari kanunu, № 657) - <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=657&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

²⁰¹Тэтгэмжийн тухай хууль (Sayılı Harcırah Kanunu, №6245) - <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/140,2116pdf.pdf?0>

²⁰²Эрүүл мэндийн үйлчилгээний тухай хууль (Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hakkında kanun №3597)-<https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=1&MevzuatNo=224&MevzuatTertip=4>

²⁰³Эрүүлийг хамгаалах тухай үндсэн хууль (Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu, №3359)

²⁰⁴“Эрүүл мэндийн яамны харьяа эрүүл мэндийн байгууллагуудын ажиллагсдад нэмэгдэл урамшуулал олгох журам” (Sağlık bakanlığına bağlı sağlık tesislerinde görevli personele ek ödeme yapilmasına dair ucretmelik, №31058) - <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200304-4.htm>

²⁰⁵ Эрүүл мэндийн яамны цахим хуудас: Хуулийн сан - <https://www.saglik.gov.tr/TR,10358/kanunlar.html>

²⁰⁶ Эрүүл мэндийн яамны цахим хуудас: Хуулийн сан - <https://www.saglik.gov.tr/TR,10413/yonetmelikler.html>

тавих замаар хэрэгжүүлнэ. Эрүүл мэндийн үйлчилгээг өргөн хүрээнд хэрэгжүүлэхийг эрүүл мэндийн даатгалын хуулиар тогтооно.”

Төрийн албан хаагчдын тухай хууль (1965 онд батлагдсан)-иар төрийн албан хаагчид (эрүүл мэндийн ажиллагсад)-ын ажиллах нөхцөл, мэргэшил, томилгоо, сургалт, эрх, үүрэг, хариуцлага, цалин хөлс, нэмэгдэл, албан тушаал дэвших болон бусад харилцааг зохицуулдаг.

Хуулийн үйлчлэх хүрээг дараах байдлаар нарийн тогтоож өгчээ. Үүнд:

- ерөнхий болон нэмэлт төсвийн байгууллагууд (general and additional budget institutions), орон нутгийн болон хотын захиргааны байгууллагууд, тэдний харьяа байгууллагууд, холбоод, сангууд, мөн хуулийн дагуу байгуулагдсан сангуудын албан хаагчдад;
- Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүд, орлогч гишүүд, тэдгээрийн илтгэгчид; шүүгчид, прокурорууд болон эдгээр мэргэжлээр албан үүрэг гүйцэтгэж байгаа хүмүүс, Төрийн зөвлөлийн гишүүдэд;
- их, дээд сургуулиуд, Эдийн засаг, худалдааны шинжлэх ухааны академи, Үндэсний инженер, архитектурын академи, Үндэсний дүрслэх урлагийн академи болон Турк, Ойрх Дорнодын төрийн удирдлагын хүрээлэнгийн гишүүд, тэдний туслахуудад;
- Ерөнхийлөгчийн нэрэмжит Симфони найрал хөгжмийн хөгжимчид, Жанжин штабын “Мехтаран” компани, Үндэсний театр, Улсын дуурь, бүжгийн эрдмийн театр, хотын дуурийн театрууд болон консерваторууд, найрал хөгжмийн уран бүтээлчид, бусад ажиллагсад, дадлагажигчдад тус тус хамаарна.

Төрийн албан хаагчдын тухай хууль нь 9 бүлэг, 15 дэд бүлэг, 239 зүйл, 44 нэмэлт зүйл (additional article), 159 шилжилтийн зохицуулалт бүхий зүйлтэй хууль юм.

2020 онд батлагдсан **“Эрүүл мэндийн яамны харьяа эрүүл мэндийн байгууллагуудын ажиллагсдад нэмэгдэл урамшуулал олгох журам”**-ын зорилго нь эрүүл мэндийн байгууллагуудын ажиллагсдын албан тушаалын эрх, үүрэг, ажиллах нөхцөл, хугацаа, ажлын гүйцэтгэл, шалгалт, боловсрол, сургалт, судалгааны үйл ажиллагаа, үзлэг, мэс засал, мэдээ алдуулалт зэрэг үйл ажиллагаанаас бүрдсэн эмнэлгийн ерөнхий журам, эмчилгээний тусгай журам болон олон улсад ажиллах зэрэг хүчин зүйлст тулгуурлан эргэлтийн сангаас нэмэгдэл урамшуулал олгоход чиглэх бөгөөд ингэснээр эрүүл мэндийн үйлчилгээг сайжруулах, чанартай, үр ашигтай эрүүл мэндийн үйлчилгээг дэмжих явдал юм.

2.2. БНТУ-ын дундаж цалин, түүнд нөлөөлөх хүчин зүйлс

2.2.1. Дундаж цалин ба хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ

Дэлхийн банкны судалгаагаар БНТУ-ын нэг хүнд ногдох ДНБ-ний хэмжээ 9586.6 америк доллар (2021 оны байдлаар) бөгөөд дундаас дээш эдийн засагтай (upper-middle-income economies) улсын ангилалд оруулж байна.²⁰⁷

Дэлхийн улс орнуудын цалин хөлсний талаарх судалгаа нийтэлдэг Salary Explorer компанийн²⁰⁸ мэдээллээр 2023 онд БНТУ-д ажиллаж байгаа ажиллагсдын цалин сард дунджаар 7,830 турк лира (TRY²⁰⁹) байна. Энэ нь 2023 оны 04 дүгээр сарын ханшаар ойролцоогоор 405,86 ам.доллар байна. Харин жилийн дундаж нь 94,000 турк лира (4,87 ам.доллар) байна.

Сарын цалингийн хамгийн бага дундаж (lowest average) нь 1,980 турк лира (102,63 ам.доллар) бол хамгийн өндөр дундаж (highest average) нь 35,000 турк лира (1814,18 ам.доллар) байна.

Хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг БНТУ-ын Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яамнаас хоёр жил тутамд шинэчлэн тогтоох бөгөөд 2022 оны 12 дугаар сараас хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг бараг 50 хувиар нэмэгдүүлсэн. Үүний дагуу нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ 10,003 турк лира (518,54 ам.доллар) болсон.

Харин нэг цагийн хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээ 45 турк лира (2.33 ам.доллар) байгаа нь АНУ (цагийн 7.25 ам.доллар), Их Британи (цагийн 11.56 ам.доллар) зэрэг орнуудтай харьцуулахад бага байгаа юм.²¹⁰

2.2.2. Дундаж цалингийн хэмжээнд нөлөөлөх хүчин зүйлс

БНТУ-д ажиллаж байгаа ажиллагсдын цалингийн хэмжээ нь харилцан адилгүй байх ба энэ нь дараах 6 хүчин зүйлсээс хамаадаг байна.²¹¹

²⁰⁷ The World Bank - <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>

²⁰⁸ Salary Explorer - <http://www.salaryexplorer.com/salary-survey.php?loc=221&loctype=1> . Хандсан: 2023.12.27.

²⁰⁹ Монголбанкнаас зарласан валютын 2023.12.27-ний өдрийн хаалтын ханш: 1 турк лира (TRY) = 116.14 төгрөг.

<https://www.mongolbank.mn/mn/currency-rate>

²¹⁰ What is the average salary in Turkey? <https://www.timedoctor.com/blog/average-salary-in-turkey/#>

²¹¹ Мөн тэнд

а) Ажлын туршлага буюу ажилласан жил нь ажиллагсдын цалинд нөлөөлдөг:

Хүснэгт 3. Ажилласан жил ба цалингийн нэмэгдэл, хувиар

№	Ажилласан жил	Цалингийн нэмэгдэл (хувиар)
1	0-2 жил	-
2	2-5 жил	32
3	5-10 жил	36
4	10-15 жил	21
5	15-20 жил	14
6	20+ жил	9

Эх сурвалж: salaryexplorer.com

б) Боловсролын түвшин, зэрэг нь цалинд нөлөөлдөг:

- гэрчилгээ, эсхүл дипломтой ажилтны цалин нь ахлах сургууль төгссөн ажилтныхаас 17 орчим хувиар илүү байдаг;
- бакалаврын зэрэгтэй ажилтны цалин нь гэрчилгээ, дипломтой ажилтныхаас 24 орчим хувиар илүү байдаг;
- магистрын зэрэгтэй ажилтны цалин нь бакалаврын зэрэгтэй ажилтныхаас 29 орчим хувиар илүү байдаг;
- докторын зэрэгтэй ажилтны цалин нь ижил чиглэлээр магистрын зэрэгтэй ажилтныхаас 23 орчим хувиар илүү байдаг.

в) Ажиллагсдын ажлын байр нь байнгын, гэрээгээр, хувиараа, хагас цагийн зэрэг **хөдөлмөр эрхлэлтийн нөхцөлөөс** хамаарч цалингийн хэмжээ ялгаатай байдаг:

Хүснэгт 4. Ажиллагсдын дундаж цалин, хөдөлмөр эрхлэлтийн нөхцөлөөр

№	Хөдөлмөр эрхлэлтийн төрөл	Жилийн дундаж цалин	
		Турк лира	Ам.доллар
1	Байнгын	885,290	47,496.36
2	Гэрээ	730,136	39,171.85
3	Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг	684,502	36,723.59
4	Хагас цагийн	520,222	27,909.95

Эх сурвалж: averagesalarysurvey.com

г) Ажиллагсдын цалингийн хэмжээ ажиллаж байгаа салбараасаа хамаарч харилцан адилгүй байдгийг тус улсын өндөр цалинтай 10 салбараар харуулав:

Хүснэгт 5. Ажиллагсдын дундаж цалин, салбараар

№	Салбар	Жилийн дундаж цалин	
		Турк лира	Ам.доллар
1	Менежмент ба бизнес	1,328,847	71,292.75
2	Хууль	1,226,628	65,808.69
3	Цэргийн байгууллага	969,255	52,000.61
4	Логистик, авто зам, төмөр зам	958,303	51,413.03
5	Үйлдвэрлэл	941,875	50,531.67
6	Эрүүл мэнд	927,272	49,748.22
7	Зочид буудал ба аялал жуулчлал	905,368	48,573.07
8	Барилга ба хөдөлмөр	852,434	45,733.15
9	Борлуулалт	836,005	44,851.74
10	Үл хөдлөх хөрөнгө	768,468	41,228.37

Эх сурвалж: averagesalariesurvey.com

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд, эрүүл мэндийн салбарт ажиллагсдын жилийн дундаж цалин нь менежмент ба бизнесийн салбарынхнаас 30 хувиар бага байна. Харин дээрх хүснэгтийн 10-т байгаа үл хөдлөх хөрөнгийн салбарт ажиллагсдынхаас 17 хувиар өндөр байна.

д) Албан тушаалын түвшин нь ажиллагсдын цалинд нөлөөлнө:

Хүснэгт 6. Албан тушаалын зэрэг ба цалингийн нэмэгдэл, хувиар

№	Албан тушаалын зэрэг	Жилийн дундаж цалингийн нэмэгдэл (хувиар)
1	Дээд түвшин	15 - 20
2	Ахлах түвшин	10 - 15
3	Дунд түвшин	6 - 9
4	Бага түвшин	3 - 5

Эх сурвалж: salaryexplorer.com

е) Ажлын байрны байршил нь ажиллагсдын цалинд нөлөөлөх ба энэ нь тухайн хотын амьжиргааны өртөгөөс хамаарч байдаг:

Хүснэгт 7. Ажиллагсдын дундаж цалин, хотоор

	Хотын нэр	Жилийн дундаж цалин	
		Турк лира	Ам.доллар
1	Истанбул	901,718	46,743.43
2	Измир	755,690	39,173.60
3	Анкара (нийслэл)	722,834	37,470.41
4	Конья	702,756	36,429.60
5	Бурса	660,773	34,253.28

Эх сурвалж: averagesalariesurvey.com

2.3.Төрийн албан хаагчдын ангилал, зэрэг, түвшин

Төрийн албан хаагчдын тухай хууль (ТАХТХ)-д хамаарах байгууллагад ажиллаж байгаа төрийн албан хаагчид нь төрийн үндсэн болон байнгын үйл ажиллагааг хэрэгжүүлдэг хүмүүс байна. Мөн удирдлага, аудит, судалгаа, төлөвлөлт болон программ хангамж хариуцан гүйцэтгэх хүмүүсийг төрийн албан хаагчид хамруулна. (ТАХТХ-ийн §4)

Төрийн албан хаагчдын цалин хөлсний хэмжээ нь албан тушаалын ангилал, түвшнээс хамаарч ялгаатай. (ТАХТХ-ийн §36)

2.3.1.Төрийн албан хаагчдын ангилал

Төрийн албан хаагчид ажиллаж буй салбар чиглэлээр нь 12 ангилдах бөгөөд түүний нэг нь эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах алба юм.

Хүснэгт 8. Төрийн албан хаагчдын ангилал

Төрийн албан хаагчдын ангилал		Жишээ
I	ерөнхий удирдлагын алба	удирдах, гүйцэтгэх, оффисын болон түүнтэй адилтгах ажил эрхэлж байгаа, энэ хуулиар тогтоосон бусад ангилалд хамаарахгүй төрийн албан хаагчид
II	техникийн алба	инженер, архитектор, геологич, гидрогеологич, геофизикч, физикч, химич, математикч, статистикч, математикийн эдийн засагч зэрэг мэргэжилтэй төрийн албан хаагчид
III	эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах алба	энэ ангилалд хамаарах төрийн албан хаагчдыг судалгааны дараагийн хэсэгт дурдсан болно
IV	боловсролын алба	багш нар
V	өмгөөллийн алба	өмгөөлөгчийн үнэмлэхтэй, хуульчдын холбоонд бүртгэлтэй, шүүх эрх мэдлийн байгууллагад тухайн байгууллагыг төлөөлөх эрх бүхий төрийн албан хаагчид
VI	шашны алба	шашны боловсрол эзэмшсэн, шашны үүрэг хүлээсэн төрийн албан хаагчид
VII	аюулгүй байдлын алба	харуул хамгаалалтын болон цагдаагийн албан хаагчид
VIII	жандарм (jandarma)-ын алба	офицер, ахлагч, мэргэжилтэнгүүд, жандармууд, мөн Жандармерийн дээд командлалын харуулууд
IX	эргийн хамгааллын алба	эргийн хамгаалалтын командлалын офицерууд болон дэд офицерууд
X	туслах алба	тохижилт, засвар үйлчилгээ зэрэг туслах шинж чанартай үүрэг гүйцэтгэх төрийн албан хаагчид

XI	орон нутгийн алба	нутгийн өөрөө удирдах байгууллагууд, тэдгээрийн харьяа байгууллагуудын төрийн албан хаагчид
XII	үндэсний тагнуулын алба	Тагнуулын ерөнхий газар болон түүний харьяа байгууллагуудын төрийн албан хаагчид, мөн хууль, эсхүл Ерөнхийлөгчийн зарлигаар тогтоосон чиг үүргийг гүйцэтгэж байгаа төрийн албан хаагчид

Төрийн албан хаагчдын III буюу эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах албаны ангилалд дараах эрүүл мэндийн ажиллагсад хамаарна. Үүнд:

- **эрүүл мэндийн албанд:** эрүүл мэндийн чиглэлээр мэргэшсэн сургалтад хамрагдсан эмч, шүдний эмч, эм зүйч, малын эмч, дээд боловсролтой хөдөлгөөн засалч, эмнэлгийн технологич, эх баригч, сувилагч, нийгмийн ажилтан;
- **эрүүл мэндийн туслах албанд:** биологич, сэтгэл зүйч, хоол зүйч, эрүүл мэндийн инженер (health engineer), эрүүл мэндийн физикч (health physicist), эрүүл мэндийн зохицуулагч (health administrator), эх баригч сувилагч, туслах сувилагч, (үүнд физик эмчилгээ, лаборатори, эм зүй, шүдний мэдээ алдуулалт, рентгений туслах сувилагч болон олон нийтийн эрүүл мэндийн ажилтан хамаарна) болон цэргийн эмнэлгийн эмч болон эдгээртэй адилтгах эмнэлгийн ажилтан.

“Эрүүл мэндийн ажилтан”, “эрүүл мэндийн туслах ажилтан” гэж хэн болохыг **Эрүүл мэндийн үйлчилгээний тухай хууль** (1961 онд батлагдсан)-ийн 2 дугаар зүйлд тодорхойлжээ: “Эрүүл мэндийн ажилтан” гэж эрүүл мэндийн чиглэлээр боловсрол эзэмшсэн, энэ салбарт цалин хөлсөөр ажилладаг ажилтныг, харин “эрүүл мэндийн туслах ажилтан” гэж дээд боловсрол эзэмшээгүй, энэ салбарт үйлчилгээ үзүүлдэг ажилтныг тус тус ойлгоно.²¹²

Төсвийн байгууллагад ажиллах эрүүл мэндийн ажилтны тоог Эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын яамны санал болгосноор Ерөнхий сайд тогтоохоор Эрүүл мэндийн үйлчилгээний тухай хуулийн 7 дугаар зүйлд заасан байна.

2.3.2. Төрийн албан хаагчдын зэрэг, түвшин

Төрийн албан хаагчдыг боловсролын түвшнээр нь зэрэг, түвшинд хуваасныг дараах хүснэгтэд үзүүлэв. (ТАХТХ-ийн §36)

²¹² **Монгол Улсын хувьд Эрүүл мэндийн тухай хууль** (2011 онд батлагдсан)-ийн 3 дугаар зүйлд зааснаар “эмнэлгийн мэргэжилтэн” гэж анагаах ухааны боловсрол олгох их, дээд сургууль, коллежийг төгссөн, мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл бүхий хүний их, бага эмч, шүдний их эмч, уламжлалт анагаах ухааны их эмч, сувилагч, эх баригч, эм зүйч, эм найруулагч, сэргээн засах чиглэлийн мэргэжилтнийг; “эмнэлгийн бусад мэргэжилтэн” гэж анагаах ухааны боловсрол олгох их, дээд сургууль, коллеж төгссөн, мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл шаардагдахгүй бусад мэргэжилтнийг; “эрүүл мэндийн ажилтан” гэж эмнэлгийн мэргэжилтэн болон эрүүл мэндийн байгууллагад ажиллаж байгаа бусад ажилтныг; тус тус ойлгоно.

Хүснэгт 9. Төрийн албан хаагчдын төрийн албанд орох зэрэг ба түвшин

№	Төрийн албан хаагчдын боловсролын түвшин	Төрийн албанд анх орох	
		Зэрэг	Түвшин
1	бага боловсрол эзэмшсэн бол	15	1
2	дунд боловсрол эзэмшсэн бол	14	2
3	дунд сургуультай дүйцэхүйц мэргэжлийн болон техникийн боловсрол эзэмшсэн бол	14	3
4	дунд сургууль төгсөөд мэргэжлийн буюу техникийн 1 жилийн боловсрол эзэмшсэн бол	13	1
5	дунд сургууль төгсөөд мэргэжлийн буюу техникийн 2 жилийн боловсрол эзэмшсэн бол	13	2
6	ахлах сургууль (liseyi) төгссөн бол	13	3
7	ахлах сургуультай дүйцэхүйц мэргэжлийн болон техникийн боловсрол эзэмшсэн бол	12	2
8	ахлах сургууль, эсхүл түүнтэй дүйцэхүйц сургууль төгсөөд мэргэжлийн болон техникийн 1 жилийн боловсрол эзэмшсэн бол	11	1
9	ахлах сургууль, эсхүл түүнтэй дүйцэхүйц сургууль төгсөөд мэргэжлийн болон техникийн 2 жилийн, эсвэл дунд сургууль төгсөөд мэргэжлийн буюу техникийн 5 жилийн боловсрол эзэмшсэн бол	10	1
10	ахлах сургууль, эсхүл түүнтэй дүйцэхүйц сургууль төгсөөд мэргэжлийн болон техникийн 3 жилийн боловсрол эзэмшсэн бол	10	2
11	2 жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн бол	10	2
12	3 жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн бол	10	3
13	4 жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн бол	9	1
14	5 жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн бол	9	2
15	6 жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн бол	9	3

2.4.Төрийн албан хаагчдын цалин хөлс, нэмэгдэл, нөхөн олговор

2.4.1.Цалин хөлс, нэмэгдэл

Төрийн албан хаагчдад дараах цалин хөлс, нэмэгдлийг олгоно. (ТАХтХ-ийн §147) Үүнд:

- а) *сарын цалин* – төрийн албан хаагчдад ажил гүйцэтгэснийх нь төлөө тухайн албан тушаалыг харгалзан сар бүр олгох мөнгө;
- б) *илүү цагийн хөлс* – ТАХтХ-ийн 178 дугаар зүйлд заасан зарчмын хүрээнд тухайн байгууллагад ажлын цагаас гадуур ажиллуулж байгаа төрийн албан хаагчдад илүү цагийг тооцож олгох мөнгө;
- д) *нэмэгдэл* – тухайн ажлын байрны онцлогоос шалтгаалах хүндрэлүүдийг тооцож олгох мөнгө байна.

а) Сарын цалин

Төрийн албан хаагчдын сарын цалин бол төрийн албан хаагчдад ажил гүйцэтгэснийх нь төлөө тухайн албан тушаалыг харгалзан сар бүр олгох мөнгө юм. (ТАХТХ-ийн §147)

Төрийн албан хаагчдад олгох цалингийн сарын болон нэмэгдлийн индикатор (the monthly and additional indicators)-ийг ТАХТХ-ийн 43 дугаар зүйлд тогтоож өгсөн байна.

Төрийн албан хаагчийн зэрэг, түвшний цалинг тооцох үндэслэл болох **сарын индикаторыг** дараах хүснэгтэд үзүүлэв. Төрийн албан хаагчийн цалингийн хэмжээ нь 15 дугаар зэргээс дээш ахих тутам, түвшин 1-ээс хойш нэмэгдэх тутамд сарын индикатор нэмэгдэнэ.

Хүснэгт 10. Цалингийн сарын индикатор

Зэрэг	Түвшин								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1320	1380	1440	1500	–	–	–	–	–
2	1155	1210	1265	1320	1380	1440	–	–	–
3	1020	1065	1110	1155	1210	1265	1320	1380	–
4	915	950	985	1020	1065	1110	1155	1210	1265
5	835	865	895	915	950	985	1020	1065	1110
6	760	785	810	835	865	895	915	950	985
7	705	720	740	760	785	810	835	865	895
8	660	675	690	705	720	740	760	785	810
9	620	630	645	660	675	690	705	720	740
10	590	600	610	620	630	645	660	675	690
11	560	570	580	590	600	610	620	630	645
12	545	550	555	560	570	580	590	600	610
13	530	535	540	545	550	555	560	570	580
14	515	520	525	530	535	540	545	550	555
15	500	505	510	515	520	525	530	535	540

Цалингийн хэмжээг тооцохдоо төрийн албаны ангилал, зэрэг, түвшин болон сарын индикаторыг харгалзан ТАХТХ-ийн хавсратад тогтоосон **нэмэлт индикаторыг** нэмж тооцно. (Хүснэгт 11.)

Эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах албаны ангилалд хамаарах мэргэшлийн гэрчилгээтэй, докторын зэрэгтэй эмч, эм зүйч, биологичид олгож тооцох нэмэлт индикатор нь төрийн албаны зэргээс хамаарч 4200-1450, дээд боловсролтой хүмүүст – 3600-1400, бусад ажиллагсдад – 2100-1250 байна.

Хүснэгт 11. Цалингийн нэмэлт индикатор

III - эрүүл мэндийн ба эрүүл мэндийн туслах албаны ангилал	Зэрэг	Нэмэлт индикатор
а) Анагаах ухааны мэргэшлийн журамд заасан чиглэлээр мэргэшлийн гэрчилгээ авсан, эсхүл докторын зэрэг хамгаалсан нарийн мэргэжлийн болон бусад эмч, шүдний эмч, малын нарийн мэргэжлийн болон бусад эмч, эм зүйч, биологич	1	4200
	2	3600
	3	2800
	4	2200
	5	1900
	6	1750
	7	1550
	8	1450
б) Дээд боловсролтой хүмүүс	1	3600
	2	3000
	3	2200
	4	2100
	5	1800
	6	1700
	7	1500
	8	1400
в) Дээр дурдсанаас бусад энэ ангиллын ажиллагсад	1	2100
	2	1700
	3	1400
	4	1250

б) Илүү цагийн хөлс

Төрийн албан хаагчдад олгох илүү цагийн хөлс нь тухайн байгууллагад ажлын цагаас гадуур ажиллуулж байгаа төрийн албан хаагчдад илүү цагийг тооцож олгох мөнгө юм. (ТАХТХ-ийн §147) Дараах тохиолдолд илүү цагт тооцож илүү цагийн хөлсийг тухай бүрд нь олгоно. (ТАХТХ-ийн §178) Үүнд:

- төрийн албан хаагчдын 7 хоногийн ажлын цаг 40 цагаас дээш ажилласан бол;
- цар тахал, байгалийн гамшиг зэрэг онцгой нөхцөл байдал үүссэн, энэ нөхцөл байдал үргэлжлэх үед;
- Хөдөлмөрийн тухай хуульд заасан үйлдвэр, цех, барилгын талбай, аж ахуйн нэгж зэрэгт ажлын шаардлагаар ажлын өдөр, ажлын цагаас гадуур ажилласан бол.

Энэ тохиолдолд илүү цагаар ажиллуулах хугацаа, нэг цагт олгох цалингийн Ерөнхийлөгч тогтооно. Харин илүү цагаар ажиллуулах зарчим, журмыг Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Төрийн боловсон хүчний газар (State Personnel Presidency), Сангийн яам хамтран тогтооно.

г) Нэмэгдэл

Төрийн албан хаагчдад олгох нэмэгдэл бол тухайн ажлын байрны онцлогоос шалтгаалах хүндрэлүүдийг тооцож олгох мөнгө юм. (ТАХТХ-ийн §147, 152) Нэмэгдлийг дараах тохиолдол олгоно. Үүнд:

- а) мэргэжил, хөдөлмөрийн нөхцөлийн хувьд хүнд ажил эрхэлдэг бол **ажлын байрны хүнд нөхцөлийн нэмэгдлийг** олгоно;
- б) амь нас, эрүүл мэндэд аюул учруулахуйц ажил эрхэлдэг бол **ажлын байрны эрсдэлтэй нөхцөлийн нэмэгдлийг** олгоно;
- в) ажилтан ажилд авахад, ажил гүйцэтгэхэд хүндрэл учирдаг бол **ажилд авахад хүндрэлтэй нөхцөлийн нэмэгдлийг** олгоно;
- г) нягтлан бодогч, нярав болон няравын алдагдлыг санхүүгийн хариуцлага хүлээдэг бусад албан тушаалтнуудын санхүүгийн хариуцлагыг нэмэгдүүлэх зорилгоор **санхүүгийн хариуцлагын нэмэгдлийг** олгоно.

2.4.2.Нөхөн олговор

Нөхөн олговор нь тухайн албан тушаалын эрх, үүргийн ач холбогдол, хариуцлага, ажлын шинж чанар, байгууллагын онцлог, ажилласан хугацаа, зэрэг, түвшин зэргийг харгалзан энэ хуульд заасан төрийн албан хаагчийн хамгийн өндөр цалингийн нийт хэмжээ (нэмэлт индикаторыг оролцуулан) байна. (ТАХТХ-ийн §152)

Дараах 7 төрлийн нөхөн олговрыг тогтоосон байна. Үүнд:

- а) тусгай үйлчилгээний нөхөн олговор;
- б) боловсролын нөхөн олговор;
- в) шашны үйлчилгээний нөхөн олговор;
- г) аюулгүй байдлын үйлчилгээний нөхөн олговор;
- д) үл хөдлөх хөрөнгийн менежментийн хувийн үйлчилгээний нөхөн олговор;
- е) аудитын үйлчилгээний нөхөн олговор;
- ё) шударга ёсны үйлчилгээний нөхөн олговор зэрэг байна.

Эдгээрээс тусгай үйлчилгээний нөхөн олговрыг **эрүүл мэндийн үйлчилгээний ангилалын** төрийн албан хаагчид олгоно. Дээрх нөхөн олговоруудын хувь хэмжээг төрөл тус бүрээр нь багцлан оруулсныг дараах хүснэгтээс үзнэ үү.

Хүснэгт 12. Тусгай үйлчилгээний нөхөн олговорын хувь хэмжээ

Нөхөн олговор	Хувь хэмжээ
Эрүүл мэндийн албаны төрийн албан хаагчид	
• сургагч, ерөнхий туслах, нарийн мэргэжлийн эмчийн үүрэг гүйцэтгэдэг хүмүүст	215%
• 4 ба түүнээс дээш жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн хүмүүст	145%
• 4-өөс бага жилийн дээд боловсрол эзэмшсэн хүмүүст	100%
• ахлах сургуультай дүйцэхүйц сургуульд мэргэжлийн боловсрол эзэмшсэн хүмүүст	72%
• дунд сургуультай дүйцэхүйц сургуульд мэргэжлийн боловсрол эзэмшсэн хүмүүст	60%

2.5.Төрийн албан хаагчдын нийгмийн баталгаа

ТАХТХ-ийн 99 дүгээр зүйлд заасны дагуу төрийн албан хаагчдын 7 хоногийн ажлын цаг ихэвчлэн 40 цаг байна. Зарим байгууллагын үйл ажиллагааны онцлогийг харгалзан ажлын цагийн өөр цагийг хууль, Ерөнхийлөгчийн зарлигаар тогтооно.

Эрүүл мэндийн ажилтны цалин хөлс, ажиллах зарчмын тухай хууль (1980 онд батлагдсан)-ийн 2 дугаар зүйлд заасны дагуу эрүүл мэндийн байгууллагын ажилтан 7 хоногт 45 цаг ажиллана.

Эрүүл мэндийн байгууллагын ажилтны давхар өөр ажил эрхэлж болох эсэх албан тушаалуудыг энэ хуулийн 4 дүгээр зүйлд тусгажээ. Тухайлбал, аймгийн эрүүл мэндийн газрын дарга, ерөнхий эмчийн үүрэг гүйцэтгэж байгаа хүмүүс хувиараа давхар өөр ажил эрхэлж болохгүй. Харин цэргийн эрүүл мэндийн байгууллагад ажиллаж байгаа ерөнхий эмч, бусад эмч нарыг хувиараа давхар ажил эрхлэхийг хориглоогүй байна.

Ээлжийн амралтын хувьд, төрийн албан хаагчийн ээлжийн амралтын хугацаа ажилласан жилтэй шууд холбоотой: 1-10 жил ажилласан бол 20 хоног, 10-аас дээш жил ажилласан бол 30 хоног амарна. Тус улсын ТАХТХ-ийн зохицуулалтын онцлог нь хүндэтгэн үзэх шалтгаанаар энэ хугацааны дээр 2-оос илүүгүй хоногийг нэмж болно. (ТАХТХ-ийн 102)

Шаардлагатай гэж үзвэл ээлжийн амралтыг бүхэлд нь буюу хэсэгчлэн авч болно, мөн дараалсан хоёр жилийн ээлжийн амралтыг нэгэн зэрэг авч болно. Гэхдээ хоёр жилийн өмнөх ашиглагдаагүй амралтын эрхийг цуцална. Ажил үүргээ гүйцэтгэж байхдаа цацраг идэвхт туяанд ажиллаж байгаа албан хаагчдад ээлжийн амралтаас гадна жил бүр нэг сарын эрүүл мэндийн чөлөө олгоно. (ТАХТХ-ийн 103)

“Төрийн албан хаагч, төрийн албанаас тэтгэвэрт гарсан хүмүүсийг гадаадад эмчлүүлэх журам”-ын зорилго нь Төрийн албан хаагч, төрийн албанаас тэтгэвэрт гарсан хүмүүс, тэдгээрийн асрамжид байдаг гэр бүлийн гишүүнийг эх орондоо эмчлэх боломжгүй гадаадад эмчлүүлэх нөхцөл, зарчим, журмыг тодорхойлоход чиглэгдсэн. Энэ журмын хамрах хүрээ нь БНТУ-ын Зэвсэгт хүчний Дотоодын албаны тухай хуулийн 211 дүгээр зүйл, ТАХТХ-ийн 657 дугаар зүйлд заасан төрийн албан хаагч, тэндээс тэтгэвэрт гарсан хүмүүс, тэдгээрийн асран хамгаалагч гэр бүлийн гишүүд байна.

Гурав. БНТУ-ЫН ЭМЧ, ЭМНЭЛГИЙН МЭРГЭЖИЛТНИЙ ЦАЛИН ХӨЛСНИЙ ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ БА ТЭТГЭВРИЙН ТОГТОЛЦОО

3.1.Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний цалин хөлсний өнөөгийн байдал

Эрүүл мэндийн үйлчилгээний тухай хууль (1961 онд батлагдсан)-д зааснаар эрүүл мэндийн ажилтнуудын цалингийн хэмжээг цалингийн ерөнхий түвшин, ажилласан жил, мэргэшил, албан тушаал, ажиллаж буй бүс нутгийг харгалзан Эрүүл мэндийн яам, Төрийн боловсон хүчний газрын саналыг үндэслэн Сайд нарын зөвлөл тогтооно.

БНТУ-ын төрийн албанд ажиллаж байгаа эмч нарын цалинг Төрийн боловсон хүчний газраас ТАХТХ-ийн дагуу тогтоосон цалингийн шатлалаар тогтоодог. Энэ шатлалын дагуу 2023 онд эмч нарын цалин хамгийн бага нь 25.583 турк лира, хамгийн өндөр нь 79.532 турк лира байна.

Эрүүл мэндийн салбарын гол хүчин зүйл болох эмч, эмнэлгийн мэргэжилтэн, туслах ажилтны цалин хөлс нь тухайн хүний албан тушаал, цол, ажилласан жил, шатлал, ажлын цаг зэрэг хүчин зүйлээс хамаарч өөр өөр байдаг. Тухайлбал, нарийн мэргэжлийн эмч нь ерөнхий эмчээс өндөр цалин авдаг. Хувийн хэвшлийн эмч нарын цалин нь ажиллаж буй эрүүл мэндийн байгууллага, мэргэжил, туршлагаас хамаарч мөн ялгаатай байна. Нарийн мэргэжлийн эмч нар, ялангуяа хувийн томоохон эмнэлгүүдэд ажилладаг эмч нар илүү өндөр цалин авч болно. Мөн эмч нарын ажилласан цаг нь тэдний цалинд нөлөөлдөг гол хүчин зүйлүүдийн нэг юм. Жижүүр эмч нарын цалингийн хэмжээ илүү цагийн хөлс, ээлжийн нөхөн олговортой нийлээд өндөр байдаг.

БНТУ-ын Засгийн газар нь 2023 оны 01 дүгээр сарын нэмэгдлээр эмч нарын цалинг 30 хувиар нэмэгдүүлж 18,861-ээс 24,519 турк лира болгосон байна. Тухайлбал, Өрхийн эмчийн цалингийн доод хэмжээ нь 13500 турк лираас эхэлдэг. Өрхийн эмчийн цалин нь ажилласан жил,

илүү цагаа тооцоод 17070 турк лира хүртэл нэмэгддэг байна. Нарийн мэргэжлийн эмчийн цалин мөн л мэргэжил, ажилласан жилээс хамаарах ба дундажаар 24,519 турк лира байна.

Харин улсын эмнэлгүүдэд ажилладаг урологийн эмч нар тэтгэвэрт гарах, эрүүл мэнд болон бусад нийгмийн халамжийн хувьд давуу талтай.

БНТУ-ын Истанбул Гедик их сургуулиас (İstanbul Gedik Üniversitesi)²¹³ эрүүл мэндийн салбарын ажилтны авч буй цалин хөлсний судалгааг 2023 оны 01 дүгээр сарын байдлаар гаргасан байна. (Хүснэгт 13.)

Хүснэгт 13. Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний сарын дундаж цалин

№	Албан тушаал	Сарын дундаж цалин (турк лира)	Тайлбар
ЭМЧ			
1	Гоо сайхны	13.000-21.000	
2	Зүрх судасны	25.000-60.000	Залуу эмчийн цалин дунджаар 25,000-35,000 турк лира, туршлагатай эмчийн цалин дунджаар 50,000-60,000 турк лира байна.
3	Мэдээ алдуулагч	12.500-16.000	Улсын эмнэлэгт ажиллаж байгаа залуу эмчийн цалин дунджаар 9000-12500 турк лира, туршлагатай эмчийн цалин 12,500-16,000 турк лира байна. Хувийн хэвшлийн мэдээ алдуулагч эмчийн цалин илүү өндөр байх бөгөөд гарааны цалин дунджаар 13,500-21,000 турк лира байна. Мөн мэдээ алдуулагч эмч мэргэшүүлэх нарийн мэргэжлийн сургалтанд хамрагдсанаар илүү өндөр цалин авах боломжтой.
4	Мэс заслын	65.000-120.000	Мэс заслын эмч нарын цалин мэргэшсэн чиглэлээсээ хамаарч ялгаатай байдаг. Тухайлбал, зүрх судасны мэс заслын эмч, мэдрэлийн мэс заслын эмч, гоо сайхны мэс заслын эмч нар бусад мэс заслын эмч нараас илүү өндөр цалин авдаг.
5	Нүдний	55.000-85.000	
6	Өрхийн	30500-70000	
7	Рентген	50.000-120.000	Залуу эмчийн цалин дунджаар 50,000-75,000 турк лира, туршлагатай эмчийн цалин дунджаар 75,000-120,000 турк лира байна.
8	Сэтгэл судлалын	50.000-100.000	

²¹³ <https://uzemigunsem.gedik.edu.tr/page/iletisim>

9	Сэтгэцийн эмчилгээний	17.000-38.000	
10	Урологийн	40.000-60.000	
11	Физик эмчилгээний	14.000-19.000	
12	Хүүхдийн	20.000-40.000	
13	Шүдний	28.000-55.000	
14	Эмгэг судлаач	40.000-75.000	Залуу эмчийн цалин дунджаар 25,000-37,000 турк лира, туршлагатай эмчийн цалин дунджаар 40,000-75,000 турк лира байдаг.
БУСАД АЖИЛТАН			
15	Ахлах сувилагч		
16	Сувилагч	12.500-16.500	
17	Эм зүйч	19.583-23.838	
18	Эмнэлгийн техникч	12.000-17.000	Шинээр төгссөн техникчийн цалин 8500-12500 турк лира, туршлагатай техникчийн цалин 12,000-17,000 турк лира байна.
19	Эмнэлгийн нарийн бичгийн дарга	8.500-20.000	
20	Түргэн тусламжийн жолооч	10.500-23.000	Залуу жолоочийн цалин 10500-18000 турк лира байх бол туршлагатай, мэргэшсэн жолоочийн цалин 23,000 турк лира хүрдэг байна.

3.2.Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний тэтгэврийн талаарх эрх зүйн орчин

БНТУ-ын Үндсэн хуулийн 60 дугаар зүйлд “Хүн бүр нийгмийн хамгааллын үйлчилгээ авах эрхтэй” энэхүү нийгмийн хамгааллын үйлчилгээ үзүүлэхэд төр нь шаардлагатай арга хэмжээг авч зохион байгуулна гэж заасан байдаг. Тус улсад эмч, эмнэлгийн мэргэжилтнүүдийн тэтгэвэртэй холбоотой харилцааг дараах хуулиудаар зохицуулж байна. Үүнд:

- Тэтгэврийн сангийн тухай хууль;²¹⁴
- Нийгмийн даатгал болон эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль;²¹⁵
- Өрхийн эрүүл мэндийн тухай хууль;²¹⁶
- Төрийн албан хаагчдын тэтгэвэрт гарах тухай Ерөнхийлөгчийн 2022 оны 14 дүгээр зарлиг.²¹⁷

²¹⁴ Emekli sandığı kanunu 5434.

²¹⁵ Sosyal sigortalar ve genel sağlık sigortası kanunu 5510. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm>

²¹⁶ Aile hekimliği kanunu 5258.

²¹⁷ Kamu Görevlilerinin Emeklilik İşlemleri 2022/14. <https://turmobil.org.tr/mevzuat/pdf/20073>

Тэтгэврийн асуудал хариуцсан субъектийн хувьд, 2006 оныг хүртэл дараах 3 байгууллага ажиллаж байсан:

- Төр болон хувийн хэвшлийн салбарын ажилтнуудад зориулсан Нийгмийн даатгалын байгууллага (Sosyal Sigortalar Kurumu);
- Төрийн албан хаагчдад зориулсан Тэтгэврийн сан (Emekli Sandığı);
- Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид болон тариаланчдад зориулсан Ба-Кур (Bağ-Kur) сан.

2006 онд дээрх байгууллагуудыг нэгтгэн тэтгэврийн асуудлыг бүрэн хариуцан ажиллах Нийгмийн даатгалын байгууллага (Sosyal güvenlik kurumu)-ыг байгуулжээ.

Хувийн болон улсын эрүүл мэндийн байгууллагад ажилладаг эмч нар хуульд заасан тодорхой шалгуурын дагуу тэтгэвэрт гардаг:

- Нийгмийн даатгал болон эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийн нэмэлт 17 дугаар зүйлд зааснаар “Эрүүл мэндийн яам, түүний харьяа эрүүл мэндийн байгууллагад ажиллаж байгаа эмч, нарийн мэргэжлийн эмч байх;
- Өрхийн эрүүл мэндийн тухай хуульд зааснаар өрхийн эмнэлгийн эмч нар тогтоосон тодорхой нөхцөлийг хангасан байх.

Эмч, эмнэлгийн мэргэжилтний тэтгэвэрт гарах нас харилцан адилгүй байдаг. Тухайлбал, эм зүйчийн хувьд 25 жил даатгалд хамрагдаж, 5450 хоног шимтгэл төлж, 51 нас хүрсэн байхыг шаарддаг. Харин эмчийн хувьд мэргэжлээрээ 25 жил ажилласан байх, 65 нас хүрсэн байхыг шаарддаг байсан. Холбогдох хуулиудад нэмэлт, өөрчлөлт оруулснаар 67 нас болгож нэмэгдүүлжээ. Мөн эмчийн өөрийнх нь хүсэлт, байгууллагын зөвшөөрлөөр (зөвшөөрөлийг жил бүр авах) 72 нас хүртлээ эрүүл мэндийн яам, түүний харьяа эрүүл мэндийн байгууллагад эмч, нарийн мэргэжлийн эмчээр ажиллах боломжтой.

Тэтгэвэрт гарч буй эмч нар нь профессор, доктор, ерөнхий эмч, нарийн мэргэжлийн эмч, мэргэжилтэн, байх зэргээс хамаарч тэтгэврийн хэмжээг өөрөөр тогтоодог байна.

ТАХТХ-ийн 146 дугаар зүйлд заасны дагуу суурь тэтгэвэр, нэмэгдэл, нөхөн олговор болон бусад төлбөрийн нийлбэрийн дүн нь Хөдөлмөрийн тухай хуульд заасны дагуу тухайн ажилтанд тогтоосон хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний нэг сарын хэмжээнээс бага байж болохгүй. Хэрэв хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний нэг сарын хэмжээнээс бага бол зөрүүг нөхөн олговор болгон төлөх зохицуулалттай байна.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Эрүүл мэндийн яамны харьяа Эрүүл мэндийн байгууллагын ажилтан, албан хаагчдад нэмэлт урамшуулал олгох журам <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200304-4.htm>
- “Эрүүл мэндийн санхүүжилтийн тогтолцоо ба цалин хөлсний систем: Олон улсын туршлага, зөвлөмж” харьцуулсан судалгаа, Парламентын судалгааны хүрээлэн, 2021 он.
- БНТУ-ын Төрийн албан хаагчдын тухай хууль, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=657&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.saglik.gov.tr/TR,10370/tarihi18101982--sayisi2709-turkiye-cumhuriyeti-anayasasi.html>
- Sözleşmeli personel zaliştirilmasinailişkinesaslar⁽¹⁾ <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfaMevzuatFihristDetaylframe?MevzuatTur=21&MevzuatNo=715754&MevzuatTertip=5>
- Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hakkında kanun № 3597 <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetaylframe?MevzuatTur=1&MevzuatNo=224&MevzuatTertip=4>
- How to increase compensation for health workers during COVID-19, Zahid Hasnain, 2022 <https://blogs.worldbank.org/governance/how-increase-compensation-health-workers-during-covid-19>
- Health workforce incentive and remuneration strategies, a research review, Evidence and Information for Policy, Department of Organization of Health Services Delivery, World Health Organization, Geneva 2000. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/69777/WHO_EIP_OSD_00.14_eng.pdf?sequence=1
- <https://www.salary.com/articles/eight-factors-that-can-affect-your-pay/>
- <https://www.saglik.gov.tr/TR,10390/sayisi2368--rg-tarihi31121980--rg-sayisi17207--saglik-personelinin-tazminat-ve-calisma-esaslarina-dair-kanun.html>
- <https://www.saglik.gov.tr/TR,10358/kanunlar.html>
- <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm>
- <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1219&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3>
- <https://www.krasmed.ru/service/ied/index.html>
- <https://www.careerprofiles.info/salary-factors.html>

БҮЛЭГ III

БАЙГАЛЬ ОРЧИН, ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

**ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ХОРШООНЫ ЭРХ ЗҮЙН
ЗОХИЦУУЛАЛТ, ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*О.Билгүүтэй, Р.Оргилмаа,
Р.Нургүл, С.Золжаргал, Б.Баянмөнх*

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ: ХОРШООНЫ ТУХАЙ

- ХОРШООНЫ ТУХАЙ ОЙЛГОЛТ
- ОЛОН УЛСЫН БАЙГУУЛЛАГУУДААС ГАРГАСАН ХОРШООНЫ
ЗОХИЦУУЛАЛТУУД

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

- БНСУ
- ЯПОН УЛС
- БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС
- НОРВЕГИЙН ХААНТ УЛС
- ХБНГУ

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын даргын захиалгаар “Хөдөө аж ахуйн салбарын хоршооны эрх зүйн орчин, гадаадын зарим орны туршлага” сэдэвт харьцуулсан судалгааны ажлыг Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго:

Хөдөө аж ахуйн салбар өндөр хөгжсөн орнуудын хоршооллын зарчим, үйл ажиллагаа, менежмент, эрх зүйн орчны туршлагыг судлах.

Хамрах хүрээ:

Судалгааны нэгдүгээр бүлэгт: Хөдөө аж ахуйн салбарын хоршооны тухай ойлголт, олон улсын чиг хандлага, хоршооны үндсэн зарчим;

Хоёрдугаар бүлэгт: Судалгаанд дурдсан орнууд болох БНСУ, Япон, БНКау, ХБНГУ болон Норвегийн Хаант Улсын хөдөө аж ахуйн салбараа хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн түүх, тэдгээрийн үүсэл хөгжил, онцлог, хөдөө аж ахуйн хоршоодын эрх зүйн орчин, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн схем, тогтолцоо, хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн талаар судаллаа.

Судалгааны бүтэц:

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ХОРШООНЫ ТУХАЙ

- Хоршооны тухай ойлголт
- Хоршооны олон улсын чиг хандлага

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. БУСАД ОРНЫ ТУРШЛАГА (БНСУ, ЯПОН, БНКау, ХБНГУ, НОРВЕГИЙН ХААНТ УЛС)

- Хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл
- Хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин
- Хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

Түлхүүр үг: *Хөдөө аж ахуй, Хөдөө аж ахуйн хоршоо, Хоршооллын хөгжил*

Key words: *Agriculture, Agricultural Cooperatives, Cooperative development*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Олон улсын хоршооллын холбооноос гаргасан мэдээгээр дэлхий дахинд хүн төрөлхтний 12%-иас илүү нь дэлхийн 3 сая хоршооны аль нэгэнд багтдаг гэсэн тоо мэдээлэл гарсан байна.²¹⁸

Японд 3 гэр бүл тутмын нэг нь хоршооны гишүүн, хөдөө аж ахуй /ХАА/-н хоршоо нь 10 сая гаруй гишүүнтэй буюу хүн амын 8%, ХБНГУ-д 4 хүн тутмын нэг буюу 22 сая гаруй хүн хоршооны гишүүн, үүнээс ХАА-н хоршоод 1,4 сая гишүүнтэй, Норвеги Улсын нийт хүн амын талаас илүү нь буюу 2.8 сая гаруй нь хоршооны гишүүн,²¹⁹ үүнээс ХАА-н хоршоод 40.000 гаруй гишүүнтэй бөгөөд ойролцоогоор 75 тэрбум Норвеги кроны хөрөнгийн эргэлттэй байна.²²⁰ БНСУ-ын ХАА-н хоршоод нь 2 сая гаруй гишүүнтэй буюу хүн амын 4% хувьтай тус тус тэнцүү байгаа бол манай улсад ХАА-н хоршоод 100 мянга гаруй гишүүнтэй байгаа нь хүн амын 3,3 хувьтай тэнцэж байна.

Монгол Улсын хувьд 2013 онд ХАА-н хоршоологчдын бүсийн зөвлөгөөний үеэр хоршоодын төлөөллүүдийн дунд явуулсан судалгаа, 2014 онд ХАА-н маркетинг төслийн хүрээнд Баруун болон Хангайн зарим аймагт явуулсан судалгааны дүнгээр орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа нийт хоршоодын 70 орчим хувь буюу 1508 нь ХАА-н хоршоо байна. Хоршоод ихэвчлэн мал аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэл, ханган борлуулалт, түүхий эд бэлтгэл, мал эмнэлэг үржлийн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг бөгөөд 48.5% нь 9 гишүүнтэй байна.

ХАА-н хоршоодтой холбоотой харилцааг ХБНГУ, Норвеги зэрэг улсад хоршооны хуулиар зохицуулж байгаа бол БНСУ болон Японд хоршоологчдын томоохон салбар тус бүр бие даасан хуультай байна. Мөн БНКаЗУ-д энэ харилцааг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Энэ хуулиас гадна хоршооны үйл ажиллагааг Казахстан Улсын Үндсэн хууль, Иргэний хууль болон бусад эрх зүйн актаар зохицуулдаг.

Судалгаанд хамрагдсан улс орнууд нь ХАА-н салбараа хоршооны зарчмаар амжилттай хөгжүүлж ирсэн ба удирдлагын тогтолцооны хувьд БНСУ, Япон улсууд нь босоо тогтолцоотой байна. БНСУ-ын Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоо нь төрөлжсөн аж ахуйн үйлчилгээ үзүүлдэг, гишүүддээ үйлчилдэг, улс орны хэмжээнд хөдөөгийн хөгжлийн агентлагийн үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын

²¹⁸ International Co-operative Alliance, <https://www.ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>

²¹⁹ <https://www.samvirkene.no/english/>

²²⁰ <http://ica.coop/ourwork/>

http://ica.coop/ourwork/ourwork.htm?menu=&smenu=sub3&stitle=subtitle3_1&page=1&board=1&items=&key=&no=35&mode=detail&page=1

холбоонд 800 гаруй банкны салбар, борлуулалт, боловсруулалтын 600 гаруй аж ахуйн төвүүд, түүнчлэн олон төрлийн аж ахуйн нэгжүүд нэгдэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Хамтран ажиллах тогтолцоог бий болгосноор Засгийн газраас ХАА-н салбарын үйл ажиллагааг дэмжих, ХАА хөрөнгө, хангамжийг нэмэгдүүлэх, ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах, ургац хураалт, технологийн шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилт зэрэгт ихээхэн нэгдмэл бодлоготой болж, салбарын үйл ажиллагаа шуурхай, шударга, цогц хэлбэрээр явагдах нөхцөл бүрдсэн гэж үздэг.

Японы ХАА-н хоршоо нь 3 шатлал бүхий бүтэцтэй бөгөөд хот, тосгоны түвшний орон нутгийн нэгжийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь эхний буюу 1-р шатлалыг, ХАА-н хоршоодын Мужийн төв эвсэл нь хоёр дахь шатлал буюу тухайн мужийн бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарна. Гурав дахь шатлал нь Үндэсний хэмжээнийх буюу Японд үйл ажиллагаа явуулж буй бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарч, төв байгууллага нь ерөнхий удирдлагаар хангадаг байна.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь 17 компаниас бүрддэг ба тэдгээр нь бие даасан фермерүүдийн өмчлөлийн хоршоо хэлбэрээр зохион байгуулагдсан. Боловсруулалт ба бүтээгдэхүүн борлуулалт, санхүүгийн үйлчилгээ, үржил болон хээлтүүлэг, ХАА-н тоног төхөөрөмжийн жижиглэн худалдаа зэрэг дөрвөн үндсэн чиглэлээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Бүх хоршоод нь Norsk Landbrukssamvirke компаниар дамжуулан хамтран ажилладаг бөгөөд фермерүүд бүх үйл ажиллагаагаа хоршооны хэлбэрээр явуулдаг байна.

БНКаЗУ хөдөө аж ахуйн хөгжлийг эрчимтэй дэмжих хүрээнд 2015 онд Хөдөө аж ахуйн хоршоодын тухай хуулийг баталсан бөгөөд ингэснээр хөдөө аж ахуйн хоршооны үйл ажиллагааг зохицуулах эрх зүйн орчныг бүрдүүлсэн байна. Түүнээс гадна хоршоо нь хоршооны тухай дүрэмтэй байх бөгөөд түүнд тухайн хоршооны үйл ажиллагааг нарийвчлан тусгадаг байна.

БНКаЗУ-ын Засгийн газраас ХАА-н хоршоодын үйл ажиллагааг тууштай дэмждэг бөгөөд энэ хүрээнд төрөөс хөрөнгө оруулалт, татварын таатай орчин, бүртгэлийн асуудлыг хялбаршуулах, мэдлэг, мэдээллээр хангах, санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх зэрэг арга хэмжээг хэрэгжүүлж байна.

ХАА-н хоршоодын борлуулалтыг дэмжих гол арга хэмжээ нь бөөний борлуулалт-түгээлтийн төвийн сүлжээ бий болгох явдал юм. Энэ нь өөрийн гэсэн агуулахтай, худалдаа явуулах талбайтай бөгөөд ХАА-н бүтээгдэхүүнийг хадгалах, савлах, борлуулах, тээвэрлэх бүх үйлчилгээг шийдсэн борлуулалт логистикийн төвлөрсөн цэг байна. Мөн түүнчлэн эрүүл ахуйн, гаалийн болон бусад зөвшөөрлийн үйл ажиллагааг нэг дор

шийдвэрлэсэн байна. Энэ нь ХАА-н бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч болон уг бүтээгдэхүүнийг худалдан авагчдыг холбосон талбар байх бөгөөд 2023 оны хагас жилийн байдлаар 9 бөөний борлуулалт-түгээлтийн төвийг байгуулсан бөгөөд цаашдаа БНКаЗУ-ын бүх том хотод байгуулахаар төлөвлөж байна.

ХБНГУ дахь хоршоо /Deutsche Genossenschafts- und Raiffeisenverband e.V. (DGRV)/-д нь 150 гаруй жилийн түүхтэй ба 1846 онд Ф.В.Райффайзен гишүүдийнхээ тэгш эрхийг хүндэтгэсэн, харилцан бие биедээ туслах зарчимд тулгуурласан “Ядуу фермерүүдийн өөртөө туслах холбоо” нэртэй хадгаламж зээлийн хоршоог үүсгэн байгуулснаар ХБНГУ-ын хөдөө аж ахуйн салбарт томоохон эргэлт хийсэн гэж үздэг байна. ХБНГУ-д хоршоодын үйл ажиллагааг 1889 онд батлагдсан Хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Тус хуульд 2006 онд Европын хоршоодтой холбоотой нэмэлт, өөрчлөлт орсон. ХАА-н хоршоодын эргэлт жилд 50 тэрбум евро байх ба үүнээс 50% нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн, харин үлдсэн 50% нь шатахуун түгээх станц, барилгын материалын худалдаа болон хүнсний зах зээл эзэлж байна.

(Дэлгэрэнгүйг судалгааны хэсгээс үзнэ үү)

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ХОРШООНЫ ТУХАЙ

ХОРШООНЫ ТУХАЙ ОЙЛГОЛТ

2020 онд Монгол Улсад 4468 хоршоо бүртгэлтэй, нийт 234,633 гишүүнтэй, хувь нийлүүлсэн 49.6 тэрбум төгрөгийн хөрөнгөтэй, тэдний 3670 нь орон нутагт, 798 нь Улаанбаатар хотод үйл ажиллагаа явуулдаг байна.²²¹ Тэдний гуравны нэг нь бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, 30 хувь нь ХАА-н салбарт мал аж ахуй, газар тариалангийн чиглэлээр ажилладаг.

Хоршооны бусад аж ахуйн нэгжээс ялгагдах гол онцлог түүний зарим шинж чанарт оршиж байна. Хоршоо нь нэг талаас иргэд сайн дурын үндсэн дээр эвлэлдэн нийлж, нийгэмлэг харилцаан дээр тулгуурладаг хэсэг хүмүүсийн холбоо, нөгөө талаас нь авч үзвэл гишүүдийн орлогыг нэмэгдүүлэх зорилгоор ашиг орлоготой ажиллаж байж оршин тогтнож байгаа аж ахуйн нэгж юм.²²²

Монгол Улсын Хоршооны тухай хуулийн 4.1.1-т: *“Эдийн засгийн болон нийгэм, соёлын нийтлэг хэрэгцээгээ хангах зорилгоор хэд хэдэн этгээд сайн дураараа нэгдсэн, ардчилсан хамтын удирдлага, хяналт бүхий дундын эд хөрөнгө дээр үндэслэн үйл ажиллагаа явуулахаар хамтран байгуулсан хуулийн этгээдийг хоршоо гэнэ”* хэмээн заажээ. Эдгээр тодорхойлолтод хоршооны үндсэн 3 онцлогийг янз бүрийн боловч ижил агуулгаар тусгасныг харж болно. Үүнд:

- гишүүдээ дэмжих нийтлэг зорилготой;
- сайн дураар эвлэлдэн нэгдсэн;
- аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулдаг.

Хоршооны тухай тодорхойлолт нь компани, ТББ зэрэг бусад хуулийн этгээдийн тодорхойлолтоос ялгаатай бөгөөд хоршооны дараах онцлог шинжийг тусгавал зохино гэсэн байна.²²³ **Нэг дэх нь** хоршооны хамтын зарчим бөгөөд гишүүд нь хоршооны хамтын үүсгэн байгуулагч байх бөгөөд хоршоог хамтарч санхүүжүүлнэ. Хоршоог хамтарч өмчилж, хамтдаа удирдаж, хянаж, хоршооны үйлчилгээг хамтдаа хэрэглэж, хоршооны өр төлбөр, алдагдлыг хамтарч хариуцна. **Хоёр дахь нь** хоршоо хөрөнгө оруулж, их хэмжээний ашиг олохыг эрмэлзэхээс илүү гишүүдээ дэмжиж, тэдний нийгэм, эдийн засгийн байдлыг сайжруулахад анхаарна.

²²¹ (ҮСХ-ны мэдээ).

²²² Б.Зарыккан. Хоршооны тайлбар толь лавлах, 2004.

²²³ ОУХБ, Хоршооны тухай хууль тогтоомж боловсруулахад зориулсан зөвлөмж, 2005.

Хоршооны төрөл

Хоршоог эрхэлж буй үйл ажиллагааных нь чиглэлээр хоёр үндсэн хэсэг болгон ангилдаг. Үүнд:

- 1) Үйлчлэн зуучлах чиглэлтэй;
- 2) Үйлдвэрлэлийн чиглэлтэй.

Үйлчлэн зуучлах хоршоо нь гишүүдийн бүтээгдэхүүн, түүхий эд, барааг худалдан авч зуучлан борлуулах, гишүүдээ хэрэгцээт бараа болон шаардлагатай техник, тоног төхөөрөмж, материалаар хангах, үйлчилгээ үзүүлэх үйл ажиллагаа явуулдаг, гол төлөв гишүүд нь үйлдвэрлэл эрхэлдэг, хоршоо нь тэдэнд дэмжлэг үзүүлдгээрээ онцлогтой. Гишүүд нь бараа бүтээгдэхүүн нийлүүлэгч-худалдан авагчийн үүрэгтэй байдаг учир хоршоо гишүүдийн хоорондын харилцааг нарийн зохицуулах шаардлагатай.

Үйлдвэрлэлийн хоршоо нь өөрөө бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг бөгөөд гишүүд нь түүний үйл ажиллагаанд биечлэн оролцож, хоршооныхоо үйлдвэрлэлийг өргөтгөхийг илүү их сонирхдог, шаардлагатай бол гишүүд хоршооны бараа, бүтээгдэхүүнийг өөрсдөө худалдан авдаг, гишүүдээ ажлын байраар хангахад илүү их анхаардгаараа үйлдвэрлэлийн хоршоодын ач холбогдол тодорхойлогдоно. Түүнчлэн үйлдвэрлэлийн хоршоо нь гишүүдийн түүхий эдийг авч, түүнд үндэслэн үйлдвэрлэл явуулдаг хэлбэртэй байж болдог. Үйлдвэрлэлийн хоршооны үйлчилгээ нь нийтэд нээлттэй байдаг.

Монгол дахь хоршооны эрх зүйн зохицуулалт

Хоршооны тухай хууль /шинэчилсэн найруулга/ нь 8 бүлэг, 56 зүйлтэй бөгөөд хоршооны хөгжлийг дэмжихтэй холбогдсон цогц харилцааг зохицуулахад чиглэсэн, хоршооны бусад хуулийн этгээдээс ялгарах онцлог буюу өмчлөлийн харилцаа, хамтын удирдлага, хяналтыг хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон дараах зохицуулалтыг тусгасан байна. Үүнд:

- Хоршоо үйл ажиллагаандаа баримтлах зарчмыг тодорхойлсон;
- Хоршооны гишүүний эрх зүйн зохицуулалтыг нарийвчлан тусгасан: хоршооны гишүүний эрх, үүрэг, бүртгэл, элсэлт, оруулсан хувь хөрөнгө, өв залгамжлал, түүний бүрэн эрх дуусгавар болохтой холбоотой харилцааг тусгайлан зохицуулсан;
- Хоршооны эрх, үүрэг, хүлээх хариуцлагын талаарх зохицуулалтыг хуульд оруулсан: хуулийн этгээд болохын хувьд хоршоо анх удаа гишүүдийнхээ нийгэм, эдийн засгийн байдлыг дээшлүүлэхтэй холбогдсон үүргийг хуулиар хүлээх болсон;

- Хоршооны өөрийн хөрөнгийн зохицуулалтыг тодорхой болгож, хоршоо зээлдэгч байх боломжийг бүрдүүлсэн: Өмнөх хуульд хоршооны бүх хөрөнгө гишүүдийн нэр дээр давхар бүртгэлтэй байхаар заасан нь санхүүгийн байгууллагаас зээл авах боломжийг хязгаарлаж байсныг өөрчилж, хоршооны өөрийн хөрөнгийг хуулиар тодорхойлж, гишүүдийнхээ дундын өмчийн эд хөрөнгө дээр үйл ажиллагаа явуулдаг онцлогийг нь харгалзсан нягтлан бодох бүртгэлийн журам, зааврыг санхүүгийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага батлах зохицуулалтыг оруулсан;
- Хоршооны талаарх төрийн байгууллагын эрх хэмжээг тогтоосон;
- Хоршооны эрсдэлийн удирдлагыг шинэ түвшинд гаргасан: хоршоо үйл ажиллагаа явуулахдаа гишүүдийнхээ дундын эд хөрөнгөд хамтын удирдлагын зарчмыг хэрэгжүүлэх явцад үүсэж болох аливаа санхүүгийн хүндрэлийг хохирол багатай даван туулахад бодлогоор дэмжих зорилгоор “Болзошгүй эрсдэлээс хамгаалах сан” болон “Хоршооны хөгжлийн сан”-д тодорхой хөрөнгө төвлөрүүлэх боломжтой болсон;
- Хоршооны эд хөрөнгийн хариуцлагын тогтолцоог шинэчилсэн: Хоршоо үйл ажиллагааныхаа улмаас бий болсон үүргийг хоршооны эд хөрөнгөөр хариуцна. Түүнчлэн хоршооны гишүүний бусдын өмнө хүлээх үүргийг хоршоо хариуцахгүй бөгөөд өмнөх хуульд гишүүний нөхөх хариуцлагын хэмжээг хязгаарлах эсэхийг хоршоо өөрийн дүрмээр зохицуулах заалттай байсныг гишүүн гагцхүү хоршоонд оруулсан хөрөнгөөрөө хариуцлага хүлээхээр өөрчилсөн;
- Хоршооны зуучлалын орлогыг албан татвар ногдох орлогоос хасах асуудлыг холбогдох хуульд нэмсэн;
- Хоршооллын салбарын холбоодын үйл ажиллагааны чиглэл, эрх хэмжээ, чиг үүргийг тодорхой болгож, хууль хоорондын зөрчлийг арилгасан.

Хоршоо хуулийн этгээдийнхээ хувьд арилжааны банк болон бусад этгээдээс зээл авах эрх зүйн үндэс бүрдсэнээр хоршоо бие даан хөгжих боломжтой болж, мал аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлдэг хоршоодын хөгжлийг дэмжин орон нутагт хоршооллын хөдөлгөөнийг түгээн дэлгэрүүлэхэд түлхэц болохоор байна.²²⁴

Монгол Улсын дараах хуулиуд хоршооны үйл ажиллагаатай шууд холбогдож, эрх зүйн харилцааг зохицуулдаг:

- Монгол Улсын Үндсэн хууль
- Хоршооны тухай хууль
- Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн тухай хууль, энэ хууль болон эдгээр хуультай нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.

²²⁴ Улсын Их Хурлын Тамгын газар <https://www.parliament.mn/nn/15484/>

ОЛОН УЛСЫН БАЙГУУЛЛАГУУДААС ГАРГАСАН ХОРШООНЫ ЗОХИЦУУЛАЛТУУД

Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын тогтоол: НҮБ-ын 54-р Ерөнхий Ассамблейн 54-р чуулганд дэлхийн 34 орон “Нийгмийн хөгжилд хоршооллын гүйцэтгэх үүрэг” тогтоолыг санаачлан оруулж, нийтийн тохиролцоогоор батлуулжээ.

Олон Улсын Хөдөлмөрийн Байгууллага: 2002 онд Женев хотноо хуралдсан Олон Улсын Хөдөлмөрийн Байгууллага (ОУХБ)-ын Ерөнхий бага хурлын 90-р хуралдаанаараа “Хоршооллын хөгжилд дэмжлэг үзүүлэх тухай” 193-р зөвлөмжийг баталсан.

Олон Улсын Хоршооллын Альянс: 1895 онд Лондон хотноо Олон Улсын Хоршооллын Альянс²²⁵ (ОУХА) байгуулагдсан. ОУХА нь ОУ-ын хоршооллын үндэсний холбоод, хоршооллын бусад байгууллагуудыг нэгтгэж, тэднийг төлөөлөх, тэдэнд үйлчлэх, хоршооллын хөдөлгөөнийг хөгжүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлдэг бие даасан ОУ-ын ТББ юм.

Олон улсын хоршооны үндсэн зарчим

1-р зарчим. Сайн дурын нээлттэй гишүүнчлэл

Хоршоо сайн дурын байгууллага бөгөөд түүний үйлчилгээг гишүүдийнхээ хариуцлагыг хүлээх чадвартай хэн бүхэн ашиглах боломжтой. Гишүүдийг хүйс, нийгмийн байдал, шашин шүтлэг, арьс өнгө, улс төрийн үзэл бодлоор гадуурхахгүй, хэн боловч гишүүнээс өөрийн хүсэлтээр гарч, дахин элсэх эрхтэй.

2-р зарчим. Гишүүдийн ардчилсан удирдлага, хяналт

Хоршоо нь бодлого чиглэл, шийдвэр гаргахад идэвхтэй оролцогч гишүүдийн байгууллага юм. Сонгуулиар үүрэг хүлээсэн эрэгтэй, эмэгтэй ямар ч хүн бүх гишүүдийн өмнө тайлан тавина. Анхан шатны хоршоонд гишүүд санал өгөх тэгш эрхтэй байдагтай адил бүх шатны хоршоог ардчилсан хэлбэрээр зохион байгуулна.

3-р зарчим. Гишүүдийн эдийн засгийн оролцоо

Гишүүд хоршооныхоо хөрөнгийг аль болох тэнцүү хэмжээгээр бүрдүүлж, ардчилсан хяналт тавина. Ямар ч тохиолдолд энэхүү хөрөнгийн зарим хэсэг нь хоршооны нийтийн өмч байна. Гишүүд орлогыг дараах зориулалтаар хуваана:

- Хоршоог хөгжүүлэх нөөц сан байгуулах;
- Гишүүдийн ноогдол орлого;
- Гишүүдийн зөвшөөрсөн бусад арга хэмжээ.

²²⁵ International Co-operative Alliance

4-р зарчим. Хоршооны бие даасан байдал

Хоршоо нь гишүүдийн хяналтад байдаг, бие даасан, өөртөө туслах байгууллага юм. Хэрэв тэд өөр байгууллагатай гэрээ байгуулах эсвэл гадны эх үүсвэрээс хөрөнгө эргэлтэд оруулбал юуны өмнө гишүүдийн ардчилсан хяналтад, хоршооны бие даасан тусгаар байдлыг хангахаар тохирч тусгуулна.

5-р зарчим. Боловсрол, сургалт, мэдээлэл

Хоршоо нь гишүүд, удирдлага, ажилтнуудынхаа хоршооны хөгжилд оруулах хувь нэмрийг ахиулах зорилгоор тэднийг боловсрол олгох сургалтад хамруулна. Тэд олон нийтийн ялангуяа залуучууд, тэргүүлэх ажилтнуудад хоршооны ашиг тус, мөн чанарыг ойлгуулна. Хоршоонд сургалт, мэдээллийг дэмжих зорилгоор боловсрол, мэдээллийн хороо, боловсрол, сургалтад зориулсан сан байгуулж болно.

6-р зарчим. Хоршоод хоорондын хамтын ажиллагаа

Хоршоод өөрийн гишүүдэд аль болохоор үр ашигтай үйлчлэхийн зэрэгцээ орон нутаг, олон улсын түвшинд хамтарч ажилласнаар хоршооллын хөдөлгөөнийг улам бэхжүүлнэ. Үүний тулд дундын хоршоонд элсэх, хоршоодын холбоонд эвлэлдэн нэгдэх, эдийн засгийн гадаад харилцаанд бие даан орно.

7-р зарчим. Нийтийн эрх ашиг

Хоршоо гишүүдийнхээ батламжилсан бодлогоор дамжуулан оршин буй орон нутгийнхаа тогтвортой хөгжлийг хангахын төлөө ажиллана.

Дэлхийн практикт хоршоо нь ОУ-ын гэрээ, хэлэлцээр, тухайн орны хуулиар хориглоогүй үйл ажиллагааг түгээмэл эрхэлж байна. Тухайлбал, газар түрээслэх, хадлан бэлчээрийн, дуудлага худалдааны, жимсний, намаг хатаах, орон сууц барих, тахир дутуу хүмүүсийн, ус сувгийн, ой модны аж ахуйн, зохиомол хээлтүүлгийн, атар эзэмших, загас агнуур, боловсруулалтын, ажиллах хүч хуваарилах буюу хөдөлмөрийн, хяналтын, ХАА-н машины, даатгалын, цахилгаан хангамжийн, иргэдийн үйлчилгээний, сургалтын гэх мэт тухайн орон нутагтаа зайлшгүй шаардлагатай үйл ажиллагааг хоршоод эрхэлдэг байна.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА БНСУ**1. БНСУ дахь хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл**

Тус улс ХАА-н салбарыг хоршооны зарчмаар амжилттай хөгжүүлж чадсан орнуудын нэг юм. Анх 1960-аад оны эхээр Засгийн газраас ХАА-н бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, ХАА-н фермерүүдийн оролцоотойгоор нийгэм, эдийн засгийн байдлыг сайжруулах зорилгоор хоршооны тогтолцоог бий болгож, Үндэсний ХАА-н хоршооллын холбоо /NACF/ буюу Хөдөө аж ахуйн

хоршооллын дээд байгууллагыг байгуулжээ. Улмаар ХАА-н хоршооллын системийг босоо тогтолцоогоор зохион байгуулж, 1961 онд “Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хууль”-ийг баталсан байна.

БНСУ нь ХАА-гаа 6 чиглэлээр /*газар тариалан, мал аж ахуй, загас агнуур, хүн орхоодой, жимс жимсгэнэ, цагаан будаа*/ түлхүү хөгжүүлж ирсэн бөгөөд өмнө нь байсан ХАА-н банк зэрэг байгууллагууд дээр суурилан богино хугацаанд бизнесийн системийг бий болгож хоршоодыг 2 түвшинд зохион байгуулсан байна. Тухайлбал,

- Анхан шатны ХАА-н хоршоо:
 - o *бүс нутгийн хоршоо*: хөдөө орон нутагт засаг захиргааны дүүрэгт зохион байгуулсан /Бүс нутгийн ХАА-н хоршоодын Бүс нутгийн Мал аж ахуйн хоршоод/;
 - o *тусгай түүхий эдийн хоршоо*: Жимс, ногоо болон цэцэг үржүүлгийн үйл ажиллагаа явуулдаг хоршоод, мал аж ахуй болон хүн орхоодойн үйлдвэрлэгч нарыг хэлнэ.
- Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоо.

Одоо БНСУ-д 2 сая гишүүнтэй 1360 анхан шатны хоршоо үйл ажиллагаа явуулж байна. БНСУ-ын бараг өрх бүр ХАА-н үйлдвэрлэгч учраас хөдөө аж ахуйн хоршоо нь төрөлжсөн аж ахуйн үйлчилгээг хангадаг, гишүүддээ үйлчилдэг, улс орны хувьд хөдөөгийн хөгжлийн агентлагийн үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Харин Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоонд 800 гаруй банкны салбар, борлуулалт, боловсруулалтын 600 гаруй аж ахуйн төвүүд, түүнчлэн олон төрлийн аж ахуйн нэгж /*сургалтын байгууллага, хөдөө аж ахуйн хоршооллын коллеж, фермерүүдийн сонин*/-үүд нэгдэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Эдгээрийн үйл ажиллагаа нь гишүүдийнхээ аж ахуй, борлуулалт, өргөн хэрэглээний бараа, зээл, банк, даатгал, агуулах, тээвэр, нийгэм, соёлын бусад үйл ажиллагааг дэмжихэд чиглэнэ.

Хамтран ажиллах тогтолцоог бий болгосноор Засгийн газраас ХАА-н салбарын үйл ажиллагааг дэмжих, ХАА-н хөрөнгө, хангамжийг нэмэгдүүлэх, ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах, ургац хураалт, аж ахуйн технологийн шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилт зэрэгт ихээхэн нэгдмэл бодлоготой болж, салбарын үйл ажиллагаа шуурхай, шударга, цогц хэлбэрээр явагдах нөхцөл бүрдсэн гэж үздэг.

2. БНСУ дахь хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин

ХАА-н хоршооны салбарын үйл ажиллагааг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар (Agricultural Cooperative Law) зохицуулж байна. Тус хууль нь 1988 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон. 8 бүлэг, 175 зүйлтэй.²²⁶ Үүнд:

²²⁶ Agricultural cooperatives law <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EB%86%8D%EC%97%85%ED%98%91%EB%8F%99%EC%A1%B0%ED%95%A9%EB%B2%95>

- 1-р бүлэг: Нийтлэг үндэслэл;
- 2-р бүлэг: Анхан шатны Хөдөө аж ахуй хоршоо;
- 3-р бүлэг: Хүчингүй болсон;
- 4-р бүлэг: Тусгай Хөдөө аж ахуйн хоршоо;
- 5-р бүлэг: Үндэсний Хөдөө аж ахуйн хамтын ажиллагааны холбоо;
- 6-р бүлэг: Хяналт тавих;
- 7-р бүлэг: Хүлээлгэх хариуцлага;
- 8-р бүлэг: Нэмэлт.

Хуульд “хоршоо болон холбооны хамтын ажиллагааны зорилго нь аливаа бизнесийн үйл ажиллагаанд ялгаварлан гадуурхахгүй, бүх гишүүдэд адил тэгш үйл ажиллагаа явуулах боломж олгох, гишүүдийн эрх ашгийг хамгаалах, нэгдмэл зорилгын дор сайн дураар нэгдэх явдал юм” гэж тодорхойлжээ.

Хуульд зааснаар анхан болон тусгай шатанд нэг үйл ажиллагааны чиглэлээр хичнээн ч хоршоо байгуулж болох бөгөөд хоршооны гишүүн нь фермерийн хамтын ажиллагааны гишүүн байж болно. Гишүүн нэгээс дээш жил хамтын үйл ажиллагаа явуулаагүй бол гишүүнээс хасах асуудал хөндөгдөнө. Хоршоо нь 200-аас доошгүй гишүүнтэй байх ба 2 жил тутам хугацаа сунгаж явна. Гишүүд нь эргэлтийн хөрөнгө оруулалт хийх бол хувьцааг бүртгүүлж оролцоно. Хоршооны ерөнхийлөгч нь хоршоог төлөөлнө. Ерөнхийлөгчийг хоршооны гишүүдийн саналаар тодорхой шалгуурыг хангасан хүнийг сонгоно. Харин Үндэсний ХАА-н хамтын ажиллагааны холбоо нь 15-аас доошгүй хоршоодын үйл ажиллагааг дэмжин ажилладаг байх шаардлагатай. Мөн хоршоодын үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх, Засгийн газарт төлөөлөх, үйл ажиллагааны төлөвлөгөө тайланг сайдад танилцуулах үүрэгтэйгээс гадна хоршоодын үйл ажиллагааг чиглүүлэн, хяналт тавих үүрэгтэй.

Хоршооны хамтын үйл ажиллагааг зөрчсөн болон хөрөнгө хууль бусаар захиран зарцуулах, зээл, санхүүгийн тайлан худал мэдүүлсэн, үүсгэн байгуулах баримт хуурамчаар үйлдсэн, холбооны дүрмийг ноцтой зөрчсөн тохиолдлуудад 10 000 000 воноор торгох, эсхүл 10 хүртэл жил хорих ялаар шийтгэх зэргээр хамтын үйл ажиллагааны хариуцлагыг хатуу чанд зохицуулсан байна.

Хуулийн 58-р зүйлд Хоршоодод үзүүлэх үйлчилгээ тухайлбал, зээл, борлуулалт, даатгал, олон нийтийн үйлчилгээ, банкны үйлчилгээ, хөрөнгө оруулалтын талаар мөн зохицуулсан байна.

Энэхүү хуулиар хоршоод болон холбооны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалт, удирдлага, хяналт, хүлээлгэх хариуцлагыг тодорхой зохицуулсан байна.

3. БНСУ дахь хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

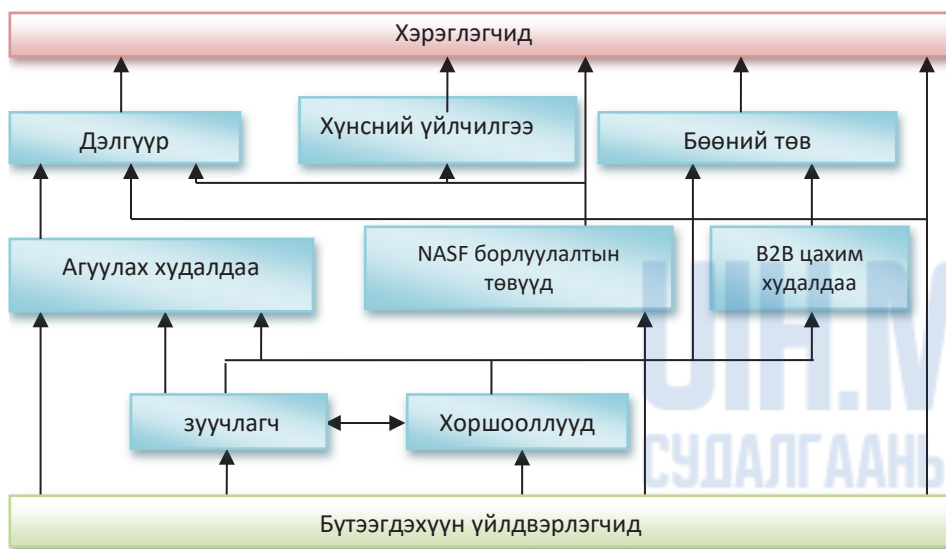
БНСУ-д Үндэсний Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын холбоо (NACF) хөдөө аж ахуйн нэгдсэн борлуулалтын үйл ажиллагааг илүү үр ашигтай байдлаар хүнсний түгээх төвүүдээр дамжуулан нэгдсэн байдлаар зохион байгуулдаг.

Үндэсний ХАА-н Хоршооллын холбооны хүнсний түгээлтийн төвүүд нь ХАА-н бөөний борлуулалтын захаасаа илүү сайн үйл ажиллагаатай байдаг байна. Энэхүү ХАА-ын нэгдсэн борлуулалтын тогтолцоо нь фермерүүд болон хэрэглэгчдийн хоорондох маш сайн харилцаа холбоо болохоос гадна хэрэглэгчдийн эрэлт хэрэгцээ, борлуулалтыг түргэн шуурхай болгоход чухал үүрэгтэй юм.

БНСУ-ын ХАА-н захын тогтолцоо ба хоршооллын хүнс түгээн борлуулах төвүүдийн нөхцөл байдал

Борлуулалтын нэгдсэн тогтолцоо нь жижиг фермерүүд ба жижиг хүнсний худалдаачдаас бүрэлдэнэ. ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын сүлжээ нь дараах шат дамжлагаар явагдана.

ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын нэгдсэн сүлжээ

Анхан шатны түвшинд ХАА-н бүтээгдэхүүнүүдийг гол төлөв орон нутгийн хоршооллууд (43%), орон нутгийн зуучлагчид (26%), эсхүл орон нутгийн захууд (15%)-аар түгээж байна. Нэгдсэн борлуулалтын түвшинд жимс болон хүнсний ногоог бөөний захууд, Үндэсний ХАА-н Хоршоологчдын

холбооны борлуулалтын төвүүд ба худалдаалах газрууд, усан тээвэр эрхлэгчдийн хоорондох шууд борлуулалтаар дамжин борлуулагддаг.

ХАА-н бүтээгдэхүүний гол борлуулагддаг газрууд бол хямдралтай агуулах худалдаа, супермаркет, их дэлгүүр болон жижиг хүнсний дэлгүүрүүд юм. Харин томоохон хүнсний худалдааны газрууд нь ХАА-н бүтээгдэхүүнийг шууд орон нутгийн хоршоолол, фермерийн холбоо зэрэг орон нутгийн усан тээвэрлэгчдээс худалдан авах замаар өөрсдийн байр суурийг бэхжүүлж иржээ.

Хямдралтай агуулах худалдааны газруудын жилийн нийт худалдаа 1996 онд 2,1 их наяд байсан бол 2014 онд 47,5 их наяд вон болж өссөн байна. Нийт бүтээгдэхүүний худалдааны 58,6 хувь нь хүнсний бүтээгдэхүүн байгаагаас цэвэр хүнс 26.4 хувь, боловсруулсан хүнс 27,3 хувь байна.

Агуулах худалдааны газруудын тоо өсөхийн хэрээр Супермаркетуудын нийт худалдааны тоо хэмжээ бас өссөн. Ялангуяа, E-Mart, Homeplus, Lotte Mart гэх зэрэг хямдралтай агуулах дэлгүүрүүдийн салбар жижиг болон дунд хэмжээний супермаркетуудын тоо сүүлийн жилүүдэд эрс нэмэгдэж, орон нутгийн уламжлалт багахан хүрээтэй дэлгүүрүүдийн байрыг эзлэх болжээ.

(Нэгж: Их наяд вон)

	Нийт дэлгүүрийн худалдаа	Их дэлгүүр	Супер маркет	Хямдралтай агуулах худалдаа
1996	90.9	12.5	6.3	2.1
2000	117.7	15.2	6.3	10.6
2004	151.4	16.5	11.5	21.5
2007	231.7	18.7	11.8	28.9
2014	359.7 (100.0)	29.3 (8.1%)	35.4 (9.8%)	47.5 (13.2%)

Тайлбар: 2015 оны ханшаар 1 ам доллар 1,200 вонтой тэнцэнэ.

ХАА-н бүтээгдэхүүн, ялангуяа жимс ба хүнсний ногооны борлуулалтад агуулах худалдааны зах чухал үүрэгтэй байдаг. БНСУ-ын нэгдсэн худалдааны зах болон хувийн нэгдсэн худалдааны зах гэсэн хоёр төрлийн агуулах худалдааны зах байдаг. Тухайлбал,

- улсын агуулах худалдааны захууд нь төв болон орон нутгийн захиргааны төсвөөр байгуулагдаж, үйл ажиллагааг нь орон нутгийн захиргаанаас эрхлэн явуулна;
- хувийн агуулах худалдааны захууд нь өмнө нь ХАА-н бөөний худалдааны зах хэлбэрээр төвлөрч байгаад сүүлийн жилүүдэд улсын бөөний худалдааны нэгдсэн захууд олширноос ач холбогдол нь багасч тоо нь буурчээ.

Агуулах худалдааны захын гол үйл ажиллагаа нь бараа татах, түгээн борлуулах, төлбөр, үнийн мэдээлэл, зах зээлийн мэдээллийг цуглуулах ба түгээх байдаг. Худалдааны аргууд нь дуудлага худалдаа 90 хувь, хувийн тохиролцоо 10 хувь байдаг бол үйлчлүүлэгчид захиргааны албадууд, хоршоодын холбооны худалдаачид, бөөний захын худалдаачид, хэрэглэгчид байдаг байна.

Тайлбар: Гарак агуулах худалдааны захын борлуулалтын систем

ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын 40 хувийг ХАА-н хоршоологчдын холбооны төвүүд эзэлж байна.

Орон нутгийн хоршооллууд нь борлуулалтын төвүүдийн үйл ажиллагааг эрхлэн явуулдаг бөгөөд эдгээрийг барьж байгуулах санхүүжилтийн зарим хэсгийг Засгийн газраас нөхөн олгодог. Үүнд RPC /будaa боловсруулах төвүүд/ ба APC /ХАА-н бүтээгдэхүүн боловсруулах төвүүд/ багтана.

НАСФ-ын Хүнсний бөөний борлуулалтын төвүүд нь хүнсний худалдааны захуудтай харьцуулахад үнэ, өртгийн зөрүү багатай, хувийн тохиролцоогоор худалддаг, нэгдсэн үйл ажиллагаатай. Одоогоор 15 нэгдсэн хүнс борлуулалтын төв ажиллаж байна. Тус борлуулалтын төв нь бараа хүлээж авах, задлах, шалгах, хүлээн авах, арчлах, агуулан хадгалах, нэгдсэн дүн гаргах, сонгох, сэргээн засах, нөөцлөх, боох, сортлох, тавиурт өрөх, ачих/усаар тээвэрлэх, захиалга авах, баримтжуулах, эргэлтийг тооцох, бүртгэлд хяналт тавих, ажиглах үйл ажиллагаа явуулна. Нийт борлуулалтын 46% жимс, 45.4% хүнсний ногоо, нийт борлуулалтын 8.4% нь органик эсхүл шавьж устгалын бодисгүй жимс, хүнсний ногоо, нийт борлуулалтын 7% цэвэр бүтээгдэхүүн эзэлж байна. Нэгдсэн борлуулалтын төв нь жимс, хүнсний ногоог голчлон орон нутгийн хоршооллууд, орон нутгийн хоршооллуудын холбооноос худалдаж авдаг.

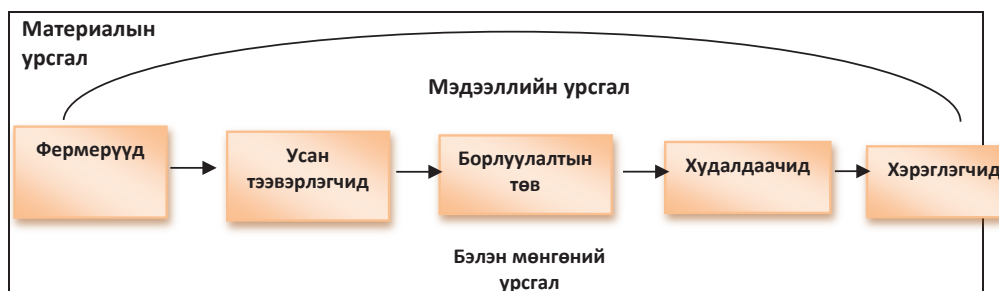
НАCF-ын Нэгдсэн хүнс борлуулах төвүүдийн үйл ажиллагаа

НАCF-ын хүнсний бөөний борлуулалтын төвүүдийн баримталж ажиллаж буй гол зарчмууд нь:

- Жижиглэн худалдааны үйлчлүүлэгчид болон орон нутгийн хоршооллуудын сонирхлыг адил тэгш, үр дүнтэй хангах;
- Зөвхөн сайн бүтээгдэхүүнээр хангаад зогсохгүй жижиглэн худалдааны үйлчлүүлэгчдэд маш сайн үйлчлэх;
- Захиалга, хангалт, хүргэлт, үйл ажиллагаа зэргийг тээвэр зуучлалын орчин үеийн үйлчилгээгээр хангах;
- Автоматчлал, стандартчлал, жин хэмжүүр, хөдөлмөрийн хөлсийг бууруулах гэх зэргээр тээвэр зуучлалын өртгийг бууруулах;
- Борлуулалтын төвийн бизнесийн амжилтад үйлчлүүлэгчдийн жижиглэн худалдааг дэмжих, үйлчлүүлэгчдийн боловсрол, сургалт, зөвлөгөө өгөх үйлчилгээнүүдийг явуулах;
- Олон талт худалдааны гарцуудыг нэмэгдүүлэх зорилгоор хямдралтай худалдаа ба супермаркетын тоог өсгөх шаардлагатай;
- Ажилтнуудын боловсрол сургалтыг сайжруулах, бөөний худалдаанд борлуулалтын менежер, тээвэр зуучлалын менежер, худалдааны менежер гэх зэрэг хангалттай мэргэжилтэн бэлтгэхэд анхаарах зэрэг болно.

Нийлүүлэлтийн урсгалын менежментийн VMI (Vendor Managed Inventory-Худалдааны зохицуулалтын жагсаалт) дэвшилтэт технологийг хэрэгжүүлснээр жижиглэнгийнхэн худалдаагаа борлуулалтын төв рүү захиалж, улмаар борлуулалтын төв нь усан тээврийнхэнд захиалгаа өгөх боломжтой болсон байна.

ЯПОН УЛС

1. Хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл

Японы Хөдөө аж ахуйн хоршоо²²⁷ (農業協同組合) нь 3 шатлал бүхий бүтэцтэй бөгөөд хот, тосгоны түвшний орон нутгийн нэгжийн ХАА-н хоршоод нь эхний буюу 1-р шатлалыг, ХАА-н хоршоодын Мужийн төв эвсэл хоёр дахь шатлал буюу тухайн мужийн бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарна. Гурав дахь шатлал нь Үндэсний хэмжээнийх буюу Японд үйл ажиллагаа явуулж буй бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарч, төв байгууллага нь ерөнхий удирдлагаар хангадаг байна.

Японы ХАА-н хоршоод нь Дэлхийн II дайны дараах ХАА-н шинэтгэлийн бодлогын хүрээнд 1947 онд батлагдсан ХАА-н хоршооны тухай хууль²²⁸ (農業協同組合法)-иар зохицуулагдаж байна. Хуульд заасны дагуу ХАА-н хоршоо нь бүтээгдэхүүний тээвэрлэлт, үйлдвэрлэл, агуулах, борлуулалт зэрэг үйл ажиллагаанаас гадна банк санхүү, даатгал, эрүүл мэнд зэрэг хүний өдөр тутмын амьдралын бүхий л чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

Японы хөдөө аж ахуй эрхлэгч бүр ХАА-н хоршоодод хамаарах бөгөөд газраа худалдах, даатгалд хамрагдах, зээл авах зэрэг газар, хөдөө аж ахуйтай холбоотой бүхий л гүйлгээ хоршооны банкаар дамждаг нь ХАА-н хоршоодын банк, даатгалын бүтцийг бэхжин, томроход ихээхэн нөлөөлсөн бөгөөд Японы ХАА-н хоршоодын ашгийн ихэнх хувийг банк санхүү, даатгалын салбар бүрдүүлж байна.

1940-1980-аад онд төрөөс банк, санхүүгийн салбарт хатуу чанга бодлого барьж байсан хэдий ч ХАА-н хоршоодыг дэмжих бодлого явуулж, ХАА-н банкуудад хөгжих таатай нөхцөлийг бүрдүүлж өгсөн байдаг. Тухайлбал, ердийн арилжааны банктай харьцуулбал салбар нэгж байгуулахад хөнгөлөлт эдлэх, банк хоорондын зах зээлийн замаар хотын банкуудад зээл олгохыг зөвшөөрсөн, мөн хугацаатай хадгаламжийн хүүг бусад арилжааны банкуудаас өндөр тогтоох давуу эрх олгосон байна.

²²⁷ Японы Хөдөө аж ахуйн хоршоо <https://life.ja-group.jp/message>

²²⁸ Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хууль https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=322AC0000000132_20230601_504AC0000000061

Японы Хөдөө аж ахуйн хоршооны дээд байгууллага “JA Group” /*Japan, Agriculture гэх хоёр үгний нийлбэр*/ нь 694 орон нутгийн хоршооноос бүрдэх, 10 сая гаруй гишүүнтэй байгууллага юм.

JA Group нь Zenchu, Zenkyoren, Norinchukin Bank, Zen-Noh, болон “Бусад” буюу группын гишүүдийн нийгмийн баталгаа хангах зорилго бүхий элементээс бүрдэж байна.

Zenchu нь аудит, сургалт, ХАА-н бодлого, олон нийттэй харилцах зэрэг JA Group-ыг ерөнхий удирдлагаар хангана.

Zenkyoren нь гишүүддээ даатгалын үйлчилгээ үзүүлэх бөгөөд амь нас, үл хөдлөх хөрөнгө болон авто тээврийн хэрэгслийн даатгал зэргийг хамарна.

Norinchukin Bank нь зээл, хадгаламж зэрэг өдөр тутмын амьдралд шаардагдах төрөл бүрийн санхүүгийн үйлчилгээ үзүүлнэ.

Zen-Noh нь ХАА-н бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхэд шаардлагатай түүхий эд, материал, тоног төхөөрөмж зэргээр хангах бөгөөд борлуулалтыг хариуцна.

Бусад гэгдэх нэгж нь нийгмийн халамжийг хариуцах бөгөөд аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх, JA-ын өдөр тутмын сонин сэтгүүл болон бусад ХАА-н хэвлэлийг хариуцна. Өнөөдрийн байдлаар 47 мужаас 35-д нь Zen-Noh мужийн төв штаб үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

JA Group-ийн бүтэц, зохион байгуулалтын бүдүүвч

Эх сурвалж: <http://zhiusa.com/home/about/ja-structure/>

Анхан шатны хоршоод нь хөдөө аж ахуй эрхлэгчидтэйгээ шууд холбоотой ажиллана. ХАА-н эрхлэгч, фермер нь анхан шатны ХАА-н хоршооны энгийн гишүүн байна. Ердийн гишүүдээс гадна ХАА-н хоршоодод фермер бус гишүүн байж болох бөгөөд гишүүн болохын тулд тухайн хоршооныхоо үндсэн зарчмуудыг хүлээн зөвшөөрсөн байна. Аль ч гишүүн ХАА-н хоршооноос үзүүлж буй үйлчилгээ авах эрхтэй байдаг боловч зөвхөн ердийн гишүүн нь Хоршооны хуралд санал өгөх эрхтэй байна. Мөн ХАА-н хоршооны Ерөнхийлөгчийг ердийн гишүүд дундаас сонгоно.

2. Хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин

Хөдөө аж ахуйн хоршоотой холбоотой харилцааг 1947 онд батлагдсан Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Тус хуулийг 2022 онд шинэчлэн найруулсан. 10 бүлэг, 106 зүйлтэй бөгөөд дараах агуулгатай:

- 1-р бүлэг: Нийтлэг үндэслэл
- 2-р бүлэг: Хөдөө аж ахуйн хоршоод болон Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын холбоо
- 3-р бүлэг: Хөдөө аж ахуйн хоршооллын нэгдэл
- 4-р бүлэг: Байгууллагын өөрчлөлт
- 5-р бүлэг: Зээлийн бизнесийн тусгай агентлаг
- 6-р бүлэг: Маргаан шийдвэрлэх байгууллага
- 7-р бүлэг: Хяналт, шалгалт
- 8-р бүлэг: Бусад
- 9-р бүлэг: Торгууль
- 10-р бүлэг: Хураамж хураах журам

Хууль нь ХАА-н хоршооллын байгууллагыг хөгжүүлэх, ХАА-н бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, хоршооллийн гишүүдийн эдийн засаг, нийгмийн байдлыг сайжруулах, улмаар улс орны эдийн засгийг хөгжүүлэхэд хувь нэмэр оруулах зорилготой.

Хөдөө аж ахуйн хоршооны хуультай шууд холбогдох хууль нь Монополийн эсрэг хууль²²⁹ (昭和二十二年法律第五十四号 (私的独占の禁止及び公正取引の確保に関する法律)-ийн 22 дугаар зүйлийн хоршоо болон жижиг аж ахуйн нэгжүүдэд тусгай журам үйлчлэхийг заасан заалт юм. “Монополийн эсрэг хууль нь шударга бус худалдааны нөхцөлийг тогтоосон, эсхүл аливаа нэг салбар дахь өрсөлдөөн хязгаарлагдсаны улмаас шударга бус үнийн өсөлт бий болсноос бусад тохиолдолд хоршоодод үйлчлэхгүй. Хоршоод нь доорх жагсаалтад дурдсан нөхцөлүүдийг хангасан байна:

²²⁹ Монополийн эсрэг хууль <https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=322AC0000000054>

1. Хоршооны зорилго нь жижиг үйлдвэрлэгч нар, эсхүл хэрэглэгчдэд дэмжлэг үзүүлэх явдал юм;
2. Хоршоог сайн дурын үндсэн дээр байгуулна, гишүүд нь сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж, гарах эрхтэй;
3. Гишүүн бүр адил саналын эрхтэй;
4. Ашгийг гишүүд дунд хуваах нь хүндрэлтэй нөхцөлд хуваарилалтыг хууль болон хоршооны дүрэмд зааснаар шийдвэрлэнэ.” гэж заажээ.

ХАА-н хоршоо нь дээр дурдсан шударга бус өрсөлдөөн, аль нэг салбарт үндэслэлгүй үнийн өсөлт бий болгосноос бусад тохиолдолд Монополийн эсрэг хуулийг дагаж мөрдөхгүй юм. Тухайлбал, ХАА-н хоршооны фермерүүд нь бүгд тохиролцож ХАА-н бүтээгдэхүүнээ нэг үнээр борлуулах бол энэ нь Монополийн эсрэг хуулиар хориглосон картельд тооцогдохгүй юм.

Монополийн эсрэг хуулиар ХАА-н хоршоодоор дамжуулж ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулах, нийлүүлэх зэргийг хориглоогүй хэдий ч дараах гурван үйл ажиллагаанд Монополийн эсрэг хууль үйлчилнэ:

1. анхан шатны хоршоо нь фермерүүдэд ердийн компаниар дамжуулан ХАА-н бүтээгдэхүүнээ борлуулах, шаардлагатай бараа бүтээгдэхүүнээ худалдан авахгүй байхыг шаардах;
2. анхан шатны хоршоо нь дундын хэрэглээний ХАА-н тоног төхөөрөмж, барилга байгууламжийг ашиглуулах тохиолдолд зөвхөн анхан шатны хоршоодоор дамжуулан бүтээгдэхүүнийг борлуулах, худалдан авахыг шаардах;
3. нэгжийн хоршоод нь ХАА-н зээл олгохдоо ХАА-н хоршоогоор дамжуулан бүтээгдэхүүнийг борлуулах, худалдан авах нөхцөл тавих.

Ерөнхий сайд асан Ш.Абегийн Засгийн газар 2014 оноос хойш ХАА-н салбарыг шинэчлэхээр ажилласан бөгөөд “Шинэ өсөлтийн стратеги” төлөвлөгөөндөө холбогдох зарим асуудлыг тусгасан. 2016 оны 4 сараас Японы хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт хүчин төгөлдөр хэрэгжиж эхэлсэн. Хуульд тусгагдсан нэмэлт, өөрчлөлтүүд нь ХАА-н хоршоодын тоо буурсантай холбогдуулан ХАА-н хоршооны Үндэсний холбооны эрх мэдлийг сулруулах, орон нутгийн нэгжүүдийг илүү бие даасан тогтолцоотой болгоход чиглэгдсэн байна. Төв эвслээс орон нутгийн нэгжүүдийг аудит болон удирдлагаар хангадаг байдлыг халж, 2019 оны 10-р сараас эхлэн орон нутгийн нэгжүүд нь өөрсдөө аудитын байгууллагаа сонгох эрхтэй болсон.

3. Хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

Японы Анхан шатны хоршоод нь гишүүдээ бордоо, хортон шавьж устгагч, тэжээл болон ХАА-н машин техникээр хангах үйлчилгээ үзүүлэх бөгөөд хоршоодын худалдаж авсан үнэ нь фермерүүдэд өгч байгаа үнээс дээгүүр байдаг нь шимтгэл авдагтай холбоотой байна. Үүнийг “нэгдсэн худалдан авалт”²³⁰ гэх бөгөөд энэ нь Анхан шатны хоршооны голлох үйл ажиллагааны нэг юм. Нэгдсэн худалдан авалтаас гадна “нэгдсэн тээвэрлэлт” байх бөгөөд Анхан шатны хоршоод нь фермерүүдээс ХАА-н бүтээгдэхүүнийг цуглуулж цааш нь дамжуулан худалдана. Худалдан авалттай адил нэгдсэн тээвэрлэлтэд фермерүүд шимтгэл төлнө. Эдгээр нь Анхан шатны хоршоодын ашгийн гол эх үүсвэрүүд юм.

Анхан шатны хоршоод нь энгийн хувийн компаниудтай өрсөлдөж, шаардлагатай бүхнээр хангаж, ХАА-н бүтээгдэхүүнийг цуглуулж борлуулдаг юм. Гэхдээ хувийн компаниудтай харьцуулбал Анхан шатны хоршоодын хязгаарлагдмал хөрөнгө, хүний нөөц нь том компаниудтай өрсөлдөхөд хүндрэлтэй болгодог. Энэхүү сул талыг нөхөхийн тулд анхан шатны хоршоод нь муж болон үндэсний хэмжээнд холбоод байгуулсан байна. Эдгээр холбоодыг Keizairen болон Zen-noh гэнэ.

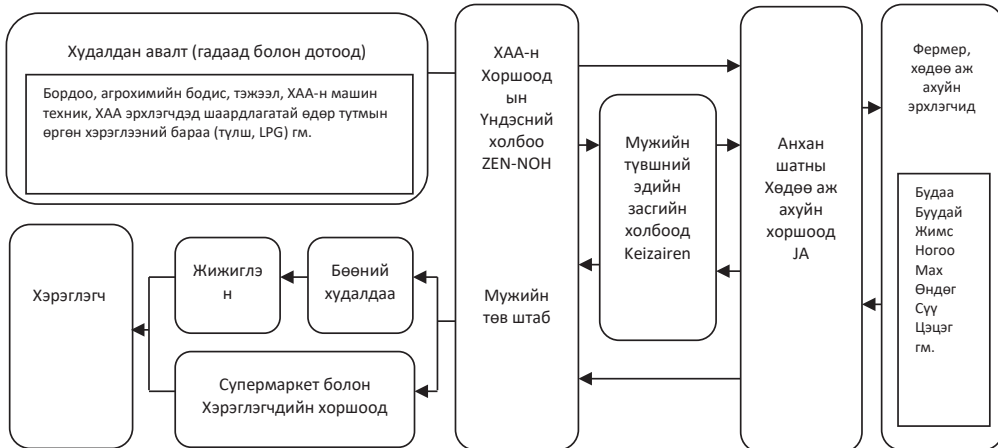
Японы ХАА-н хоршоологчдын орлогыг нэмэгдүүлэх, нэмүү өртгийн сүлжээг өргөжүүлэх тал дээр тодорхой арга хэмжээ авч ажилласан бөгөөд тэдгээр нь:

- Хэрэглэгчдэд бүтээгдэхүүнээ шууд зарж, борлуулах фермерийн захуудыг ажиллуулах;
- бизнес экспо-гоор дамжуулан маркетингийн сүлжээгээ өргөжүүлэх;
- бусад салбаруудтай нэгдэн экспортыг нэмэгдүүлэх зэрэг байна.

Keizairen буюу мужийн түвшний эдийн засгийн холбоод нь Хөдөө аж ахуйн хоршоодын дор байгуулагдсан нэгж байх бөгөөд хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн үйлдвэрлэж буй бүтээгдэхүүнийг цуглуулах, боож баглах, борлуулах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

²³⁰ Борлуулалт хангамж https://www.maff.go.jp/j/pr/aff/2203/spe1_01.html

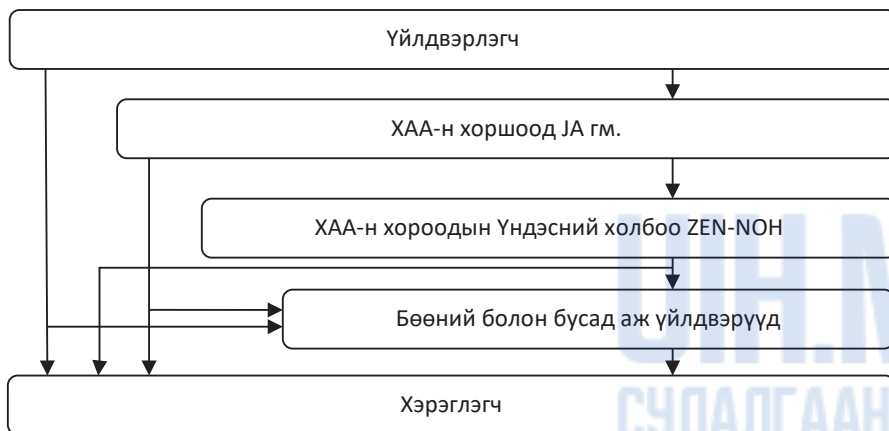
ХАА-н бүтээгдэхүүний нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

Цагаан будаа

Япон жилд дунджаар 8.1 сая тонн цагаан будаа үйлдвэрлэдэг бөгөөд төрөл бүрийн шугамаар хэрэглэгчдэд хүрч байна. JA Group нь тус шугамын 44 хувийг, ZEN-NON нь 33 хувийг тус тус хангадаг байна.

Цагаан будааны борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

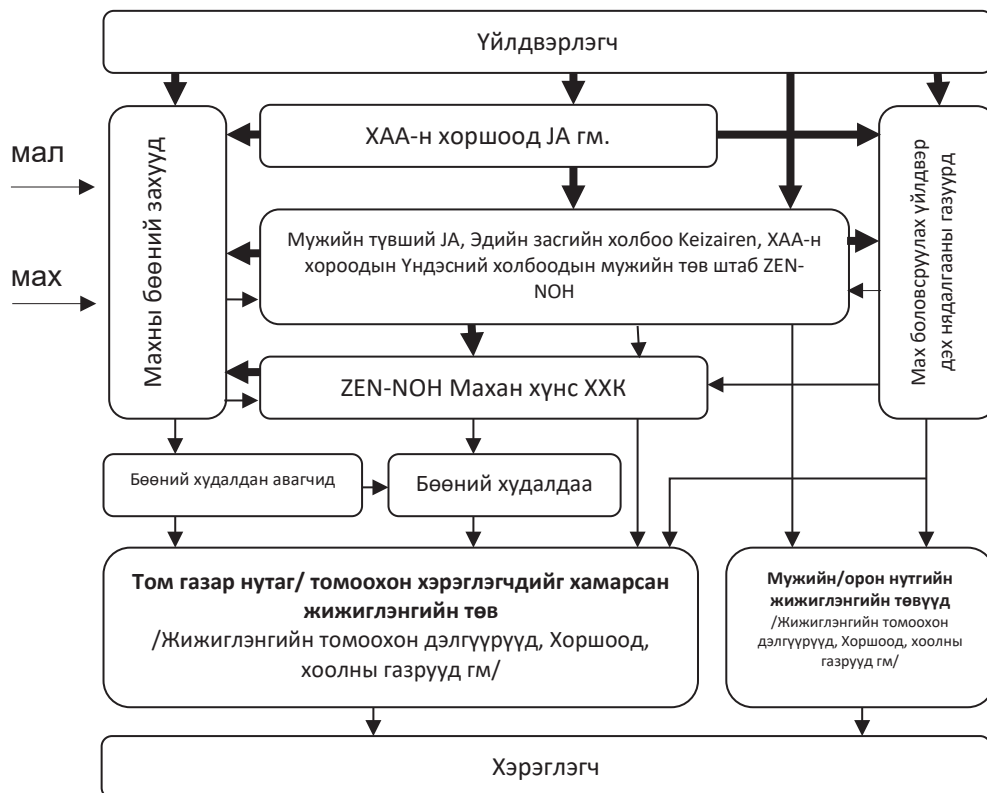

Мах, махан бүтээгдэхүүн

Мах, махан бүтээгдэхүүн нь бусад ХАА-н бүтээгдэхүүнээс ялгаатай нь нядалгаа шаардлагатай байдаг. Энэ нь борлуулалт, нийлүүлэлтэд тодорхой хязгаарлалтуудыг бий болгодог. Бод мал болон гахайн нядалгаа нь үйлдвэрлэлийн орчим дахь махны төвүүд, эсхүл хэрэглэгчдийн ойролцоох махны бөөний захуудад явагддаг. Харин тэндээсээ хэрчиж,

хуваасан махыг савлаж жижиглэн болон хоолны үйлчилгээний газруудад түгээдэг байна. Тахиаг дээрх газрууд бус тахианы үйлдвэрт цээж, гуя болон бусад төрлөөр боловсруулдаг байна. Үүний дараагаар үхэр болон гахайн махны адилаар хөлдөөх, эсхүл жижиглэнгийн худалдаанд хүргэдэг.

Мах, махан бүтээгдэхүүний борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

1. Хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл

Казахстан Улс хөдөө аж ахуйн салбарын үр ашгийг нэмэгдүүлэх, ХАА-н салбар дахь жижиг, дунд үйлдвэрлэгчдийн бүтээмжийг өсгөх зорилгоор 2000 оны эхээр ХАА-н хоршооны үйл ажиллагааг зохицуулах эрх зүйн орчныг бүрдүүлж эхэлсэн. Улмаар 2015 онд Хөдөө аж ахуйн хоршоодын тухай хуулийг боловсруулан гаргаснаар (2016 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс хэрэгжиж эхэлсэн) хөдөө аж ахуйн хоршоод олноор бий болж, Засгийн газраас тэдгээрийн үйл ажиллагааг тууштай дэмжих бодлого явуулсан.

2021 оны байдлаар Казахстан Улсад 2919 ХАА-н хоршоо, 49379 гишүүнтэйгээр үйл ажиллагаагаа явуулж байна.²³¹ 2017 оноос хойш хөдөө аж ахуйн хоршоодын үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор төрөөс дор дурдсан арга хэмжээг хэрэгжүүлсэн байна:

- Хөрөнгө оруулалтын зориулалт бүхий санхүүгийн тусламж, хөнгөлөлт;
- ХАА-н бүтээгдэхүүний өртгийг бууруулах арга хэмжээ;
- Татварын онц таатай нөхцөл бий болгох, үүнд бүх төрлийн татварт 70% хүртэлх хөнгөлөлт, чөлөөлөлт үзүүлэх;
- Бүртгэл, зөвшөөрлийг хялбаршуулах;
- Маркетинг, мэдээллийн дэмжлэг;
- Санхүүгийн дэмжлэг.

Засгийн газраас ХАА-н хоршоодод үзүүлэх санхүүгийн дэмжлэг тогтвортой өссөн байна. Тухайлбал, лизингийн санхүүжилт 2020 онд 2017 онтой харьцуулахад 155% өсөж, 114 тэрбум тэнгэ²³² хүрсэн. Харин хөнгөлөлт, чөлөөлөлтийн дэмжлэг 20.4% өсөж, 260.5 тэрбум тэнгэ хүрсэн. 2017 онд 67.3 тэрбум тэнгэний хөнгөлөлттэй зээл олгож байсан бол 2020 онд 86.2 тэрбум тэнгэний хөнгөлөлттэй зээл олгожээ.²³³

Дээр дурдсан арга хэмжээний хүрээнд олон тооны хоршоод байгуулагдан амжилттай үйл ажиллагаа явуулж байна. Жишээ нь:

1. Павлодар мужийн “Ертис-Агро” хоршоо нь 40 гишүүнтэй. Эдгээр хөдөө аж ахуй эрхлэгчид хоршоо байгуулснаар шатах тослох материал, бордоо, хортон шавжийн эсрэг бэлдмэлийг хямд үнээр худалдан авах боломж бүрдсэн. Мөн бүтээгдэхүүнээ хамтран бөөнд нь үр ашигтай борлуулах болсон. Түүнчлэн, тухайн хоршоо нь хөнгөлөлттэй зээлээр элеватор худалдан авсан бөгөөд хоршооны гишүүд дундаа өмчлөх болсон байна.
2. Костанай мужийн “Успенровка Сут” хоршоо нь сүү үйлдвэрлэгчдийг нэгтгэдэг. Энэ хоршоо сүү, сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч “МИЛХ” компанитай гэрээ байгуулж 1 литр сүүг 110 тэнгэгээр тогтмол нийлүүлэх болсон. Ингэснээр бүтээгдэхүүнээ борлуулах баталгаат худалдан авагчтай болж чадсан.

²³¹ Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960., Раздел 2, 2.6. Сельскохозяйственная кооперация и инфраструктура АПК, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z197>

²³² Казахстан Улсын мөнгөний нэгж. (2023 оны 07 дугаар сарын 06-ны өдрийн Монгол банкны ханшаар 1 тэнгэ 7.71 төг байна)

²³³ Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960., Раздел 2, 2.10. Государственная поддержка, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z197>

3. Умард-Казахстан мужид ХАА-н хоршоонд зориулсан хөнгөлөлттэй зээлийн төслийг амжилттай хэрэгжүүлсэн байна. Үүний үр дүнд Умард-Казахстан мужид 21 сүүний ферм байгуулагдаж, сүүний үйлдвэрлэл нь жилд 648 мянган тонн хүрсэн бөгөөд энэ нь Казахстан Улсын нийт сүүний үйлдвэрлэлийн 10.3%-ийг бүрдүүлэх болсон.

Хэдийгээр ХАА-н хоршооны талаарх энэ мэт сайн жишээ их боловч сөрөг үр дагавар бас цөөнгүй гарсан. 2018 оны хяналт, шалгалтаар нийт бүртгэлтэй хоршоодын 18% хуурамч хоршоо байсан бол 42% нь төрийн хөнгөлөлтөд хамрагдах зорилготой “цаасан дээрх” хоршоо байсан байна.²³⁴

Түүнчлэн орон нутагт ХАА-н хоршоо амжилттай зохион байгуулахад дараах бэрхшээлүүд тулгарч байна:

- Хоршоог хангалттай сайн зохион байгуулаагүйгээс болж ХАА эрхлэгчдийн хоршоонд итгэх итгэл буурсан.
- Хоршооны үйл ажиллагаа хийгээд зохион байгуулалтын талаар хангалттай ойлголтгүй.
- Эрх зүйн орчин хангалттай бус.
- Төрийн үйл ажиллагаа нь оновчтой хүрч ажиллаагүй.

Хөдөө аж ахуй нь Казахстан Улсын эдийн засагт онцгой байр суурь эзэлдэг чухал салбарын нэг учраас Төрийн тэргүүн болон Засгийн газрын зүгээс энэ салбарыг хөгжүүлэхэд ихээхэн анхаарал тавьдаг байна.

Төрийн тэргүүн Касым-Жомарт Токаев 2019 оны 09 дүгээр сарын 02-ны өдрийн “Олон нийтийн тулгамдсан яриа хэлэлцээ-Казахстан Улсын тогтвортой байдал, хөгжил цэцэглэлтийн үндэс” илтгэлдээ энэ салбарын хувьд цаашид анхаарах асуудлуудыг онцлон дурдсан байна. Төрийн тэргүүн илтгэлдээ ХАА-н аж үйлдвэрийн цогцолборыг хөгжүүлэх, мөн хөдөө аж ахуй нь улс орны гол баялаг хэдий ч бүх боломж, бололцоо бүрэн дүүрэн ашиглагдаагүй байгааг онцолсноос гадна газар тариалангийн талбайг үр дүнтэй хөгжүүлэх, тариаланчдад бүтээгдэхүүнээ экспортлоход нь бүх талын дэмжлэг үзүүлэх, гадаадын хөрөнгө оруулалтыг хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлд татах асуудлыг онцлон дурджээ.

2. Хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин

Казахстан Улсын хөдөө аж ахуйн хоршооны харилцааг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Энэ хуулиас гадна хоршооны үйл ажиллагааг Казахстан Улсын Үндсэн хууль, Иргэний хууль болон бусад эрх зүйн актаар зохицуулдаг.

²³⁴ Мониторинг развития сельскохозяйственной кооперации в Казахстане, OECD, <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Kazakhstan-Monitoring-Agricultural-Co-operatives-2019-RUS.pdf>

Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хууль²³⁵ нь хоршооны үйл ажиллагааг зохицуулдаг гол хууль бөгөөд 2015 онд батлагдаж, 2016 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс хэрэгжиж эхэлсэн. Хуулиар ХАА-н хоршооны гишүүдийн эрх зүйн байдал, эрх ба үүргийн талаар, түүнчлэн ХАА-н хоршоо болон хоршооны холбоодын эрх зүйн байдал, хоршоо байгуулах, хоршооны үйл ажиллагаа, хоршоог өөрчлөн байгуулах болон тараах журмын талаар тус тус зохицуулсан. Хууль 7 бүлэг, 32 зүйлтэй байна:

1 бүлэгт ерөнхий зүйлийн талаар, үүнд хуулийн зохицуулах харилцаа, хуульд хэрэглэгдэх үндсэн ойлголтууд, ХАА-н хоршоодын талаарх эрх зүйн зохицуулалтууд, хоршоо байгуулах, түүний үйл ажиллагааны үндсэн зорилго болон зарчмууд; хоршооны эрх зүйн байдал, хоршооны үйл ажиллагааны төрөл, хоршооны хөдөө аж ахуйн болон аква үржүүлгийн (загас үржүүлгийн аж ахуй) бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйл ажиллагааны талаар, үйлдвэрлэлд шаардлагатай хэрэгсэл, материал техникийн нөөцөөр хангах талаар, хоршооны үзүүлэх үйлчилгээний талаар;

2 дугаар бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршоог хөгжүүлэх чиглэлээрх төрийн зохицуулалтын тухай, үүнд төрийн байгууллагууд болон хөдөө аж ахуйн хоршоодын харилцаа, хөдөө аж ахуйн аж үйлдвэрийн цогцолборыг хөгжүүлэх чиглэлээрх эрх бүхий байгууллагын бүрэн эрх, орон нутгийн төлөөллийн (маслихат) болон гүйцэтгэх (захиргааны) байгууллагуудын бүрэн эрхийн талаар;

3 дугаар бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршоо байгуулах тухай, үүнд, хоршоо байгуулах журам, хоршооны гишүүдийн хуралд тавигдах шаардлага, хоршооны дүрмийн талаар, дүрэмд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, батлах болон хоршооны салбар, төлөөлөгчийн газрын талаар;

4 дүгээр бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршооны хөрөнгийн тухай, үүнд, хоршооны хөрөнгийг бүрдүүлэх эх үүсвэр, хоршооны гишүүдийн оруулах хөрөнгийн хувь хэмжээ, төлөх хураамж, хоршооны гишүүдийн эд хөрөнгийн хариуцлага, гишүүний хураамж, хоршооны цэвэр ашгийг гишүүдэд хуваарилах талаар;

5 дугаар бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршооны гишүүнчлэл, үүнд, хоршооны гишүүд болон хоршооны холбоодын гишүүдийн эрх эрх зүйн байдал, тэдгээрийн эрх, хоршооны гишүүдийн үүрэг, хоршооны гишүүд болон хоршооны холбоонд гишүүнээр элсүүлэх, хоршооны гишүүнээс татгалзах, хоршооны гишүүнчлэлээс гаргах, хоршооны гишүүдийн өрийг барагдуулах, хоршооны гишүүний хууль ёсны өв залгамжлал, хоршоог өөрчлөн байгуулахтай холбогдох эрхийн талаар;

²³⁵ О сельскохозяйственных кооперативах

Закон Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 372-V ЗПК., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000372>

6 дугаар бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршооны удирдлагын тухай үүнд, хоршооны удирдлагын тогтолцоо, гишүүдийн хурал, хоршооны удирдлага, хоршооны санхүүгийн үйл ажиллагааг хянан шалгах, хоршооны хянан шалгах зөвлөл, санхүүгийн үйл ажиллагаанд хийгдэх аудитын тухай болон хоршоодын холбооны талаар;

7 дугаар бүлэгт хөдөө аж ахуйн хоршоог дахин байгуулах, тараах талаар тус тус зохицуулсан байна.

Хөдөө аж ахуйн хоршоо нь хоршооны тухай дүрэмтэй байх ба түүнд тухайн хоршооны үйл ажиллагааг нарийвчлан зохицуулдаг. Хоршооны дүрмийг хоршооны гишүүдийн хурлаар хэлэлцүүлж батлах бөгөөд дүрмийг боловсруулахдаа Казахстан Улсын Хөдөө аж ахуйн сайдын 2015 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдрийн “Хөдөө аж ахуйн хоршооны загвар дүрмийг батлах тухай”²³⁶ No1-2/1117 дугаар бүхий тушаалын дагуу батлагдсан загвар дүрмийг ашиглана.

Хоршооны дүрэмд дараах зүйлийг заавал тусгана:

- Хоршооны нэр, эрх зүйн байдал;
- Аж ахуйн нэгжийн статус;
- Хоршооны байршлын хаяг;
- Хоршоо байгуулах зорилго болон үйл ажиллагааны төрөл;
- Хоршооны удирдлагын байгууллагыг бүрдүүлэх журам, тэдгээрийн бүрэн эрх, шийдвэр гаргах журам;
- Хоршооны гишүүдийн ээлжит, ээлжит бус болон бусад хурлыг хуралдуулах журам;
- Хоршоонд гишүүн элсүүлэх журам, тавигдах шаардлага, гишүүнчлэлээс татгалзах журам;
- Хоршооны гишүүнчлэлээс гаргах үндэслэл, журам;
- Хоршооны гишүүд болон хоршоодын холбооны гишүүдийн эрх ба үүрэг;
- Хоршооны хөрөнгийг бүрдүүлэх эх үүсвэр;
- Хоршооны гишүүдийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгө, гишүүнчлэлийн хураамжийн тухай;
- Гишүүдийн хоршооны үйл ажиллагаанд оролцох оролцоо, журам;
- Хоршооны төлбөрийг төлөх болон орлогыг хуваалцах журам;
- Хоршооны өр төлбөрийг барагдуулах журам, шаардлага;
- Хоршооны гишүүдийн хурлын баримт бичигт нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журам;
- Сангийн төрөл, сангийн хөрөнгийн хэмжээ, санг бүрдүүлэх болон зарцуулах журам;

²³⁶ Об утверждении типового устава сельскохозяйственного кооператива, Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 24 декабря 2015 года № 1-2/1117., <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012685>

- Хоршоо үйл ажиллагааны төрлөө өөрчлөхөд тавигдах шаардлагууд;
- Хоршоог өөрчлөн байгуулах болон тараах үндэслэл зэрэг болно.

3. Хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

Казахстан Улсын ХАА-н бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдийн хөгжилд чөдөр тушаа болж буй нэг хүчин зүйл нь бүтээгдэхүүн борлуулалт, хангамжийн дэд бүтэц болж байна. Казахстан Улсад хүнсний ногоо, мах, сүү, ноос зэрэг хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний хангамжийн 50%-ийг жижиг, дунд үйлдвэрлэгчид бүрдүүлдэг. Гэтэл хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн (жижиг дунд үйлдвэрлэгчид) үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн хэрэглэгчийн гарт хүрэх үйл явц нь “дундын наймаачдаар” дамжин явагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл, дундын наймаачид хөдөө аж ахуйн хоршооны гишүүдийн бүтээгдэхүүнийг шууд худалдан авч хот суурин газар аваачин бөөнөөр худалдаж байна. Жишээ нь хүнсний ногооны хувьд “дундын наймаачид” тариалангийн талбайгаас нь худалдан авч байгаа бол, мах махан бүтээгдэхүүний хувьд “дундын наймаачид” тухайн малыг худалдан авч нядлан (эрүүл ахуйн стандарт хангагдсан эсэх нь эргэлзээтэй) махыг нь бөөнөөр борлуулж байна.

Бүтээгдэхүүн тээвэрлэлтийг “дундын наймаачид” өөрсдөө хийх бөгөөд тээврийн хэрэгсэл нь ихэнхдээ тухайн “дундын наймаачдын” мэдлийнх байдаг.

Дундын наймаачид нь хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн бүтээгдэхүүнийг борлуулах үр ашигтай систем болж чаддаггүй. Үүнд:

- Хэрэв хөдөө аж ахуй эрхлэгчийн бүтээгдэхүүний хэмжээ хангалттай их биш бол (жишээ нь машин нь дүүрэхгүй бол) бүтээгдэхүүнийг нь очиж худалдан авдаггүй.
- Дундын наймаачид нь бүх зардлаа нөхөх, их хэмжээний ашиг олохын тулд үнээ 2-3 дахин нэмэгдүүлэх нь элбэг. Ингэснээр үйлдвэрлэгч бүтээгдэхүүнээ бага үнээр зарж, харин хэрэглэгчид өндөр үнэтэй бүтээгдэхүүн худалдан авах болдог.
- Тээврийн хэрэгсэл нь хуучирсан, зориулалтын бус байдаг тул бүтээгдэхүүний чанар мууддаг.
- Даатгалын систем байхгүй тул “дундын наймаачид” нь бүх эрсдэлээ өөрөө даах болдог. Энэхүү эрсдэлийн зардлаа барааны үнэд шингээдэг.
- Бүтээгдэхүүн тээвэрлэлт, хуваарилалтын нэгдсэн системгүй тул төрийн зүгээс зохицуулалт хийх боломж бага байдаг.

Дундын наймаачид нь хоршоологчдоос худалдан авсан бүтээгдэхүүнээ тухайн хот суурин газрын хүнсний захуудад аваачиж бөөнөөр худалдаалдаг байна. Эдгээр хүнсний захууд нь ихэвчлэн бөөний худалдааны хэсэгтэй

байх бөгөөд тээврийн хэрэгслээсээ эсвэл лангуунаас худалдаалж болдог. Хэрэглэгч нь бөөний худалдааны хэсгээс шууд худалдан авах боломжтой байдаг. Өөрөөр хэлбэл, хүнсний зах нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний борлуулалтыг зохион байгуулж байна. Энэхүү борлуулалтын схем олон сул талтай. Үүнд:

- Борлуулалт, хангамжийн дэд бүтэц хөгжөөгүй.
- Маш олон тооны дундын дамжлагаар дамжин бүтээгдэхүүн хэрэглэгчид хүрдэг.
- ХАА-н хоршоодын гишүүд болон жижиглэнгийн худалдаачдын хооронд холбох дэд бүтэц байхгүй.
- Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний борлуулалт, хуваарилалтын явцад гарах зардал өндөр, хорогдол их.
- Хөдөө аж ахуйн хоршоодын бүтээгдэхүүнийг борлуулах тогтвортой, баталгаат зах зээл бий болоогүй.
- Хөдөө аж ахуйн хоршоодын бүтээгдэхүүнийг экспортлох зохион байгуулалттай систем байхгүй.

Ингэснээр хүнсний бүтээгдэхүүн үнэ өндөр, улирлын үнийн хэлбэлзэл их бөгөөд нийлүүлэлт нь тогтвортой бус болж байна.

Казахстан Улсын Засгийн газраас хөдөө, аж ахуй эрхлэгчдийн бүтээгдэхүүний борлуулалтыг Хөдөө, аж ахуйн хоршоодын үйл ажиллагаагаар дамжуулан дэмжих бодлого барьж байна. Үүнд:

- Хөдөө аж ахуйн хоршоогоор дамжуулан боловсруулах үйлдвэрүүдэд бүтээгдэхүүнээ борлуулах боломжийг бий болгох;
- Хөдөө, аж ахуйн хоршоодын гишүүдийн бүтээгдэхүүнийг борлуулах “Бөөний борлуулалт-түгээлтийн төв”-үүдийг барьж байгуулах;
- Экспортын үйл ажиллагааг дэмжих;
- Хөдөө аж, ахуйн хоршоодын бүтээгдэхүүнийг олон нийтэд таниулах маркетингийн үйл ажиллагааг (үзэсгэлэн худалдаа зохион байгуулах, олон улсын арга хэмжээнд оролцох г.м) зохион байгуулах.

ХАА-н хоршоодоор дамжуулан бүтээгдэхүүнээ борлуулснаар нийлүүлэлтийн хувь хэмжээгээ нэмэгдүүлэх, тээвэрлэлт хийгээд борлуулалтыг хамтын үйл ажиллагаагаар, зардал багатай шийдвэрлэх боломжтой юм.

ХАА-н хоршоодыг тухайн бүс нутаг дахь боловсруулах үйлдвэрүүдтэй хамтран ажиллахад Засгийн газар болон орон нутгийн захиргаанаас захиргааны болон эдийн засгийн дэмжлэг үзүүлдэг.

ХАА-н хоршоодын борлуулалтыг дэмжих гол арга хэмжээ нь Бөөний борлуулалт-түгээлтийн төвийн сүлжээ бий болгох явдал юм. Бөөний

борлуулалт-түгээлтийн төв нь өөрийн гэсэн агуулахтай, худалдаа явуулах талбайтай бөгөөд хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг хадгалах, савлах, борлуулах, тээвэрлэх бүх үйлчилгээг шийдсэн борлуулалт логистикийн төвлөрсөн цэг байна. Мөн түүнчлэн эрүүл ахуйн, гаалийн болон бусад зөвшөөрлийн үйл ажиллагааг нэг дор шийдвэрлэсэн байна. Энэ нь ХАА-н бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч болон уг бүтээгдэхүүнийг худалдан авагчдыг холбосон талбар байна. Ингэснээр ХАА-н хоршоод нь бүтээгдэхүүнээ бөөний борлуулалт-түгээлтийн цэгт авчрах бөгөөд үйлдвэрлэгчид, жижиглэн борлуулагчидтай гэрээ байгуулан тэдгээрийн худалдан авах, найдвартай бэлтгэн нийлүүлэгчид болох юм.

Бөөний борлуулалт-түгээлтийн төв байгуулах хүрээнд 2017 оноос хойш 800 тэрбум тэнгэ (2 тэрбум илүү ам.доллар) зарцуулахаар төлөвлөсөн. 2023 оны хагас жилийн байдлаар 9 бөөний борлуулалт-түгээлтийн төвийг байгуулсан бөгөөд цаашдаа Казахстаны бүх том хотод байгуулахаар төлөвлөж байна.

НОРВЕГИЙН ХААНТ УЛС

1. Хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл

Норвеги Улсын хөдөө аж ахуй нь Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ)-ий 1.6%-ийг эзэлж, 2023 оны эхний улиралд 5769 сая Норвеги крон болж өссөн байна. Хөдөө аж ахуй нь ажиллах хүчний 2%-ийг эзэлж байна. Нийт нутаг дэвсгэрийн 2.9%-ийг газар тариалангийн бүс нутаг, 0.7%-ийг малын бэлчээр эзэлдэг байна. Норвеги Улс нь нийт хүнснийхээ хэрэглээний тал хувийг дотооддоо үйлдвэрлэдэг бөгөөд мал аж ахуйн бүтээгдэхүүн нь дотоодын хэрэгцээгээ бүрэн хангадаг байна. Тус улс нь далайн бүтээгдэхүүний экспортоор дэлхийд хоёрт буюу Хятад Улсын дараагаар ордог. Тус улсад 38076 хөдөө аж ахуйн холдинг үйл ажиллагаа эрхэлж байгаагаас 1954 нь гэрчилгээ бүхий органик фермийн аж ахуйнууд байна.²³⁷

Норвегийн фермерүүд бүх салбарт үйл ажиллагаагаа хоршооны хэлбэрээр явуулдаг. Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршоолол нь 100 гаруй жилийн түүхтэй ажээ. Норвеги Улсын хэмжээнд хөдөө аж ахуйн хоршоолол нь 17 фермерийн өмчит хоршоодоос бүрдэж байна.²³⁸ Хөдөө аж ахуйн хоршоод нь 4 үндсэн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байна. Үүнд:

- Боловсруулалт ба бүтээгдэхүүн борлуулалт;
- Санхүүгийн үйлчилгээ;
- Үржил болон хээлтүүлэг;
- Хөдөө аж ахуйн тоног төхөөрөмжийн жижиглэн худалдаа зэрэг болно.

²³⁷<https://www.bondelaget.no/getfile.php/13894650-1550654949/MMA/Bilder%20NB/llustrasjoner/Norwegian%20Agriculture%20EN.pdf>

²³⁸ <https://landbruk.no/om-oss/>

Хоршоод нь Norsk Landbrukssamvirke компаниар дамжуулан хамтран ажилладаг байна. Хоршооны гишүүд нь фермерүүдийн бүтээгдэхүүнийг цуглуулах, шаардлагатай боловсруулалт хийгдсэний дараа бүтээгдэхүүнийг зах зээлд нийлүүлэхэд хамтран ажилладаг. Хоршоод нь ихэвчлэн нэг төрлийн бүтээгдэхүүн дагнан боловсруулах хэлбэрээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Хоршоод анх үүсгэн байгуулагдахдаа орон нутгийн жижиг хоршоод байсан бол яваандаа хоршоод хоорондын хамтын ажиллагаа болон өргөжиж, салбар бүр нь бүс нутгийн болон улс орны өнцөг бүрээс гишүүн элсүүлсэн үндэсний хэмжээний хоршоотой болсон байна. Бүс нутгийн хоршоод нь тухайн бүс нутгийн фермерүүдийн нийтлэг ашиг сонирхлыг дэмжих зорилго бүхий хөдөө аж ахуйн байгууллагуудын хамтын ажиллагааны форум болж 6 бүсэд байршин ажилладаг байна.

Хоршоодын зах зээлд эзлэх хувь маш өндөр ба сүү, сүүн бүтээгдэхүүний салбар дахь боловсруулагдсан бүтээгдэхүүний 90-ээс дээш хувийг, мах, өндөг болон үр тарианы 60-70 хувь, хүнсний ногооны 50 орчим хувийг зах зээлд нийлүүлдэг байна.²³⁹ Засгийн газраас баримталж буй хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд хоршоод ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Хүнс, хөдөө аж ахуйн яам нь Норвеги Улсын хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлж ажиллахыг үндэсний хэмжээний хөдөө аж ахуйн хоршоодод үүрэг болгосон байна. Тэд тохиролцсон зорилтот үнийн хүрээнд тодорхой төрлийн бүтээгдэхүүнийг хамгийн боломжит үнээр зах зээлд нийлүүлэх бодлогыг ханган ажилладаг. Шаардлагатай тохиолдолд хоршоодын гишүүн бус фермерүүдээс ч бүтээгдэхүүн цуглуулах үүргийг хүлээдэг. Энэ нь гэр бүлийн хүрээний фермерүүдийн бүтээгдэхүүнийг зах зээлд нэвтрүүлэх боломжийг олгодог.

Нөгөө талаар фермерүүд энгийн өрсөлдөөний дүрмээс гадуур ажиллах боломжтой байдаг. Үүнд:

- Фермерүүд нь өөрсдийн хоршоодоор дамжуулж бүтээгдэхүүнээ зах зээлд нийлүүлэхийг зөвшөөрдөг;
- Хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлж байгаагийн хувьд хоршоодыг зах зээлд томоохон хувь эзлэхийг зөвшөөрдөг хэдий ч төрөөс хоршоодын үйл ажиллагаанд хяналт тавьж ажилладаг байна.²⁴⁰

2. Хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин

Норвеги Улсад хоршоотой холбогдон гарах харилцааг 2007 онд батлагдсан Хоршооны тухай хууль (Cooperative Act)²⁴¹–аар ерөнхийд нь

²³⁹ <https://www.tine.no/english/about-tine/agricultural-cooperatives-in-norway>

²⁴⁰ УИХ-ын Тамгын газрын ПССХ, Хөдөө аж ахуйн салбарыг хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн зарим орны туршлага ба эрх зүйн орчин: Нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцоо, ХАА-н гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн үнэ бүрдэлт СТ-17/204

²⁴¹ <https://coops4dev.coop/sites/default/files/2021-05/Norway%20Legal%20Framework%20Analysis%20Report.pdf>

зохицуулж байна. Харин хөдөө аж ахуйн хоршооны үйл ажиллагааг дээрх хууль болон Худалдааны тухай хууль (Marketing Act), Аж үйлдвэр, загас агнуурын яамнаас баталсан Хөдөө аж ахуй, загас агнуурын худалдаа, борлуулалтын онцгой нөхцөлийн тухай журам (Regulations on exceptions for cooperation etc. in agriculture and fishing)²⁴², Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний зах зээлийн зохицуулалтын журам (Regulation on market regulation of agricultural goods)²⁴³-аар тус тус зохицуулж байна. Хоршооны тухай хууль нь 14 бүлэг, 164 хэсэгтэй бөгөөд дараах бүтэцтэй байна. Үүнд:

1-р бүлэг	Хуулийн танилцуулга, хамрах хүрээ
2-р бүлэг	Хоршоог үүсгэн байгуулах
3-р бүлэг	Хоршооны гишүүнчлэл
4-р бүлэг	Санхүүгийн хүчин зүйлүүд
5-р бүлэг	Хоршооны гишүүдийн жил бүрийн уулзалт, хурал
6-р бүлэг	Аж ахуйн нэгжийн удирдлага
7-р бүлэг	Аудит
8-р бүлэг	Хоршоодыг нэгтгэх
9-р бүлэг	Хоршоодыг салгах
10-р бүлэг	Татан буулгах
11-р бүлэг	Хувийн хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани болон Нийтийн хязгаалагдмал хариуцлагатай компани болгон хөрвүүлэх
12-р бүлэг	Нөхөн олговор
13-р бүлэг	Шүүхийн үйл ажиллагаанд баримтлах дүрэм
14-р бүлэг	Хууль хүчин төгөлдөр болох хугацаа болон бусад хуульд оруулах нэмэлт өөрчлөлт.

Хуулийн 2-р бүлэгт Хоршоог үүсгэн байгуулах тухай зохицуулалтууд орсон ба хоршооны дүрэмд дараах зүйлсийг заавал тусгахаар хуульчилсан. Үүнд:

- хоршооны нэр;
- хоршооны төвийн байнгын бүртгэлтэй хаяг;
- эрхлэх үйл ажиллагааны төрөл;
- гишүүнчлэлийн хураамж төлөх эсэх, хураамж нь хүүтэй эсэх, гишүүнчлэлээс гарахад хураамжийг эргэн төлөх эсэх тухай асуудал;
- жилийн ашгийг юунд ашиглах;
- удирдах зөвлөлийн гишүүдийн тоо;
- Жил бүрийн уулзалт, хурлаар хэлэлцэх асуудал;

²⁴² <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2004-04-23-651>

Аж үйлдвэр, загас агнуурын яам нь Хөдөө аж ахуй, загас агнуурын худалдаа, борлуулалтын онцгой нөхцөлийн тухай журмыг батлан Өрсөлдөөний тухай хууль (Competition Act)-ийн 10, 11-р зүйлд зааснаас гадуур онцгой эрхийг ХАА болон загас агнуурын АА-д олгосон байна.

²⁴³ <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2008-10-22-1136>

- аж ахуйн нэгж татан буугдсан тохиолдолд хөрөнгийн хуваарилалтыг хэрхэн хийх гэх мэт асуудлыг зохицуулахыг хуульчилсан.

Хуулийн 3-р бүлэгт хоршооны гишүүнчлэлийн асуудлыг 11 зүйлээр зохицуулсан бөгөөд эрх, үүргийг тодорхойлсон байна. Гишүүд нь хоршооны үйл ажиллагаанд тэгш эрхтэйгээр оролцон дараах үүргийг хүлээхээр заажээ:

1. хоршоонд гишүүнээр элсэхдээ хувь нийлүүлэх үүрэгтэй;
2. хоршооноос хууль ёсны дагуу гаргасан шийдвэрийг биелүүлэх үүрэгтэй;
3. хууль, дүрэмд заасан бусад үүрэг.

Хуулийн 4-р бүлэгт хоршооны санхүүгийн хүчин зүйлсийг 10 зүйлээр нарийвчлан зохицуулсан байна. Хоршоо нь үйл ажиллагааны цар хүрээ болон эрсдэлд үндэслэн хангалттай хэмжээний хөрөнгөтэй байх, жилийн ашгийг хэрхэн хуваарилах, гишүүдэд жилийн ашгаас хувь хүртээхдээ суутгах суутгал болон ашгийн хувийг хэрхэн төлөх (бүхэлд нь буюу хэсэгчлэн), түүнчлэн хоршоод нийлэн нэг холбоонд харьяалагдаж буй ижил төрлийн хоршоодод хувь оруулж болох хийгээд хоршоо нь өөрийн хөрөнгийн хэмжээнд үндэслэн тодорхой хэмжээний зээл болон баталгааг гишүүддээ олгох тухай асуудлыг тус тус хуульчилсан байна.

Хуулийн 5-р бүлэгт хоршооны жил бүрийн хурал, хуралд оролцох гишүүний итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч, санал өгөх эрх болон энгийн хурал, онцгой хурал, хурал зохион байгуулах журам, хурлын шийдвэр, хурлаас хяналтын хороо байгуулах зэрэг асуудлыг зохицуулжээ.

6-р бүлэгт хоршооны удирдлага, удирдах зөвлөлийг хэрхэн сонгох, сонгуульд оролцоход гишүүдийн эдлэх эрх, удирдах зөвлөлд хүйсийн төлөөллийг хангах, хоршооны удирдлагын бүрэн эрхийн хугацаа, удирдлагыг орлох этгээд, цалин хөлс, ерөнхий менежер болон удирдлагуудын тал хувь нь Норвеги Улсын иргэн байх, удирдлагуудын хүлээх үүрэг зэрэг асуудлыг хамран зохицуулжээ.

7-р бүлэгт хоршооны үйл ажиллагаанд хяналт тавих аудиторыг хэрхэн сонгох, аудиторын жилийн тайланг хоршооны хуралд танилцуулах зэрэг асуудлыг хамруулсан бол 8-р бүлэгт хоршоодыг нэгтгэх асуудал, нэгтгэх асуудлыг зохицуулах журам, хоршооны хөрөнгө, өр төлбөрийн асуудлыг хэрхэн шийдвэрлэх болон эрх, үүргийн талаар зохицуулжээ. Харин 9-р бүлэгт хоршоодыг салгахад үүсэх нөхцөл байдал, түүнийг хэрхэн зохицуулах тухай хуульчилсан бол 10-р бүлэгт хоршоо тарах тохиолдолд үүсэх нөхцөл байдал зэргийг тус тус зохицуулсан байна. Хоршоо нь үйл ажиллагааны хүрээгээ тэлэн компани болох тухай асуудлыг 11-р бүлгээр,

харин хоршооны үйл ажиллагаатай холбоотой аль нэг тал хохирол хүлээсэн тохиолдолд хохирлыг хэрхэн барагдуулах, түүнчлэн хохирол хүлээсэн талд нөхөн олговор олгох талаар 12-р бүлгээр зохицуулсан бол хоршоо болон удирдах зөвлөл, түүнчлэн захирлууд хооронд маргаан үүссэн тохиолдолд хоршоог шүүхэд төлөөлөх этгээдийг сонгох болон Дүүргийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх үйл ажиллагаанд хоршооны зүгээс баримтлах зарчмын талаар 13-р бүлгээр зохицуулжээ. 14-р бүлэгт Хууль хүчин төгөлдөр болох хугацаа болон бусад хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулсан байна.

3. Хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

Норвеги Улс нь дэлхийн ихэнх орнуудтай харьцуулахад маркетингийн зарим асуудлаа хоршооллын зарчмаар амжилттай шийдвэрлэж чадсан орон юм. Маркетингийн хоршоод нь Норвегийн хөдөө аж ахуйн зах зээлд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Үндэсний хэмжээний томоохон хоршоод нь сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах, өндөг, шувууны зах зээл дэх дотоодын үйлдвэрлэлийн анхан шатны боловсруулалтанд 60%-100%-ийг эзэлдэг. Эдгээр дотоодын анхан шатны үйлдвэрлэл нь импортын гаалийн татварын бодлогын хүрээнд хамгаалагдаж байдаг ба дотоодын эрэлт хэрэгцээг бүхэлд нь хангадаг. Тиймээс хоршооны эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэн нийлүүлэхэд олох ашгийн хэмжээ нь харьцангуй их байдаг. Нөгөө талаас хоршоод нь Засгийн газрын хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлэгч хэрэгсэл нь болдог.

Норвегийн маркетингийн хоршоодыг Маркетингийн Зөвлөл хянадаг. Маркетингийн Зөвлөл нь Норвегийн Засгийн газраас олгосон эрхийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Маркетингийн зөвлөлийн үндсэн зорилго нь үнэ бүрдэлтийг хянах, өөрөөр хэлбэл, хөдөө аж ахуйн маркетингийн зах зээлийн үйл ажиллагааг тогтворжуулахад оршино. Маркетингийн зөвлөлийг Засгийн газраас санхүүжүүлдэггүй ба сүү, гахай, хонь болон тэжээлийн баяжмалд ногдуулсан борлуулалтын хураамжаар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн маркетингийн хоршоод нь тус улсын 8 дүүрэгт тархан байршсан. Гурван том маркетингийн төв болох Сүүний төв, Мах болон гахайн махны төв, Өндөгний төв ажилладаг бөгөөд эдгээр төвүүд нь нэг нэгнээсээ хамааралгүйгээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Хөдөө аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхэлж буй фермер нь эдгээр төвүүдийн аль нэгэнд нь харьяалагдаж болох ба нийт фермерүүдийн 75-95 хувь нь эдгээр маркетингийн төвүүдэд харьяалагддаг, харин Өндөгний төвд харьцангуй бага харьяалагддаг байна. Учир нь фермерүүд өндгөө хүнсний бүтээгдэхүүнтэй шууд солилцохыг илүү ашигтай гэж үздэг байна.

Сүүний төвүүд

Норвеги Улс нь сүүний борлуулалтад маш өвөрмөц аргыг ашигладаг ба дэлхийн олон орны маркетингийн хоршооны суралцагчид энэхүү системийг судлахын тулд тус улсад ирдэг байна. Фермерүүдэд шингэн хэрэглээний сүүг нийлүүлэх нь бяслаг болон цөцгийн тосны үйлдвэрлэлд сүү нийлүүлэхээс илүү ашигтай байдаг ба Маркетингийн зөвлөл энэ асуудлыг сүүний үйлдвэрлэлийн хамгийн гол асуудал мөн болохыг тогтоож асуудлыг шийдвэрлэх арга замыг хайсан байна. Хэрэглээний сүү нь айл бүрийн хэрэглэдэг сүү гэж нэрлэгддэг бол үйлдвэрлэлийн сүү нь бяслаг болон цөцгийн тосыг үйлдвэрлэх явцад хэрэглэгдэж буй сүү хэмээн нэрлэгддэг. Маркетингийн зөвлөл асуудлыг шийдэхээс өмнө хэрэглээний сүүний борлуулалтад өрсөлдөөн маш их байсан ба үүнийг дагаад үнийн өсөлт ч үүссэн. Маркетингийн зөвлөл нь хэрэглээний сүү болон үйлдвэрлэлийн сүүний борлуулалтын үнийн зөрүүг ялгаатай татвар ногдуулалтын аргаар амжилттай шийдвэрлэсэн.

Мах болон гахайн махны төвүүд

Махны борлуулалтын үйл явцад сүү, сүүн бүтээгдэхүүний борлуулалтын үйл ажиллагаатай төсөөтэй бодлогыг баримталсан. Маркетингийн зөвлөл нь худалдан борлуулагдсан мал, амьтны тоо толгой бүрт болон үр тарианы борлуулалтад ногдуулсан татвараар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг. Тус улсад мал аж ахуйд хангалттай тэжээл өгөхүйц үр тарианы ургац хязгаарлагдмал учраас үр тарианы дийлэнх хувийг импортоор оруулдаг. Фермер бүрийн тодорхой хэмжээний үр тариаг жил болгон татвараас чөлөөлдөг. Харин энэхүү хэмжээнээс давсан тохиолдолд ногдуулсан татварыг төлөх үүрэгтэй. Энэ нь автоматаар их хэмжээний махны үйлдвэрлэлийг хязгаарлаж өгдөг.

Саарал үнэгний үслэгийн үйлдвэрлэл нь Норвегид хөгжиж буй үйлдвэрлэлийн нэг юм. Чанаргүй загас болон махыг зах зээлд хямд үнээр борлуулахын оронд түүгээр үйлдвэрлэлийн зориулалтаар үслэг эдлэлийг нь ашиглах үнэгийг хооллох нь илүү үр өгөөжтэй гэж үздэг. Махны төв бүр дэргэдээ нядалгааны үйлдвэртэй байдгийн зэрэгцээ хоршоодын хэрэглэгчдэд болон бусад жижиглэнгийн махны худалдааны төвүүдэд мах түгээх өөрсдийн борлуулалтын агенттай байдаг.

Өндөгний төвүүд

Өндөгний төвүүд нь сүү болон махны төвүүдийн нэгэн адил зэх зээлд ихээхэн орон зайг эзэлдэггүй хэдий ч энэхүү төвүүд нь үйл ажиллагаагаа үр ашигтай явуулдаг. Засгийн газраас өндөгний зах зээлийн борлуулалтын үнийг тогтоох зөвлөлийг байгуулсан ба зөвлөлийн гишүүдийн 3 нь

өндөгний төвүүдээс, 3 нь хувийн өндөг үйлдвэрлэгчдээс, 1 нь Засгийн газраас томилогдсон төлөөлөгч байхаар зохицуулсан. Энэхүү зөвлөл нь өдөр бүр хуралддаг ба тухайн өдрийн өндөгний борлуулалтын үнийг тогтоож өгдөг. Бүх өндөг худалдан борлуулагчид нь тогтоосон үнийг дагах үүрэгтэй. Зөвлөлийн гол зорилго нь бүх төрлийн өндөг үйлдвэрлэгчдэд ашигтай, хамгийн боломжит шударга үнийг тогтооход оршино. Зөвлөл нь шувууны аж ахуйг мөн адил хянах үүргийг хүлээдэг.

Эдгээр гурван томоохон төвүүдээс гадна олон тооны хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн төвүүд үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулж байгаа ба эдгээр нь хүнсний ногооны, жимсний, модны, ноосны, саарал үнэгний үслэг эдлэлийн гэх мэт борлуулалтын төвүүд юм. Тус улсад үйлдвэрлэгдэж буй хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн нь сүүний, махны болон өндөгний төвүүдийн үйл ажиллагаатай ижил төсөөтэй системээр зах зээлд борлуулагддаг. Ямар ч тохиолдолд Засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй бодлого, шийдвэр нь зах зээлийг зохицуулах тул үйлдвэрлэгчид хувийн агентлагуудын шахалт дарамт, үнийн хэлбэлзлээс хамгаалагдсан байдаг. Хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний үнэ ханшинд зуучлагчид хөндлөнгөөс оролцох сонирхолтой байдаг ч хөдөө аж ахуйн хоршооллын оршин тогтнож буй байдал нь бүтээгдэхүүний үнийг хэвийн байлгах хүчин зүйл болдог тул зуучлагчдын энэ салбарт үндэслэлгүйгээр үнийг хөөрөгдүүлэх, монополь эрх эдлэх боломж нь хязгаарлагдмал байдаг.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршооллын салбарт баримталж буй хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэл болон үнийг зохицуулах систем нь фермерүүдэд үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнд нь тохирсон шударга үнийг тогтоож олгох, хэт үйлдвэрлэлээс сэргийлэх зорилготой юм. Энэхүү систем нь зорилгоо ханган ажиллаж байгаа ба Норвегийн фермерүүд нь энэхүү системийг ихээхэн дэмжиж, төрөл бүрийн салбарын борлуулалтын төвүүдэд харьяалагдан үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Норвегид Засгийн газар нь хөдөө аж ахуйн салбарыг дэмжихэд цаг агаар, байгалийн таагүй нөхцөл ихээхэн нөлөөлсөн. Тус улсын цаг агаар болон газар нутгийн байршил нь хөдөө аж ахуйн үр ашигтай үйлдвэрлэл явуулахад тохиромжтой бус ба хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн нь дэлхийн зах зээлтэй харьцуулахад харьцангуй өндөр өртөгтэй байдаг. Тиймээс Норвегийн хөдөө аж ахуйн салбарыг тогтвортой байлгах, тариаланчдыг орлогын эх үүсвэртэй байлгах үүднээс энэхүү зах зээлийг хамгаалалтад авах шаардлага үүсч байдаг. Тариаланчдын газар зүйн байршлыг зохицуулах зорилгоор ялгаатай тогтоосон татаас болон шилжүүлгүүдээс гадна фермерийн байгууллагууд ба Засгийн газрын хооронд хийгдэж буй жилийн хэлэлцээр нь тариаланчдын орлогын зорилтыг тодорхойлдог ба

орлогын хуваарилалтыг зах зээл ба шууд шилжүүлэг гэсэн гол хоёр эх сурвалжид үндэслэн хуваарилдаг.²⁴⁴

ХБНГУ

1. Хөдөө аж ахуйн хоршооны туршлага, ерөнхий мэдээлэл

ХБНГУ дахь хоршоо /Deutsche Genossenschafts- und Raiffeisenverband e.V. (DGRV)/-д нь 150 гаруй жилийн түүхтэй бөгөөд тэдгээрийн үүсэл хөгжил нь Герман Шульце болон Фридрих Вилгельм фон Райффайзен нартай холбоотой юм. 1846 онд Ф.В.Райффайзен гишүүдийнхээ тэгш эрхийг хүндэтгэсэн, харилцан бие биедээ туслах зарчимд тулгуурласан “Ядуу фермерүүдийн өөртөө туслах холбоо” нэртэй хадгаламж зээлийн хоршоог үүсгэн байгуулснаар Германы хөдөө аж ахуйн салбарт томоохон эргэлт хийсэн гэж үздэг байна.

ХБНГУ-ын ХАА-н хоршоодын нэг онцлог нь тус салбарт 1889 оноос заавал аудит үйлчилж байгаа явдал юм. Анхан шат, муж болон холбооны 3 шатлал бүхий хоршоод нь 1930-аад он гэхэд бүрэлдэн тогтсон. Германы Райффайзены холбоо /DGRV/ нь ХАА-н хоршоодын хөгжилд голлох үүргийг гүйцэтгэсэн. Түүнчлэн Европын Холбооны нэгдсэн зах зээл бий болсон нь германы үйлдвэрлэгч нарт борлуулалтын шинэ зах зээлд нэвтрэх боломжийг хөнгөвчилж, хөдөө аж ахуй болон хоршоодын хөгжилд таатай нөлөөлсөн гэж судлаачид дүгнэдэг.

Өнөөдрийн байдлаар тус улсад 2316 гаруй бараа, үйлчилгээ, ХАА-н хоршоод үйл ажиллагаа явуулж байна.²⁴⁵ Германд үйлдвэрлэж буй бүхий л сүү, сүүн бүтээгдэхүүний 60%-ийг сүүний чиглэлийн хоршоод үйлдвэрлэдэг бол тариалсан нийт усан үзэмний гуравны нэгийг Усан үзэм тариалагчдын хоршоод хураан авч дарс үйлдвэрлэдэг байна. Үүнээс гадна Райффайзены хоршоод нь төрөл бүрийн үйлчилгээ, зөвлөх үйлчилгээ үзүүлдэг бөгөөд мах, махан бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд хөрсний шинжилгээ хийх, малын тэжээл боловсруулалт болон боловсруулах үйлдвэрлэлийн шаардлагыг тогтоодог. Тус улсад хоршоод нийт 850 гаруй шатахуун түгээх станц ажиллуулдаг бөгөөд тэдгээр нь аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуй болон хувь хэрэглэгч нарт үйлчилдэг байна. Үүнээс гадна 714 тусгай зах, 1500 гаруй Райффайзен дэлгүүр зэрэг ажилладаг байна. Дээрхээс гадна хоршоод боловсруулж болохуйц материал дахин боловсруулах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байна. Райффайзены байгууллагуудын бараа эргэлтийн хэмжээ 2014 оны жилийн эцсийн байдлаар 66 тэрбум евро байна.

²⁴⁴ УИХ-ын Тамгын газрын ПССХ, Хөдөө аж ахуйн салбарыг хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн зарим орны туршлага ба эрх зүйн орчин: Нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцоо, ХАА-н гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн үнэ бүрдэлт СТ-17/204

²⁴⁵ [https://www.dgrv.de/en/cooperatives/\\$file/Facts_and_Figures.pdf](https://www.dgrv.de/en/cooperatives/$file/Facts_and_Figures.pdf)

Райффайзены хоршоод	Хоршоодын тоо	Эргэлтийн хэмжээ, сая евро
Бараа	424	37500
Сүүний хоршоод	225	14800
Мал аж ахуй, мах болон үржүүлгийн хоршоод	92	6600
Жимс, ногоо болон цэцэрлэгжүүлэлтийн хоршоод	88	3300
ХАА-н хоршоод	765	2000
Усан үзэм тариалагчдын хоршоо	169	800
Бусад	553	1000
Нийт	2316	66000

2. Хөдөө аж ахуйн хоршооны эрх зүйн орчин

ХБНГУ-д хоршоодын үйл ажиллагааг 1889 онд батлагдсан “Хоршооны тухай хууль”-иар зохицуулж байна. Хамгийн сүүлд тус хуульд 2006 онд Европын хоршоодтой холбоотой нэмэлт, өөрчлөлт орсон. Хоршоо нь хязгааргүй тооны гишүүн бүхий нийтлэг хэрэгцээг хангах зорилгоор үйл ажиллагаа явуулж буй нэгж, эсхүл гишүүд нь ашиг олох зорилгоор үйл ажиллагаагаа хамтран байгуулсан нэгжийг хэлнэ. Ийнхүү тус улс дахь хоршоодын эрх зүйн байдал нь хуулийн этгээдийнхтэй адил байна. Татварын хөнгөлөлт нь зөвхөн үйл ажиллагаагаа өөрсдийн гишүүдийн тусламжтай явуулж буй ХАА-н салбарт үйлчилнэ. ХБНГУ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуй, хэрэглэгчдийн эрх ашгийн хамгаалах яамаас гаргасан тоо мэдээнээс харахад ХАА-н аж үйлдвэр эзэмшигчдийн 51% нь хоршоод байна. Хуульд заасны дагуу хоршоо нь доод тал нь 3 гишүүнтэй байх бөгөөд үйл ажиллагааны улмаас бий болсон үүргийг зөвхөн өөрийн хөрөнгөөр хариуцна. Хоршоог үүсгэн байгуулах баримт бичиг нь хоршооны дүрэм байна. Хоршооны дүрэм болон тус хоршооны удирдлагын бүрэлдэхүүний талаарх мэдээллийг тухайн хоршоог харьяалах нутаг дэвсгэрийнхээ орон нутгийн шүүхэд бүртгүүлнэ.

Германы хоршоодын тухай хуульд дараах асуудлыг тусгасан байна. Үүнд: Хоршооны эрх барих байгууллага нь дараахь 3 нэгжээс бүрдэх ба хоршооны удирдах дээд байгууллага нь бүх гишүүдийн хурал /Ерөнхий Ассамблей/, эсхүл Төлөөлөгчдийн Ерөнхий Ассамблей байна. Хяналтын зөвлөл нь доод тал нь 3, төлөөлөн удирдах зөвлөл нь доод тал нь 2 гишүүнтэй байна гэж заажээ. Мөн тус хуулиар хоршооны гишүүнчлэл, хоршооны эрх барих байгууллагуудын эрх, үүрэг, хоршоодын эд хөрөнгө хэрхэн бүрдэх, орлогын хуваарилалт, алдагдлыг нөхөх механизм, хоршоог татан буулгах, хөндлөн болон босоо интеграцлал, маргаан шийдвэрлэхтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан байна.

3. Хөдөө аж ахуйн хоршооны борлуулалт, хангамж

Тус улсын ХАА-н хоршоодын эргэлт жилд 50 тэрбум евро байх ба үүнээс 50% нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн, харин үлдсэн 50% нь шатахуун түгээх станц, барилгын материалын худалдаа болон хүнсний зах зээл эзэлж байна. Хоршоологчдыг Герман дахь болон олон улсын зах зээлтэй холбож буй гүүр нь хоршоологчдын холбоодын үүсгэн байгуулсан AGRAVIS Raiffeisen AG, Raiffeisen Waren GmbH, RWZ Rhein-Main eG, ZG Raiffeisen eG, BayWa Konzern зэрэг байгууллагууд юм.

ХАА-н хамгийн том концерн болох BayWa Konzern нь 1923 онд Мюнхенд байгуулагдсан бөгөөд 14.9 тэрбум еврогийн эргэлт, 16 мянга гаруй ажилтан, дэлхийн 34 оронд салбартай үйл ажиллагаа явуулж байна. Тус корпорац нь эрчим хүч, хөдөө аж ахуй, барилга болон үл хөдлөх хөрөнгийн салбарт голлон үйл ажиллагаа явуулдаг. ХАА-н салбарт холбооны гишүүддээ зориулан: мал аж ахуй болон газар тариалангийн түүхий эд, бараа бүтээгдэхүүний төлөвлөлт, тооцоо, агуулах, боловсруулалт болон борлуулалтаар хангаж, ХАА эрхлэгч, хэрэглэгч болон боловсруулах үйлдвэрүүдтэй холбох ажлыг гүйцэтгэх байна. Агуулах, тээвэрлэлтийн дэд бүтцээ өөрсдөө шийдвэрлэсэн нь улирлаас үл хамааран хэрэглэгчдэд бүтээгдэхүүн тасралтгүй нийлүүлэх боломжийг бүрдүүлсэн байна.

Хоршоологчдын холбооны техник хангамж хариуцсан нэгж нь хөдөө аж ахуй эрхлэхэд шаардагдах техник, тоног төхөөрөмж, барилга байгууламжаар хангахаас гадна техник, тоног төхөөрөмжийн засвар үйлчилгээг хариуцдаг. Борлуулалт, нийлүүлэлтийн үйлчилгээнээс гадна сургалт, зөвлөх үйлчилгээ болон санхүүжилтийг хариуцдаг. Хоршоологчдын холбоо нь хөдөө орон нутагт хүүхдийн ясли, цэцэрлэг, ахмад настныг асарч сувилах, ажиллах хүч бэлтгэх зэрэг нийгмийн асуудлуудыг мөн шийдвэрлэдэг.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Хөдөө аж ахуйн салбарыг хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн зарим орны туршлага ба эрх зүйн орчин: нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцоо, хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн үнэ бүрдэлт 2017, Ц.Норовдондог, Д.Жигваагүнсэл Т.Саулегүл, Д.Халиун
- Хоршооны эрх зүйн зохицуулалт, гадаадын зарим орны туршлага 2012, Ц.Норовдондог, Г.Билгээ, Ц.Батдорж, Б.Дуламсүрэн, Ч.Онончимэг
- Японы Хөдөө аж ахуйн хоршоо <https://life.ja-group.jp/message>
- Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хууль https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=322AC0000000132_20230601_504AC0000000061
- Монополийн эсрэг хууль <https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=322AC0000000054>
- Борлуулалт хангамж https://www.maff.go.jp/j/pr/aff/2203/spe1_01.html
- Amendments of the Agricultural Cooperative Act, Japan 2015, http://ap.ffc.agnet.org/ap_db.php?id=604
- Japanese agricultural cooperative development, Akio Yamamoto General Manager, JA-ZENCHU Central Union of Agricultural Cooperatives Tokyo, Japan <http://www.fao.org/3/a-ae540e/ae540e06.htm>
- The Agricultural Cooperative Society Law of Japan Law No. 132 of 1947 <http://www.ilo.org/images/empent/static/coop/policy/pdf/japan.pdf>
- The Japanese Agricultural Cooperative System: An Outline, Yoshihisa Godo, Meiji Gakuin University, Japan http://ap.ffc.agnet.org/ap_db.php?id=248&print=1
- National Federation of Agricultural Cooperative Associations, <http://www.zennoh.or.jp/>
- Empowering Japanese agriculture for global impact, McKinsey Japan October 2016, <http://www.mckinsey.com/>
- Treatment of Agricultural Cooperatives in the Antimonopoly Act in Japan, Yoshihisa Godo, 2015 http://ap.ffc.agnet.org/ap_db.php?id=547
- <http://www.scandinavianlaw.se/pdf/45-7.pdf>
- <http://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-20070629-081-eng.pdf>
- <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwenoo.htm>
- https://www.fearp.usp.br/cooperativismo/_up_arquivo/cooperative_identity_and_the_law.pdf
- <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24907/1/cp02te20.pdf>
- <http://images.library.wisc.edu/WI/EFacs/USAIN/CoopPrimer/reference/wi.coopprimer.i0010.pdf>
- <https://www.tine.no/english/about-tine/agricultural-cooperatives-in-norway>

- http://www.med.gov.mn/mn/images/tailan/BS_13-04.pdf
- <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/10129/1/46010040.pdf>
- <http://www.fao.org/docrep/007/ae540e/ae540e06.htm>
- http://www.agnet.org/htmlarea_file/activities/20110719103351/paper-860033631.pdf-Agricultural Cooperatives in Korea
- <https://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/40383978.pdf>
- http://www.krei.re.kr/web/eng/oda;jsessionid=CCBCCDEFFDBBDF5938BCF51EAB1A110?p_p_id=EXT_BBS&p_p_lifecycle=1&p_p_state=exclusive&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_EXT_BBS_struts_action=%2Fext%2Fbbs%2Fget_file&_EXT_BBS_extFileId=591-Development Experience of Agricultural Cooperatives in Korea
- http://www.jstor.org/stable/43109041?seq=1#page_scan_tab_contents- Cooperative Development in a Repressive Political System The Case of South Korea
- <https://www.g-fras.org/fr/world-wide-extension-study/96-world-wide-extension-study/asia/eastern-asia/535-south-korea.html- South korea>
- <http://www.ilo.org/images/empent/static/coop/policy/pdf/japan.pdf>
- http://jccu.coop/eng/public/pdf/asia_2012_07.pdf
- <https://www.dgrv.de/en/services.html>
- Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021 – 2025 жылдарға арналған ұлттық жоба (Бүгд Найрамдах Қазақстан Улсын хөдөө аж ахуйн аж үйлдвэрийн цогцолборыг 2021-2025 онуудад хөгжүүлэх үндэсний төсөл), <https://primeminister.kz/assets/media/agronerksiptik-keshenin-damytu-zhnindegi-ltty-zhoba.pdf>
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің ресми ақпараттық ресурсы (Бүгд Найрамдах Қазақстан Улсын Засгийн газрын албан ёсны мэдээллийн хуудас), <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/auyl-sharuashylyg-y-onimderin-ondirushiler-ushin-u-synylatyn-zhan-amumkindikter-subsidiyalar-zh-ne-zhen-ildikti-nesieler-turleri-k-anday>
- О сельскохозяйственных кооперативах, Закон Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 372-V ЗРК., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000372>
- Об утверждении типового устава сельскохозяйственного кооператива, Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 24 декабря 2015 года № 1-2/1117., <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012685>
- Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z263>

- Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423., <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>
- Мониторинг развития сельскохозяйственной кооперации в Казахстане, OECD, <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Kazakhstan-Monitoring-Agricultural-Co-operatives-2019-RUS.pdf>

**ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТАГТ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА
ЯВУУЛАХ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ: ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ
ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D.), О.Билгүүтэй,
Р.Оргилмаа, Д.Жигваагүнсэл,
Т.Эрдэнэчимэг, Б.Баянмөнх, Х.Очир*

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ ХЭСЭГ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

НЭГ. ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАТ НУТГИЙН ОЛОН УЛСЫН
АНГИЛАЛ ТОДОРХОЙЛОЛТ- НИЙТЛЭГ ЗОХИЦУУЛАЛТ

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

- БНСУ
- АВСТРАЛИ УЛС
- ФИЛИППИН УЛС
- ОХУ
- БНХАУ

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

УДИРТГАЛ

“Тусгай хамгаалалттай газар нутагт үйл ажиллагаа явуулах эрх зүйн зохицуулалт гадаадын зарим орны туршлага” сэдэвт судалгааны ажлыг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэлээ.

Судалгааны зорилго

Тухайн асуудлаар сайн туршлагатай гэж үзсэн зарим орны тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалт, ашиглалтын талаарх эрх зүйн орчин, тусгайлсан зохицуулалт мөн тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрөгддөг аж ахуйн үйл ажиллагааны талаар судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ

Судалгаанд *Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Биологийн олон янз байдлын тухай конвенц (CBD)* болон *Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо (IUCN)*-оос гаргасан тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тодорхойлолт, зөвлөмжүүд болон гадаадын зарим улс болох БНСУ, Австрали, Филиппин, ОХУ, БНХАУ зэрэг гадаадын зарим улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин, тусгай зохицуулалтын талаарх мэдээллийг бэлтгэв.

Судалгааны тайлангийн бүтэц:

Судалгаа нь 2 хэсэгтэй. *Нэгдүгээр хэсэгт*: Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх олон улсын байгууллагуудын, тодорхойлолт *Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Биологийн олон янз байдлын тухай конвенц (CBD)* болон *Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо (IUCN)*-оос гаргасан зөвлөмж, олон улсын туршлага; *Хоёрдугаар хэсэгт*: БНСУ, Австрали, Филиппин, ОХУ, БНХАУ-ын Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин, тусгайлсан зохицуулалттай холбоотой асуудлуудыг судалсан болно.

Түлхүүр үг: *Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зохицуулалт, Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн хамгаалалт, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бодлого*

Keyword: *Protected area regulation, National park conservation, Protected area policy*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ ХЭСЭГ

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай асуудал нь дэлхий нийтийн байгаль хамгаалах стратегид гол байр суурь эзэлдэг байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эдийн засгийн үр ашиг нь үзэсгэлэнт онгон дагшин байгаль, зэрлэг ан амьтад болон нутгийн өвөрмөц соёлоос шууд хамаарч байдаг нь эдгээр хүчин зүйлсийг хамгаалалтад авах нэгэн том шалтгаан болдог.

Судалгаанд авагдсан орнуудын туршлагаас үзэхэд, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин, үйл ажиллагааны хувьд ижил төстэй талууд нэлээд ажиглагдаж байна. Тухайлбал, тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, ашиглах, менежментийн болон бодлого, зохицуулалтын асуудал нь ихэвчлэн байгаль орчин хариуцсан яамдын эрхлэх асуудлын хүрээнд харьяалагдаж байна. Гэвч зарим тохиолдолд үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн үйлчилгээ үзүүлдэг байгууллага, үүнд хамаарал бүхий байгууллагууд хамтран тусгай хамгаалалттай газрын менежмент, зохион байгуулалт, арчилгаа, үйлчилгээ зэрэг үйл ажиллагааг хариуцан ажилладаг туршлага ч байна. Эрх зүйн орчны хувьд тухайн асуудалд хамаарал бүхий хэд хэдэн хуулиудаар зохицуулагдаж байна. Тухайлбал, Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль, Байгалийн цогцолборт газрыг хамгаалах тухай хууль, Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль гэх мэтийн нийтлэг зохицуулалтын хуулиудаас гадна Тусгай хамгаалалттай газрыг хамгаалах тухай бие даасан, тусгайлсан хуулиар зохицуулдаг орон ч байна.

Эрх зүйн орчны хүрээнд нийтлэг ажиглагдаж байгаа зохицуулалт гэвэл, ихэнх орнуудад аливаа онгон зэрлэг шим мандлыг сүйтгэх, устгах, бохирдуулах, зэрлэг ховор ан амьтан агнах, хил хязгаарыг нь эвдэж сүйтгэх, зам гарцыг гэмтээх, тэсэлгээний бодис ашиглах, барилга байгууламж барих, хайгуул, малтлага хийх зэргийг хуулиар хатуу хориглож байна.

Харин тусгай хамгаалалт бүхий газар менежментийн төлөвлөгөөнд тусгагдсан барилга байгууламжийг тодорхой хяналт, зөвшөөрөлтэйгөөр барих, судалгаа шинжилгээ, шинжлэх ухааны ажиглалт хийх, сургалтын дадлага хийх, тухайн бүс нутагтай танилцах зорилго бүхий аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа явуулах, үнэт болон ховордсон ан амьтан, зэрлэг ургамлын төрөл зүйлийг гаршуулах, үржүүлэх зэрэг үйл ажиллагааг тодорхой зөвшөөрөлтэйгөөр явуулахыг зөвшөөрдөг байна.

Австрали

Австрали Улсын нийт газар нутгийн 22.1 хувь буюу 169.9 сая га талбайг хамарсан 13903 тусгай хамгаалалттай газар нутаг байна.

Австрали Улсын Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай хууль (Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999)²⁴⁶ хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэх журам²⁴⁷ нь тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах гол эрх зүйн акт бөгөөд энэхүү хуулиар зөвхөн Австрали төдийгүй олон улсын хэмжээнд ховор, чухал ач холбогдолтой ургамал, амьтан, газар нутгийг хэрхэн хамгаалах, ашиглах зохицуулалтыг хийсэн байна. Австрали Улс нь 1992 онд батлагдсан Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах тухай конвенцод нэгдэн орсныхоо дагуу Австрали Улсын Үндэсний байгаль хамгаалах, хадгалах тогтолцоо (National Reserve System)²⁴⁸-г үүсгэн бий болгосон байна. Энэ нь тус улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ бөгөөд хойч үедээ байгалийн үзэсгэлэнт газар, ургамал, амьтдаа өвлүүлэн үлдээх зорилготой. Тус улсад тусгай хамгаалалттай газар нутагт ноцтой нөлөө, хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулахыг хориглодог бөгөөд Хамтын нөхөрлөлийн Байгаль орчны сайд нь байгаль орчны үнэлгээ болон стратегийн үнэлгээг холбогдох мэргэжлийн байгууллагуудтай хамтран хийсний үндсэн дээр үйл ажиллагааны зөвшөөрлийг олгох эсэх асуудлыг шийдвэрлэнэ. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт үйл ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл олгосон аялал жуулчлал, амралт сувиллын үйл ажиллагаанд тухайн орон нутгийн иргэдийг ажлын байраар хангахын сацуу нийгмийн томоохон асуудал болох иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах, өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлэх зэрэг нийгмийн хариуцлагын чухал чухал шаардлагууд тавигддагаараа онцлогтой байна.

Филиппин

Филиппин улс нь 1990-ээд оноос байгалийн олон янз байдлыг ангилал бүрээр нь бүртгэлжүүлэх, байгаль хамгаалах үндэсний нэгдсэн сүлжээг бий болгох ажлыг эхлүүлсэн төдийгүй тусгай хамгаалалттай газар нутгийн харилцааг зохицуулсан бие даасан хууль (Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хууль) батлан хэрэгжүүлж эхэлсэн байна. Ингэснээр шинээр тусгай хамгаалалттай газар нутгийг тогтоон байгуулах, төрөл зүйлийг нэмэгдүүлэх, байгалийн унаган төрхийг хамгаалах нөхцөлийг бүрдүүлжээ. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үйл ажиллагааг Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдах зөвлөл зэрэг байгууллагууд хариуцдаг бөгөөд эдгээр байгууллагууд нь өөрийн салбар нэгжээрээ дамжуулан тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байгалийн унаган төрх, биологийн олон янз байдлыг нь аль болох алдагдуулахгүй байх бүх нөхцөл байдлыг хуулийн хүрээнд бүрдүүлж, хяналт тавьж ажиллана. Хуульд тусгай хамгаалалттай газар нутагт тэр дундаа байгалийн дархан

²⁴⁶ <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00225>

²⁴⁷ https://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/cth/consol_reg/epabcr2000697/

²⁴⁸ <https://www.dcceew.gov.au/environment/land/nrs#daff-page-main>

цаазат газар, ан амьтан, ус, ургамал, уугуул иргэдийн оршин суух газар нутаг, зан үйл, соёлд хор хөнөөл учруулах үйл ажиллагаа явуулахыг хатуу хориглодог. Өөрөөр хэлбэл, аливаа зэрлэг ан, амьтдыг агнах, устгах, үргээх, тэдгээрээс гаралтай бүтээгдэхүүнийг агнах, авах, түүх, цуглуулах, эзэмших, сүйтгэх, устгах, бохирдуулах, агнах, хил хязгаарыг нь эвдэж сүйтгэх, зам гарцыг гэмтээх, тэсэлгээний бодис ашиглах, барилга байгууламж барих, хайгуул, малтлага хийх, аливаа нийтийн эзэмшлийн газрыг эзэмшихийг хориглоно. Дархан цаазат газар нутгаас бусад тусгай хамгаалалттай газар нутагт тодорхой судалгаа, шинжилгээ болон байгаль хамгаалах зорилгоор, мөн байгаль орчны үнэлгээгээр зөвшөөрөгдсөн зарим үйл ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрдөг байна.

БНХАУ

БНХАУ-д нийт 11800 гаруй тусгай хамгаалалттай газар байх бөгөөд энэ нь тус улсын нийт газар нутгийн 18%-ийг эзэлдэг байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт байгалийн нөөц газар, ойн бүс газар, байгалийн үзэмжит газар, үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн, цэвэр усны нөөцийн тусгай хамгаалалттай газар, далайн эргийн тусгай хамгаалалттай газар зэрэг газрууд хамаардаг байна. БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах стратегийн зорилго нь байгалийн унаган төрх байдал, эко систем болон биологийн олон төрөл зүйлийн ургамал, зэрлэг амьтад зэргийг хамгаалахаас гадна тухайн бүс нутгийн эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих явдал юм. БНХАУ-д улсад 300 гаруй зэрлэг амьтан, 130 гаруй зэрлэг ургамал тусгай хамгаалалтад байдаг байна. БНХАУ-д тусгай хамгаалалттай газар нутгийг БНХАУ-ын Үндсэн хууль, БНХАУ-ын Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль, БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журам болон бусад холбогдох хуулиудаар зохицуулдаг. БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, түүнд холбогдох асуудлыг хариуцсан төрийн дээд байгууллага нь БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам байна. БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам нь тус улсын Төрийн Зөвлөлийн харьяа экологи, байгаль орчны асуудлыг хариуцдаг гүйцэтгэх засаглалын байгууллага юм. Тусгай хамгаалалттай газрыг БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журамд зааснаар үндсэн бүс, хамгаалалтын бүс, туршилтын бүс гэж 3 ангилдаг байна. Тухайн 3 бүсэд зөвшөөрөгдөх үйл ажиллагаа харилцан адилгүй бөгөөд тухайлбал, үндсэн бүсэд тус журмын 27-р зүйлд заасан судалгаа, шинжилгээний ажлаас бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хориглосон байдаг. Хамгаалалтын бүс болон туршилтын бүсэд судалгаа хийх, шинжлэх ухааны туршилт явуулах, сургалтын дадлага хийх, тухайн бүс нутагтай танилцах, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа явуулах, үнэт болон ховордсон амьтан, зэрлэг ургамлын төрөл зүйлийг гаршуулах, үржүүлэх зэрэг үйл ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрдөг байна.

ОХУ

ОХУ-д анх Байгаль нуур орчмыг хамгаалах зорилгоор 1917 оны 01-р сарын 11-нд байгалийн нөөц газрын ангилал бий болгож, экосистемийг хамгаалж эхэлсэн гэж үздэг. Одоогийн байдлаар ОХУ-д 237 тусгай хамгаалалттай газар нутаг бүртгэгджээ. ОХУ-ын Тусгай хамгаалалттай байгалийн нутаг дэвсгэрийн тухай” Холбооны Улсын хуульд²⁴⁹ зааснаар тусгай хамгаалалттай газар нутаг гэдэгт байгаль хамгаалах, шинжлэх ухаан, соёл боловсрол, аялал жуулчлал, эрүүл мэндийн ач холбогдол бүхий байгалийн цогцолбор газар нутаг болон усны гадаргуу, агаарын орон зайн хэсгийг оруулж тооцохоор тодорхойлсон байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг Улсын байгалийн нөөц, Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн, Дархан цаазат газар нутагт ангилж үздэг.

“Тусгай хамгаалалттай байгалийн нутаг дэвсгэрийн тухай” холбооны хууль нь 1995 онд батлагдсан. Тус хуулиар тусгай хамгаалалттай байгалийн нутаг дэвсгэрийг ашиглах, хамгаалах үзэл баримтлал, үндсэн зарчмууд, тогтолцооны байгууллагуудын өмчлөлийн хэлбэр, ОХУ-ын бүс нутгийн засаг захиргааны болон орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудын бүрэн эрхийг тодорхойлсон. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах, байгаль орчны судалгаа хийх, боловсрол олгох, эдийн засгийн үр ашигтай байдлаар эргэлтэд оруулах хууль эрх зүйн зохицуулалт хийж өгсөн байдаг.²⁵⁰

ОХУ-ын Байгалийн нөөц, экологийн яам нь тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад үйл ажиллагаа эрхлэх эрх олгох, цуцлах, хуулиар тогтоосон хэм хэмжээг мөрдүүлэх ажлыг хариуцдаг. ОХУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ихэнх нь Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо (IUCN)-ны тусгай хамгаалалттай газар нутгийн шалгуурыг хангадаг байна.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

²⁴⁹ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6072/

²⁵⁰ <http://government.ru/department/48/events/>

Хүснэгт 1. Судалгаанд авагдсан орнуудын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин, зохицуулалтын зарим асуудлаарх харьцуулсан хүснэгт

Д/д	Улс	ТХГН-ын, эрх зүйн орчин	ТХГН-ийн хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллага	ТХГН-г хориглосон үйл ажиллагаа	ТХГН-т зөвшөөрсөн үйл ажиллагаа
1	БНСУ	<p>- Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль (Natural Environment Conservation Act),</p> <p>- Байгалийн цогцолборт газрын тухай хууль (Natural Parks Act)</p> <p>- Далайн орчны менежментийн тухай хууль (Marine Environment Management Act),</p> <p>- Соёлын өмчийг хамгаалах тухай хууль (Cultural Property Protection Act),</p>	<p>- Байгаль орчны яам (The Ministry of Environment)</p> <p>- БНСУ-ын Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн үйлчилгээ (Korea National Park Service)</p>	<p>Байгалийн цогцолборт газрын тухай хууль (Natural Parks Act) IV БҮЛЭГ Байгалийн Цогцолборт Газрын Хамгаалалт хэсгийн 23 дугаар зүйлд дараах үйлдлүүдийг хориглоно хэмээн заасан байдаг.</p> <p>-Барилга, бусад байгууламжийг шинээр барих, өргөтгөх, өөрчлөх, сэргээн босгох, буулгах,</p> <p>-Ашигт малтмал олборлох, шороо, чулуу, элс, дүүргэх,</p> <p>-Газар чөлөөлөх буюу газрын хэлбэр, чанарыг өөрчлөх (газар ухах, далайн ёроолын хэлбэр, чанарыг өөрчлөх зэрэг);</p> <p>-Ус зайлуулах замаар газрыг нөхөн сэргээх,</p> <p>-Гол мөрөн, нуур, намаг, эрэг орчмын усны хэмжээ, түвшинг нэмэгдүүлэх, бууруулах;</p> <p>-Эрлэг амьтан (далайн амьтдыг оролцуулан) барих;</p> <p>-Мод огтлох, зэрлэг ургамлыг түүж авах (далайн ургамал орно);</p> <p>-Гэрийн тэжээвэр амьтдыг салхилуулах;</p> <p>-Юм овоолох, уях;</p> <p>-Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэнгийн өнгө үзэмжийг алдагдуулах, хамгаалах, зохион байгуулахад саад учруулах</p>	<p>Байгаль орчныг хамгаалах хууль (Natural Environment Conservation Act) 13 дугаар зүйлд дараах тохиолдуудыг зөвшөөрдөг байна.</p> <p>- Тусгай хамгаалалт бүхий газар менежментийн төлөвлөгөөнд тусгагдсан барилга байгууламж,</p> <p>-Экологи, байгалийн үзэсгэлэнт газруудын экосистем, түүнийг хамгаалахад шаардлагатай ажиллалтын байгууламж,</p> <p>-Судалгаа шинжилгээ, шинжлэх ухааны ажиглалт, шинжилгээ хийх байгууламж,</p> <p>-Экологи, байгалийн үзэсгэлэнт газрыг хамгаалах, байгаль орчны гадны эгтгээд халдахаас урьдчилан сэргийлэхэд шаардлагатай гэж үзсэн байгууламж.</p>

<p>2 АВСТРАЛИ</p>	<p>- Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай хууль (Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999) - Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай хуулийг хэрэгжүүлэх журам (Environment Protection and Biodiversity Conservation Regulation 2000) - Австралийн байгалийн нөөц, баялгийг хамгаалах 2009-2030 оны стратеги (Australia's Strategy for the National Reserve System 2009-2030)</p>	<p>Цаг уурын өөрчлөлт, эрчим хүч, байгаль орчин, усны яам (Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water)-ны харьяа холбогдох агентлагууд болон муж, орон нутгийн холбогдох албан байгууллагууд</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн төлөвлөгөөнд зааснаас бусад дараах төрлийн үйл ажиллагааг хориглоно:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Тухайн газар нутгийн байгалийн ховор тогтцыг эвдэх, сүйтгэх; • Биологийн төрөл зүйл, амьтан ургамлыг сүйтгэх; • Тухайн газар нутгийн түүх, соёлын дурсгалт өв, байгууламжийг эвдэх, сүйтгэх; • Тухайн газар нутагт амьдарч буй уугуул иргэдийн уламжлалт соёлын арга хэмжээнд хөндлөнгөөс оролцох, саад тогтор учруулах; <p>Уугуул иргэдийн газар нутгаа хамгаалах уламжлалт ёс заншилд хөндлөнгөөс оролцох зэрэг болно.</p>	<p>Хуульд зааснаар тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн төлөвлөгөөтэй нийцэж байгаа болон тухайн газар нутгийн удирдах газраас олгосон зөвшөөрлийн дагуу аялал жуулчлал, арилжааны зорилготой кино зураг авалт болон гэрэл зураг авах, судалгаа, шинжилгээ хийх, түүнчлэн аливаа тэмдэглэлт арга хэмжээ зохион байгуулах зэрэг үйл ажиллагаа багтана.²⁵¹</p>
-------------------	---	---	---	---

²⁵¹ https://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/legis/cth/consol_reg/epabcr2000697/s12.06.html

3	<p>ФИЛИППИН</p> <p>-Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хууль (7586 дугаар хууль, 1992 он);</p> <p>-Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хууль (11038 дугаар хууль, 2018 он).</p>	<p>-Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар</p> <p>-Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдах зөвлөл</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглох үйл ажиллагаанд аливаа онгон зэрлэг шим мандлыг сүйтгэх, устгах, бохирдуулах, агнах, хил хязгаарыг нь эвдэж сүйтгэх, зам гарцыг гэмтээх, тэсэлгээний бодис ашиглах, барилга байгууламж барих, хайгуул, малтлага хийх, аливаа нийтийн эзэмшлийн газрыг эзэмших зэрэг орно.</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай газар нутаг, байгалийн дархан цаазат газарт хориглосон үйл ажиллагаанаас бусад тохиолдолд тусгай зориулалтын ашиглалтыг зөвшөөрч болно.</p> <p>Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдах зөвлөлөөс судалгаа, үнэлгээ хийсний үр дүнд байгаль орчны үнэлгээний шаардлагад нийцсэн төсөлд байгаль орчны нийцлийн зөвшөөрөл олгоно.</p> <p>Тухайн үйл ажиллагаа нь экосистемийн үйл ажиллагаа, биологийн олон янз байдал, соёлын зан үйл, уламжлалд хор хөнөөл учруулахгүй байх ёстой.</p>
---	---	--	---	--

<p>4 ОХУ</p>	<p>-Тусгай хамгаалалттай байгалийн газрын тухай холбооны хууль²⁵² -ОХУ-ын Газрын тухай хуулийн 39 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэг, Холбооны тухай хуулийн 39 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн 1-д заасны дагуу 33-FZ of 14.03.1995 -ОХУ-ын Засгийн газрын 2012 оны 03 дугаар сарын 03.03-ны өдрийн 297-р тогтоол</p>	<p>-Засгийн газар -Байгалийн нөөц Экологийн яам</p>	<p>Тусгай хамгаалалтын дэглэмд харшлах аливаа үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно. Тус бус нутагт байгалийн олон янз байдалд нөлөөлөхүйц амьд организм нутагшуулах, барилга байгууламж барихыг хориглоно. Байгалийн нөөц газрын зориулалтыг өөрчлөхийг хориглоно.</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай газар нутагт байгалийн өвөрмөц байдал, ургамал, амьтан, экологийн тогтолцоо, биологийн олон янз байдлыг байгалийн нөхцөлд хадгална. Мөн Тусгай хамгаалалттай газар нутагт шинжлэх ухааны судалгаа хийх, сургалт явуулах, байгальд нөлөөлөх сөрөг үр дагаваргүй аялал жуулчлал эрхлэх, Байгалийн нөөц газарт амьдарч буй иргэдийн амьжиргааг хангах зорилгоор тариалалт хийхийг зөвшөөрнө.</p>
--------------	--	---	---	---

²⁵² https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6072/

5	БНХАУ	<ul style="list-style-type: none"> - БНХАУ-ын Үндсэн хууль, - БНХАУ-ын Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль - БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журам 	<p>БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай газар нутаг хориглосон үйл ажиллагааг БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журамд зааснаар:</p> <p>-Экосистемд нөлөөлөх нэн ховордсон амьтан, зэрлэг ургамлын зүйл бүртгэгдсэн нутаг дэвсгэрийг үндсэн бүсэд бүртгэж тухайн бүсэд ямар ч байгууллага, хувь хүнийг нэвтрэхийг хатуу хориглоно. Тус журмын 27 дугаар зүйлд заасан нөхцөл байдлаас бусад шинжлэх ухааны судалгааны үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.</p> <p>-Бусад хууль тогтоомжоор зөвшөөрөгдсөн тусгай үйл ажиллагаанаас бусад тохиолдолд мод огтлох, мал бэлчээх, ан агнах, загасчлах, ургамал түүх, тариалах, хээр газар өвс шатаах, олборлолт хийх, чулуу цуглуулах, элс ухах зэрэг үйл ажиллагааг хориглоно.</p> <p>Байгалийн нөөц газар болон тусгай хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж барихыг хориглоно.</p>	<p>Тусгай хамгаалалттай бүсэд судалгаа хийх, шинжлэх ухааны туршилт явуулах, сургалтын дадлага хийх, тухайн бүс нутагтай танилцах, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа явуулах, үнэт болон ховордсон амьтан, зэрлэг ургамлын төрөл зүйлийг гаршуулах, үржүүлэх зэрэг үйл ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрдөг байна.</p>
---	-------	---	--	---	---

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

**НЭГ. ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН ОЛОН УЛСЫН
АНГИЛАЛ ТОДОРХОЙЛОЛТ- НИЙТЛЭГ ЗОХИЦУУЛАЛТ**

Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Биологийн олон янз байдлын тухай конвенц (CBD) нь олон улсын хэмжээнд биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, амьтан ургамлын төрөл зүйлийн бүрэлдэхүүн, генетик нөөцийг тогтвортой ашиглах, үр ашгийг ижил тэнцүү хуваарилах үүднээс 1993 оны 12 дугаар сард хүчин төгөлдөр болж, хэрэгжиж эхэлсэн.

Энэхүү конвенцод **“Тусгай хамгаалалттай газар нь байгаль орчныг хамгаалах тодорхой зорилгод хүрэх зорилгоор тодорхойлсон, тусгай зохицуулалт, удирдлагатай газар нутгийг хэлнэ”** гэж тодорхойлдог.²⁵³

Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо нь (IUCN) байгаль орчин болон хөгжлийн сорилтуудад бодит шийдэл олоход олон улсад тусалдаг байгууллага юм. IUCN нь НҮБ болон хувийн хэвшил, төрийн болон ТББ-уудтай хамтран бодлого, хууль, эрхзүй, шилдэг туршлагауудыг боловсруулж байгаагаас гадна судалгаа шинжилгээ, дэлхий даяар хэрэгжиж буй олон төслүүдийг дэмжин ажилладаг.

Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо (IUCN) нь тусгай хамгаалалттай газар нутгийг **“Байгаль орчныг урт удаан хугацаанд экосистемийнх нь үр ашиг, оршин буй соёлын үнэт зүйлсийнх нь хамт эрх зүй, бусад үр дүнтэй арга хэрэгсэл хэрэглэн хамгаалж, ашиглаж байгаа, хүлээн зөвшөөрөгдсөн газар зүйн орон зайг тусгай хамгаалалттай газар нутаг хэмээнэ”** гэж тодорхойлдог.²⁵⁴

Тусгай хамгаалалттай газрын ангилал

Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо (IUCN) нь тусгай хамгаалалттай газрыг 6 үндсэн ангиллаар тодорхойлдог.

1.

- a. *Дархан цаазат газар*: Хуурай болон далайн бүсэд орших онцлог экосистем болон геологи/геоморфологи, биологийн олон янз байдал бүхий, аливаа ашиглалт нөлөөлөл нь хязгаарлагдсан, тусгай хамгаалалттай газар нутаг.
- b. *Зэрлэг онгон газар*: Биологийн олон янз байдал, түүний амьдрах орчин нь хүний үйл ажиллагааны нөлөөнд автаагүй, байгалийн унаган төрхийг нь хадгалах зорилготой бүс нутаг

²⁵³ НҮБ-ын Биологийн олон янз байдлын тухай конвенц. <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>

²⁵⁴ Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн ангиллыг хэрэглэх заавар. <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/pag-021.pdf>

2. *Байгалийн цогцолборт газар*: Өөрийн гэсэн амьтан, ургамлын төрөл зүйл, экосистемийн онцлогтой, байгаль, соёлын өвийг хамгаалах хэмжээнд оюун санаа, шинжлэх ухаан, боловсролыг дэмжсэн үйл ажиллагаа, амралт зугаалга, аялал хийх боломжтой, экосистемийн баялаг процессыг хадгалж үлдсэн хөндөгдөөгүй, эсвэл бага хэмжээгээр хөндөгдсөн томоохон газар нутаг.
3. *Байгалийн дурсгалт газар*: Хуурай газрын тогтоц, тэнгисийн эрэг, далайн цүнхээл, агуй, балар эртний амьд ой гэх мэт. геологийн тогтцуудыг хадгалах зорилгоор хамгаалсан газар нутаг.
4. *Амьдрах орчин, биологийн олон янз байдлыг хамгаалах менежментийн бүс нутаг*: Биологийн олон янз байдлын тодорхой зүйлийн амьтан ургамал, тэдгээрийн амьдрах орчныг хамгаалах зорилгоор хамгаалалтад авсан газар нутаг. Хэдийгээр горимд нь тийм шаардлага үгүй ч олон тохиолдолд хөндлөнгөөс нь хүний интервенц хийж, тодорхой амьтан, ургамлыг хамгаалж байх шаардлагатай газар нутаг.
5. *Хуурай газар болон далай тэнгисийг хамгаалсан ТХГН*: Хуурай газар, далай тэнгис, эрэг орчмын нутгийг хамрах бөгөөд хүн байгалийн харилцан шүтэлцээнээс экологи, соёл, гоо зүйн чухал ач холбогдол бүрэлдсэн газар. Энэхүү харилцан шүтэлцээ нь тус газрын хадгалалт, тогтвортой байдал, байгаль хамгаалалтад чухал ач холбогдолтой болсон учир хамгаалалтад авсан газар нутаг.
6. *Байгалийн нөөцийг тогтвортой ашиглах ТХГН*: Экосистемийг уламжлалт ахуй соёл, байгалийн нөөц ашиглалтын уламжлалт менежменттэй нь цуг хадгалж, хамгаалдаг газар нутаг. Ихэвчлэн том хэмжээтэй, онгон байгалиа авч хоцорсон энэ газар нутгийн нөөцийг тогтвортой менежментээр дамжуулж ашигладаг бөгөөд байгаль хамгаалалд ноцтой хохирол учруулалгүйгээр, аж үйлдвэрийн бус хэлбэрээр нөөц ашиглалтыг зөвшөөрдөг газар нутаг.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ашиглалт

Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо²⁵⁵ (IUCN) болон Дэлхийн байгаль хамгаалах сан²⁵⁶ (WWF) -с тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалтын талаар хэд хэдэн эх сурвалжуудыг гаргасан байдаг. Дархан цаазат болон зэрлэг онгон газруудыг ашиглахыг хориглодог боловч байгалийн цогцолборт газар болон түүнээс дооших ангиллуудыг тодорхой хэмжээнд ашиглахыг зөвшөөрдөг юм. Эдгээрээс үзэхэд тусгай хамгаалалттай газрын ашиглалтын хоёр ерөнхий төрөл харагдаж байна.

²⁵⁵ Олон улсын байгаль хамгаалах холбоо, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг санхүүжүүлэх нь: Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежерүүдэд зориулсан зааварчилгаа. <https://www.cbd.int/doc/nbsap/finance/IUCN-GuideFinancingPAs00.pdf>

²⁵⁶ Дэлхийн байгаль хамгаалах сан, Тусгай хамгаалалттай газруудын орлогыг нэмэгдүүлэх нь. https://www.cbd.int/doc/nbsap/finance/Spergel2001RaisRevPAs_RaisingRevPAs.pdf

ХЭРЭГЛЭГЧИЙН ХУРААМЖ

“Хэрэглэгчийн хураамжид”: нэвтрэх төлбөр; тусгай үзвэр үйлчилгээний төлбөр; зогсоол, хонох газар, аялал, зугаалга хийх байгууламжийн төлбөр; байр, хоол унд, хөтөч, усанд шумбах, загасчлах завь зэрэг үйл ажиллагаа явуулах концесс эзэмшигчдээс авах хураамж зэрэг зүйлс хэрэглэгчийн хураамжад орно. Хэрэглэгчийн хураамжаас олох боломжит орлого нь зочлолтын болон ашиглалтын түвшнээс хамаарч өөр өөр байдаг ч хураамж нь тухайн бүс нутгийн үйл ажиллагааны зардлын тал хүртэл хувийг хангах боломжтой.

Жишээлбэл, Балба улс Эверест болон Гималайн бусад оргилд гарахад хүний 11,000 ам.долларын хураамж авч жил бүр 2 сая гаруй ам.долларын орлого олдог. Танзани улсын тусгай хамгаалалттай газруудад зочлох гадаадын жуулчдаас тус тусад нь хонох газрын хураамж, түлээний хураамж, гэрэл зургийн хураамж төлөхөөс гадна өдөрт 25 ам. доллар төлөхийг шаарддаг.²⁵⁷

Хэрэглэгчийн хураамжийг тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ажилтнууд эсвэл зочдод үйлчлэх эрх төдий концесс эзэмшигчид цуглуулах боломжтой. Хэрэглэгчийн хураамжийг тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ажилтнууд авахын давуу тал нь тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтад ашиглагдах магадлал нь өндөр байдаг юм. Гэвч хураамж цуглуулах нь зардал шаарддаг бөгөөд төлбөр төлдөг олон үйлчилгээг үзүүлэхийн тулд мэргэжлийн ур чадвар шаардагдана. Тиймээс зарим улсад орлого нэмэгдүүлэх зорилгоор нээлттэй дуудлага худалдаагаар хамгийн өндөр үнэ санал болгосон этгээдэд концессын эрх олгох тогтолцоог баталсан.²⁵⁸

Заримдаа тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлагын агентлагууд нь өөрсдөө тусгай хамгаалалттай газар нутагт байрлах зочид буудал, зоогийн газар, дэлгүүр зэрэг зочдод зориулсан концессуудыг шууд эзэмшиж, ажиллуулдаг. Охайо мужийн байгалийн цогцолборт газрууд зуслангийн тоног төхөөрөмж, тэр байтугай амралт зугаалгын машин түрээслэх замаар мөнгө олдог бөгөөд энэ нь Охайо мужийн байгалийн цогцолборт газрын агентлагийн жилийн 21 сая долларын төсвийн 41 хувийг эзэлж байна.

ТҮРЭЭСИЙН ГЭРЭЭ

“Түрээсийн гэрээ” нь хувь хүн эсвэл хувь бүлэгт газар нутгийг тохиролцсон төлбөртэй, тодорхой хугацаагаар ашиглах боломжийг олгодог. IUCN-ны 2-6

²⁵⁷ Дэлхийн байгаль хамгаалах сан, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орлогыг нэмэгдүүлэх нь” гарийн авлага, 14-р хуудас

²⁵⁸ Дэлхийн байгаль хамгаалах сан, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орлогыг нэмэгдүүлэх нь” гарийн авлага, 14-р хуудас

дугаар ангилалтын газар нутгийг ашигт малтмал, газрын тосны хайгуул, ойн аж ахуйн үйл ажиллагаа, бэлчээрийн болон газар тариалангийн зориулалтаар түрээслүүлдэг. Энэ төрлийн орлого нь байгаль хамгаалах үндсэн зорилтуудтай нийцэж байгаа эсэхийг баталгаажуулахын тулд маш болгоомжтой байх хэрэгтэй. Түрээслэх боломжтой бусад бага хохиролтой хэрэглээ бол унасан мод, гоёл чимэглэлийн ургамал, үр, жимс жимсгэнэ цуглуулах юм.

Жишээлбэл, АНУ-ын Мичиган муж төрийн өмчит газар нутгийн ашигт малтмал, газрын тос, байгалийн хийн нөөц олборлосны хураамжаар Байгалийн нөөцийн санг санхүүжүүлдэг. Энэ сан нь сүүлийн 15 жилийн хугацаанд тусгай хамгаалалттай газар нутагт 300 гаруй сая ам.долларын буцалтгүй тусламж үзүүлжээ. Норвеги, Филиппин зэрэг улсууд модны нөөц ашигласан концессын хураамж болгон засгийн газарт төлж буй мөнгөний тодорхой хувийг тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ашиглалтад зориулахыг шаарддаг. Намиби улс загасчлалын хөлөг онгоцнуудад хэдэн тонн загас барьснаас хамааран хураамж ногдуулдаг. Энэхүү хураамжийг загас агнуурын нөөцийг зохицуулах, загасчлахыг хориглодог тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хэрэгжилтийг хангахад зарцуулдаг.²⁵⁹

Эм зүйн компаниуд халуун орны ширэнгэн ойд байдаг ургамлаас гаргаж авсан эмийн борлуулалтаас олон зуун сая долларын ашиг олсон. Эдгээр ургамлын зарим нь маш ховор бөгөөд зөвхөн тусгай хамгаалалттай газар нутагт байдаг. Филиппин, Фижи зэрэг улс орнууд байгууллагуудыг “био хайгуул” (эмийн зориулалтаар ашиглах боломжтой уугуул ургамлыг цуглуулах) эрхлэх зөвшөөрлийн төлбөр авах, арилжааны бүтээгдэхүүний борлуулалтын орлогоос төлбөр авах хууль баталсан.

Жишээлбэл, АНУ-ын Байгалийн цогцолборт газрын алба Йеллоустоун байгалийн цогцолборт газрын халуун рашаанаас олдсон микробын дээжийг цуглуулах эрхийг биотехнологийн компанид 100,000 ам.доллар болон ирээдүйн ашгийн тодорхой хувийн төлөө олгосон байна.

Африкийн олон улсууд спортын ан агнуураас ихээхэн орлого олдог. 2022 онд Танзани улс спортын ан агнуураас 25.1 сая ам.доллар, сафари салбараас бараг 116.8 сая ам.долларын орлого олжээ. Спортын ан агнуур, загасчлал нь шинжлэх ухааны үндэслэлтэй, хязгаарлалттай тохиолдолд л байгаль орчныг хамгаалах хэрэгсэл болж чадна.

Зарим тусгай хамгаалалттай газар нутгууд реклам сурталчилгаа, кино, зурагт хуудас болон бусад хэрэгцээнд ашиглах зорилгоор байгууллагуудаас “зар сурталчилгааны төлбөр” авч орлого олдог. Мөн

²⁵⁹ Дэлхийн байгаль хамгаалах сан, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орлогыг нэмэгдүүлэх нь” гарийн авлага, 16-р хуудас

нийтийн хэрэглээ, харилцаа холбоо, эрчим хүчний компаниудыг тусгай хамгаалалттай газар нутагт цахилгаан дамжуулах шугам, утасны шугам, радио телевизийн цамхаг, байгалийн хийн хоолой барих эрхийн төлөө олон сая доллар төлөхийг шаарддаг. Жишээлбэл, Китанглад уулын оргилын ойролцоох цахилгаан холбооны цамхгуудыг эзэмшдэг байгууллагууд өөрсдийн жилийн орлого дээр үндэслэн Филиппин Улсын Засгийн газарт төлбөр төлдөг. Боливи Улсад олон тэрбум долларын өртөгтэй байгалийн хийн хоолой барихаар төлөвлөж буй олон улсын эрчим хүчний томоохон компани нь харьцангуй онгон дагшин газар нутгийг хамгаалах итгэлцлийн сан байгуулахын тулд 20 сая ам.доллар төлжээ.

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

БНСУ

БНСУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хэмжээ

БНСУ-д бүртгэлтэй 1491 тусгай хамгаалалттай газар байна.²⁶⁰ Хуурай газрын болон далай, гүний усыг хамарсан 100,148 км² талбай байдаг ба энэ нь нийт газар нутгийн 18.5%-ыг эзэлдэг байна. Харин далайн эрэг ба тэнгисийн тусгай хамгаалалт бүхий газар нь 443,838 км² буюу 1.4%-ийг эзэлдэг байна.²⁶¹

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай эрх зүйн орчны үзэл баримтлалыг БНСУ-д 1960-аад онд Ойн тухай хууль, Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн тухай хууль, Соёлын өмчийг хамгаалах тухай хуулиудыг бий болгосноор үндсэндээ бий болсон.

Хонгдо, Сеораксан уулыг 1965 онд, Жирисан уулыг 1967 онд анхны байгалийн дархан цаазат газраар бүртгэсэн. БНСУ-д тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай холбогдох арав гаруй хууль байдаг. Эдгээр хуулиудаас Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль (Natural Environment Conservation Act), Далайн орчны менежментийн тухай хууль (Marine Environment Management Act), Соёлын өмчийг хамгаалах тухай хууль (Cultural Property Protection Act), Байгалийн цогцолборт газрын тухай хууль (Natural Parks Act) байдаг ба эдгээр хуулиуд нь байгаль орчин, соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах ерөнхий асуудлыг зохицуулдаг байна. Үлдсэн хуулиуд нь тусгай хамгаалалттай газар нутгийг тодорхойлох, удирдахад чиглэсэн зохицуулалтуудыг агуулсан байдаг. Дээрх хуулиудаас Тусгай хамгаалалттай газар, байгалийн цогцолборт газарт хэрхэн хүрээлэн буй

²⁶⁰ <https://www.protectedplanet.net/country/KOR>

²⁶¹ https://www.env.go.jp/en/nature/asia-parks/pdf/wg3/APC_WG6-19_Sung-gon%20Kim.pdf

орчныг хамгаалах, менежмент хийх талаарх зүйл заалтууд орсон байгааг тоймлон хүргэв.

Байгалийн цогцолборт газрын тухай хууль (Natural Parks Act)

Энэхүү хуулийн зорилго нь байгалийн цогцолборт газрын зориулалт, хамгаалалт, менежменттэй холбоотой зохицуулалтыг зааж өгөх замаар байгалийн экосистем, унаган төрх, соёлын үзэмж зэргийг хадгалах, тэдгээрийг зохистой ашиглах хамгаалах зорилготой болно. Энэхүү хууль нь 7 бүлэг 86 зүйлтэй байна.²⁶² Байгалийн цогцолборт газрын тухай хуульд хориглосон болон зөвшөөрөл авах шаардлагатай дараах заалтууд орсон байна. Үүнд: IV БҮЛЭГ .Байгалийн Цогцолборт Газрын Хамгаалалт хэсгийн 23 дугаар зүйлд дараах үйлдлүүдийг хориглоно хэмээн заасан байдаг.

- Барилга, бусад байгууламжийг шинээр барих, өргөтгөх, өөрчлөх, сэргээн босгох, буулгах;
- Ашигт малтмал олборлох, шороо, чулуу, элс, дүүргэх;
- Газар чөлөөлөх буюу газрын хэлбэр, чанарыг өөрчлөх (газар ухах, далайн ёроолын хэлбэр, чанарыг өөрчлөх зэрэг);
- Ус зайлуулах замаар газрыг өөрчлөх;
- Гол мөрөн, нуур, намаг, эрэг орчмын усны хэмжээ, түвшинг нэмэгдүүлэх, бууруулах;
- Зэрлэг амьтан (далайн амьтдыг оролцуулан) барих;
- Мод огтлох, зэрлэг ургамлыг түүж авах (далайн ургамал орно);
- Гэрийн тэжээвэр амьтдыг салхилуулах;
- Юм овоолох, уях;
- Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэнгийн өнгө үзэмжийг алдагдуулах, хамгаалах, зохион байгуулахад саад учруулах.

Мөн тус бүлгийн 27 дугаар зүйлд (2017 оны 12-р сарын 12-ны өдөр нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан) дараах тохиолдуудыг онцгойлон хориглосон байдаг байна. Үүнд:

- Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэнд хохирол учруулах, сүйтгэх;
- Мод гэмтээх;
- Зэрлэг ан амьтдыг барихын тулд урхи тавих, хорт бодис, хөдөө аж ахуйн химийн бодисыг ашиглах;
- 23 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 6-д заасны дагуу ан агнуурын буу ашиглах, зөвшөөрөл авалгүйгээр тор тавих;
- Хориглосон газар буудаллах;
- Хориглосон газар машин байрлуулах;

²⁶²БНСУ-ын Байгалийн цогцолбортгазрын тухай хууль <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#iBgcolor1>

- Зориулалтын газраас гадуур хоол хийх ил гал гаргах;
- Зориулалтын газраас гадуур тамхи татах;
- Согтууруулах ундаа хэрэглэх;
- Хог, хаягдал гаргах, хаях, эвгүй үнэр гаргах зэргээр бусдад төвөг удах үйлдэл зэрэг үйл ажиллагааг Байгалийн цогцолбор газарт явуулахыг хуулиар хориглодог байна.

Байгаль орчныг хамгаалах хууль (Natural Environment Conservation Act)

Энэхүү хуулийн зорилго нь байгаль орчныг хор хөнөөлөөс хамгаалах, байгалийн гамшигт үзэгдлээс хамгаалах, экосистем, байгалийн үзэмжийг хамгаалах, зүй зохистой менежмент хийх замаар байгалийн ая тухтай орчинд эрүүл саруул, амар тайван амьдрах боломжийг бүрдүүлэхэд оршино. Байгаль орчныг хамгаалах хууль нь 2004 онд батлагдсан ба хамгийн сүүлд 2016 онд нэмэлт өөрчлөлт орсон байна. Нийт 7 бүлэг, 66 зүйлтэй байна.²⁶³

I БҮЛЭГ. Ерөнхий үндэслэл;

II БҮЛЭГ. Экологи, байгаль хамгаалах бүсийн менежмент;

III БҮЛЭГ. Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах;

IV БҮЛЭГ Байгалийн нөөцийн менежмент;

IV-2 БҮЛЭГ. Байгалийн орчны нөхөн сэргээлтийн төсөл;

V БҮЛЭГ. Экосистемийг хамгаалах түүний төлбөр;

VI БҮЛЭГ. Нэмэлт заалтууд;

VII БҮЛЭГ. Торгуулийн заалт.

Тус хуулийн I БҮЛЭГ. 17 дугаар зүйлд Ерөнхийлөгчийн зарлигаар цэргийн зориулалтаар үйл ажиллагаа явуулах, байгалийн гамшгийн улмаас яаралтай арга хэмжээ авахаас бусад тохиолдолд экологи, байгаль орчныг хамгаалах бүсэд дараах үйлдлүүдийг хуулиар хориглодог байна.

- Усны орчныг хамгаалах тухай хуулийн 2 дугаар зүйлд заасан усны чанарт аюултай бодис хаях, хог хаягдлын хяналтын тухай хуулийн 2 дугаар зүйлд заасан хортой хог хаягдал, Химийн бодисын хяналтын 2 дугаар зүйлд заасан хорт бодисыг хаях;
- Байгаль орчны яамны тушаалаар тодорхойлсон шатамхай бодис ашиглах, эсвэл Байгаль орчны сайдын тогтоосон газраас бусад газарт хоол хийх, ил гал гаргах буудаллах;

²⁶³ https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=37572&type=part&key=39

- Байгаль орчныг хамгаалахтай холбоотой тэмдэглэгээ болон бусад тэмдэглэгээг будах, гэмтээх, хөдөлгөх үйлдэл;
- Тусгай хамгаалалт бүхий үзэсгэлэнт газар өвс, мод бэлтгэх зэрэг бусад үйлдлүүд.²⁶⁴

Мөн энэхүү байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 13 дугаар зүйлд дараах тохиолдуудыг зөвшөөрдөг байна.

- Хуулийн 14 дүгээр зүйлд заасны дагуу тусгай хамгаалалт бүхий газар менежментийн төлөвлөгөөнд тусгагдсан барилга байгууламж;
- Экологи, байгалийн үзэсгэлэнт газруудын экосистем, түүнийг хамгаалахад шаардлагатай ажиглалтын байгууламж;
- Судалгаа шинжилгээ, шинжлэх ухааны ажиглалт, шинжилгээ хийх байгууламж;
- Экологи, байгалийн үзэсгэлэнт газрыг хамгаалах, байгаль орчныг гадны этгээд халдахаас урьдчилан сэргийлэхэд шаардлагатай гэж үзсэн байгууламж.

Түүнчлэн байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 14 дугаар зүйлд Залгаа бүсэд (Acts Allowed within Buffer Areas) дараах үйл ажиллагааг зөвшөөрдөг байна. Үүнд:

- Өдөр тутмын хэрэгцээний жижиглэнгийн дэлгүүр;
- Орчныг хамгаалах арчлах шаардлага бүхий байгууламж;
- Хоолны газар;
- Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загасны аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг хадгалах, байгууламж;
- Байгаль орчны талаар боловсрол олгох, олон нийттэй харилцах, судлах байгууламж, тухайлбал байгаль судлах төв, экологийн музей, ойн музей, модлог цэцэрлэгт хүрээлэн, ботаникийн цэцэрлэг, экологийн ой, экологийн судалгааны байгууллага.

Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 15 дугаар зүйлд Шилжилтийн бүс нутагт (Transition Areas) дараах үйл ажиллагааг зөвшөөрдөг байна.²⁶⁵ Үүнд:

- Шилжилтийн бүсэд зориулсан Байгаль орчны яамны тушаалаар тогтоосон нэгдүгээр зэрэглэлд багтах барилга;
- Эмнэлэг анхан шатны тусламж үзүүлэх байгууламж;
- Малын саравч, тариалангийн саравч;
- Амрах зугаалах хэсгийн ресторан, хүнсний газрууд;

²⁶⁴<https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#iBgcolor1>

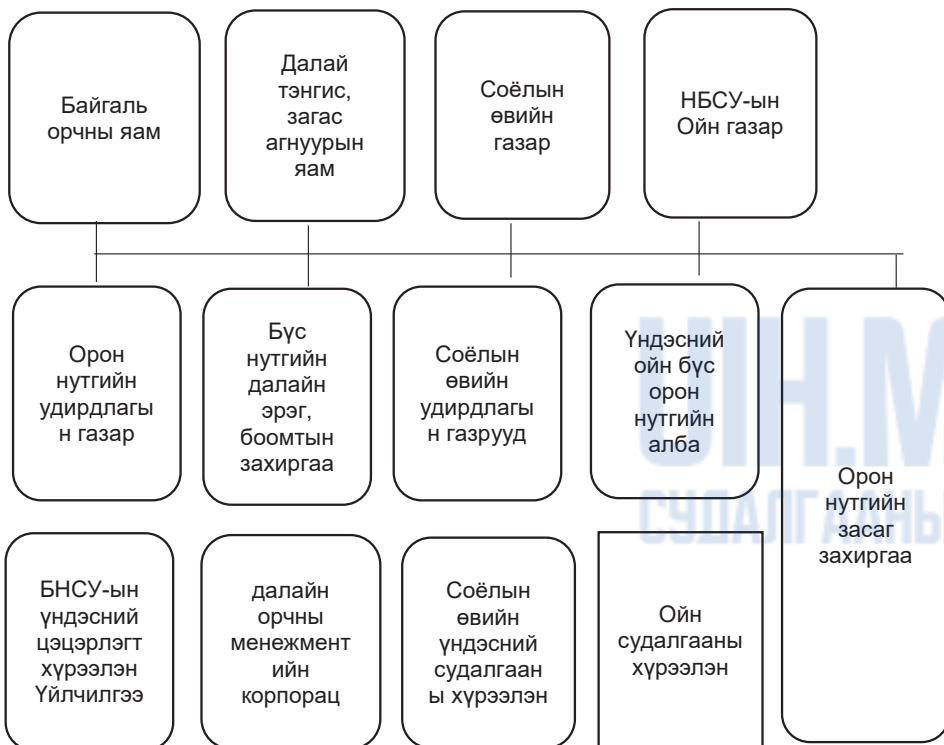
²⁶⁵<https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#iBgcolor0>

- Сургалтын байгууламжууд;
- Тээврийн хэрэгсэл явган хүний зам, машин зам;
- Усны байгууламж, ариутгах хэсэг, цахилгааны шон буюу нийтийн байгууламжууд зэрэг барилга байгууламжуудыг хуульд заасны дагуу яамнаас зөвшөөрөл авч стандарт тавигдах шаардлагын дагуу барьж болдог байна.

БНСУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлага

БНСУ-ын Байгаль орчны яам (The Ministry of Environment) нь хүрээлэн буй орчин, байгаль орчны хамгаалалттай холбоотой асуудлуудыг ерөнхийд нь хариуцан ажилладаг ба БНСУ-ын Засгийн газрын шууд удирдлага дор ажилладаг. Байгаль орчны яам нь холбогдох хууль тогтоомж, журмуудын хэрэгжилтийг хангах, байгаль орчны судалгаа шинжилгээ хийх, ивээн тэтгэхээс гадна Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгүүдийг удирддаг. Доорх схемд БНСУ-ын тусгай хамгаалалттай газруудыг хариуцан ажиллах төрийн байгууллагуудыг үзүүлсэн бөгөөд тус тусын салбарын дагуу хариуцсан ажилладаг байна.

Зураг 1. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлага

БНСУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хариуцсан байдлыг яамдаар тогтоосон байдал

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ихэнх буюу 9,504.2 км² газрыг БНСУ-ын Байгаль орчны яам хариуцан ажилладаг бол Далай тэнгис загас агнуурын яам 1,090 км² талбайг, Соёлын өвийн газарт 828.8 км² талбайг, Ойн газар 6.856.7 км² газрыг тус тус хариуцан хамгаалдаг байна.

Хүснэгт 2. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хариуцсан яамд

Удирдлага	Бүртгэгдсэн газар	Хуурай газрын хэмжээ (Км ²)	Далай тэнгис (Км ²)
Байгаль орчны яам	700	9,504.2	3,265
Далай тэнгис, загас агнуурын яам	10	2,023.5	1,095.5
Соёлын өвийн газар	294	1,823.9	995
БНСУ-ын Ойн газар	463	6,856.7	0
Нийт	1467	20.208.3	5,351

БНСУ-ын Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг Олон улсын конвенцоор тодорхойлсон байдал

Доорх БНСУ-ын Тусгай хамгаалалттай газрууд нь олон улсын конвенцод бүртгэгдсэн ба ЮНЕСКО-гийн Хүн ба шим мандлын хөтөлбөрт хамгийн их буюу 4 газар бүртгэгдсэн, энэ нь 204.2 км² газар байна.

Хүснэгт 3. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг Олон улсын конвенцоор тодорхойлсон байдал

Олон улсын конвенц	Бүртгэгдсэн газар	Хуурай газрын хэмжээ (Км ²)	Далай тэнгис (Км ²)
ЮНЕСКО-ийн Хүн ба шим мандлын хөтөлбөр (UNESCO MAB BR)	4	2042.2	451.1
Дэлхийн байгалийн өв (World Natural Heritage)	1	190	0
Рамсарын конвенц (Ramsar Convention)	17	176.8	163.5
Дэлхийн геопарк (Global Geoparks Network)	2	1992	55.1
Нийт	24	4401.3	669.7

БНСУ-ын үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн үйлчилгээ (Korea National Park Service)

Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн (KNPS) нь 1987 онд байгуулагдсан тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах удирдан зохион байгуулах, менежментийн мэргэжлийн байгууллага юм. Төв салбар нь Гангвон мужийн Вонжу хотод байрладаг бөгөөд Солонгосын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн гуч орчим хувийг, түүний дотор 21 үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнг хариуцан ажилладаг. Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн нь “Байгаль болон хүмүүсийн ирээдүйг холбосон тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийг манлайлах” үндсэн зорилго, алсын хараатай юм. Мөн түүнчлэн үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнг хамгаалах, тогтвортой ашиглахад өөрийн нөөц бололцоогоо зориулж, орон нутгийн засаг захиргаанаас удирддаг бусад тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад дэмжлэг үзүүлэн ажилладаг байна.²⁶⁶ Үүнд:

- Биологийн олон янз байдал, генетикийн нөөц баялаг бүхий; байгалийн экологийн бүс нутаг;
- Байгалийн үзэсгэлэнт тогтоц бүхий газар;
- Байгаль, хүрээлэн буй орчинг судлах шаардлага бүхий газар;
- Соёлын өв бүхий газар.²⁶⁷

Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн алба нь Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн тухай хууль, Байгалийн цогцолборт газрын тухай хуулийн дагуу байгалийн экосистем, соёлын өв бүхий газар, байгалийн нөөцийг системтэйгээр хамгаалж, удирдан зохион байгуулж, дэмжлэг үзүүлдэг. Үүнд:

- Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнг арчлах, хамгаалах;
- Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн зэрлэг ан амьтдыг хамгаалах, ховордсон ан амьтдыг үржүүлэх;
- Паркийн арчилгаа, үйл ажиллагаатай холбоотой байгууламжийг суурилуулах, удирдах;
- Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн, хүрээлэн буй орчинтой холбоотой судалгаа хийх;
- Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэнд арчилгаа цэвэрлэгээ хийх;
- Үйл ажиллагаа зохион байгуулах, удирдан чиглүүлэх, сурталчлах;
- Байгаль, Аялал жуулчлалыг сурталчилан таниулах, төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх боловсрол олгох, түгээх;
- Уур амьсгалын өөрчлөлт, экологийн нөхөн сэргээлтийн улмаас байгалийн цогцолборт газруудын экологид үзүүлэх нөлөөллийн судалгаа хийх;
- Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэнг хамгаалах, менежментийн чиглэлээр олон улсын хамтын ажиллагааг зохион байгуулах зэрэг дээрх үйл ажиллагааг Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгийн алба хариуцан ажилладаг байна.

²⁶⁶ <https://www.iucn.org/our-union/members/iucn-members/korea-national-park-service>

²⁶⁷ <https://www.knps.or.kr/portal/main/contents.do?menuNo=8000665>

АВСТРАЛИ УЛС

Австрали Улсад тусгай хамгаалалттай газар нутагтай холбогдон гарах харилцааг Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай (Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999)²⁶⁸ хууль болон холбогдох бусад хууль тогтоомжоор зохицуулж байна. Тус хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэх журам²⁶⁹ нь тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах гол эрх зүйн үндэс юм. Австрали Улс нь 1992 онд батлагдсан Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах тухай конвенцод нэгдэн орсныхоо дагуу Австрали Улсын Үндэсний байгаль хамгаалах, хадгалах тогтолцоо (National Reserve System)²⁷⁰-г үүсгэн бий болгосон байна. Энэ нь Австрали Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ бөгөөд дараах 4 төрлийн тусгай хамгаалалттай газар нутгийг багтааж байна:

- Нийтийн эзэмшлийн газар нутаг (төрийн өмчийн)
- Уугуул иргэдийн тусгай хамгаалалттай газар нутаг
- Хувийн эзэмшлийн газар нутаг
- Хамтын эзэмшлийн газар нутаг (shared management reserves).

Цаг уурын өөрчлөлт, эрчим хүч, байгаль орчин, усны яам (Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water)-ны харьяа Байгалийн нөөцийн бодлого, хөтөлбөрийн хороо (Natural Resource Policies and Program Committee)-оос Австралийн байгалийн нөөц, баялгийг хамгаалах 2009-2030 оны стратеги (Australia’s Strategy for the National Reserve System 2009-2030)²⁷¹ төлөвлөгөөг батлан, хамтын нөхөрлөл, муж улсын засгийн газар болон орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудтай хамтран хэрэгжүүлж байна.

Хуулийн бүтэц

Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай хууль нь 5 бүлэг, 13 хэсэг, 266 зүйлтэй.

Бүлэг 1. Ерөнхий зүйл

Хэсэг 1. Ерөнхий зүйл

Бүлэг 2. Байгаль орчныг хамгаалах

Хэсэг 2. Энэ бүлгийн хялбаршуулсан тойм

Хэсэг 3. Байгаль орчны зөвшөөрөлд тавигдах шаардлага

Хэсэг 4. Байгаль орчны зөвшөөрөл шаардагдахгүй үйл ажиллагаа (зөвшөөрөл авах шаардлагагүй тохиолдлууд)

²⁶⁸ <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00225>

²⁶⁹ https://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/cth/consol_reg/epabcr2000697/

²⁷⁰ <https://www.dcceew.gov.au/environment/land/nrs#daff-page-main>

²⁷¹ <https://www.dcceew.gov.au/sites/default/files/documents/nrsstrat.pdf>

Бүлэг 3. Хоёр талт гэрээ

Хэсэг 5. Хоёр талт гэрээ

Бүлэг 4. Байгаль орчны үнэлгээ болон зөвшөөрөл

Хэсэг 6. Энэ бүлгийн хялбаршуулсан тойм

Хэсэг 7. Үйл ажиллагааны зөвшөөрөл шаардлагатай эсэхийг шийдэх

Хэсэг 8. Хяналттай үйл ажиллагааны үр нөлөөг үнэлэх

Хэсэг 9. Үйл ажиллагааны зөвшөөрөл

Хэсэг 10. Стратегийн үнэлгээ

Хэсэг 11. Үйл ажиллагаанд хийгдэх үнэлгээ болон зөвшөөрлийн талаарх дүрэм

Бүлэг 5. Биологийн олон янз байдал болон соёлын дурсгалт өвийг хадгалах, хамгаалах

Хэсэг 12. Биологийн олон янз байдлыг тогтоох, хянах болон биологийн бүсчилсэн төлөвлөгөө гаргах

Хэсэг 13. Нэн ховордсон амьтад болон экологийн бүлэг

Тус хуулиар амьд биетүүд (амьтан, ургамал) болон газар нутгийг үндэсний байгаль орчны ач холбогдол бүхий зүйлс гэж тодорхойлсон байна.

Эдгээрт дараах зүйлсийг хамруулна:

- Дэлхийн өвд бүртгэгдсэн газар
- Хамтын нөхөрлөлийн өвд бүртгэгдсэн газрууд
- Рамсарын конвенцод бүртгэгдсэн намгархаг газрууд
- Ховордсон амьтад болон экологийн бүлгүүдийн жагсаалтад орсон амьтад
- Олон улсын гэрээгээр хамгаалагдсан нүүдлийн төрөл зүйл амьтад
- Хамтын нөхөрлөлийн далай, тэнгисийн бүс нутгууд
- Great Barrier Reef далайн цэцэрлэгт хүрээлэн
- Цөмийн үйл ажиллагаа (ураны уурхай гэх мэт)
- Усны нөөц газрууд (нүүрсний уурхайн ашиглалттай холбоотой).

Хуулиар тусгай хамгаалалттай газар нутагт үйл ажиллагаа явуулахад Хамтын нөхөрлөлийн Байгаль орчны сайдаас зөвшөөрөл авах шаардлагатай бөгөөд сайд нь уг зөвшөөрлийг олгохоос өмнө тухайн үйл ажиллагааны байгаль орчинд үзүүлэх үр нөлөө (assessment of significant impact)-г үнэлнэ. Ингэхдээ сайд нь муж, орон нутгийн захиргааны байгууллага бүртэй хоёр талт гэрээ байгуулан тусгай хамгаалалттай газар нутагт явуулах үйл ажиллагааны үнэлгээг хамтран хийдэг байна. Хоёр талт гэрээнд заасны дагуу тухайн муж, орон нутгийн захиргааны байгууллага нь төлөвлөж буй үйл ажиллагааны тусгай хамгаалалттай газар нутагт үзүүлэх нөлөөллийг үнэлэх ерөнхий үнэлгээ буюу үйл ажиллагааны байршил, болзошгүй нөлөөллийн шинж чанар, цар хүрээ,

нөлөөллийг бууруулах зарим арга хэмжээний саналыг багтаасан үнэлгээг хийж, орон нутгийн захиргааны зүгээс зөвшөөрлийг олгох эсэх саналын хамт тайланг Байгаль орчны яаманд хүргүүлнэ.²⁷²

Австрали Улсын засгийн газраас тусгай хамгаалалттай газар нутагт хэрэгжүүлэхээр зэхсэн үйл ажиллагаанд стратегийн үнэлгээ хийдэг. Хуулийн 10-р хэсгээр стратегийн үнэлгээний талаар зохицуулалтыг хийсэн байна. Стратегийн үнэлгээ нь тухайн газар нутагт хэрэгжүүлэхээр зэхсэн үйл ажиллагааны байгаль орчин болон түүхийн дурсгалт өвд урт хугацааны явцад үзүүлэх нөлөөллийн үнэлгээ юм. Доор дурдсан талуудтай хамтран стратегийн үнэлгээг хийдэг. Үүнд:

- Австралийн засгийн газрын яам, эсхүл агентлаг
- Мужийн засгийн газар, эсхүл орон нутгийн засаг захиргааны байгууллага болон агентлаг/эрх бүхий байгууллага
- Хот байгуулалт, хөгжлийн салбар байгууллага
- Аборигенчуудын газар нутгийн зөвлөл
- Уул уурхайн болон ашигт малтмалын компани зэрэг болно.

Байгаль орчны сайд нь талуудтай гэрээ байгуулан стратегийн нөлөөллийн үнэлгээг хийхдээ яамны цахим хуудсанд 28 хоногийн хугацаанд тухайн үйл ажиллагааны мэдээллийг олон нийтэд нээлттэй байршуулан саналыг авна. Үнэлгээнд үндэслэн тухайн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлж болох эсэх шийдвэрийг гаргахдаа олон нийтийн саналыг харгалзан үзнэ. Стратегийн үнэлгээ нь тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутагт хэрэгжүүлж болох, эсхүл хориглох шаардлагатай үйл ажиллагааг өргөн цар хүрээгээр авч үздэгээрээ давуу талтай байна.

Тухайн нутаг дэвсгэрт хийгдсэн стратегийн үнэлгээ нь дараах зүйлсийг тодорхойлох замаар олон нийт, засгийн газар болон тухайн үйл ажиллагааг эрхлэхээр зэхсэн аж ахуйн нэгжүүдэд урт хугацааны баталгааг олгодог:

- Аливаа үйл ажиллагаа эрхлэх боломжгүй газар
- Үйл ажиллагаа эрхлэх боломжтой газар
- Зөвшөөрөгдөх үйл ажиллагааны төрлүүд
- Зөвшөөрлийн нөхцөл зэрэг болно.²⁷³

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ноцтой нөлөө, хохирол учруулахуйц үйл ажиллагааг хориглох бөгөөд тус хуулийн Хоёрдугаар бүлгээр зохицуулсан байна. Хэрэв ноцтой хохирол учруулсан тохиолдолд гэмт хэрэгт тооцох, хувь хүнийг 5.000 торгуулийн нэгжээр, харин байгууллагыг 50.000 торгуулийн нэгжээр торгох, түүнчлэн гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдийг хорих хүртэл шийтгэл ногдуулахаар заасан байна. Тухайлбал, усны эх

²⁷² <https://www.dcceew.gov.au/environment/epbc/approvals/state-assessments>

²⁷³ <https://www.dcceew.gov.au/environment/epbc/approvals/strategic-assessments>

ундаргыг бохирдуулсан тохиолдолд 7 хүртэл жилийн ял ногдуулах, эсхүл 420 торгуулийн нэгжээр торгох, эсхүл энэ 2 шийтгэлийг хамт ногдуулахаар заажээ.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглох үйл ажиллагаа

Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах тухай хуулийг хэрэгжүүлэх журмын 12.2.2-т тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглох үйл ажиллагаа болон зөрчсөн тохиолдолд ногдуулах шийтгэлийг заасан байна. Үүнд дараах үйл ажиллагаа орно:

- Шинжлэх ухааны судалгаа, шинжилгээ (Үүнд, археологийн болон антропологийн судалгаа, шинжилгээ орно) Гэхдээ, энэ заалт нь Аборигенчуудын газрын эрхийн тухай болон Аборигенчуудад газар олгох тухай хуульд заасан газрын зөвлөлөөс хэрэгжүүлж буй антропологийн судалгаанд үл хамаарна;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах менежментийн төлөвлөгөөнд зааснаас бусад малтлага хийх болон барилга байгууламж барих;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байгалийн унаган төрх, тухайн газар нутагт байрлах байгаль, түүхийн дурсгалт зүйл, байгууламж болон тэмдэг, тэмдэглэгээ, зам харгуйг эвдэж, сүйтгэх;
- Ямар ч төрлийн (хатуу, шингэн, хийн) үйлдвэрийн хог хаягдал хаях;
- Ахуйн хог хаягдал хаях;
- Ахуйн зориулалтаас бусад нөхцөлд тусгай хамгаалалттай газар нутагт пестицид, гербицид болон бусад хортой бодис ашиглах;
- Ашигт малтмал, шавар, элс, чулууг хөндөх болон зайлуулах;
- Агуй, агуй доторх зүйлсийг эвдэж сүйтгэх болон агуй дотор урсах усанд ямар нэг бодис хийх;
- Хамтын нөхөрлөл болон муж, өөртөө засах газар нутгийн хуулиар зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагаа эрхэлж буй хүнээс бусад хүн галт зэвсэг, ан агнуурын буу болон бусад төхөөрөмж, ашигт малтмал болон металл илрүүлэх төхөөрөмж, тэсрэх бодис, цахилгаан хөрөө, ан амьтан, загас олноор барихад зориулсан хавх, тор зэргийг ашиглах буюу эзэмших;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ан амьтан агнах, гэмтээх, зөвшөөрөлгүй нүүлгэн шилжүүлэх болон зориудаар ан амьтан нэвтрүүлэх, нутагшуулах;
- Тухайн газар нутагт ургадаг болон зөвшөөрөгдсөн ургамлаас өөр ургамал ургуулах, тариалах;
- Хорiotой буюу хориглосон бүсэд нэвтрэх;
- Хориглосон газар зураг авах болон бичлэг хийх;

- Тусгай хамгаалалттай газар нутагт мөрдөх аюулгүй байдлын зааврыг дагаж мөрдөхгүй байх;
- Зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагаанаас бусад эрсдэлтэй үйл ажиллагаа явуулах (өндөр уул хаданд авирах, үсрэх гэх мэт)
- Алсаас удирддаг төхөөрөмжийг нисгэх болон ажиллуулах, чанга яригч болон чанга дуу чимээ гаргадаг аливаа төхөөрөмж ашиглах, тухайн тусгай хамгаалалттай газрын удирдлагаас зөвшөөрөөгүй газар зөөврийн цахилгаан үүсгүүр ашиглах;
- Тухайн газар нутгийн удирдлагаас зөвшөөрсөн амарч буудаллах хэсгээс бусад хэсэгт буудаллах, газрын гадаргууг ухах, мод бутыг хугалах, зөөврийн цахилгаан үүсгүүр зэрэг хэрэгслүүдийг ашиглах;
- Тухайн газар нутгийн удирдлагаас зөвшөөрсөн гэр бүлийн уулзалт зэрэг зохион байгуулалттай арга хэмжээнээс бусад 15-аас дээш хүний цугларалтад оролцох;
- Зөвшөөрөгдсөн газраас бусад газар хүн оршуулах;
- Түр эсхүл байнга орших дурсгалын зүйл бүтээх;
- Хамтын нөхөрлөл, муж болон өөртөө засах газар нутгийн хуулиар зөвшөөрөгдсөнөөс бусад тохиолдолд арилжааны зорилгоор загас агнуур хийх;
- Хориотой газар түүнчлэн тодорхой хугацаанд загасчлахыг хориглосон газар загасчлах болон зөвшөөрөгдсөн хэмжээнээс илүү тоо хэмжээгээр загасчлах;
- Зөвшөөрөгдсөнөөс бусад арилжааны зорилготой үйл ажиллагаа эрхлэх;
- Какаду Үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнд согтууруулах ундаа зарж борлуулах;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутагт авсан гэрэл зургуудыг арилжааны зорилгоор ашиглах;
- Тодорхой зөвшөөрөлгүй газар туг, далбаа, арилжааны самбар байршуулах зэрэг болно.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрөх үйл ажиллагаа

Хуульд зааснаар тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн төлөвлөгөөтэй нийцэж байгаа болон тухайн газар нутгийн удирдах газраас олгосон зөвшөөрлийн дагуу аялал жуулчлал, арилжааны зорилготой кино зураг авалт болон гэрэл зураг авах, судалгаа, шинжилгээ хийх, түүнчлэн аливаа тэмдэглэлт арга хэмжээ зохион байгуулах зэрэг үйл ажиллагаа багтаж байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрөгдөх үйл ажиллагаанаас аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа чухал ач холбогдолтойд тооцогддог бөгөөд Австрали Улсын эдийн засагт тодорхой хувь нэмрийг оруулдаг байна. 2021-2022 оны байдлаар аялал жуулчлалын салбар нь ДНБ-ийн 1.6%-ийг бүрдүүлсэн байна. 2022 оны Зургадугаар сарын байдлаар

358.300 аж ахуйн нэгж аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхэлж байна. 2023 оны Зургадугаар сарын байдлаар тус салбарт 713.000 хүн ажил эрхэлж байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хэрэгжүүлж буй аялал жуулчлал, амралт сувиллын үйл ажиллагаа нь тухайн орон нутгийн иргэдийг ажлын байраар хангахын сацуу нийгмийн томоохон асуудал болох иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах, өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлэх зэрэг чухал ач холбогдолтой байна.

ФИЛИППИН УЛС

Филиппин Улс нь 7.8 сая га бүхий 247 тусгай хамгаалалттай газар нутагтай. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байгалийн унаган төрхийг хадгалах, хамгаалах зорилгоор шинээр тусгай хамгаалалттай газруудыг байгуулах, эрх зүйн орчныг сайжруулах, төсөл хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцоог бий болгох зэрэг арга хэмжээг авч иржээ.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин

1992 онд Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг нэгдсэн системд бүртгэлжүүлэх ажлыг эхлүүлж, энэ зорилгоор *Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хуулийг*²⁷⁴ (7586 дугаар хууль) батлан, тусгай хамгаалалттай газар нутгийг удирдах, зохион байгуулах харилцааг хуульчилжээ. Улмаар 2018 онд дээрх хуулийг өргөтгөн нэмэлт, өөрчлөлт оруулж *Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хууль*²⁷⁵ (11038 дугаар хууль)-ийг баталсан байна.

- *Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хууль* (Бүгд Найрамдах Улсын № 7586 дугаар хууль, 1992 он), Republic Act No 7586 or the National Integrated Protected Areas System Act of 1992 (NIPAS);
- *Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хууль* (Бүгд Найрамдах Улсын 11038 дугаар хууль, 2018 он), Republic Act No 11038 or the Expanded National Integrated Protected Areas System (E-NIPAS) Act of 2018.

Дээрх хуулиудад тусгай хамгаалалттай газар нутгийг “*физик, биологийн онцгой ач холбогдлоор нь тусгаарласан, биологийн олон янз байдлыг сайжруулсан, хүний хор хөнөөлтэй үйл ажиллагаанаас хамгаалагдсан газар, усны тодорхой хэсгийг хэлнэ*²⁷⁶ хэмээн тодорхойлжээ.

²⁷⁴ <https://chanrobles.com/RA7586.htm>

²⁷⁵ https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2018/ra_11038_2018.html

²⁷⁶ <https://chanrobles.com/RA7586.htm>

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцоо (NIPAS)-д хуурай газар болон усны эрэг, эсхүл тэнгисийн экологийн хувьд баялаг бөгөөд өвөрмөц газар нутгууд ба ургамал амьтны төрөл зүйл нь ховор бөгөөд устах эрсдэлтэй, биологийн хувьд чухал олон нийтийн газрууд, био-газарзүйн бүсүүд ба холбогдох экосистемүүд гэхчлэн “хамгаалалттай газар” гэж нэрлэх шаардлагатай бүх газрууд хамаардаг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хуулийн 3 дугаар хэсэгт дараах ангиллаар тусгай хамгаалалттай газар нутгийг байгуулна гэж заасан байдаг:²⁷⁷

- a. Байгалийн нөөц, хатуу хамгаалалттай газар;
- b. Байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэн парк;
- c. Байгалийн дурсгалт газар;
- d. Зэрлэг ан амьтдын дархан цаазат газар;
- e. Хамгаалалттай газар нутаг болон тэнгисийн бүс;
- f. Байгалийн баялгийн дархан цаазат газар;
- g. Байгалийн олон янз байдлын бүс;
- h. Филиппиний Засгийн газрын нэгдэн орсон олон улсын гэрээ, конвенц, хуулиар тогтоосон бусад ангиллууд.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хуулиар байгалийн болон соёлын өвийн хадгалалт, хамгаалалт, хөгжүүлэлт, биологийн чухал ач холбогдолтой газар нутгуудыг уугуул төрх байдлаар хадгалан хамгаалах, нөхөн сэргээх, зөвшөөрсөн болон хориглосн үйл ажиллагаа, авах арга хэмжээ, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үйл ажиллагааг хариуцсан байгууллагын чиг үүрэг зэрэг харилцааг хуульчилсан.

Тус хуульд зааснаар тусгай хамгаалалттай газар нутгийг (дархан цаазат газар нутгаас бусад) эвдэж, гэмтээхээргүй байх нөхцөлд эрчим хүчний нөөц баялгийн хайгуулыг зөвхөн мэдээлэл, өгөгдөл цуглуулах зорилгоор хийж болно. Сэргээгдэх эрчим хүчний төслийг гагцхүү Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар (DENR)-ын нарийн бичгийн даргын зөвшөөрлөөр явуулж болдог байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн нэгдсэн сан (IPAF)-г тусгай хамгаалалттай газар нутгуудийн болон тогтолцооны төсөл, үйл ажиллагааг санхүүжүүлэх зорилгоор байгуулна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн санд олгож буй бүх санхүүжилт, хандивыг татвараас чөлөөлнө. Тусгай хамгаалалттай газар нутаг дахь хууль, дүрэм, журмын зөрчлийг Хууль зүйн газраас мөрдөн шалгадаг. Тусгай хамгаалалттай газар нутаг болон түүний хамгаалалттай бүсүүд дэх урьд өмнө оршиж байсан бөгөөд энэ хуулиар хүчин төгөлдөр олгогдсон бүх эд хөрөнгө,

²⁷⁷<https://www.informea.org/en/content/legislation/denr-administrative-order-no-2019-05-implementing-rules-and-regulations>

хувийн эрхийг хамгаалж, хүндэтгэнэ. Мөн энэ хуулийн хэрэгжилтийн хяналтыг Конгрессийн хамтарсан хяналтын хороо тавьдаг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хариуцсан төрийн байгууллага

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцоо нь Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газрын хяналтад байдаг байна.

Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар нь (Department of Environment and Natural Resources)²⁷⁸ нь улс орны байгаль орчин, байгалийн баялаг, тухайлбал: ой, бэлчээрийн газар, ашигт малтмал, тэр дундаа дархан цаазат газар, усны сан бүхий газрын хамгаалалтын бүс, нийтийн эзэмшлийн газрыг хамгаалах, удирдах, хөгжүүлэх, зүй зохистой ашиглах, түүнчлэн тусгай зөвшөөрөл, Филиппиний одоо болон хойч ирээдүй үеийнхний сайн сайхны төлөө олсон үр шимийг тэгш хүртэх зорилгоор хуулиар тогтоосон байгалийн бүх нөөцийг зохицуулах асуудал эрхэлсэн үндсэн байгууллага юм.

Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар (нарийн бичгийн дарга) нь дараах эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ:

- a. Тусгай хамгаалалттай газруудын онцлог болон нийтлэг шинж чанаруудыг судалж, ангилах ба хүний үйл ажиллагаанд зөвшөөрөх болон хориглох үйл ажиллагааг нийт тогтолцоон дахь категори тус бүрээр ангилан тодорхойлно;
- b. Газар ашиглалтын схем, тусгай хамгаалалтын газар нутгийн бүсийг тогтоох төлөвлөгөө, хамгаалалттай газар нутгийн экологийн тэнцвэрийг алдагдуулж болзошгүй үйл ажиллагааг хянан сэргийлэх зэрэг ажлыг төлөвлөн боловсруулж, хэрэгжүүлэх;
- c. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн талаарх бүх санал санаачилга, төлөвлөгөөг боловсруулан бэлтгүүлэх, хянах;
- d. Холбогдох хуулийн заалтуудыг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай дүрэм, журмуудыг баталж мөрдүүлэх;
- e. Засгийн газрын агентлагууд болон аливаа хувь хүн, тусгай хамгаалалттай газар нутгаас ашиг шим хүртэж буй аливаа аж ахуйн нэгж, корпорациас хурааж авах Үндэсний нэгдсэн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тогтолцооны төлбөр хураамжийг үндэслэл сайтай тогтоон тодорхойлох;
- f. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хадгалалт, хамгаалалтыг эрсдэлд оруулж, зөрчсөн тохиолдолд ногдуулах захиргааны төлбөр, торгуулийн хэмжээг тогтоон шийдвэрлэх;
- g. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хуульд заасан албан үүргээ хэрэгжүүлэх зорилгоор хувийн аж ахуйн нэгж болон олон нийтийн агентлагуудтай гэрээ, хэлэлцээр байгуулах;

²⁷⁸ <https://www.denr.gov.ph/>

- h. Филиппиний Засгийн газрын нэрийн өмнөөс болон Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны сангийн нэрийн өмнөөс бэлэг, шууд хэлбэрийн мөнгөн төлбөр, мөнхүү тогтолцооны ашиг сонирхол, үйл ажиллагаа, ажил үйлчилгээний төлөө бусад хөрөнгийг хүлээн авах;
- i. Тогтолцооны зорилго, зорилт, үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай гэж үзвэл Засгийн газрын аливаа агентлаг болон арга хэрэгсэл, тэрчлэн эрдэм шинжилгээний байгууллага, хувийн салбарыг татан оролцуулах;
- j. Улс орны тусгай хамгаалалттай газар нутгуудын статусын талаар Филиппин Улсын Ерөнхийлөгч болон Конгресст жил тутамд тайлагнах;
- k. Тогтолцоонд хамаарах ангилал тус бүрээр нийт тогтолцооны нийтлэг нэг тэмдэглэгээг Засгийн газрын холбогдох агентлагууд, олон нийтийн болон хувийн байгууллагуудтай зөвшилцсөнөөр бий болгох;
- l. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт барих барилга болон бусад байгууламжуудын ангилал, төрөл зүйл, загварыг болон хэрэглэх материалыг заан тодорхойлох;
- m. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хүрээн дэх барилга байгууламж, зам, усны хангамж, усны шугам сүлжээ, галын аюулгүй байдал, ариутгах төхөөрөмж, бусад нийтийн хэрэглээний байгууламжуудын үйл ажиллагаа, ашиглалтыг хянах;
- n. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зохистой хувь хэмжээгээр иргэдийг суурьшуулах, тус нутаг дахь ойн уугуул иргэдээс бусад оршин суугчдыг гадагш нүүлгэн шилжүүлэх зэрэг ажлыг хянах;
- o. Филиппиний Ерөнхийлөгчөөс үүрэг болгосон, тэрчлэн тогтолцооны зорилго зорилтыг биелүүлэхэд зайлшгүй шаардлагатай ажил үүргүүдийг гүйцэтгэх.

Мөн Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн зөвлөл буюу удирдах зөвлөлийг (цаашид Удирдах зөвлөл гэх)²⁷⁹ байгуулан ажиллана. Тус Удирдах зөвлөл нь бүс нутгийн Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн салбар нэгжүүдийн дарга; муж, орон нутгийн удирдлага, төрийн болон төрийн бус байгууллагын мэргэжлийн төлөөлөл, уугуул иргэдийн төлөөлөл, их дээд сургууль, холбогдох судалгааны байгууллагын төлөөлөл зэрэг 10 гаруй гишүүдийн бүрэлдэхүүнтэй байна. Гишүүдийг нээлттэй сонгон шалгаруулалтаар сонгож, Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газрын дарга 3 жилийн хугацаатай томилно. Удирдах зөвлөл нь:

- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментэд хяналт тавих;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн төлөвлөгөөг баталж, түүний хэрэгжилтийг хангах;

²⁷⁹ https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2018/ra_11038_2018.html

- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн менежментийн үр нөлөөг үнэлэх;
- Менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах санхүүгийн эх үүсвэрийг хуваарилах, нягтлан бодох бүртгэл, төсөв тооцоог холбогдох дүрэм, журмын дагуу удирдан зохион байгуулах;
- Холбогдох төлбөр, хураамжийн хэмжээг тогтоох зэрэг үйл ажиллагааг явуулна.

Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар, түүний салбар нэгжүүд, Удирдах зөвлөл зэрэг байгууллагууд нь тусгай хамгаалалттай газар нутгуудын удирдлага зохион байгуулалтыг хариуцаж, аль болохоор тэдгээрийг байгалийн унаган төрхөөр нь хадгалах, хамгаалахыг сурталчлан ажилладаг. Үүнийг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нь үндэсний болон орон нутгийн засгийн газрууд, холбогдох хувийн байгууллагуудын хоорондох хамтын ажиллагааны дүнд бий болдог байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрсөн үйл ажиллагаа

Тусгай хамгаалалттай газар нутаг, байгалийн дархан цаазат газарт хориглосон үйл ажиллагаанаас бусад тохиолдолд тусгай зориулалтын ашиглалтыг зөвшөөрдөг байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдах зөвлөлөөс судалгаа, үнэлгээ хийсний үр дүнд байгаль орчны үнэлгээний шаардлагад нийцсэн төсөлд байгаль орчны нийцлийн зөвшөөрөл олгоно. Тухайн үйл ажиллагаа нь экосистемийн үйл ажиллагаа, биологийн олон янз байдал, соёлын зан үйл, уламжлалд хор хөнөөл учруулахгүй байх ёстой.

Төсөл хэрэгжиж буй хамгийн ойрын нутаг дэвсгэр буюу хотын захиргаанд байрлах аж ахуйн нэгжийн газрын бүсчилсэн үнэлгээний таван хувь (5%)-тай тэнцэхүйц ашиглалтын зохих төлбөрийг бүтээн байгуулалтын талбайгаар үржүүлж төлнө. Төлбөрийн хэмжээ, тавигдах шаардлагыг Удирдах зөвлөл болон Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газраас тогтооно.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагаа²⁸⁰

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай өргөтгөсөн хуулийн 20 дугаар зүйлд Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглох үйл ажиллагааг дараах байдлаар зохицуулжээ: Тухайлбал,

- (а) Тусгай хамгаалалттай газар нутагт (энэ нутагт хамаарах хувийн өмчийн газруудыг мөн оролцуулна) аливаа зэрлэг ан амьтныг хулгайгаар агнах, алах, устгах, үргээх;

²⁸⁰ https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2018/ra_11038_2018.html

- (b) Албан ёсны зөвшөөрөл, эсхүл тушаал шийдвэр, тусгай нөхцөлгүйгээр тусгай хамгаалалттай газар нутагт (энэ нутагт хамаарах хувийн өмчийн газрыг мөн оролцуулна) аливаа зэрлэг ан амьтныг, эсхүл тэдгээрээс гаралтай бүтээгдэхүүнийг агнах, авах, түүж цуглуулах, эзэмших: (Холбогдох эрх бүхий газрын зөвшөөрлөөр сүргийн бүтцийг сайжруулах зорилгоор өвчтэй, амьдрах чадваргүйг нь устгах, судалгаа шинжилгээний ажил хийх, олон талт ашиглалтын бүсүүд дэх тусгай хамгаалалтад ороогүй төрөл зүйлийг хураан авах зэрэгт зөвшөөрөл, тусгай нөхцөлийг олгоно);
- (c) Ховор төрөл зүйлийг хамгаалах зорилгоор цэвэрлэгээ хийхээс бусад тохиолдолд албан ёсны зөвшөөрөл, тушаал, гэрчилгээгүйгээр тусгай хамгаалалттай газар нутагт, мод бут огтлох, хурааж цуглуулах, байрнаас нь хөдөлгөх;
- (d) Онцгой ховор төрөл зүйлээс бусдыг албан ёсны зөвшөөрөлтэйгөөр гаргах, эсхүл цэвэрлэгээ хийхээс бусад тохиолдолд аливаа мод бут, ойн бүтээгдэхүүн, ан амьтан, эсхүл тэдгээрээс гаралтай бүтээгдэхүүнийг эзэмших, эсхүл тусгай хамгаалалттай газар нутгаас гаргах;
- (e) Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газрын тодорхойлсон шүрэн хад, тэнгисийн ёроолын ургамал, эсхүл уугуул оршин суугчид болон оршин суугчдын амьдралтай холбоотой, тэнгисийн амьдралыг устгах эрсдэлтэй аливаа загас агнуур болон хадлангийн багаж төхөөрөмж, тэдгээрийн төрөл зүйлийг хэрэглэх, үйл ажиллагаа явуулах;
- (f) 1990 оны Хорт бодис, аюултай болон цөмийн хог хаягдлын тухай хуульд тусгай хамгаалалттай газар нутагт болон түүний ургамал амьтан, оршин суугчдад хор хөнөөлтэй гэж тодорхойлсон аливаа хорт химийн бодис, хор хөнөөлтэй эд зүйл, байгальд задардаггүй материал, боловсруулаагүй хог хаягдал, амьтны ялгадас эсхүл бүтээгдэхүүн зэргийг тусгай хамгаалалттай газар нутагт шингэн, хатуу, хийн аливаа төлөв байдалтайгаар ил задгай хэрэглэх, хаях, булах, эсхүл хаях нөхцөл шалтгааныг бүрдүүлэх, хадгалан байршуулах;
- (g) Соёлын болон байгалийн аливаа өв, баялгийг уугуул газар руу нь моторт тээврийн хэрэгслээр зөөн байрлуулахаас бусад тохиолдолд Удирдах зөвлөлийн зөвшөөрөлгүйгээр аливаа моторт тээврийн хэрэгсэл ажиллуулах;
- (h) Хил хязгаарын тэмдэг, тэмдэглэгээг өөрчлөх, авч хаях, устгах, гэмтээх;
- (i) Тусгай хамгаалалттай бүс дотор ойн түймэр дэгдэх шалтгаан бий болгох;
- (g) Байгалийн тогтоц, шашин номын болон түүхэн дурсгалт газрууд, онгон шүтээний өвөрмөц төрх байдал, үнэ цэнэ бүхий эд зүйлсийг сэвтээх, гэмтээх, эвдэж устгах, ухаж сэндийчих, талхлан сүйтгэх хэлбэрээр гэмтээх;
- (k) Зам, гарцыг гэмтээх, газар сэвтээсэн байдалтайгаар зам гарцгүй газраар зорчих;
- (l) Шүлс, ялгадсаа газарт болон усанд ил задгай хаях, бохирдуулах;

- (m) Хамгаалалттай газрын хаа нэгтээ тэсэрч дэлбэрэх бодис хадгалан авч явах, эсхүл хэрэглэх;
- (n) Тусгай хамгаалалттай бүсийн нийтийн эзэмшлийн газарт Удирдах зөвлөлийн зөвшөөрөлгүйгээр буух, орогнох;
- (o) Удирдах зөвлөл болон Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газрын зөвшөөрөл хяналтгүйгээр аливаа хашаа, байшин, байгууламж барьж байгуулах, холбогдох газраас батлагдсан менежментийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөөтэй нийцэхгүй бизнесийн үйл ажиллагаа эрхлэх;
- (p) Хамгаалалттай газар нутгаас эрдэс баялгийн хайгуул, олдворлолт хийх;
- (q) Тусгай хамгаалалттай газар нутагт худалдаа арилжаа, эсхүл өргөн цар хүрээтэй малтлага зэргийг хийх;
- (r) Тусгай хамгаалалттай газар нутагт GMOs болон өөр ховор төрөл зүйлийг бий болгох, нэвтрүүлэх;
- (s) Удирдах зөвлөлийн журмын дагуу урьдчилан зөвшөөрөл авалгүйгээр тусгай хамгаалалттай газар нутгаас эмийн болон бусад зориулалтын ургамал түүх, судлах, цуглуулах: (энэ хуульд заасан шийтгэлүүдээс гадна Тусгай хамгаалалттай газар нутгаас зөвшөөрөлгүйгээр аливаа зүйлийг арилжаа худалдааны зорилгоор түүх, авах, хэрэглэхийг зөвшөөрөхгүй бөгөөд энэ мэт хууль бус арилжаагаар олсон бүх ашгийг нь хураан авч Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн санд шилжүүлнэ);
- (t) Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ямар нэгэн нууц эрдэнэсийг хайх, ухах, байршлыг нь судлан тогтоох;
- (u) Тусгай хамгаалалттай газар нутаг дахь аливаа газар, хэсгийг худалдан авах, зарж борлуулах, зээлийн барьцаанд тавих, түрээслэх;
- (v) Аливаа байгалийн усны эх, ундаргаас 40 метрийн зайнд ямар нэгэн байнгын барилга байгууламж барих, эсхүл барих зөвшөөрөл олгох (Гагцхүү Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдах зөвлөлийн зөвшөөрлөөр нийтийн усны нөөц болон эргийн хамгаалалтын зорилгоор байгууламж барихыг зөвшөөрнө)-ыг тус тус хориглоно.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад хууль, журам зөрчигчдийг шийдвэрлэх тусгай прокуроруудыг Хууль зүйн газраас томилдог бөгөөд тэдгээр нь тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, зөрчлийг шалган илрүүлэх ажлыг зохион байгуулдаг. Хохирлын үнэлгээг хийхдээ биологийн олон янз байдал, байгаль хамгаалал, гоо зүйн болон байгалийн үзэмжийн үнэ цэнийг харгалзан үзнэ. Нотлох баримтын давамгайллагаар өөрөөр нотлогдоогүй бол Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар нь бусад холбогдох төрийн байгууллагуудтай хамтран үнэлгээг хянан шалгана.

Хуульд (11038 дугаар) зааснаар Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрөлгүй үйл ажиллагаа явуулах, хууль зөрчсөн үйлдэл гаргасан тохиолдолд дараах шийтгэлийг ногдуулна. Тухайлбал,

- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны тухай хууль болон холбогдох аливаа дүрэм, журмыг зөрчсөн, эсхүл хуулийн аль нэг заалтыг зөрчсөн нь хууль, шүүхээр тогтоогдсон тохиолдолд тухайн этгээдийг хоёр зуун мянган песогоос (P200,000) багагүй, нэг сая песогоос (P1,000,000) ихгүй хэмжээгээр торгох, эсхүл 1-6 жилээс хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл хоёуланг нь ногдуулж болно. Мөн эдгээр шийтгэл дээр нэмээд эвдэж гэмтээсэн зүйлийн үнийг 3 дахин нэмэгдүүлж төлнө;
- 11038 дугаар хуулийн 20 дугаар хэсгийн (o-v) хүртэл зүйлд хамаарах үйл ажиллагааг зөрчсөн тохиолдолд 1 саяаас (P1,000,000) 5 сая (P5,000,000) хүртэл песогоор торгох, эсхүл 6-12 жил хүртэл хугацаагаар хорих ял оногдуулна.
- Хамгаалалттай газар нутгийн доторх тоног төхөөрөмж (барилга байгууламж, усан сангийн төхөөрөмж) техник хэрэгсэл нь байгаль орчинд аюул учруулахуйц нөхцөл байдалтай байгаа нь Байгаль орчны хяналтын байгууллагын үнэлгээгээр тогтоогдвол залруулах тухай шаардлага тавьж, өдөр тутамд нь 50 мянган песоны торгууль ногдуулна. Торгуулийн хэмжээ нь 500 мянган песо хүрвэл эзэмшигчийнх нь өөрийнх нь зардлаар тухайн төхөөрөмжийг устгуулна.
- Хэрэв тухайн газар нутгийг нөхөн сэргээх, эсхүл сэргээн засах шаардлагатай гэж шүүхээс шийдвэрлэвэл тэрхүү эвдрэл гэмтлийг сэргээн засварлах, эсхүл нөхөн сэргээх ажлын өртгийг гэм буруутай этгээд хариуцна.
- Мөн шүүхээс гэм буруутай этгээдийг тухайн хамгаалалттай газраас хөөж гаргах, хөндөж авсан бүх эрдэс баялаг, мод, эсхүл аливаа зүйлийг, улмаар хэрэглэсэн бүх багаж төхөөрөмж, машин техник, галт зэвсэг, гэмт этгээдийн барьж байгуулсан аливаа барилга байгууламж, эсхүл засвар хийсэн эд зүйлс зэргийг Улсын мэдэлд хураан авах шийдвэрийг гаргана.
- Хэрвээ гэм буруутай этгээд нь ямар нэг байгууллага, эсхүл корпорац бол түүний ерөнхийлөгч, эсхүл менежер нь ажилтан, албан хаагчдынхаа үйлдэлд шууд хариуцлага хүлээнэ.
- Байгаль орчин, байгалийн нөөцийн газар нь Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний нэгдсэн тогтолцооны өргөтгөсөн хуульд нийцүүлэн захиргааны торгууль, шийтгэлийг ногдуулж болно.

ОХУ

ОХУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутагтай холбоотой мэдээлэл

ОХУ-ын нийт газар нутгийн хэмжээ: 17.075.400 км². Үүний 2,7 хувийг Тусгай хамгаалалттай газар нутаг эзэлж байна. ОХУ-д Байгалийн тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, хууль, эрх зүйн хариуцлага

тооцох, стандартыг мөрдүүлэх, тусгай хамгаалалтын газар нутгийн хэмжээг нэмэгдүүлэх асуудлыг Засгийн газар нь хариуцдаг.²⁸¹ ОХУ-ын Байгалийн нөөц экологийн яам нь, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, хууль дүрмийг мөрдүүлэх, судалгаа хийх зэрэг төрийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй.

Хил орчмын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, ховордсон ан амьтныг нутагшуулах, Байгалийн эко системийг хадгалж хамгаалахад Монгол Улсын болон БНХАУ-ын Засгийн газартай хамтран ажиллаж ирсэн байна.²⁸²

Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар гэдэг нь байгаль орчин, шинжлэх ухаан, соёл урлаг, гоо зүй, амралт, эрүүл мэндийн онцгой ач холбогдолтой байгалийн цогцолбор, газар, усны гадарга, тэдгээрийн дээгүүр агаарын орон зайг бүхэлд нь төрийн эрх бүхий байгууллагын шийдвэрээр хамгаалсан газар нутаг юм.

ОХУ-ын Тусгай хамгаалалттай Байгалийн газрын тухай холбооны хуульд²⁸³, “Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар гэж **байгаль орчин, шинжлэх ухаан, соёл урлаг, гоо зүй, амралт зугаалга, эрүүл мэндийн онцгой ач холбогдолтой байгалийн цогцолбор, объект, ургамал, байгаль экологийн тогтолцоотой газар, усны гадаргуу, агаарын орон зайн бүс нутаг юм**” гэж тодорхойлжээ.

Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар нутгийг **үндэсний өвийн объект** гэж ангилдаг.

Энэхүү Холбооны хууль нь, байгалийн өвөрмөц, өвөрмөц цогцолбор, объект, ургамал, амьтан, байгалийн экологийн систем, биологийн олон янз байдлыг хадгалах, шинжлэх ухааны судалгаа хийх зорилгоор тусгай хамгаалалттай байгалийн газар нутгийг бий болгох, түүний дотор хамгаалах, ашиглах харилцааг зохицуулдаг.

ОХУ-д Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар нутгийг **үндэсний өвийн объект** гэж үздэг.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн төрөл:

Тусгай хамгаалалттай байгалийн нутаг дэвсгэрийн дэглэмийн онцлогийг харгалзан дараах байдлаар ангилна:

²⁸¹ <http://www.mnr.gov.ru/>

²⁸² <http://government.ru/department/48/events/>

²⁸³ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6072/

- а) улсын байгалийн нөөц газар, үүнд биосферийн нөөц газар орно;
- б) үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэнгүүд;
- с) байгалийн цэцэрлэгт хүрээлэн;
- г) улсын байгалийн нөөц газар;
- е) байгалийн дурсгалт газрууд;
- ё) цэцэрлэгт хүрээлэн, ботаникийн цэцэрлэг;
- ж) Шим мандлын нөөц...

НЭМЭЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

1. Тусгай хамгаалалттай байгалийн бүс байгуулах шийдвэр гаргахдаа дараах зүйлийг харгалзан үзнэ:

- а) ургамал, амьтны ховордсон, эдийн засаг, шинжлэх ухааны хувьд үнэ цэн бүхий, тэдгээрийн амьдрах орчныг багтаасан биологийн олон янз байдлыг хамгаалах ач холбогдол;
- б) тухайн нутаг дэвсгэрийн хилийн доторх, шинжлэх ухаан, соёлын онцгой ач холбогдолтой байгалийн ландшафт, соёлын өв бүс нутаг;
- в) холбогдох нутаг дэвсгэрийн хилийн дотор шинжлэх ухаан, соёл, гоо зүйн онцгой үнэ цэнтэй геологи, минералоги, палеонтологийн дурсгалт газрууд.

2. Тусгай хамгаалалттай байгалийн бүс нутаг дахь суурин газарт хот төлөвлөлтийн харилцааг зохицуулах:

- Улсын нөөц газраас бусад тохиолдолд байгалийн олон янз байдлыг нь алдагдуулахгүй үйл ажиллагаа явуулах;
- Хот төлөвлөлтийн журамд тохирох шаардлагыг хангах.

Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар нутгийн улсын кадастр:

- Газарзүйн байршил, хил хязгаар, шинжлэх ухаан, эдийн засаг, түүх, соёлын үнэт зүйлсийн талаарх мэдээллийг багтаана.
- Тусгай хамгаалалттай байгалийн газар нутгийн улсын кадастрын бүртгэлийг байгалийн нөөцийн сангийн төлөв байдлыг үнэлэх, нутаг дэвсгэрийн сүлжээг хөгжүүлэх, хэтийн төлөвийг тодорхойлох, хамгаалах чиглэлээр төрийн хяналтыг сайжруулах зорилгоор хөтөлдөг.

ОХУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрсөн үйл ажиллагаа:

- Тусгай хамгаалалттай газар нутагт байгалийн эко систем, янз байдлыг алдагдуулахгүйгээр төрийн болон төрийн бус байгууллага, иргэдийн эзэмшил, ашиглалтыг хөндөхгүйгээр хамгаалах;

- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг аялал жуулчлал, судалгаа, боловсролын чиглэлээр ашиглах;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хэмжээг тэлэх хэрээр хариуцлагагүй уул уурхай, баялгийн тэгш бус хуваарилалт, байгалийн өвийг сүйтгэх сөрөг үр дагавраас хамгаалах тодорхой байгалийн дурсгалт газрыг унаган төрхөөр нь хадгалж үлдэх, байгалийн биет болох биет бус өв, баялгийг үр хойчдоо өвлүүлэн үлдээхэд чиглэсэн байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах, менежментийг сайжруулахад газар нутгийг, экосистемийг уламжлалт аж ахуй, соёл, байгалийн нөөц ашиглалтын менежменттэй уялдуулдаг байна.²⁸⁴ Мөн төрийн зарим чиг үүргийг төрийн бус байгууллагуудтай хамтран хэрэгжүүлэх түүчлэн нутгийн иргэдийн оролцоог дэмжиж ажилладаг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагаа

- Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ашигт малтмалын хайгуул олборлолт хийх;
- Байгалийн тэнцвэрт сөрөг нөлөөлөл үзүүлэх аливаа үйл ажиллагаа явуулах;
- Байгалийн янз байдалд нөлөөлөхүйц барилга дэд бүтцийг бий болгох гэх мэт хуулиар хориглосон аливаа үйл ажиллагаа эрхэлсэн тохиолдолд хуулиар хариуцлага хүлээлгэх нарийн зохицуулалттай.

БНХАУ

БНХАУ-д нийт 11800 гаруй тусгай хамгаалалттай газар байх бөгөөд энэ нь БНХАУ-ын нийт газар нутгийн 18%-ийг эзэлдэг байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт байгалийн нөөц газар, ойн бүс газар, байгалийн үзэмжит газар, үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн, цэвэр усны нөөцийн тусгай хамгаалалттай газар, далайн эргийн тусгай хамгаалалттай газар зэрэг хамаардаг байна.²⁸⁵ БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах үндсэн зорилго нь байгалийн унаган төрх байдал, эко систем болон биологийн олон төрөл зүйлийн ургамал, зэрлэг амьтад зэргийг хамгаалахаас гадна тухайн бүс нутгийн эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих явдал юм. БНХАУ-д 300 гаруй зэрлэг амьтан, 130 гаруй зэрлэг ургамал тусгай хамгаалалтад байдаг байна.

²⁸⁴ <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=33192>

²⁸⁵ <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/15/5879#B14-sustainability-12-05879>

Эрх зүйн орчин

БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хамаарах хууль нь БНХАУ-ын Үндсэн хууль, БНХАУ-ын Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль, БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журам болон бусад холбогдох хуулиуд байна.

БНХАУ-ын Үндсэн хуульд БНХАУ-ын байгалийн баялгийг хамгаалах, өмчлөх тухай ерөнхийд нь заасан байдаг байна.

БНХАУ-ын Үндсэн хуулийн 9-р зүйлд “Ашигт малтмал, ус, ой, уул, бэлчээрийн тал, онгон байгаль, далайн эрэг мөн байгалийн бусад баялаг нь төрийн өмчлөлд буюу бүх ард түмний өмч юм. Төр байгалийн баялгийг зүй зохистой ашиглах, хамгаалах болон ховордсон амьтан ургамлыг хамгаалах үүрэгтэй бөгөөд аливаа албан байгууллага, хувь хүн байгалийн баялагт халдах болон зүй зүй зохисгүй ашиглахыг хориглоно²⁸⁶” гэж заасан байна.

БНХАУ-ын Үндсэн хуулийн 22-р зүйлд “Төр нь байгалийн үзэсгэлэнт газар болон түүхийн дурсгалт газар, соёлын өв болсон газар, мөн бусад чухал өв газруудыг хамгаална” гэж заасан байна.

БНХАУ-ын Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн²⁸⁷ 17-р зүйлд байгаль орчныг хамгаалах засгийн газрын үүргийг заасан байдаг байна.

Тус хуулийн 18-р зүйлд “Төрийн Зөвлөл, Төрийн Зөвлөлийн дэргэдэх холбогдох эрх бүхий байгууллага, орон нутгийн удирдлага, өөртөө засах орон зэргээс тогтоосон байгалийн үзэсгэлэнт газар, түүхэн дурсгалт газар, байгалийн нөөц газар болон бусад тусгай хамгаалалтад авах шаардлагатай бүс нутагт байгаль орчныг бохирдуулах үйлдвэрлэлийн байгууламж барихгүй байх, мөн эдгээр газарт баригдах бусад байгууламжуудын бохирдлын хэмжээ тогтоосон стандартаас хэтрэхгүй байх ёстой. Хэрэв тус барилга байгууламжаас бохирдлын хэмжээ тогтоосон стандартад заасан хэмжээнээс их хэмжээгээр ялгаруулж байгаа бол тогтоосон хугацаанд уг бохирдлыг арилгах буюу хяналтад авна” гэж заасан байна.

БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журам нь БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах хамгийн чухал журам юм. Тус журам нь тусгай хамгаалалттай газрын байгаль орчин, байгалийн нөөцийг хамгаалахад чиглэдэг байна. Мөн уг журамд “Тухайлсан газар нутгийг дархан цаазат газар болгож тусгай хамгаалалтад авах тохиолдолд тухайн орон нутгийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа, үйлдвэрлэл болон

²⁸⁶ <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/15/5879#B14-sustainability-12-05879>

²⁸⁷ http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383917.htm

үйлчилгээний үйл ажиллагаа түүнд холбогдох барилга байгууламж, иргэдийн ахуй амьдралыг харгалзан үзэх ёстой” гэж заасан байна. Тус журмын 21-р зүйлд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг тухайн аймаг болон өөртөө засах орны засаг захиргааны харьяа тусгай хамгаалалттай газар хариуцсан хэлтэс эвэл Төрийн зөвлөлийн харьяа тусгай хамгаалалттай газар хариуцсан хэлтэс хариуцна” гэж заасан байна. Мөн журмын 26, 27-р зүйлд тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагаа, 32, 33-р зүйлд тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагаанд хариуцлага хүлээлгэх ерөнхий арга хэмжээг тайлбарласан байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай дараах хуулиудад мөн адил холбогдох зүйл заалтууд тусгагдсан байна.²⁸⁸ Үүнд: БНХАУ-ын Зэрлэг амьтдыг хамгаалах тухай хууль, Зэрлэг ургамлыг хамгаалах тухай хууль, Ойн тухай хууль, Ашигт малтмалын тухай хууль, Далайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль, Бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуулиуд зэрэг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хариуцсан төрийн байгууллага

БНХАУ-ын тусгай хамгаалалттай газар түүнд холбогдох асуудлыг хариуцсан төрийн дээд байгууллага нь БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам²⁸⁹ байна. БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам нь тус улсын Төрийн Зөвлөлийн харьяа экологи, байгаль орчны асуудлыг хариуцдаг гүйцэтгэх засаглалын байгууллага юм. Тус яам нь Төрийн Зөвлөлөөс гаргасан байгаль орчны тухай хууль тогтоомж, журам, бодлого зэргийг хэрэгжүүлж ажилладаг байна.

БНХАУ-ын Экологи, Байгаль орчны яам нь байгаль орчныг хамгаалах, түүнд хамаарах зохицуулалт болон хяналтыг хэрэгжүүлэх, экосистемийг хамгаалах, байгаль орчны стандартыг боловсруулах, байгаль орчинд нөлөөлөх эрсдэлийн үнэлгээ хийх, уур амьсгалын өөрчлөлтийг хянах зэрэг үндсэн үүргүүдийг хэрэгжүүлдэг байна. Мөн байгалийн нөөц газарт шинжлэх ухааны судалгаа явуулах үйл ажиллагааг зохион байгуулах түүнд холбогдох зохицуулалтыг хийдэг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт зөвшөөрсөн үйл ажиллагаа

Тусгай хамгаалалттай газрыг БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журамд зааснаар үндсэн бүс, хамгаалалтын бүс, туршилтын бүс гэж 3 ангилдаг байна.²⁹⁰ Тухайн 3 бүсэд зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагаа харилцан

²⁸⁸ <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/15/5879#B14-sustainability-12-05879>

²⁸⁹ <https://www.mee.gov.cn/>

²⁹⁰ http://en.chinaculture.org/library/2008-01/07/content_21464.htm

адилгүй бөгөөд үндсэн бүсэд тус журмын 27-р зүйлд заасан судалгаа, шинжилгээний ажлаас бусад үйл ажиллагааг хориглосон байдаг байна. Бусад төрлийн шинжлэх ухааны судалгааны үйл ажиллагаа нь үндсэн бүсийн гадна байрлах хамгаалалтын бүсэд явагдах боломжтой байна. Хамгаалалтын бүс болон туршилтын бүсэд судалгаа хийх, шинжлэх ухааны туршилт явуулах, сургалтын дадлага хийх, тухайн бүс нутагтай танилцах, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа явуулах, үнэт болон ховордсон амьтан, зэрлэг ургамлын төрөл зүйлийг гаршуулах, үржүүлэх зэрэг үйл ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрдөг байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагаа

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт хориглосон үйл ажиллагааг БНХАУ-ын Байгалийн нөөц газрын тухай журмын 18, 26, 27, 28, 32-р зүйлд тусгасан байна.²⁹¹

18 дугаар зүйл. Энэхүү журамд байгалийн нөөц газрыг үндсэн бүс, хамгаалалтын бүс, туршилтын бүс гэж 3 ангилдаг байна. Экосистемд нөлөөлөх нэн ховордсон амьтан, зэрлэг ургамлын зүйл бүртгэгдсэн нутаг дэвсгэрийг үндсэн бүсэд бүртгэж тухайн бүсэд ямар ч байгууллага, хувь хүнийг нэвтрэхийг хатуу хориглоно. Энэхүү журмын 27 дугаар зүйлд заасан нөхцөл байдлаас бусад шинжлэх ухааны судалгааны үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.

26 дугаар зүйл. Бусад хууль тогтоомжоор зөвшөөрөгдсөн тусгай үйл ажиллагаанаас бусад тохиолдолд мод огтлох, мал бэлчээх, ан агнах, загасчлах, ургамал түүх, тариалах, хээр газар өвс шатаах, олборлолт хийх, чулуу цуглуулах, элс ухах зэрэг үйл ажиллагааг хориглоно.

27 дугаар зүйл. Байгалийн нөөц газар болон дархан цаазат газрын хориглосон бүсэд нэвтрэхийг хориглоно. Хэрэв тухайн бүс газарт шинжлэх ухааны ажиглалт, судалгаа хийх шаардлагатай тохиолдолд тухайн тусгай хамгаалалттай газрыг хариуцсан захиргааны хэсэгт өргөдөл гаргаж, засгийн газрын байгалийн нөөцийн хариуцах газраас зөвшөөрөл авна. Үндэсний байгалийн дархан цаазат газарт нэвтрэх тохиолдолд Төрийн Зөвлөлийн байгалийн нөөцийн газрын зөвшөөрөлтэй байх ёстой байна. Байгалийн нөөц газрын уугуул иргэдийг нүүлгэн шилжүүлэх шаардлагатай тохиолдолд нүүлгэн шилжүүлэлтийг тухайн байгалийн нөөц газрын орон нутгийн засаг захиргаа хариуцна.

28 дугаар зүйл. Тусгай хамгаалалттай бүс, дархан цаазат газарт аялал жуулчлалын болон үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.

²⁹¹ http://en.chinaculture.org/library/2008-01/07/content_21464.htm

Шинжлэх ухааны судалгаа, сургалтын дадлага, сорьц цуглуулах зэрэг байгалийн нөөцөд аюул учруулахгүй үйл ажиллагааг тухайн бүс нутгийн тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хариуцсан захиргааны байгууллагад мэдэгдэж зөвшөөрөл авсан тохиолдолд хэрэгжүүлнэ.

32 дугаар зүйл. Байгалийн нөөц газар болон тусгай хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж барихыг хориглоно. Байгалийн нөөцийн туршилтын бүсэд байгаль орчныг бохирдуулж, сүйтгэж болзошгүй үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулах болон түүнд холбогдох барилга байгууламж барихыг хориглоно. Тусгай хамгаалалттай бүсэд байрлах барилга байгууламж нь бүс нутгаас тогтоосон бохирдлын стандартыг дагаж мөрдөнө. Бохирдлын хэмжээ нь тогтоосон стандартаас давсан тохиолдолд тухайн байгууламжийн үйл ажиллагааг хязгаалах, учруулсан хохиролд нөхөн төлбөр авах арга хэмжээ авна.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

БНСУ

- Protected Planet <https://www.protectedplanet.net/country/KOR>
- Korean protected area in WDPA https://www.env.go.jp/en/nature/asia-parks/pdf/wg3/APC_WG6-19_Sung-gon%20Kim.pdf
- БНСУ-ын Байгалийн цогцолбортгазрын тухай хууль <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#liBgcolor1>
- Natural Environment Conservation Act https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=37572&type=part&key=39
- Enforcement Decree Of The Natural Parks Act <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#liBgcolor1>
- Natural Parks ACT <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2§ion=lawNm&query=natural+park&x=0&y=0#liBgcolor0>
- IUCN <https://www.iucn.org/our-union/members/iucn-members/korea-national-park-service>

Австрали

- Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2023C00225>
- Environment Protection and Biodiversity Conservation Regulation 2000 https://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/cth/consol_reg/epabcr2000697/
- National Reserve System <https://www.dcceew.gov.au/environment/land/nrs#daff-page-main>
- Australia’s Strategy for the National Reserve System 2009-2030 <https://www.dcceew.gov.au/sites/default/files/documents/nrsstrat.pdf>
- Licences and permits <https://www.dbca.wa.gov.au/licences-and-permits>
- Independent review of interactions between the EPBC Act and the agriculture sector <https://www.dcceew.gov.au/environment/epbc/publications/review-interactions-epbc-act-agriculture-final-report>
- What’s protected under the EPBC Act <https://www.dcceew.gov.au/environment/epbc/our-role/what-is-protected#daff-page-main>

Филиппин

- “National Integrated Protected Areas System Act of 1992.” https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2018/ra_11038_2018.html

- “Expanded National Integrated Protected Areas System Act of 2018”
<https://chanrobles.com/RA7586.htm>
- Department of environment and natural resources <https://www.denr.gov.ph/>
- Biodiversity management bureau <https://bmb.gov.ph/services/>

ОХУ

- Тусгай хамгаалалттай байгалийн Тусгай хамгаалалттай байгалийн газрын тухай холбооны хууль https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6072/
- ОХУ-ын Байгалийн нөөц, экологийн яам <http://government.ru/departments/48/events/>
- ОХУ-ын Байгалийн нөөц, экологийн яам <http://government.ru/rugovclassifier/517/main/>
- ОХУ-ын Орчин үеийн өндөр технологи Шинжлэх ухааны сэтгүүл <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=33192>
- IUCN Library System <https://portals.iucn.org/library/node/29138>.

БНХАУ

- Challenges for Protected Areas Management in China
- <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/15/5879#B14-sustainability-12-05879>
- Ministry of Ecology and Environment of the People’s Republic of China
- <https://www.mee.gov.cn/>
- Environmental Protection Law of the People’s Republic of China
- http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383917.htm
- Regulations of the People’s Republic of China on Nature Reserves
- http://en.chinaculture.org/library/2008-01/07/content_21464_5.htm

**МОНГОЛ УЛСЫН ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН
АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТ: ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН, ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ,
ЗАРИМ ТУЛГАМДСАН АСУУДАЛ**

(Тойм судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D.), Э.Дашзэвэ,
И.Жаргалзаяабямба, Р.Нургүл, Ц.Ариунаа*

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

Нэг.Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай ойлголт ба эрх зүйн орчин

- 1.1.Түүхэн тойм
- 1.2.Олон улсын чиг хандлага, хамтын ажиллагаа
- 1.3.Эрх зүйн орчин
- 1.4.Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлагын тогтолцоо, бүрэн эрх
- 1.5.Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээ

Хоёр.Монгол Улсын Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал, дотоод бүсчлэл, тэдгээрийн хамгаалалтын дэглэм

- 2.1.Дархан цаазат газар
- 2.2.Байгалийн цогцолборт газар
- 2.3.Байгалийн нөөц газар
- 2.4.Дурсгалт газар
- 2.5.Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүс
- 2.6.Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах

Гурав. Тулгамдсан асуудал

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХАВСРАЛТ

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

БНГ	Байгалийн нөөц газар
БОАЖЯ	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам
БХОУХ	Байгаль хамгаалах олон улсын холбоо
БЦГ	Байгалийн цогцолборт газар
ДГ	Дурсгалт газар
ДЦГ	Дархан цаазат газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага
НҮТББ	Нийгэмд үйлчилдэг төрийн бус байгууллага
ОНӨҮГ	Орон нутгийн өмчит үйлдвэрийн газар
ТББ	Төрийн бус байгууллага
ТХГН	Тусгай хамгаалалттай газар нутаг
УИХ	Улсын Их Хурал
УТХГНХЗ	Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын захиргаа
ЮНЕСКО	НҮБ-ын боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын байгууллага

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

- Хүснэгт 1: ДЦГ-ууд
- Хүснэгт 2: ДЦГ дахь малчин өрхийн судалгаа
- Хүснэгт 3: БЦГ-ууд
- Хүснэгт 4: БЦГ дахь малчин өрхийн судалгаа
- Хүснэгт 5: БНГ-ууд
- Хүснэгт 6: БНГ дахь малчин өрхийн судалгаа
- Хүснэгт 7: ДГ-ууд
- Хүснэгт 8: ДГ-уудын малчин өрхийн судалгаа
- Хүснэгт 9: ТХГН дахь газар ашиглалтын судалгаа

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

- Зураг 1: Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ
- Зураг 2: Дархан цаазат газрын дотоод бүс
- Зураг 3: БЦГ-ын дотоод бүс

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгаар “Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ашиглалт, хамгаалалт: эрх зүйн орчин, өнөөгийн байдал, зарим тулгамдсан асуудал” сэдэвт тойм судалгааг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго: Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин ба өнөөгийн нөхцөл байдал болон тулгамдсан асуудлын талаар тоймлон судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ: Энэхүү судалгаанд захиалагчийн хүсэлтийн дагуу Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, үндэсний сүлжээ, ангилал, бүсчлэл, тэдгээрийн хамгаалалтын дэглэм болон удирдлага, зохион байгуулалт, үйл ажиллагаа, чиг үүрэг, тусгай хамгаалалттай газар эрхлэх үйл ажиллагаа, газар ашиглах нөхцөл, журмын талаарх асуудлыг хууль, эрх зүйн орчны хүрээнд тоймлон судалсан болно. Мөн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай шинжлэх ухааны холбогдох ном, товхимол, судалгаа, шинжилгээний материалуудын хүрээнд судалсан. Судалгаанд Байгаль хамгаалах олон улсын холбоо (БХОУХ, International Union for Conservation of Nature-IUCN)²⁹² болон түүний Дэлхийн тусгай хамгаалалттай газар нутгуудын хороо (ДТХГНХ, World Commission on Protected Areas-WCPA)²⁹³-оос гаргасан судалгаа, дүн шинжилгээний тайлан, холбогдох олон улсын гэрээ конвенцын мэдээлэл, хууль, эрх зүйн баримт бичгүүд, бусад мэдээллийн эх сурвалжуудыг ашиглав.

Судалгааны бүтэц: Судалгаа нь Хураангуй болон үндсэн 3 хэсэгтэй. Нэгдүгээр хэсэгт, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай ойлголт, түүхэн тойм, ач холбогдол, олон улсын чиг хандлага, үндэсний удирдлагын тогтолцоо, сүлжээний асуудлын талаар, Хоёрдугаар хэсэгт, Монгол Улс дахь тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал, дотоод бүсчлэл, тэдгээрийн хамгаалалтын дэглэм, орчны бүс болон тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах нөхцөл, журам болон өнөөгийн нөхцөл байдлын талаар, Гуравдугаар хэсэгт, тулгамдсан асуудлын талаарх мэдээллийг тус тус оруулсан болно.

Түлхүүр үг: *Тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газар, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газар*

Key words: *Protected Areas, Strictly Protected Area, Wilderness Area, National Park, Natural Reserve, Natural Monument*

²⁹² <https://www.iucn.org>

²⁹³ <https://www.iucn.org/our-union/commissions/world-commission-protected-areas>

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Байгаль орчныг хамгаалах олон янзын чиг хандлага, арга хэрэгсэл байдгаас олон улсад түгээмэл хэрэглэгддэг хамгааллын дээд хэлбэр нь газар нутгийг “улсын тусгай хамгаалалтад авах” явдал юм.

Монголчууд олон мянганы турш нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж, байгаль дэлхийтэйгээ зохицон амьдарч ирсний хувьд байгалийн онцгой тогтоц, ховор амьтан, ургамлаа онголон тахиж, дархлан хамгаалж ирсэн өнө эртний уламжлалтай агаад энэ нь зөвхөн шүтлэг бишрэл, зан үйлийн хэмжээнд төдийгүй аман болон бичмэл хууль цаазад тусгагдаж бодитой мөрдөгдөж иржээ.

1778 онд дархалсан Богдхан уул дэлхийд анхны дархан цаазтай газар юм. Монгол Улс 1950-иад оны үеэс газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах дэс дараатай арга хэмжээ авч эхэлсэн байдаг. 1994 оны Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай, 1997 оны Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай Монгол Улсын хуулиуд, мөн УИХ-ын 1998 оны “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний хөтөлбөр” батлах тухай 29 дүгээр тогтоол, Засгийн газрын 1995 оны “Дархан цаазат болон байгалийн цогцолборт газрын нийтлэг болон тусгай горим” батлах тухай 169 дүгээр тогтоол зэрэг эрх зүйн актууд тус тус батлагдан гарснаар тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх өнөөгийн эрх зүйн орчин үндсэндээ бүрэлдэн тогтжээ.

Монгол Улс олон улсын байгаль хамгаалах чиглэлийн 16, үүнээс тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх 6 гэрээ, конвенцод нэгдэн орж, соёрхон баталсан ба тусгай хамгаалалттай газар нутгийн олон улсын ангилал, арга зүй, стандартыг өөрийн хууль тогтоомждоо тусган мөрдүүлж байна. Түүнчлэн энэ чиглэлээр олон улсын байгууллага, гадаад улс орнуудтай идэвхтэй хамтран ажиллаж, тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад хамгаалалтын чадавхыг бэхжүүлэх, менежментийг сайжруулахад туслалцаа, дэмжлэг үзүүлэх олон янзын төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж ирсэн байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь улсын тусгай хэрэгцээний газрын нэг хэлбэр юм. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн зургадугаар зүйлд улсын тусгай хэрэгцээний газрын эрх зүйн үндсийг тодорхойлсон байдаг. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг дархан цаазат, байгалийн цогцолборт, байгалийн нөөц, дурсгалт газар гэж ангилдаг.

Монгол Улс 2030 онд гэхэд нийт газар нутгийнхаа 30 хувийг тусгай хамгаалалтад авах зорилт дэвшүүлсэн. Өнөөгийн байдлаар Монгол орны газар нутгийн 21 хувь буюу 32.8 сая га талбай бүхий 120 газар нутгийг

улсын тусгай хамгаалалтад аваад байна. Үүнээс: дархан цаазат газар 22, байгалийн цогцолборт газар 37, байгалийн нөөц газар 47, дурсгалт газар 14 байна.

Хамгаалалтын менежментийн хувьд, эдгээрээс Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны харьяа 34 хамгаалалтын захиргааны мэдэлд 22 дархан цаазат газар, 34 байгалийн цогцолборт газар, 6 байгалийн нөөц газар, 2 дурсгалт газар байх бөгөөд улсын төсвийн хөрөнгөөр хамгаалалтын менежментийг гүйцэтгэж байна. Мөн түүнчлэн төр- хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд 2 байгалийн цогцолборт газрын хамгаалалтын менежментийг ТББ хариуцаж, бусад тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтын менежментийг орон нутгийн байгууллагууд хариуцан гүйцэтгэдэг байна.

Тусгай хамгаалалттай газрыг байгалийн хэв шинж, төлөв байдал, хөрс, ус, ургамал, амьтны аймгийн онцлог, хүний үйл ажиллагаанд өртөх байдал зэргийг харгалзан дотоод бүсүүдэд хуваадаг. Эдгээр дотоод бүсчлэл нь бүс тус бүрдээ мөрдөх хязгаарлалтын нөхцөл, тусгайлсан журам болон хамгаалалтын дэглэмээр тодорхойлогдоно. Тухайлбал, дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газрын онцгой бүс, аялал жуулчлалын бүсэд уламжлалт мал аж ахуй эрхлэхийг хориглодог.

Дархан цаазат болон байгалийн цогцолборт газар дахь сөрөг нөлөөллийг багасгах, арилгах, урьдчилан сэргийлэх, тухайн газар нутгийг хамгаалахад иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, тэдний ахуй амьдралыг баталгаажуулах, байгалийн баялгийг зохистой ашиглах шаардлагыг харгалзан тогтоосон газар нутгийг орчны бүс гэнэ. Орчны бүс нь дархан цаазат газрын хилийн заагт байх бөгөөд байгалийн цогцолбор газрын хувьд энэ нь хилийн заагийн гадна, эсхүл хязгаарлалтын бүстэй давхацсан байж болно. Орчны бүсэд орчны бүсийн хөгжлийг зохицуулах, байгалийн баялгийг зүй зохистой ашиглуулах, хамгаалах, нөхөн сэргээхэд нутгийн иргэдийн оролцоог хангах зорилго бүхий орон тооны бус орчны бүсийн зөвлөлийг ажиллуулдаг.

Дархан цаазат газар болон байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газрыг Монгол Улсын иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагад тодорхой зориулалтаар, тодорхой хугацаа, болзолтойгоор байгаль орчинд сөрөг нөлөөгүй арга, хэлбэрээр хуульд заасан зөвшөөрлийн үндсэн дээр зөвхөн гэрээгээр ашиглуулж болохоор Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуульд заасан байна. Энэхүү зөвшөөрлийг Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамнаас олгодог. Газар ашиглуулах гэрээний хугацаа 5 жилээс доошгүй байх бөгөөд хугацааг 1 удаа 5-аас доошгүй жилээр сунгаж болно. 2023 оны байдлаар 17 хамгаалалтын захиргааны харьяалах нутаг дэвсгэрт 2 940 иргэн, аж ахуйн нэгжид 5 861 га газар ашиглуулах зөвшөөрөл олгогджээ.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн дотоод бүс болон орчны бүсийн хамгаалалтын менежментийн үйл ажиллагаанд уугуул малчин өрхийн аж ахуйн хэрэгцээ шаардлагыг харгалзан үзэх, уян хатан зохицуулах асуудал тулгамддаг. Байгаль хамгаалах хүчин чармайлтыг орон нутгийн иргэдийн хэрэгцээ шаардлагатай уялдуулан хослуулах нь тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн урт хугацааны өгөөж, үр нөлөөг хангах чухал арга хэрэгсэл, тогтвортой, хүртээмжтэй менежментийн хандлага гэж олон улсын байгууллага, судлаачдын зүгээс үздэг байна.

БОАЖЯ-наас ирүүлсэн тоо баримтаас харахад 22 дархан цаазат газарт нийт 710 малчин өрх уламжлалт мал аж ахуй эрхэлж, тэдгээрийн 460 мянга гаруй тоо толгой мал, 585 өвөлжөө, 247 хаваржаа, 34 намаржаа, 317 зуслан байршиж байгаа бол 37 байгалийн цогцолборт газрын нутаг дэвсгэрт 9 731 малчин өрх, тэдгээрийн 3.0 сая гаруй тоо толгой мал сүрэг, мөн 4 671 өвөлжөө, 3 504 хаваржаа, 1 370 намаржаа тус тус байршиж байна. *(Дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралтаас үзнэ үү)*

Мөн түүнчлэн нэн ялангуяа тухайн газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авахаас өмнө тэнд оршин амьдарч байсан уугуул малчин өрхүүдийн мал сүрэг, бэлчээр, өвөлжөө, хаваржааны асуудал ихээхэн маргаан дагуулдаг. Энэ нь нэг талаас малчид өвөлжөө, хаваржааныхаа газрыг тодорхой хугацаагаар эзэмших зөвшөөрлийг өмнө нь нэгэнт авсан, зөвшөөрөл нь хүчинтэй хэвээр байдаг тул Үндсэн хууль болон газрын тухай хуульд зааснаар газар нутгийг улсын тусгай хэрэгцээнд авсан тохиолдолд тухайн газар нутгийг эзэмшигч иргэнд улсаас нөхөн олговор олгох ёстой байдаг. Гэтэл энэхүү нөхөн олговрыг улсын төсөвт тусгаж шийдвэрлэдэггүй зэргээс үүдэн маргаантай асуудал үүссээр байна.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

**НЭГ. ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН ТУХАЙ ОЙЛГОЛТ
БА ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН**

Тусгай хамгаалалттай газар нутаг гэдэг нь байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, өвөрмөц тогтоц, ховор, ховордсон амьтан, ургамал бүхий газар нутаг, түүх, соёлын дурсгалт болон үзэсгэлэнт газрын хэв шинжийг хадгалах, хувьсан өөрчлөгдөх зүй тогтлыг судлах, танин мэдэх зорилгоор тухайн нутаг дэвсгэрийг улсын тусгай хэрэгцээнд авч, түүний унаган төрхийг хадгалах, хамгаалах, тодорхой зорилгоор ашиглах үйл ажиллагаа юм.²⁹⁴

Хүрээлэн буй байгаль орчиндоо дасан зохицож байж тогтвортой хөгжинө хэмээх үзэл баримтлал сүүлийн үед дэлхийн улс орнуудын түгээмэл чиг хандлага, хөгжлийн зорилт, үндсэн чиглэл болоод байна.

Байгаль орчныг хамгаалах олон арга хандлага, арга хэрэгсэл байдгаас олон улсын хэмжээнд түгээмэл хэрэглэдэг нь газар нутгийг улсын тусгай хамгаалалтад авах явдал юм. Газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авахын давуу тал нь амьтан, ургамлыг амьдрах орчинтой нь хамт экосистемийн хувьд иж бүрнээр нь хамгаалж, биологийн олон янз байдал, амин орон (biosphere)-ы тэнцвэр алдагдахаас сэргийлж, амьдрах аятай таатай орчин бүрдүүлж байдаг. Газар нутгийг эдэлбэр, ашиглалтад орж унаган төрх нь алдагдахаас өмнө хамгаалалтад авах нь нэгэнт эвдрэлд орсон газар нутгийг нөхөн сэргээхээс хамаагүй бага зардал шаарддагаараа онцлогтой юм.

1.1.Түүхэн тойм

Монголчууд олон мянган жилийн турш нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж, байгаль орчиндоо дасан зохицож амьдарч ирсний хувьд байгалийн үзэсгэлэнт газар, ховор амьтан, ургамлаа дархлан хамгаалж, онголон тахиж ирсэн өнө эртний уламжлалтай.²⁹⁵

Монголчууд эрт үеэс байгаль хамгаалах харилцааг зан заншил, шашин шүтлэгийн хэм хэмжээ төдийгүй хууль тогтоомжоор зохицуулж иржээ. XII-XIII зууны үед Ван хан Тоорил Богд уулыг дархлан тахиж Хан уул хэмээн нэрлэж байсан, Чингисийн “Их засаг” хуульд байгаль хамгаалах заалтууд байсан хэмээх дам ишлэл байдаг боловч шууд бичмэл хэлбэрээр уламжлагдан ирсэн баримт нотолгоо үгүй юм. Харин 1294 онд гаргасан Монголын Их Юань улсын хууль цаазын 398 дугаар бүлэгт “Богд хан уул, Отгонтэнгэр, Хан Хэнтий, Алтайн нүсэр даваа” зэрэг байгалийн

²⁹⁴ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=479>

²⁹⁵ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Д.Мягмарсүрэн, УБ 2000 он, 3 дахь тал

үзэсгэлэнт газруудыг дархан цаазтай болгож байжээ. Мөн Ойрдын “Цааз бичиг”, “Халх журам” зэрэг Монголын эртний хууль цаазуудад байгаль хамгаалах, байгаль орчинтой зүй зохистой харилцах талаар нарийн тусгасан байдаг. Жишээлбэл, “Халх журам” хуульд Богд хан уул, Хан хэнтий, Хөгнө хаан, Жаргалант хан, Баян, Суман, Улаан, Төвхөн хан, зэрэг 14 байгалийн үзэсгэлэнт ууланд ан агнах, газар хөндөх, мод огтлохыг цаазлан хориглосон байна. Манж дайчин гүрний Тэнгэрийг тэтгэсний 44 дүгээр он буюу 1778 онд Богд хан уулыг албан ёсоор дархалж, 1809 оноос эхлэн 28 амыг цагдаатай болгож нутаг дэвсгэрт орох зөвшөөрлийг Богд хаан гардан олгодог хүртэл журам тогтоож байжээ. 1818 онд Отгон тэнгэр, Булган уулыг дархлан хамгаалсан түүхтэй байна.

1911 онд Богдхаант Монгол улсыг зарлан тунхагласны дараа Богд уулыг “Богд хайрхан уул” гэж нэрлэн, уулыг хамгаалах захиргаа байгуулж байжээ.²⁹⁶

Монголчуудын энэхүү түүхэн уламжлалыг судалсан Оросын эрдэмтэн И.Д.Лаптаев: “Монголчууд байгальтай харьцах талаар Европчуудаас олон зуун жилээр түрүүлсэн байлаа...” хэмээн бичсэн байдаг.²⁹⁷

Үүнээс хойш 1950-иад оны үеэс газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах дэс дараатай арга хэмжээ авч эхэлсэн. Тухайлбал, 1954 онд Батхаан уул, Нагалхаан уул, 1965 онд Уран тогоо-тулга-жалавч уул, Булган уул, Ёлын ам, Лхачинвандад уул зэрэг газруудыг БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар дархан цаазтай болгосон байна. Мөн 1975 онд говийн байгаль, ховор амьтдыг хамгаалах зорилгоор Говийн их дархан газар, 1977 онд Хөх сэхийн нурууг тус тус дархалжээ. БНМАУ-ын СнЗ-өөс “БНМАУ-ын дархан газрын дүрэм”-ийг 1975 онд баталсан байна.

1991 онд Засгийн газраас “Тусгай хамгаалалттай газрын дүрэм” батлан, тусгай хамгаалалтын горим, дэглэмийг тодорхойлж, улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг 4 ангилалд оруулсан нь улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн нэгдсэн сүлжээг бүрдүүлэх эхлэл болсон юм.

1992 онд Бразил Улсын Рио-Де-Жанеро хотод болсон НҮБ, Дэлхийн байгаль хамгаалах сангаас санаачлан зохион байгуулсан олон улсын бага хуралд манай улсыг дэлхийн шим мандлын онцгой бүс нутаг болгох тухай саналыг дэвшүүлсэн бөгөөд энэ хуралд Монгол Улсын анхны Ерөнхийлөгч П.Очирбат тавьсан илтгэлдээ улс орныхоо нийт нутаг дэвсгэрийн 30% буюу 46.9 сая га газрыг тусгай хамгаалалтад авахаа илэрхийлж дэлхий нийтэд зарласан байдаг.

²⁹⁶ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгууд, Д.Мягмарсүрэн, Д.Энэбиш (Ph.D), УБ 2007 он, 4-5 дахь тал

²⁹⁷ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Д.Мягмарсүрэн, УБ 2000 он, 16 дахь тал

1994 онд Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай, 1997 онд Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай Монгол улсын хуулиуд шинээр гарч улмаар 1995 онд дархан цаазат газар (ДЦГ), байгалийн цогцолборт газар (ЦБГ)-ын нийтлэг болон тусгай горимыг Засгийн газар, 1998 онд “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний хөтөлбөр”-ийг УИХ батлан гаргаж мөрдүүлснээр тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх өнөөгийн эрх зүйн үндэс үндсэндээ бүрдэн тогтжээ.

1.2. Олон улсын чиг хандлага, хамтын ажиллагаа

Газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах нь зөвхөн тухайн орны төдийгүй бүс нутаг, дэлхий дахины байгалийн унаган төрх, шим мандлын тэнцвэрт байдлыг хангахад тодорхой хувь нэмэр оруулдаг. Энэ нь экологийн амин чухал үйл явцыг дэмжих байгалийн бүс бүслүүрийн иж бүрдлийг төлөөлсөн ховордсон ан амьтан, ургамал, мөн байгаль, соёлын дурсгалт зүйлсийг хадгалан хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх өндөр ач холбогдолтой юм.

Улс орон бүр тусгай хамгаалалттай газар нутгийг онцлог, ач холбогдлоор нь ангилж, түүндээ тохирсон бүртгэл, зохицуулалт, хяналтын системийг бүрдүүлэн олон улсын Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн нэгдсэн сүлжээний байгууллагуудад бүртгүүлж байдаг.

Өнөөгийн байдлаар дэлхийн 130 гаруй улсад Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ бүрэлдэн тогтсон бөгөөд дэлхийн газрын гадаргын 5 орчим хувийг тусгай хамгаалалтад аваад байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ нь дэлхийн улс орон бүрд харилцан адилгүй дүрэм журамтай байдаг ба тэрхүү ялгаа, онцлог нь тухайн улс орны хууль эрх зүйн орчин, эдийн засгийн хүчин чадал, санхүүгийн дэмжлэг зэргээс шалтгаалдаг.

БХОУХ (IUCN)²⁹⁸-оос Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал, тэдгээрт зөвшөөрөгдөх үйл ажиллагааны талаар нэгдсэн журам гаргасан. Үүнд: Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг үндсэн 7 (6) категорид хуваасан байдаг.²⁹⁹ Тэдгээр нь:

1. **Strictly Protected Area (IUCN, Ia).** Дархан цаазат газар: Байгалийн унаган хэв шинж, биологийн олон янз байдлыг тэр хэвээр нь хадгалан хамгаалах зорилготой, хүний бүх төрлийн үйл ажиллагааг хориглох бөгөөд зөвхөн шинжлэх ухааны зорилгоор байгалийн унаган байдалд нөлөөлөхгүйгээр ажиглалт, судалгаа хийх боломжтой;

²⁹⁸ <https://www.iucn.org>

²⁹⁹ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Б.Оюунгэрэл, УБ 2004 он, 11 дэх тал

2. **Wilderness Area (IUCN Ib).** Онгон байгаль: Энэ газар нутагт байгалийн унаган төрхийг хамгаалж, зөвхөн байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлэхгүйгээр амралт, зугаалгын үйл ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрдөг;
3. **National park (IUCN II).** Үндэсний парк: Үндэсний болон олон улсын ач холбогдол бүхий байгалийн экосистемийг хадгалах, хамгаалах, нөхөн сэргээх зорилготой газар нутаг. Энд боловсрол, шинжлэх ухааны зорилгоор ашиглах, судалгаа шинжилгээ хийх, амралт сувилал байгуулах, аялал жуулчлалын тохиромжтой төрлийг хөгжүүлж болдог;
4. **Natural Monument (IUCN III).** Байгалийн дурсгалт газар: Байгалийн өвөрмөц онцлог бүхий үндэсний ач холбогдолтой газар нутаг. Энэ нь харьцангуй бага талбайг эзлэх бөгөөд зөвхөн хадгалалт, хамгаалалтын үйл ажиллагааг зөвшөөрдөг;
5. **Habitat/Species Management Area (IUCN IV).** Амьдрах орчин/төрөл зүйлийн менежментийн бүс: Энэ газар нутаг нь зөвхөн тодорхой төрөл зүйлийг болон түүний амьдрах орчныг хамгаалахад чиглэгддэг. Төрөл зүйл, түүний амьдрах орчныг хамгаалахад чиглэгдсэн идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж болдог;
6. **Protected landscape/seaspace (IUCN V).** Хамгаалагдсан ландшафт/далайн ландшафт: Нийтийн ашиг сонирхлыг хангахуйц ашиглалтын менежментийн бодлого явуулах бөгөөд байгалийг хамгаалах, хүн байгалийн зохистой харилцаа үүсгэхэд чиглэгдсэн газар юм. Байгалийн нөөцийг зохистой, тогтвортой ашиглах боломжтой;
7. **Protected Area with sustainable use of natural resources (IUCN VI).** Байгалийн нөөцийг зохистой ашиглах тусгай хамгаалалттай газар нутаг: Эдийн засгийг дэмжих зорилгоор тасралтгүй үйлдвэрлэлийн явцад байгалийг нөхөн сэргээх, хамгаалах бодлогыг хамтад нь хэрэгжүүлдэг.

Мөн түүнчлэн НҮБ-ын боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын байгууллага (UNESCO, ЮНЕСКО)³⁰⁰-аас ач холбогдлоороо бүх хүн төрөлхтний “нийтлэг үнэт зүйлс” (Common Goods) гэж тооцогдох байгаль, түүх, соёлын дурсгалт газруудыг тодорхойлох, хамгаалах, хадгалах ажлыг хийдэг бөгөөд зарим тусгай хамгаалалттай газар нутагт ЮНЕСКО-оос дор дурдсан тусгай статус олгодог байна. Үүнд:

1. **Biosphere Reserve.** Шим мандлын нөөц газар: Тус газар нутаг нь Хүн ба шим мандлын хөтөлбөрийн (MAB) дагуу ЮНЕСКО-оос тогтоосон бүс нутаг юм. Эдгээр нөөцийг биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, тогтвортой хөгжил, хүн ба байгаль орчны зохицолтой харилцааг дэмжих зорилгоор байгуулдаг.

³⁰⁰ <https://whc.unesco.org>

МАВ хөтөлбөр нь биологийн болон соёлын олон янз байдлыг хамгаалахдаа байгалийн нөөцийг зохистой ашиглах явдалтай уялдуулах зорилготой.

2. **World Heritage Site (UNESCO)**. Дэлхийн өвийн хамгаалалттай газар: Хүн төрөлхтөнд үзүүлэх ач холбогдлоор нь соёлын, байгалийн болон холимог (соёлын болон байгалийн) өв хэмээн ЮНЕСКО хүлээн зөвшөөрсөн газар нутаг юм. Энэ бүс нутагт сөрөг нөлөөгүй арга хэлбэрээр үйл ажиллагаа явуулах ба хэрвээ аливаа нэг үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулах бол дэлхийн олон улсын байгаль хамгаалах байгууллагуудаас зөвшөөрөл авах ёстой. Эдгээр газар нутаг хүн төрөлхтний нийтлэг өв гэсэн үг юм.
3. **Global Geopark (UNESCO)**. Дэлхийн геопарк: геологийн өв, боловсрол, хамгаалал, тогтвортой хөгжлийн хувьд ач холбогдлоор нь ЮНЕСКО-гоос хүлээн зөвшөөрөгдсөн бүс нутаг юм. Эдгээр геопаркууд нь дэлхийн динамик үйл явцын талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэх, хүний үйл ажиллагаа болон байгаль дэлхий хоёрын хоорондын харилцан хамаарлыг судлан тогтоох, тогтвортой хөгжлийн туршлагыг дэмжих зорилготой юм.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн чиглэлээрх олон улсын хамтын ажиллагаа жилээс жилд өргөжин тэлж байна. Монголын Улсын төдийгүй бүс нутаг, цаашлаад дэлхий дахины экологийн тэнцлийг хангахад чухал нөлөө бүхий байгаль, түүх, соёл, шинжлэх ухааны онцгой ач холбогдолтой Тусгай хамгаалалттай газар нутгуудыг олон улсын хүн ба шим мандлын нөөц газар (МАВ)-ын сүлжээ болон дэлхийн байгаль, соёлын өв (World heritage Site)-ийн жагсаалтад хамруулах болон цаашид хамруулах үндэслэлийг боловсруулж холбогдох газруудад санал болгох зэрэг арга хэмжээг Монгол Улс шат дараатайгаар хэрэгжүүлж байна.

ЮНЕСКО-ын Дэлхийн хүн ба шим мандлын нөөц газрын сүлжээ (МАВ)-нд Говийн их ДЦГ 1991 онд, Богдхан уулын ДЦГ 1996 онд, Увс нуурын ай савын ДЦГ 1997 онд тус тус орсон.

Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийн жагсаалтад Увс нуурын ай савын ДЦГ, Говь гурван сайхны БЦГ-ын цөлийн эртний орд, Говийн их ДЦГ-ын А хэсэг, Хөвсгөл нуурыг бөө мөргөлтэй цаатангуудын нутгийн хамт, Отгонтэнгэр уул, Бурхан халдун уул, Богдхан уулын ДЦГ зэрэг газруудыг үе шаттайгаар хамруулах чиглэлийг баримтлан ажиллаж байна.³⁰¹

Олон улсын ач холбогдол бүхий ус намгархаг газар, ялангуяа усны шувууд олноор амьдардаг орчны тухай Рамсарын конвенцын хавсралт жагсаалтад Монгол дагуурын ДЦГ 1997 онд, Тэрхийн цагаан нуур, Өгий нуур, говийн нууруудын хөндий, Орог нуур, Таацын цагаан нуур, Бөөн

³⁰¹ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Б.Оюунгэрэл, УБ 2004 он, 13 дахь тал

цагаан нуур, Адгийн цагаан нуурыг 1998 онд, Хар ус нуурын БЦГ 1998 онд, Айраг нуур 1999 онд тус тус бүртгэгдсэн байна.

Зүүн хойд азийн тогоруу хамгаалах олон улсын сүлжээнд Монгол дагуурын ДЦГ 1997 онд, Зүүн хойд азийн галуу нугасны овгийн шувуудыг хамгаалах олон улсын сүлжээнд Тэрхийн цагаан нуур, Өгий нуурууд 1999 онд тус тус бүртгэгдсэн байна. Мөн хөрш зэргэлдээ орнуудтай хамтран хоёр болон гурван талын хил дамжсан хамтарсан ДЦГ-уудыг байгуулсан байна.

Монголын Монгол дагуурын дархан цаазат газар, Хятадын далай нуурын дархан цаазат газар, Оросын Даурскын дархан цаазат газруудыг хамарсан гурван улсын яам хоорондын хэлэлцээрээр 1994 онд байгуулсан.

Увс нуурын ай савын дархан цаазат, Хөвсгөлийн БЦГ-уудыг ОХУ-ын хил дагуух Тусгай хамгаалалттай газар нутагтай хамтад нь Монгол, Оросын хамтарсан ДЦГ болгон хамгаалалтад авсан байна.

Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)³⁰²-аас дэлхийн нийтийн хэмжээнд зайлшгүй хамгаалах шаардлагатай 200 эко бүс нутгийг тогтоогоод байгаа бөгөөд эдгээр бүс нутгийг хамгаалж чадвал 21-р зуунд дэлхийн биологийн төрөл зүйлийн 95%-ийг устах аюулаас сэргийлж чадна гэж үзсэн. Энэ 200 эко бүсэд манай улсаас Дагуурын хээр тал, Алтай соёны уул нурууд багтдаг байна.

Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад, тэдгээрийн чадавхыг бэхжүүлэх, менежментийг сайжруулахад туслалцаа, дэмжлэг үзүүлэх хүрээнд олон улсын байгууллага, гадаад улсуудаас дараах төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж байсан буюу хэрэгжүүлж байгаа болно³⁰³. Үүнд:

- НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөр, Даян дэлхийн байгаль орчны сангийн санхүүгийн дэмжлэгээр “Дорнод монголын биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах ба тогтвортой хөгжлийн арга зам” төслийг 1998 оны 1 сараас 7 жилийн хугацаатай;
- Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн төсөл нь дэлхийн онцгой анхаарлын 200 бүс нутгийн сүлжээнд орсон 2 газар нутгийг, мөн 1998 онд Хар ус нуурын БЦГ-ын хамгаалалтын салбарыг бэхжүүлэх, мэдээлэл сурталчилгааны төв байгуулах;
- ХБНГУ-ын техникийн хамтын ажиллагааны нийгэмлэг GTZ (GIZ)-ийн байгаль хамгаалал ба орчны нутгийн хөгжлийн төсөл нь Хангайн нурууны БЦГ, Ханхэнтийн ДЦГ, Горхи тэрэлжийн БЦГ, Говь гурван сайханы БЦГ-т орчны бүсийн хөгжил, байгаль хамгаалах чиглэлээр 15 жижиг төсөл хэрэгжүүлсэн;

³⁰² <https://mongolia.panda.org/en/>

³⁰³ <https://www.met.gov.mn/pages/show/odoo-heregzhizh-bajгаа-t-sl-dijn-talaarh-medeelel/mn>

- Дорнод монголын тал хээрийн биологийн төрөл зүйлийг тогтвортой ашиглалт ба хамгаалалт төслийг хэрэгжүүлж байна;
- Гал түймрээс хамгаалах нэгдсэн менежмент төсөл 1998 оноос Ханхэнтийн ДЦГ-т орчны бүсийн иргэдийг гал түймэртэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх, унтраах арга барилд сургах үйл ажиллагаа;
- Хустай БЦГ-т Нидерланд улсын засгийн газрын санхүүжилтээр тахь хамгаалах өсгөн үржүүлэх;
- Хөвсгөлийн БЦГ-ын менежментийг бэхжүүлэх төслийг АНУ-ын дотоод хэргийн департамент, олон улсын хөгжлийн агентлагтай хамтран хэрэгжүүлсэн;
- “Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах, уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох” 1-3 дугаар үе шат, NO 2012 65 511 төсөл, 1-р үе шат: 15,3 сая евро. 2,3-р үе шат: 32,8 сая евро Буцалтгүй тусламж (ХБНГУ-ын Засгийн газар, Сэргээн босголтын зээлийн банк);
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад дэмжлэг үзүүлэх замаар экосистемийг хадгалан хамгаалахад хувь нэмэр оруулах нь төсөл (SPACES), 4,5 сая еврогийн Техник туслалцаа (ХБНГУ-ын Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн яам).

1.3. Эрх зүйн орчин

Монгол Улсад Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн эрх зүйн орчин дараах хууль, эрх зүйн актуудаас бүрдэж байна.³⁰⁴ Үүнд:

- Үндсэн хууль;
- Газрын тухай хууль;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай хууль;
- Монгол Улсын нэгдэн орж, соёрхон баталсан Олон улсын конвенцууд;
- Бодлогын баримт бичиг, бусад журам, дүрэм.

Монгол Улсын Үндсэн хууль: Тус хуулийн зургадугаар зүйлийн “Монгол Улсад газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна. Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар, түүнчлэн газрын хэвлий, түүний баялаг, ой, усны нөөц, ан амьтан төрийн нийтийн өмч мөн.”, Бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба *улсын тусгай хэрэгцээнийхээс* бусад газрыг зөвхөн Монгол Улсын иргэнд...” хэмээсэн заалтууд нь Монгол Улсын Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зохицуулалтын эрх зүйн эх үндэс юм.

³⁰⁴ <https://legalinfo.mn/mn>

Газрын тухай хууль: Тус хуульд Монгол Улс тусгай хэрэгцээний газартай байх бөгөөд түүний нэг хэлбэр нь тусгай хамгаалалттай газар нутаг байхаар заасан.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль: Тус хууль 1994 оны 11 дүгээр сарын 15-нд батлагдаж, 1995 оны 04 дүгээр сарын 01-нээс хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж эхэлсэн. Энэхүү хууль нь 8 бүлэг 44 зүйлтэй. Өнгөрсөн хугацаанд тус хуульд нийт 17 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон бөгөөд хамгийн сүүлд 2023 оны 05 дугаар сарын 04-нд нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна. Тус хуулиар газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах, ашиглах, түүний унаган төрхийг хадгалах, хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулсан. Хуульд тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал, дотоод бүсчлэл, тус бүрийн хамгаалалтын дэглэм, тэдгээрт зөвшөөрөх болон хориглох үйл ажиллагаа, тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах, судалгаа, шинжилгээний ажил явуулах журам зэргийг тусгасан.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай хууль: Тус хууль 1997 оны 10 дугаар сарын 23-нд батлагдсан, 11 зүйл бүхий хууль юм. Нийт 2 удаа өөрчлөлт орсон. Энэ хуулиар тусгай хамгаалалттай газар нутагт орчны бүс, орчны бүсийг тогтоох шалгуур, орчны бүсийн зөвлөл, сан, менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах, хэрэгжүүлэх, орчны бүсэд үйл ажиллагаа явуулахтай зэрэгтэй холбогдсон харилцааг зохицуулсан.

Монгол Улсын нэгдэн орж, соёрхон баталсан Олон улсын конвенцууд:³⁰⁵

- Олон улсын ач холбогдол бүхий ус, намгархаг газар, ялангуяа усны шувууд олноор амьдардаг орчны тухай конвенц (Рамсарын конвенц, 1972): Олон улсын ач холбогдол бүхий ус, намгархаг газар, ялангуяа усны шувууд олноор амьдардаг орчны тухай уг конвенцод манай улс 1998 оны 4 сарын 8-ны өдөр албан ёсоор нэгдэн орж, 104 дэх гэрээлэгч тал болсон. Конвенцод нэгдэн орсон талууд Рамсарын конвенцын бодлого гаргадаг үндсэн нэгж бөгөөд Талууд нь тухайн улс орны Засгийн газрын байгууллага байдаг. Монгол Улсыг Рамсарын конвенцод төлөөлөх эрхтэй тал бол Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам юм. Монгол Улс 2021 оны байдлаар нийт 1,439,530га талбайг хамарсан 11 ус, намгархаг газрыг Рамсарын конвенцын хавсралтад бүртгүүлээд байна. Бусад газар нутгийн тухайд тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангиллын дагуу зохих дэглэмийн хүрээнд хамгааллын үйл ажиллагаануудад хамрагдаж байна. Монгол Улс конвенцод нэгдэн орсон орны хувьд хүлээсэн үүргийнхээ хүрээнд ус, намгархаг газруудын хамгааллын менежментийг хэрэгжүүлэн, гүйцэтгэлийн тайлангаа хүргүүлж, конвенцын үйл ажиллагаанд тогтмол оролцож байна.

³⁰⁵ https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/conventions_final.pdf

- Зэрлэг амьтан ба ургамлын аймгийн ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай Конвенц (CITES1975, Вашингтон): Энэхүү конвенцод Монгол Улс 1996 оны 4 дүгээр сарын 4-нд нэгдэн орж Конвенцод нэгдэн орсон 133 дахь тал болсон. Монгол Улсаас Хавсралт 1 ба 2-т нийлээд 14 зүйлийн хөхтөн, 71 зүйлийн шувуу, 8 зүйл ургамал, 2 зүйл загас, 1 зүйл шавж, 1 зүйл мөлхөгч орсон. Зэрлэг амьтан ба ургамлын аймгийн ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай Конвенцыг хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон асуудлыг зохицуулах үүрэгтэй Удирдан зохицуулах зөвлөл, Шинжлэх ухааны зөвлөлийг конвенцын 9 дүгээр зүйлийн 1.б заалтын дагуу мөн “Ховордсон амьтан, ургамал тэдгээрийн гаралтай түүхий эд зүйлийн гадаад худалдааг зохицуулах тухай” хуулийн 2, 4 дэх заалт, “Амьтны аймгийн тухай” хуулийн 23, 24 дүгээр зүйл, “Байгалийн ургамлын тухай” хуулийн 17 дугаар зүйлийн 1-д заасныг үндэслэн байгуулаад ажиллаж байна.
- Зэрлэг амьтдын нүүдлийн зүйлийг хамгаалах тухай Конвенц (CMS 1983, Бонн): Монгол Улс энэхүү конвенцод 1999 оны 11 дүгээр сарын 1-нд албан ёсоор нэгдэн орж махчин шувууд, монгол бөхөн, цагаан тогоруу хамгаалах чиглэлээр харилцан ойлголцлын санамж бичигт хамтрагч тал болон орсон байна.
- Биологийн олон янз байдлын тухай конвенц (CBD 1992, Рио Де Жанейро): Монгол Улсын Ерөнхий сайд 1992 онд Рио де Жанейро хотод хуралдсан НҮБ-ын Байгаль орчин ба Хөгжил Бага хурлын үеэр уг Конвенцод гарын үсэг зурж, Монгол Улсын Их Хурлаас 1993 оны 6 дугаар сарын 1-ний өдөр соёрхон баталж тус конвенцод нэгдэн орсон анхны 30 орны нэг болсон. Энэхүү конвенцод дэлхийн 190 гаруй орон нэгдэн орсон нь байгаль орчны асуудлаар урьд өмнө нь хэрэгжиж байсан аливаа олон улсын гэрээ, хэлэлцээрээс агуулга, хамрах хүрээний хувьд хамгийн том болгосон байна.³⁰⁶

Бодлогын баримт бичиг, бусад журам, дүрэм: 1992 онд зохион байгуулагдсан НҮБ-ын “Байгаль орчин ба Хөгжил” сэдэвт Бага хуралд Монгол Улс тогтвортой хөгжлийн анхны илтгэлээ танилцуулж газар нутгийнхаа 30-аас доошгүй хувийг тусгай хамгаалалтад авах нэн чухал санаачилгыг дэвшүүлсэн бөгөөд энэ нь төрийн дараах бодлогын баримт бичгүүдэд тусаж ирсэн.³⁰⁷ Үүнд:

- Биологийн төрөл зүйлийн үндэсний хөтөлбөр (1996);
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний хөтөлбөр (1998);
- Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлого (1998);
- Монгол Улсын мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого (2008);

³⁰⁶ <https://met.gov.mn/pages/show/konvencijn-heregzhiltijn-medeel-tajlanguud/mn>

³⁰⁷ https://conservationstandards.org/wpcontent/uploads/sites/3/2021/03/PA_management_plan_tool_2021.01.26_approved.pdf

- Ус үндэсний хөтөлбөр (2010);
- Цөлжилттэй тэмцэх үндэсний хөтөлбөр (2010);
- Нэн ховор, ховор амьтныг хамгаалах үндэсний хөтөлбөр (2011);
- Ногоон хөгжлийн бодлого (2014);
- Биологийн олон янз байдлын үндэсний хөтөлбөр (2015-2025), (2015);
- Тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал - 2030 (2016)
- “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого (2020).

Өнөөдөр Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх Төрийн бодлого, хууль тогтоомжуудыг хэрэгжүүлэх хүрээнд эрх бүхий байгууллагууд 30 орчим дүрэм, журам, зааврыг батлан хэрэгжүүлж байна.

1.4.Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлагын тогтолцоо, бүрэн эрх

Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн удирдлагын тогтолцоо нь дараах төрийн байгууллагуудаас бүрдэнэ.³⁰⁸ Үүнд:

- Улсын Их Хурал;
- Засгийн газар;
- Асуудал эрхэлсэн Төрийн захиргааны төв байгууллага;
- Орон нутгийн Хурал;
- Орон нутгийн Засаг дарга;
- Хамгаалалтын захиргаа;
- Байгаль хамгаалагч.

Эдгээр төрийн байгууллагууд тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаар дор дурдсан дараах бүрэн эрхийг тус тус хэрэгжүүлдэг байна.

Улсын Их Хурлын бүрэн эрх:

- газар нутгийг улсын тусгай хамгаалалтад авах талаар төрийн бодлогыг тодорхойлох;
- Засгийн газрын өргөн мэдүүлснээр газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах тухай шийдвэр гаргах, эдгээр газрыг улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тодорхой ангилалд хамааруулах, дархан цаазат болон байгалийн цогцолборт газрын хилийн заагийг батлах, өөрчлөх.

³⁰⁸ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=479>

Засгийн газрын бүрэн эрх:

- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх төрийн бодлого, хууль тогтоомжийн биелэлтийг зохион байгуулж хангах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутгийг хамгаалах эдийн засаг, зохион байгуулалтын тогтолцоог бүрдүүлж энэ асуудлаар Засгийн газрын болон Засгийн газрын бус байгууллагуудын үйл ажиллагааг зохицуулах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутгийг байгалийн гамшиг, гэнэтийн бусад аюулаас сэргийлэх, тэдгээрээс учирсан хор уршгийг арилгахад иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хүчийг нэгтгэн зохион байгуулж, шаардлагатай арга хэмжээ авах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутаг, түүний орчны бүсийг хөгжүүлэх, экологийн аюулгүй байдал, байгаль орчны тэнцвэрт байдлыг хангах үндэсний хөтөлбөр боловсруулж хэрэгжүүлэх;
- энэ хуульд заасан хамгаалалтын дэглэмийн хүрээнд тухайн дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газрын хамгаалалтын горимыг батлах;
- байгалийн нөөц газрын болон дурсгалт газрын хилийн заагийг тогтоох.

Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны бүрэн эрх:

- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх төрийн бодлого, хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутагт явуулах судалгаа, шинжилгээний ажлын журам, хөтөлбөрийг батлах, зөвшөөрөл олгох, холбогдох тайлан, мэдээллийг авч нэгдсэн санд оруулах;
- биологийн төрөл зүйлд судалгаа, тооллого явуулах, бүртгэл хөтлөх аргачлал, хөтөлбөрийг батлах, зөвшөөрөгдсөн бүсээс ажиглалтын зориулалтаар дээж, сорьц авах, хэмжилт хийх, сүргийн бүтцийг зохицуулах зорилгоор ан амьтныг агнах, барих журам тогтоох;
- ойг арчлах, ойжуулах, хөрс, ургамлыг нөхөн сэргээх журам, хөтөлбөрийг баталж, нөхөн сэргээх газрын хэмжээ, уг ажлыг гүйцэтгэх арга, технологийг тогтоох;
- хортон шавж, мэрэгчид, түймрээс сэргийлэх, тэдгээртэй тэмцэх журам, аргачлал тогтоох, байгалийн гамшиг, гэнэтийн бусад аюулаас тусгай хамгаалалттай газар нутагт учирсан хор уршгийг багасгах арга хэмжээ авах;
- рашаан, эмчилгээ, сувилгааны зориулалттай бусад эрдэс, байгалийн дагалт баялгийг ашиглах журам, эмийн, хүнсний болон техникийн зориулалттай ургамлын жагсаалт, тэдгээрийг түүж бэлтгэх журмыг холбогдох мэргэжлийн байгууллагатай хамтран тогтоох;

- аялал, жуулчлалын зам, чиглэл, журам тогтоох;
- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зөвшөөрөгдсөн бүс дэх суурин газрын ерөнхий төлөвлөгөө, шинээр байгуулах аялал, жуулчлалын бааз, амралт, сувиллын байршил, төслийг холбогдох төрийн захиргааны төв байгууллагуудтай хамтран хянан батлах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зөвшөөрөгдсөн бүсэд тодорхой зориулалтаар ашиглаж болох газар, түүний хэмжээ, ашиглах журам, уг газарт байлгаж болох малын төрөл, тоог тогтоох;
- зохих шатны Засаг даргатай зөвшилцөн тухайн дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газарт хамгаалалтын захиргаа байгуулах асуудлыг шийдвэрлэж, даргыг нь томилох.

Орон нутгийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын бүрэн эрх:

- өөрийн нутаг дэвсгэр дэх тусгай хамгаалалттай газар нутаг холбогдох хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн талаар Засаг даргын илтгэлийг хэлэлцэж зохих шийдвэр гаргах, түүний биелэлтийг хангуулах;
- нутаг дэвсгэрийнхээ тодорхой хэсгийг улсын тусгай хамгаалалтад авах тухай саналыг дээд шатны иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал буюу Засгийн газарт уламжлах;
- нутаг дэвсгэрийнхээ тодорхой хэсгийг орон нутгийн хамгаалалтад авах тухай шийдвэр гаргах, түүний хилийн зааг, хамгаалалтын горимыг тогтоох.

Орон нутгийн Засаг даргын бүрэн эрх:

- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх төрийн бодлого, хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулах;
- өөрийн нутаг дэвсгэрийн тодорхой хэсгийг улсын тусгай болон орон нутгийн хамгаалалтад авах талаар санал боловсруулж зохих байгууллагад уламжлах;
- байгалийн нөөц газар, дурсгалт газрын хамгаалалтыг эрхлэх.

Дархан цаазат газар болон байгалийн цогцолборт газрын хамгаалалтын захиргааны эрх хэмжээ:

- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн талаарх хууль тогтоомж, тухайн газар нутгийн хамгаалалтын горимын биелэлтийг хангуулах;
- судалгаа, шинжилгээ хийх зөвшөөрөл авсан байгууллагатай гэрээ байгуулах, тухайн газар нутгийн хамгаалалтын горимын хүрээнд явуулж болох үйл ажиллагаанд зөвшөөрөл олгох, хяналт тавих;
- зохих журмын дагуу судалгаа, шинжилгээний зориулалтаар дээж, сорьц авах, ан амьтны сүргийн бүтцийг зохицуулах, байгалийн баялгийг нөхөн сэргээх, ойд арчилгаа, цэвэрлэгээ хийх;

- ан амьтанд зориулан ус задгайлах, хадлан бэлтгэх, өвс тэжээл, хужир, шүү тавих, нөмөр хорго барих болон биотехникийн бусад арга хэмжээг зохих журмын дагуу гүйцэтгэх;
- рашаан, эмчилгээ, сувилгааны зориулалттай эрдэс, байгалийн дагалт баялгийг зохих журмын дагуу ашиглуулах;
- зөвшөөрөгдсөн аялал, жуулчлалын зам, чиглэлийг тэмдэгжүүлэх, шаардлагатай орон байр барих, тээврийн хэрэгслийн зогсоол гаргах, биеийн тамирын болон нийтийн бусад арга хэмжээ явуулах газар, журмыг тогтоох, эрүүл ахуйн нөхцөлийг нь хангах, тэдгээрийг иргэд, аж ахуйн нэгж, байгууллагатай хамтран тохижуулах;
- зөвшөөрөгдсөн бүс дэх сууриныг тохижуулах, барилга байгууламж барих ажлыг батлагдсан төлөвлөгөөний дагуу гүйцэтгэж байгаад хяналт тавих;
- уул, овоо тахиx, уламжлалт зан үйлийн бусад ёслол үйлдэх ажиллагааг зохицуулах;
- тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ач холбогдол, хамгаалалтын горим, холбогдох хууль тогтоомжийг сурталчлан таниулах, он дарааллын бичиг хөтлөх, мэдээллийн сан бүрдүүлэх;
- зөвшөөрөгдсөн бүсэд байлгаж болох малын төрөл, тоо болон зохих журмын дагуу иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагад ашиглуулах газрыг тогтоох.

Байгаль хамгаалагчийн эрх, үүрэг:

Хамгаалалтын захиргааны хамгаалалт хариуцсан ажилтан болон байгаль хамгаалагч нь байгаль орчны хяналтын улсын байцаагчийн эрх, үүрэгтэй байна. Тусгай хамгаалалттай газар нутагт ажиллаж байгаа байгаль хамгаалагч дараах эрх хэмжээг хэрэгжүүлнэ:

- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль болон байгаль орчныг хамгаалах бусад хууль тогтоомжийн биелэлтэд хяналт тавьж, илэрсэн зөрчлийг таслан зогсоож, гэм буруутай этгээдэд зохих хариуцлага хүлээлгэх;
- хууль тогтоомжийн биелэлтэд хяналт тавих зорилгоор аж ахуйн нэгж, байгууллагад нэвтрэн орох, шалгалт хийх;
- хууль тогтоомж зөрчсөн сэжиг бүхий иргэний бичиг баримтыг шалгах, түр хураах, шаардлагатай гэж үзвэл унаа хөсөгт нь үзлэг хийх, зэвсэг хэрэгсэл, агнасан, түүсэн, бэлтгэсэн зүйлийг хураан авах;
- хууль тогтоомж, хамгаалалтын горимыг зөрчиж байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөх үйл ажиллагаа явуулж байгаа иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын үйл ажиллагааг түр зогсоох, тэдгээрт хугацаатай үүрэг, даалгавар өгөх, шаардлага тавих;
- албан үүргээ гүйцэтгэх үедээ дүрэмт хувцас, ялгах тэмдэг, зэвсэг, хэрэгсэлтэй байх.

1.5. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээ

Монгол Улс нийт газар нутгийнхаа:

- 1995-2000 онд 15%
- 2001-2005 онд 20%
- 2006-2010 онд 25%
- 2011-2030 онд 30%-ийг улсын тусгай хамгаалалтад авахаар төлөвлөсөн.

Өнөөгийн байдлаар Монгол орны газар нутгийн 21 хувь буюу 32.8 сая га талбай бүхий 120 газар нутгийг улсын тусгай хамгаалалтад авсан байна. Үүнээс: дархан цаазат газар 22, байгалийн цогцолборт газар 37, байгалийн нөөц газар 47, дурсгалт газар 14 байна.

Эдгээрээс Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамны харьяа 34 хамгаалалтын захиргаа 22 дархан цаазат газар, 34 байгалийн цогцолборт газар, 6 байгалийн нөөц газар, 2 дурсгалт газрыг улсын төсвийн хөрөнгөөр хамгаалалтын менежментийг хариуцаж байна.

Төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 32 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газрын 2014 оны 49, 2023 оны 125 дугаар тогтоолоор Хомын талын байгалийн цогцолборт газрыг “Хомын тахийн тал” НҮТББ, Хустайн байгалийн цогцолборт газрыг “Хустай цогцолборт газар” төв ТББ хамгаалалтын менежментийг хариуцаж байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 29 дүгээр зүйлийн 4 дэх хэсэгт аймгийн Засаг дарга “байгалийн нөөц газар, дурсгалт газар, орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтыг эрхлэх”, 5 дахь хэсэгт “орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газрын хамгаалалтын менежментийг гэрээгээр хариуцах байгалийн нөөцийн хамтын менежментийн нөхөрлөл, хуулийн этгээдийг сонгон шалгаруулж, гэрээ байгуулах” гэж заасны дагуу Хурх хүйтний хөндийн байгалийн нөөц газрыг Зэрлэг амьтан судлах хамгаалах төв ТББ Хэнтий аймгийн Засаг дарга, Батширээт, Баян-Адрага, Биндэр сумын Засаг даргатай гэрээгээр, Их нартын байгалийн нөөц газрыг “Их нартын менежмент” ТББ Дорноговь аймгийн Засаг даргатай орон нутгийн төсвөөс, Хар ямаатын байгалийн нөөц газрыг Хэнтий аймгийн байгаль орчин, аялал жуулчлалын газар, Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн санхүүгийн дэмжлэгтэйгээр, Тост, Тосон бумбын нурууны байгалийн нөөц газрыг Өмнөговь аймаг, Ирвэс хамгаалах сан болон уул уурхайн дүйцүүлэн хамгааллын зардлаар “Ирвэс хамгаалах сан” ТББ, орон нутгийн хамгаалалтын захиргаа хамтран, мөн Дорнод аймгийн байгалийн нөөц газар, орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газруудыг Дорнод аймгийн Засаг даргатай Дорнод ОНӨҮГ гэрээгээр тус

тус хариуцаж байна. Зарим аймгуудын байгаль орчин, аялал жуулчлалын газар 28 байгалийн нөөц газар, 8 дурсгалт газрын менежментийг тус тус хариуцаж байна.

Зураг 1. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ

Эрдэмтдийн судалгаагаар манай орны өндөр уулын экосистемийн **13.7** хувь, ойт хээрийн экосистемийн **6.0** хувь, тал хээрийн **6.0** хувь, цөлийн экосистемийн **23.5** хувь, мөн ховордсон, устах аюулд ороод байгаа амьтан, ургамлын тархац нутгийн **40** орчим хувь улсын тусгай хамгаалалтад хамрагдсан байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ач холбогдол

Монгол орон өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй, асар их байгалийн баялагтай учраас газар болон байгалийн нөөцөө аль болох их хэмжээгээр ашиглаж байж Монгол Улс хөгжинө гэж ихэнх хүмүүс үздэг. Мөн нөгөө талаар газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авснаар орон нутгийн уугуул иргэдийн эрхийг ямар нэг хэмжээгээр хязгаарлаж байна гэх асуудал ч бас яригддаг. Хэрвээ зөвхөн өнөө маргаашийн эрх ашгийн үүднээс харвал үнэхээр тийм мэт боловч алс ирээдүй хувьд тийм биш ажээ. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ач холбогдол нь байгаль орчин, экологи, нийгэм, эдийн засгийн олон талт, өргөн хүрээг хамардаг. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ач холбогдол нь.³⁰⁹

1. Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь олон төрлийн ургамал, амьтны төрөл зүйлийн хувьд “хоргодох газар” нь болж, биологийн олон янз байдлыг хамгаалан нэн ховор буюу эмзэг амьтдыг устах аюулаас сэргийлэхэд

³⁰⁹ Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Б.Оюунгэрэл, УБ 2004 он, 42-43 дахь тал

- тусалдаг байна. Монголын нийт газар нутгийн 70% нь эрчимтэй ашиглалтын бүс нутагт хамрагдах тохиолдолд 30% ийг нь бид ирээдүй хойч үедээ үлдээх ёс суртахууны хариуцлага хүлээх ёстой.
2. Экосистемийг хамгаалах: Ой, нуур цөөрөм, намаг, уул толгод гэх мэт байгалийн унаган экосистемийг хадгалах, хамгаалахад тусгай хамгаалалттай газар чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Эдгээр экосистемүүд нь экологийн тэнцвэрт бөгөөд уян хатан байдлыг хадгалан хамгаалахад тусалдаг байна.
 3. Уур амьсгалын өөрчлөлтийг бууруулах, дасан зохицох: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь нүүрстөрөгчийг шингээдэг экосистемийг хамгаалах замаар уур амьсгалын өөрчлөлтийг бууруулахад чухал хувь нэмэр оруулдаг. Мөн түүнчлэн экосистемийн олон янз байдлыг хадгалах, хамгаалах замаар уур амьсгалын өөрчлөлтөд тэсвэртэй байдлыг дээшлүүлдэг байна.
 4. Усны нөөцийг хамгаалах: Олон тусгай хамгаалалттай газар нутаг усны урсцыг зохицуулах, усны чанарыг хадгалах, усны хагалбаруудыг хамгаалахад тусалж, цэвэр усны нөөцийг тогтвортой хангахад бодит хувь нэмэр оруулдаг.
 5. Байгаль, соёлын өвийг хамгаалах: Зарим тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь соёл, түүхийн ач холбогдолтой байдаг. Тэдгээр газрууд нь нутгийн уугуул иргэд болон тэдгээрийн хүй элгэний өвөрмөц соёл, ахуйн чухал ач холбогдолтой газруудыг хадгалан авч үлдэхэд чиглэгддэг. Тэдгээр нь хүн төрөлхтний соёлын өв, уламжлалт зан үйлийг хадгалахад хувь нэмэр болдог байна.
 6. Амралт, аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх: Тусгай хамгаалалттай газар нутгууд нь хээрийн амралт, аялал жуулчлалын боломжийг нээж, танин мэдэхүйн болон амралт зугаалгын хосолсон бүтээгдэхүүн үйлчилгээг бий болгохын зэрэгцээ тогтвортой, хариуцлагатай аялал жуулчлалыг дэмжин хөгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлдэг.
 7. Шинжлэх ухааны судалгаа, шинжилгээ хийх: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь шинжлэх ухааны судалгаа, шинжилгээ хийх “амьд” лабораторийн үүрэг гүйцэтгэж, эрдэмтэн, судлаачдад байгалийн үйл явц, биологийн олон янз байдал, экосистемийг судалж, байгаль ертөнцийн талаарх бидний мэдлэгт хувь нэмэр оруулах боломжийг олгодог.
 8. Байгаль орчны боловсрол, мэдлэг олгох: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь олон нийтэд хүрээлэн буй орчны талаарх системтэй боловсрол олгож, байгалиа хайрлан хамгаалах ухамсар, зан үйл, төлөвшлийг бий болгоход чухал үүрэгтэй. Өөрөөр хэлбэл хүрээлэн буй орчны боловсролын “амьд” үзүүлэн бүхий платформ юм.
 9. Хөдөө аж ахуй, ан агнуурын тогтвортой байдал бий болгох: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь тухайн экосистем болон орон нутгийн эдийн засагт аль алинд нь ашиг тустай байх тогтвортой

сайн туршлагыг дэмжих, эсхүл тусгай орчны бүс бий болгох замаар хөдөө аж ахуй, ан агнуурт тогтвортой хувь нэмрээ оруулж чаддаг байна. Олон нийтийн боддогчлон тусгай хамгаалалттай газарт ашиглалтыг бүрэн хориглодог гэсэн үг биш бөгөөд хуулиар зөвшөөрөгдсөн бүсэд уламжлалт аргаар мал аж ахуй эрхлэх, байгалийн дагалт баялаг ашиглах, аялал жуулчлал хөгжүүлэх зэрэг өргөн хүрээтэй үйл ажиллагаа явуулах эрхийг хангадаг.

10. Соёл, оюун санааны үнэт зүйлс: Олон тусгай хамгаалалттай газар нь тухайн нийгэмдээ оюун санааны болон соёлын чухал ач холбогдолтой байх нь бий. Тэдгээр нь ард иргэдийн сайн сайхан аж амьдралын мэдрэмж, үндэсний өвөрмөц онцлог байдлыг тус тус тодруулах, товойлгоход чухал хувь нэмэр оруулдаг ажээ.
11. Эдийн засгийн тогтвортой байдал: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь эко аялал жуулчлал, хээрийн амралт, зугаалгыг хөгжүүлэх, байгалийн нөөцийг тогтвортой ашиглах замаар эдийн засгийн үр өгөөжийг бий болгож байдаг. Энэ нь орон нутгийн эдийн засагт байнгын дэмжлэг болдог экосистемийг урт хугацаанд тогтвортой хөгжүүлэх ач холбогдолтой юм.
12. Байгалийн гамшгийн хор уршгийг арилгах: Тусгай хамгаалалттай газар нутаг дахь эрүүл, унаган экосистем нь үер ус, салхи шуурга, ган, зуд зэрэг байгалийн болзошгүй гамшгаас хамгаалах “байгалийн хамгаалалт”-ыг бий болгож, тусгай хамгаалалт бүхий газрын ойр орчмын хүн амд гамшгийн үзүүлэх нөлөөллийг бууруулж байдаг байна.

Эцэст нь онцлон дурдахад, байгаль хамгаалах хүчин чармайлтыг орон нутгийн иргэдийн хэрэгцээ шаардлагатай уялдуулан хослуулах нь тухайн Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн урт хугацааны үр өгөөж, үр нөлөөг хангах нэн чухал бөгөөд тогтвортой, хүртээмжтэй менежментийн арга хандлага юм гэж олон улсын байгууллага, эрдэмтэн, судлаачид үзэж байна.

ХОЁР.ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН АНГИЛАЛ, ДОТООД БҮСЧЛЭЛ ТЭДГЭЭРИЙН ХАМГААЛАЛТЫН ДЭГЛЭМ

Тусгай хамгаалалттай газар нутаг нь **Улсын тусгай хэрэгцээний газрын** нэг хэлбэр юм. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн зургадугаар зүйлд улсын тусгай хэрэгцээний газрын эрх зүйн үндсийг тодорхойлсон байдаг. Түүнчлэн Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуульд зааснаар Тусгай хамгаалалттай газар нутгийг улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар нутаг гэж ангилж үзэж болно.

Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг дараах байдлаар ангилдаг. Үүнд:

1. дархан цаазат газар;
2. байгалийн цогцолборт газар;
3. байгалийн нөөц газар;
4. дурсгалт газар.

2.1. Дархан цаазат газар

Байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, хэв шинжийг төлөөлж чадах унаган төрхөө хадгалсан байдал, шинжлэх ухааны онцгой ач холбогдлыг нь харгалзан байгаль орчны тэнцвэрт байдлыг хангах зорилгоор улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг дархан цаазат газар гэнэ. Монгол Улсын хэмжээнд дараах **22** газар нутгийг дархан цаазат газрын ангилалд хамруулсан байна.

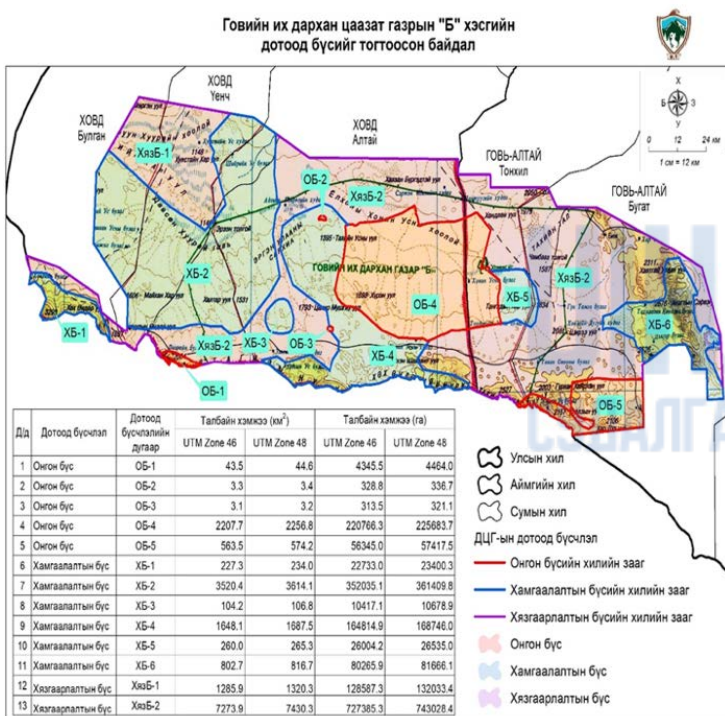
Хүснэгт 1. Дархан цаазат газар (ДЦГ)-ууд

	Дархан цаазат газар	Тайлбай (га)
1	Алтан элс	150,143
2	Түргэн уул	130,473
3	Увс нуурын ДЦГ	441,223
4	Хасагт хайрханы ДЦГ	48,394
5	Хөх сэрхийн нурууны ДЦГ	65,920
6	Цагаан шувуут уул	33,304
7	Богдхан уулын ДЦГ	-
8	Ноён уулын ДЦГ-1	22,313
9	Ноён уулын ДЦГ-2	-
10	Хан Хэнтийн ДЦГ	1,748,104
11	Говийн бага /А/ ДЦГ	-

11	Говийн бага /Б/ ДЦГ	1,800,000
11	Говийн их /А/ ДЦГ	4,613,300
14	Говийн их /Б/ ДЦГ	1,835,721
15	Дорнод Монголын ДЦГ	570,300
16	Монгол дагуур /А/-ын ДЦГ	190,400
17	Монгол дагуур /Б/-ын ДЦГ	
18	Нөмрөгийн ДЦГ	587,380
19	Зэд-Хантай-Бүтээлийн нурууны ДЦГ	605,009
20	Отгонтэнгэрийн ДЦГ	89,826
21	Улаан тайгын ДЦГ	434,900
22	Хорьдол сарьдагийн ДЦГ	227,413
	Нийт	13,594,122

Дархан цаазат газрыг байгалийн хэв шинж, төлөв байдал, хөрс, ус, ургамал, амьтны аймгийн онцлог, хүний үйл ажиллагаанд өртөх байдал зэргийг харгалзан онгон бүс, хамгаалалтын бүс, хязгаарлалтын бүс гэсэн 3 дотоод бүсэд хуваадаг. Эдгээр дотоод бүсчлэл нь тухайн бүсэд мөрдөх хамгаалалтын дэглэмээр тодорхойлогдоно.

Зураг 2. Дархан цаазат газрын дотоод бүс

Дархан цаазат газрын хамгаалалтын дэглэм:

Онгон бүсэд байгалийн унаган төрх, хэв шинжийг нь хадгалах шаардлагад нийцүүлж зөвхөн хамгаалалтын арга хэмжээ хэрэгжүүлэх бөгөөд байгалийн төлөв байдлыг нь хөндөхгүйгээр зөвхөн ажиглах хэлбэрээр судалгаа, шинжилгээний ажил явуулахаас бусад бүх төрлийн үйл ажиллагааг хориглодог. Харин хамгаалалтын бүсэд дээр дурдсан судалгаа шинжилгээний ажлаас гадна ургамал, амьтны аймгийн өсөж үржих нөхцөлийг хангах, гамшгийн хор уршгийг арилгахтай холбогдсон биотехникийн арга хэмжээг байгаль орчинд сөрөг нөлөөгүй арга хэлбэрээр хэрэгжүүлэх ажлыг зөвшөөрдөг бол хязгаарлалтын бүсэд байгаль орчинд нь сөрөг нөлөөгүй арга хэлбэрээр зохих зөвшөөрөлтэйгөөр дараах үйл ажиллагаа явуулж болдог:

- 1/ Ongon, хамгаалалтын бүсэд заасан үйл ажиллагаа;
- 2/ хөрс, ургамлын бүрхэвчийг нөхөн сэргээх;
- 3/ ойд арчилгаа, цэвэрлэгээ хийх;
- 4/ ан амьтны тооллого, тэдгээрийн тоо, нас, хүйс, сүргийн бүтцийг зохицуулах үйл ажиллагааг батлагдсан хөтөлбөр, аргачлалын дагуу явуулах;
- 5/ рашаан, эмчилгээ, сувилгааны чанартай бусад эрдсийг ашиглах;
- 6/ байгалийн аялал, жуулчлалыг тогтоосон зам, чиглэлээр зохих журмын дагуу зохион байгуулах;
- 7/ аялагч, зөвшөөрөл бүхий бусад хүн түр буудаллах, отоглох, ажиглалт, судалгаа шинжилгээ хийх зориулалтаар зохих журмын дагуу барьсан орон байрыг ашиглах;
- 8/ зураг авах, дууны болон дүрс бичлэг хийх, тэдгээрийг зохиол бүтээл туурвихад ашиглах;
- 9/ уул, овоо тахих, уламжлалт зан үйлийн бусад ёслол үйлдэх;
- 10/ нутгийн оршин суугчид ахуйн хэрэгцээндээ зориулан байгалийн дагалт баялаг, эмийн болон хүнсний ургамлыг зохих журмын дагуу түүж ашиглах.

Дархан цаазат газарт дээр дурдсанаас өөр зориулалтаар дараах үйл ажиллагаа явуулахыг хориглодог:

- 1/ газар хагалах, ухах, тэсэлгээ хийх, ашигт малтмал хайх, олборлох, элс, хайрга чулуу авах, мод, зэгс, шагшуурга бэлтгэх, хязгаарлалтын бүсээс бусад газарт зам тавих зэргээр байгалийн төлөв байдлыг өөрчлөх;
- 2/ байгалийн дагалт баялаг, эмийн, хүнсний болон техникийн зориулалттай ургамлыг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар түүж бэлтгэх;
- 3/ ан амьтны тооллого, тэдгээрийн тоо, нас, хүйс, сүргийн бүтцийг зохицуулах үйл ажиллагааг батлагдсан хөтөлбөр, аргачлалын дагуу явуулахаас өөр зориулалтаар ан амьтан агнах, барих, үргээх, тэдгээрийн үүр, ичээ, нүх, ноохойг хөндөх, эвдэж сүйтгэх;

4/ хортон шавж, мэрэгчид, түймэртэй тэмцэх, тэдгээрээс сэргийлэх арга хэмжээнд байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөх арга, техник, бодис хэрэглэх;

5/ аялагч, зөвшөөрөл бүхий бусад хүн түр буудаллах, отоглох, ажиглалт, судалгаа шинжилгээ хийх зориулалтаар зохих журмын дагуу барьсан орон байрыг ашиглахаас өөр барилга байгууламж барих;
6/ хөрс, ус, агаар бохирдуулах аливаа үйл ажиллагаа явуулах;

7/ тухайн газрын хамгаалалтын захиргааны зөвшөөрөлгүйгээр нохой дагуулж, буу авч явах;

8/ аргагүйгээс бусад тохиолдолд тухайн газрын хамгаалалтын захиргаанаас урьдчилан авсан зөвшөөрөлгүйгээр агаарын хөлгөөр буулт хийх, хэт нам өндрөөр нислэг үйлдэх;

9/ өвөлжөө, хаваржаа, намаржаа, зуслангийн барилга байгууламж барих, зохих зөвшөөрөлгүйгээр мал бэлчээрлүүлэх;

10/ нуур, мөрөн, гол горхи, булаг, шанд зэрэг ил задгай усыг үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашиглах;

11/ хууль тогтоомж болон хамгаалалтын горимоор хориглосон байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөх бусад үйл ажиллагаа явуулах.

Дархан цаазат газруудад уламжлалт мал аж ахуй эрхэлж буй малчин өрх, тэдгээрийн мал сүрэг, өвөлжөө, хаваржаа, намаржаа, зуслангийн тоог харуулбал:

Хүснэгт 2. ДЦГ дахь малчин өрхийн судалгаа

Тусгай хамгаалалттай газрын ангилал	Дархан цаазат газар
Дархан цаазат газрын тоо	22
Уламжлалт мал аж ахуй эрхлэдэг өрхийн тоо	710
хүний тоо	2406
малын тоо	461416
Өвөлжөө	585
Хаваржаа	247
Намаржаа	34
Зуслан	317
Тайлбар	Дархан цаазат газруудаас Хасагт хайрхан, Цагаан шувуут уул, Богдхан уул, Говийн их /А/, Говийн их дархан цаазат газар /Б/ зэрэг 5 газарт МАА эрхэлдэггүй. Эдгээрээс Говийн их /А/, Говийн их /Б/ дархан цаазат газруудад 42 өвөлжөө, 31 хаваржаа байдаг ба дархан цаазтай болгохоос өмнө зөвшөөрөл олгогдсон, одоогоор зөвшөөрлийн хугацаа дуусаагүй боловч дархан цаазат газар тул ашигладаггүй.

Эх сурвалж: Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бодлого зохицуулалтын газар

2.2. Байгалийн цогцолборт газар

Байгалийн унаган төрхөө харьцангуй хадгалсан, түүх, соёл, шинжлэх ухааны болон танин мэдэхүй, экологийн хүмүүжилд ач холбогдол бүхий улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг байгалийн цогцолборт газар гэнэ. Монгол Улсын хэмжээнд дараах **37** газар нутгийг байгалийн цогцолборт газарт хамруулсан. Үүнд:

Хүснэгт 3. Байгалийн цогцолборт газар (БЦГ)-ууд

	Байгалийн цогцолборт газар
1	Алтай таван богд
2	Ачит нуур Дэвэлийн арал
3	Булган голын эх-Их онгог
4	Говь гурван сайхан
5	Горхи-Тэрэлж
6	Гутайн даваа хөмүүл голын эх
7	Дарьганга
8	Заг Байдрагийн голын эхэн сав
9	Их Богд уул
10	Их газрын чулуу
11	Молцог элс
12	Монгол элс
13	Мөнххайрхан уул-Үенчийн хавцал
14	Мянган-Угалзат
15	Ноён хангай
16	Онон - Балж /А/
17	Онон - Балж /Б/
18	Орхоны хөндий
19	Өндөрхаан уул
20	Сийлхэмийн нуруу /А/
21	Сийлхэмийн нуруу /Б/
22	Тарвагатайн нуруу
23	Тужийн нарс
24	Тэнгис-Шишгэд
25	Тэсийн гол, Булнайн нуруу
26	Улаагчины хар нуур
27	Хан хөхийн нуруу
28	Хангайн нуруу
29	Хар ус нуур
30	Хомын тал
31	Хорго - Тэрхийн цагаан нуур
32	Хөвсгөл
33	Хөгнө Тарна
34	Хустайн нуруу
35	Хяргас нуур
36	Цамбагарав уул
37	Чигэртэйн голын ай сав

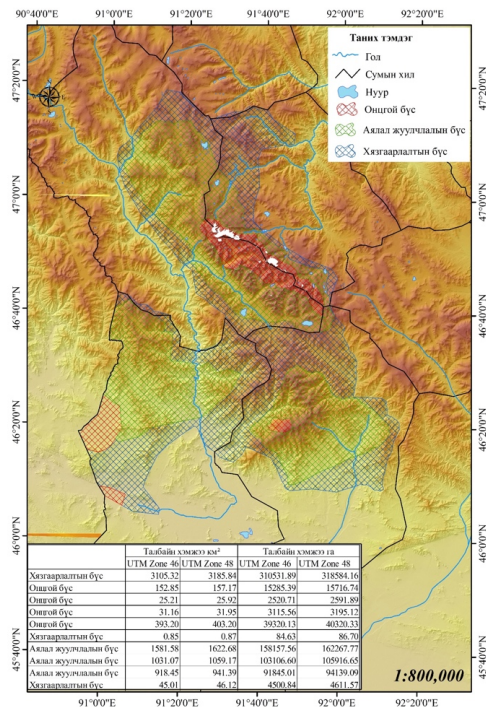
Байгалийн цогцолборт газрыг байгалийн хэв шинж, ургамал, амьтны аймгийн байршил, түүх, соёлын дурсгалыг нь хадгалах шаардлага, аялал, жуулчлал хөгжүүлэх нөхцөл зэргийг харгалзан дараах бүсэд хуваадаг:

- 1/ онцгой бүс;
- 2/ аялал, жуулчлалын бүс;
- 3/ хязгаарлалтын бүс.

Байгалийн цогцолборт газрын хамгаалалтын дэглэм:

Онцгой бүсэд байгалийн унаган төрхийг нь хадгалах шаардлагад нийцүүлэн хамгаалалтын арга хэмжээг хэрэгжүүлэхийн зэрэгцээ байгальд сөрөг нөлөөгүй арга, хэлбэрээр судалгаа, шинжилгээний ажил явуулах, ургамал, амьтны өсөж үржих нөхцөлийг хангах, хөрсийг нөхөн сэргээх, байгалийн гамшгаас учирсан хор уршгийг арилгах арга хэмжээ авч болдог. Аялал, жуулчлалын бүсэд байгаль орчинд нь сөрөг нөлөөгүй арга хэлбэрээр зохих зөвшөөрөлтэйгээр Дархан цаазат газар, БЦГ-ын онцгой бүсэд зөвшөөрөгдсөн ажиллагаа явуулах болон зөвшөөрөгдсөн газар загас барьж болдог.

Зураг 3. БЦГ-ын дотоод бүс

Хязгаарлалтын бүсэд дараах үйл ажиллагаа явуулж болно:

- 1/ ДЦГ, БЦГ-ын онцгой, аялал жуулчлалын бүсэд зөвшөөрөгдсөн ажиллагаа явуулах;
- 2/ уламжлалт аргаар мал аж ахуй эрхлэх;
- 3/ аялагч, зөвшөөрөл бүхий бусад хүн ашиглах барилга байгууламжийг батлагдсан зураг, төсөл, зөвшөөрлийн дагуу барих;
- 4/ батлагдсан зураг төсөл, зохих журмын дагуу зам тавих, тээврийн хэрэгслийн зогсоол гаргах;
- 5/ биеийн тамир, нийтийн арга хэмжээнд шаардагдах талбайг засаж тохижуулах;
- 6/ тухайн нутаг дэвсгэр дэх сууриныг экологийн магадлан шинжилгээ хийж баталсан ерөнхий төлөвлөгөөний дагуу хөгжүүлэх.

Байгалийн цогцолборт газарт ДЦГ, БЦГ-ын онцгой, аялал жуулчлалын бүсэд зөвшөөрөгдсөн ажиллагаа явуулахаас өөр зориулалтаар дараах үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно:

- 1/ дархан цаазат газарт хориглосон үйл ажиллагааг явуулах;
- 2/ онцгой бүсэд заасан үйл ажиллагаа явуулах;
- 3/ батлагдсан ерөнхий төлөвлөгөө, зураг төсвийг зөрчиж суурины нутаг дэвсгэрийг тэлэх, барилга байгууламж барих.

Байгалийн цогцолборт газруудад уламжлалт мал аж ахуй эрхэлж буй малчин өрх, тэдгээрийн мал сүрэг, өвөлжаа, хаваржөө, намаржаа, зуслангийн тоог харуулбал:

Хүснэгт 4. БЦГ дахь малчин өрхийн судалгаа

Тусгай хамгаалалттай газрын ангилал	Байгалийн цогцолборт газар
Байгалийн цогцолборт газрын тоо	37
Уламжлалт мал аж ахуй эрхлэдэг өрхийн тоо	9731
хүний тоо	36913
малын тоо	3026365
Өвөлжөө	4671
Хаваржаа	3504
Намаржаа	1370
Зуслан	20429
Тайлбар	Байгалийн цогцолборт газруудаас Молцог элс, Хустайн нуруу зэрэг 2 газарт МАА эрхэлдэггүй. Тэнгис-Шишгэдэд таван хошуу малаас гадна 2045 тооны цаа буганы аж ахуй эрхэлдэг.

Эх сурвалж: Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бодлого зохицуулалтын газар

2.3.Байгалийн нөөц газар

Байгалийн тодорхой хэв шинж, аль нэгэн нөөц, баялгийг хамгаалах, хадгалах, нөхөн сэргээх нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг байгалийн нөөц газар гэнэ. Монгол Улсын хэмжээнд **47** газар нутгийг байгалийн нөөц газар байхаар тогтоосон. Эдгээрээс дараах **6** газрын хамгаалалтын менежментийг улсын төсвөөр, бусад газруудын хамгаалалтын орон нутаг хариуцдаг байна. Үүнд:

Хүснэгт 5. Байгалийн нөөцийн газар (БНГ)-ууд

	Байгалийн нөөц газар
1	Нагалхаан уулын БНГ
2	Тосон хулстайн БНГ
3	Тост тосон бумбын БНГ
4	Тэсийн голын БНГ
5	Уггамын БНГ
6	Яхь нуурын БНГ

Байгалийн нөөц газрыг дараах төрөлд хуваана:

- 1/ байгалийн унаган төрх, хэв шинжийг хадгалах зорилго бүхий байгалийн иж бүрдлийн нөөц газар;
- 2/ ховор ховордсон ургамал, амьтныг хамгаалах, тэдгээрийн нөхөн үржих нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилго бүхий биологийн нөөц газар;
- 3/ эртний амьтан, ургамлын ховор олдворыг байгалийн байдлаар нь хадгалах зорилго бүхий байгалийн түүхэн олдворын нөөц газар;
- 4/ газрын өвөрмөц тогтоц, илэрц, тэдгээрийн бүтцийг байгалийн байдлаар нь хадгалах зорилго бүхий геологийн нөөц газар;
- 5/ Мөрөн, гол, усны эх үүсвэрийг хамгаалах зорилго бүхий усны нөөц газар.

Байгалийн нөөц газрын дэглэм:

Байгалийн нөөц газарт хамгаалалтад авсан байгалийн хэв шинж, тодорхой баялгийн төрх байдал, ургамал, амьтны аймгийн байршил, өсөлт, үржилтэд сөрөг нөлөөгүйгээр уламжлалт аж ахуй эрхэлж болох ба харин байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлж болзошгүй барилга байгууламж барих, үйлдвэрлэлийн зориулалтаар газар ухах, тэсэлгээ хийх, ашигт малтмал хайх, олборлох, ан амьтан агнах, барих, мод, зэгс, шагшуурга бэлтгэх зэргээр байгалийн унаган төрхийг өөрчлөх голын усыг бохирдуулах аливаа үйл ажиллагаа явуулахыг хориглодог байна.

Хамгаалалтын менежментыг улс хариуцдаг Байгалийн нөөц газруудад уламжлалт мал аж ахуй эрхэлж буй малчин өрх, тэдгээрийн мал сүрэг, өвөлжөө, хаваржаа, намаржаа, зуслангийн тоог харуулбал:

Хүснэгт 6. БНГ дахь малчин өрхийн судалгаа

Тусгай хамгаалалттай газрын ангилал	Байгалийн нөөц газар
Байгалийн нөөц газрын тоо	6
Уламжлалт мал аж ахуй эрхлэдэг өрхийн тоо	551
хүний тоо	48830
малын тоо	58340
Өвөлжөө	80
Хаваржаа	35
Намаржаа	115
Зуслан	80
Тайлбар	Байгалийн нөөц газруудаас Тэсийн голд МАА эрхэлдэггүй.

Эх сурвалж: Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бодлого зохицуулалтын газар

2.4.Дурсгалт газар

Байгалийн өвөрмөц тогтоц, түүх, соёлын ул мөрийг уламжлагдан хадгалагдсан байгалийн байдлаар нь өвлөн үлдээх зорилгоор улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг дурсгалт газар гэнэ. Монгол Улсын хэмжээнд **14** газар нутгийг дурсгалт газраар тооцсон байдаг бөгөөд тэдгээрээс дараах **2** газрын хамгаалалтын менежментийг улсын төсвөөр, бусад газрыг орон нутаг хариуцан гүйцэтгэдэг байна. Үүнд:

Хүснэгт 7. Дурсгалт газар (ДГ)-ууд

	Дурсгалт газар
1	Хангал нуур
2	Биндэръяа хан уул

Дурсгалт газрыг дараах төрөлд хуваадаг. Үүнд:

- 1/ байгалийн дурсгалт газар;
- 2/ түүх, соёлын дурсгалт газар.

Байгалийн дурсгалт газарт өвөрмөц тогтоц, илэрц бүхий газар, хүрхрээ, хясаа, хавцал, агуй, хад цохио, явар, цонж, төгөл мод, рашаан булаг, баян бүрд, элсэн манхан, солир, солирын цар, өрх, галт уулын тогоо зэргийг хамааруулж болно.

Түүх, соёлын дурсгалт газарт эртний хүний оромж, отог, сууц, агуй, сүг зураг, хадны бичээс, буган ба хүн чулуун хөшөө, булш бунхан, эртний хот, суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз, суваг шуудуу, далан, эртний зэр зэвсэг хийж байсан орд, уламжлалт зан үйлтэй холбоотой уул, овоо, тахилга бүхий болон түүхэн чухал үйл явдал болсон газар зэргийг хамааруулж болно.

Дурсгалт газрын дээглэм:

Дурсгал газарт хаалт, хашлага барих, сэрэмжлүүлсэн дохио, тэмдэг тавих, түүний хамгаалалтыг нутгийн оршин суугчдад хариуцуулан өгөх зэргээр хамгаалалтын арга хэмжээ авна.

Дурсгалт газар дахь байгалийн болон түүх, соёлын дурсгалт зүйлээс 0,1-3,0 км-ийн орчимд сүр бараа, үзэмжийг нь дарах барилга байгууламж барих, газар хагалах, ухах, тэсэлгээ хийх, ашигт малтмал хайх, олборлох, байгалийн болон түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хөндөх, эвдэх, буулгах, тэдгээрт хохирол учруулахуйц бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.

Улсын төсвийн санхүүжилтээр хамгаалалтын менежментийг нь хэрэгжүүлдэг Дурсгалт газруудад уламжлалт мал аж ахуй эрхэлж буй малчин өрх, тэдгээрийн мал сүрэг, өвөлжөө, хаваржаа, намаржаа, зуслангийн тоог харуулбал:

Хүснэгт 8. ДГ-уудын малчин өрхийн судалгаа

Тусгай хамгаалалттай газрын ангилал	Дурсгалт газар
Дурсгалт газрын тоо	2
Уламжлалт мал аж ахуй эрхлэдэг өрхийн тоо	46
хүний тоо	164
малын тоо	36742
Өвөлжөө	38
Хаваржаа	22
Намаржаа	22
Зуслан	21

*Эх сурвалж: Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам,
Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бодлого зохицуулалтын газар*

2.5. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүс

Дархан цаазат болон байгалийн цогцолборт газарт үзүүлж байгаа буюу үзүүлж болзошгүй сөрөг нөлөөллийг багасгах, арилгах, урьдчилан сэргийлэх, тухайн газар нутгийг хамгаалахад иргэдийн оролцоог өргөжүүлэх, тэдний ахуй амьдралаа баталгаажуулах, байгалийн баялгийг зохистой ашиглах шаардлагыг харгалзан тогтоосон газар нутгийг орчны бүс гэнэ. Орчны бүс нь дархан цаазат газрын хилийн заагийн гадна байх бөгөөд байгалийн цогцолбор газрын хувьд түүний хилийн заагийн гадна буюу хязгаарлалтын бүстэй нь давхацсан байж болно. Орчны бүсийн заагийг тухайн газрыг тусгай хамгаалалтад авснаас хойш нэг жилийн дотор зохих шатны иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын саналыг харгалзан тусгай хамгаалалттай газар нутгийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага тогтоодог байна.

Орчны бүсийг тогтоохдоо экологийн, нийгэм, эдийн засгийн болон бусад шалгуурыг харгалзан үздэг:

Экологийн шалгуур:

- а. экологи, нийгэм, эдийн засгийн онцгой ач холбогдол бүхий биологийн төрөл, зүйлийг хамгаалах шаардлагатай газар нутаг;
- б. нэн ховор, ховор ан амьтны байршил, нутагшилт, тархац, тэдгээрийн нүүдлийн зам;
- в. нэн ховор, ховор ан амьтан нутагшаагүй боловч цаашид нутагшиж болох газар нутаг;

г. тусгай хамгаалалттай газрын байгаль орчинд онцгой нөлөө үзүүлэх гол, голын эх, сав газар.

Нийгэм, эдийн засгийн шалгуур:

а. тухайн тусгай хамгаалалттай газраас байгалийн баялаг ашиглан орлого олдог нутгийн иргэдийн амьдардаг газар нутаг;

б. байгаль орчныг бохирдуулах эх үүсвэрийн байршил, нөлөөллийн хүрээ;

в. нутгийн хүн ам, айл өрх, малын нягтрал нь бэлчээрийн даац, усны хангамжийн хүрэлцээнд сөрөг нөлөө үзүүлж байгаа газар нутаг;

г. нийгэм, эдийн засгийн хөгжил нь тухайн тусгай хамгаалалттай газар, түүний орчны байгаль, байгалийн нөөцөөс онцгой хамаарал бүхий суурин.

Бусад шалгуур:

а. байгалийн өвөрмөц тогтоц, онцлог бүхий газар нутаг;

б. түүх, соёлын дурсгалт зүйлс бүхий газар нутаг.

Орчны бүсийг тогтоохоос өмнө тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын захиргаа харьяалах сум, дүүргийн Засаг даргатай хамтран тухайн асуудлаар нутгийн иргэдэд мэдээлэл өгөх, орчны бүс тогтоох зорилго, энэ талаар гарсан санал, орчны бүсийн тухай хууль тогтоомж, иргэдийн оролцооны тухай тайлбарлан танилцуулсан байх ёстой. Хамгаалалтын захиргаа орчны бүсийн Зөвлөлтэй хамтран орчны бүсийн зааг тогтоох саналыг боловсруулж, сум, дүүргийн Засаг даргад уламжилна. Сум, дүүргийн Засаг дарга саналыг хянан үзэж иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлаар хэлэлцүүлж байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаар батлуулдаг байна.

Орчны бүсэд орчны бүсийн хөгжлийг зохицуулах, байгалийн баялгийг зүй зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээхэд нутгийн иргэдийн оролцоог өргөжүүлэх зорилго бүхий орон тооны бус орчны бүсийн зөвлөлийг ажиллуулдаг. Зөвлөл нь сондгой тооны гишүүдтэй байх бөгөөд дараах бүрэлдэхүүнтэй байна:

а. сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Тэргүүлэгчдээс хоёроос доошгүй төлөөлөгч;

б. нутгийн иргэдээс гурваас доошгүй төлөөлөгч;

в. хамгаалалтын захиргаанаас хоёр төлөөлөгч.

г. Зөвлөлд байгаль орчны чиглэлээр ажилладаг төрийн бус байгууллагын төлөөлөгч ажиллаж болно.

Орчны бүсийн зөвлөл дараах эрх, үүрэгтэй:

1. тусгай хамгаалалттай газар нутаг, түүний орчны бүсэд хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд олон нийтийн хяналт тавих;

2. орчны бүсэд газар, байгалийн бусад баялаг ашиглахтай холбогдсон асуудлаар санал, зөвлөмж, төсөл, орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах;

3. орчны бүсэд байгаль орчны тухай хууль тогтоомж, орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд Засаг даргад туслах, зөвлөх, санал тавих;

4. орчны бүсийн санд хөрөнгө төвлөрүүлэх ажлыг зохион байгуулах, хуваарилах, зарцуулалтад хяналт тавих;

5. тусгай хамгаалалттай газар нутаг, түүний орчны бүсийн тухай хууль тогтоомжийг сурталчлах, зохих мэдээллийг олон нийтэд түгээх.

Орон нутгийн Засаг дарга нь хамгаалалтын захиргаа, зөвлөлтэй хамтран орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулан хэрэгжүүлнэ. Орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөөнд дараах зүйлийг тусгана:

а. нэн ховор, ховор ан амьтан, ургамал, түүнчлэн газар, байгалийн баялгийн хамгаалах, ашиглах чиглэл, хэрэгжүүлэх арга хэмжээ;

б. орчны бүсэд байгалийн нөөцийг зохистой ашиглах чиглэл, хэлбэр, уг үйл ажиллагаанаас тусгай хамгаалалттай газар нутаг, орчны бүсэд үзүүлэх нөлөөллийг багасгах арга хэмжээ;

в. иргэдийн ажил эрхлэлт, нийгмийн асуудал, тэдгээрийг шийдвэрлэх арга хэмжээ;

г. орчны бүсээр дамжин өнгөрдөг ан амьтан нүүдэллэх зам, түүнийг хамгаалах арга хэмжээ;

д. орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах зардал, санхүүжүүлэх эх үүсвэр.

2.6.Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах

Дархан цаазат газрын болон байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газраас Монгол Улсын иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагад тодорхой зориулалт, хугацаа, болзолтойгоор байгаль орчинд сөрөг нөлөөгүй арга, хэлбэрээр хуульд заасан зөвшөөрлийн үндсэн дээр³¹⁰ гэрээгээр зөвхөн ашиглуулж болохоор заасан байна. Энэхүү зөвшөөрлийг Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яамнаас олгодог. Газар ашиглуулах гэрээний хугацаа 5 жилээс доошгүй байх бөгөөд хугацааг 1 удаа 5-аас доошгүй жилээр сунгаж болно.

³¹⁰ Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 27 дугаар зүйлийн 12 дахь хэсэг, <https://legalinfo.mn/mn/detail/479>

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар эзэмшүүлэхийг хориглодог. Түүнээс гадна гадаад улсын хуулийн этгээд олон улсын байгууллага, гадаадын иргэн, харьяалалгүй хүн, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжид газар ашиглуулахыг хориглосон байна.

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах тухай хүсэлт гаргах:

Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага Газрын тухай хуульд заасан журмыг баримтлан газар ашиглах зөвшөөрөл авах, сонгон шалгаруулалтад оролцох тухай хүсэлтээ тусгай хамгаалалттай газар нутгийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага буюу Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яаманд гаргана.

Тусгай хамгаалалттай газарт газар ашиглах зөвшөөрөл авсан иргэн, хуулийн этгээдтэй газар ашиглалтын талаарх гэрээг хэрхэн байгуулах вэ? Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 36 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан шийдвэрийг үндэслэн төрийн захиргааны төв байгууллага буюу яам хамгаалалтын захиргаатай хамтран газар ашиглах тухай гэрээг иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагатай байгуулах бөгөөд тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглах тухай гэрчилгээ олгож, улсын бүртгэлд бүртгэнэ. Гэрээндээ дараах зүйлсийг тусгана:

- тухайн газрын унаган төрхийг хадгалах, хамгаалах, нөхөн сэргээх талаар авах арга хэмжээ, түүнд зарцуулах хөрөнгө;
- газрын төлбөрийн хэмжээ, төлөх хугацаа;
- газрыг ашиглах, хамгаалах талаарх талуудын эрх, үүрэг, хариуцлага;
- гэрээ дуусгавар болсон тохиолдолд газрыг эргүүлж авах нөхцөл, журам, уг газрыг нөхөн сэргээх, засаж тохижуулах, хүлээлгэн өгөх журам.

Тусгай хамгаалалттай нутагт газар ашиглагчийн үүрэг:

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглаж байгаа аливаа иргэн, аж ахуйн нэгж нь Газрын тухай хуульд заасан ерөнхий үүргүүдээс гадна дараах үүргүүдийг хүлээдэг:

- тухайн газрын унаган төрхийг хадгалах, хамгаалах, нөхөн сэргээх арга хэмжээг өөрийн хөрөнгөөр гүйцэтгэх;
- ашиглахаар авсан газартаа тогтоосон замаар орж, гарах;
- хууль, гэрээнд заасан үйл ажиллагаа явуулахтай холбогдуулан ашиглаж байгаа газрынхаа төлөв байдал, ашиглалтын зориулалтыг өөрчлөхөд хүрвэл холбогдох зураг төслөө төрийн захиргааны төв байгууллагад танилцуулж зөвшөөрөл авах;

- газар ашиглах эрх дуусгавар болоход ашиглаж байсан газраа нөхөн сэргээж, засаж тохижуулан хамгаалалтын захиргаа, сум, дүүргийн Засаг даргад хүлээлгэн өгөх.

Газар ашиглагчдад хориглох үйл ажиллагаа:

Тусгай хамгаалалттай газар нутагт газар ашиглаж байгаа иргэн, аж ахуйн, нэгж, байгууллагад дараах үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно:

- ашиглаж байгаа газраа бүхэлд нь, эсхүл зарим хэсгийг бусдад дамжуулан ашиглуулах;
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль болон тухайн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хамгаалалтын дэглэм, горимоор хориглосон болон гэрээнд зааснаас өөр буюу байгаль орчинд сөрөг нөлөөтэй үйл ажиллагаа явуулах.

Хүснэгт 9. Тусгай хамгаалалттай газар нутаг (ТХГН) дахь газар ашиглалтын судалгаа

№	Хамгаалалтын захиргааны нэр	Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын тоо	Талбайн хэмжээ /га/
1	Хөгнө тарнын БЦГ	14	33.4
2	Горхи-Тэрэлжийн БЦГ	797	1,603.96
3	Онон-Балжийн БЦГ	3	82.2
4	Отгонтэнгэрийн УТХГ	5	15
5	Улаан тайгын УТХГ	3	3.84
6	Говь Гурван сайханы БЦГ	11	28.75
7	Богдхан уулын ДЦГ	1,859	3,018.3
8	Их Богдын БЦГ	1	2.9
9	Дарьгангын БЦГ	4	8
10	Хангайн нурууны БЦГ	24	51.6
11	Говийн бага ДЦГ	4	339.6
12	Их нартын БЦГ	2	1.83
13	Увс нуурын ай савын УТХГ	1	3
14	Хан Хөхийн нурууны УТХГ	10	26.9
15	Их газрын чулуу БЦГ	1	1.8
16	Орхоны хөндийн БЦГ	50	41.15
17	Хөвсгөлийн БЦГ	151	598.84
	Нийт дүн	2,940	5,861.07

ГУРАВ.ТУЛГАМДСАН АСУУДАЛ

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль, Монгол Улсын Засгийн газрын 1995 оны 96 дугаар тогтоолоор батлагдсан тусгай хамгаалалттай газар нутгийн дэглэм, горимын хүрээнд дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газрын онцгой, аялал жуулчлалын бүсэд уламжлалт мал аж ахуй эрхлэхийг хориглодог.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хуулийн 27 дугаар зүйлийн 9 дэх хэсэгт заасны дагуу тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зөвшөөрөгдсөн бүсэд тодорхой зориулалтаар ашиглаж болох газар, түүний хэмжээ, ашиглах журам, уг газарт байлгаж болох малын төрөл, тоог тогтоодог байна.

Гэвч газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авахаас өмнө тухайн орон нутагт оршин амьдарч байсан уугуул малчин өрхүүдийн мал сүрэг, өвөлжөө, хаваржааны асуудал ихээхэн маргаан дагуулдаг. Энэ нь нэгдүгээрт, малчид өвөлжөө, хаваржааныхаа газрыг нэгэнт эзэмшсэн байсан тохиолдолд олгогдсон тодорхой хугацааны турш тухайн газрын зөвшөөрөл хүчинтэй хэвээр байдаг. Хоёрдугаарт, Үндсэн хууль болон газрын тухай хуульд зааснаар газар нутгийг улсын тусгай хэрэгцээнд авсан тохиолдолд тухайн эзэмшигч иргэнд улсаас нөхөн олговор олгох ёстой атал энэхүү нөхөн олговрын асуудлыг улсын төсөвт тусгаж шийдвэрлэдэггүй зэрэгтэй холбоотой юм.

Ингэснээр нэг талаас тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хориглосон бүсэд зөвшөөрөлгүйгээр мал аж ахуй эрхэлж дархан цаазат газар болон байгалийн цогцолборт газрын онцгой бүсийн хамгаалалтын дэглэм зөрчигдөх, нөгөө талаас малчин өрхийн Үндсэн хуулиар олгогдсон эрх хөндөгдөх нөхцөл байдалд хүрдэг байна.

Малчид гадаргын ус, хур тунадас, булаг, шанд, гүний худаг зэрэг усны нөөц болон бэлчээрт түшиглэж амьдардаг тул усны хомстол болон бэлчээрийн доройтол нь малчдын тогтвортой амьжиргаа, оршин сууж буй газар нутгийн экосистемд эрсдэл учруулж байгааг Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр судалгаандаа тэмдэглэсэн байдаг.

Гэтэл бэлчээрийн доройтол, усны нөөцийн хомстолын үндсэн шалтгаан нь даацаас хэтэрсэн малын тоо толгойн хэт өсөлт гэдгийг шинжлэх ухааны холбогдох олон судалгаа, шинжилгээгээр нотолж байгаа билээ. Ийнхүү байгаль хамгааллын асуудал болон малчдын амьжиргааны асуудал нь харилцан уялдаатай, бие биедээ хүчтэй нөлөөлөл үзүүлдэг харилцан хамаарал бүхий асуудлууд тул цогц бодлого, шийдэл шаардлагатай байна. Байгаль хамгаалах хүчин чармайлтыг орон нутгийн

иргэдийн хэрэгцээ шаардлагатай уялдуулан хослуулах нь тухайн Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн урт хугацааны үр өгөөж, үр нөлөөг хангах нэн чухал бөгөөд тогтвортой, хүртээмжтэй менежментийн арга хандлага юм гэж олон улсын байгууллага, эрдэмтэн, судлаачид үзэж байна.

Түүнчлэн Байгаль орчны тухай багц хуульд тухайн зохицуулж буй харилцаанд оролцох төрийн захиргааны болон орон нутгийн байгууллагын эрх, үүргийг тодорхой заасан ч төрийн байгууллагууд хуулиар хүлээсэн үүрэг хариуцлагаа биелүүлэх чадавх сул, байгууллага, түвшин, салбар хоорондын үйл ажиллагааны уялдаа холбоо хангалтгүйн улмаас хуулийн болоод хүний эрхийн хэрэгжилтийг аль алийг нь бүрэн хангахад бэрхшээл тулгарч байна.

Засгийн газрын тухай хууль, Газрын тухай хуульд тусгасан газрын нөөцийг хамгаалах, нөхөн сэргээхтэй холбоотой эрх хэмжээг Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Барилга, хот байгуулалтын яаманд давхардуулан өгчээ. Бүтэц зохион байгуулалт нь барилга, хот байгуулалтын асуудал хариуцсан яаманд шилжсэнээр улсын хэмжээнд газар зохион байгуулалтын цогц арга хэмжээний нэг хэсэг болох газар хамгаалах, нөхөн сэргээх ажил орхигдож байна.

Хууль тогтоомжийн хүрээнд байгаль орчныг хамгаалах төрийн үйл ажиллагаа дахь хууль дээдлэх зарчим “хангалттай” зохицуулагдсан боловч бодит байдалд тэр болгон биеллээ олж, үр дүнд хүрэхгүй байна. Иймд байгаль орчны салбарын бодлого чиглэлийг зөв тодорхойлох, эрх зүйн орчныг тодорхой, тогтвортой байлгах, мэдээллийн ил тод байдлыг хангах, бүх түвшинд хамтран ажиллах нь чухал юм. Түүнчлэн байгаль орчныг хамгаалах, нөөц баялгийг зохистой ашиглах эрх зүйн зохицуулалтыг улам боловсронгуй болгох, ажлын үр нөлөөг дээшлүүлж чанарын өөрчлөлт гаргах шаардлагатай байна.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Монгол Улсын Үндсэн хууль
- Газрын тухай хууль
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль
- Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн орчны бүсийн тухай хууль
- Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Д.Мягмарсүрэн, УБ 2000 он
- Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, Б.Оюунгэрэл, УБ 2004 он
- Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгууд, Д.Мягмарсүрэн, Д.Энэбиш (Ph.D), УБ 2007 он
- Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгууд, Д.Мягмарсүрэн, А.Намхай, УБ 2012 он
- Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээг өргөтгөх боломж, З.Батжаргал, З.Шийрэвдамба, УБ 2016
- БХОУХ: <https://www.iucn.org>
- ДТХГНХ: <https://www.iucn.org/our-union/commissions/world-commission-protected-areas>
- WWF: <https://mongolia.panda.org/en/>
- БОХЖЯ: <https://www.met.gov.mn/mn>
- <https://www.met.gov.mn/pages/show/odoo-heregzhizh-bajгаа-t-sl-dijn-talaarh-medeelel/mn>
- <https://legalinfo.mn/mn>
- ОУ-ын конвенцууд: https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/conventions_final.pdf
- <https://met.gov.mn/pages/show/konvencijn-heregzhiltijn-medeelel-tajlanguud/mn>
- <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=479>

ХАВСРАЛТ

**ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТАЙ ГАЗАР НУТАГТ УЛАМЖЛАЛТ МАЛ АЖ АХУЙ ЭРХЭЛДЭГ МАЛЧИН ӨРХҮҮД,
ТЭДГЭЭРИЙН МАЛЫН ТОО ТОЛГОЙН СУДАЛГАА³¹¹**

d/д	Тусгай хамгаалалт-тай газар нутаг	Уламжлалт мал аж ахуй эрхэлдэг		Хамгаалалтын менежмент хэрэгжүүлэгч, Хамгаалалтын захиргааны нэр	Үүнээс				Нийт малын тоо	Үүнээс													
		Өрхийн тоо	Хүний тоо		Өөлжөө	Хаваржаа	Намаржаа	Зуслан		Үхэр	Адуу	Тэмээ	Хонь	Ямаа									
ДАРХАН ЦААЗАТ ГАЗАР																							
1	Алтан элсний ДЦГ	15	46	Хан Хөхийн нурууны УТХГНХЗ	15	0	0	0	9500	560	630	0	4210	4100									
2	Түргэн уулын ДЦГ	23	75	Увс нуурын ай савын УТХГНХЗ	23	-	-	-	13180	2100	780	-	6100	4200									
3	Увс нуурын ДЦГ	120	361	Увс нуурын ай савын УТХГНХЗ	120	35	-	-	67400	5638	1967	891	33872	25032									
4	Хасагт хайрханы ДЦГ	0	0	Монгол элсний УТХГНХЗ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0									
5	Хөх сэрхийн нурууны ДЦГ	143	276	Хар-Ус нуур орчмын УТХГНХЗ	74	7	31	37	98892	5320	1754	43	37543	54232									
6	Цагаан шувуут уулын ДЦГ	-	-	Увс нуурын ай савын УТХГНХЗ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-									
7	Бодхан уулын ДЦГ	-	-	Бодхан уулын ДЦГ хамгаалалтын захиргаа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-									
8	Ноён уулын ДЦГ-1	8	31	Хан Хэнтийн УТХГНХЗ	8	-	-	38	5684	218	386	-	3200	1580									
9	Ноён уулын ДЦГ-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-									
10	Хан Хэнтийн ДЦГ	1	3	Хан Хэнтийн УТХГНХЗ	1	-	-	-	7	45	-	-	-	-									

³¹¹ Энэхүү судалгаанд зөвхөн БОАЖЯ-ны шууд харьяа ТХГН-ууд хамрагдсан.

11	Говийн бага /А/ ДЦГ	46	218	Говийн бага ДЦГ-аарын хамгаалалтын захиргаа	35	27	33	14	33698	465	276	869	15499	16589
12	Говийн бага /Б/ ДЦГ	127	367	Говийн бага ДЦГ-аарын хамгаалалтын захиргаа	83	56	68	73	124896	1268	1358	1387	65214	55669
13	Говийн их /А/ ДЦГ	0	0	ГИДЦГ-ын А хэсгийн хамгаалалтын захиргаа	0	0	0	0	12000	0	120	200	3680	8000
14	Говийн их /Б/ ДЦГ	0	0	Говийн их дархан цаазат газрын “Б” хэсэг	ДЦГ-ын хязгаар-лалтын бүсэд 42 өвөлжөө хаваржаа байдаг.	ДЦГ-ын хязгаар-лалтын бүсэд 31 өвөлжөө хаваржаа байдаг.	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Дорнод Монголын ДЦГ	19	76	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	19	19	8	6	8812	2510	1760	90	2593	1859
16	Монгол дагуур /А/-ын ДЦГ	34	136	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	34	30		34	28868	1871	2734	89	16108	8066
17	Монгол дагуур /Б/-ийн ДЦГ	110	550	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	110	65	34	110	37244	5111	8541	52	15120	9420
18	Нөмрөгийн ДЦГ	Байхгүй	Байхгүй	Нөмрөг ДЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Зэд-Хантай-Бүтээлийн ДЦГ	27	119	Зэд-Хантай-Бүтээлийн нурууны ДЦГ	27	7	-	-	10612	1335	2182	-	3785	3310
20	Отгонтэнгэрийн ДЦГ	1	6	Отгонтэнгэрийн нурууны ДЦГ	1	-	-	5	570		40	-	300	230
21	Улаан тайгын ДЦГ	36	142	Улаан тайгын ДЦГ	35	1	-	-	10053	1555	995	0	5080	2423
22	Хорьдол сарьдагийн ДЦГ	Айл байхгүй	0	Улаан тайгын УТХГНХЗ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
БАЙГАЛИЙН ЦОГЦОЛБОРТ ГАЗАР														
23	Алтай таван бог	950	2580	Монгол Алтайн нурууны УТХГ	150	443	100	257	274668	22140	11547	323	134071	106587
24	Ачит нуур Дэвэлийн арал	160	480	Ачит нуур-Дэвэлийн арлын БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	12	9	10	-	80000	12000	9000	800	32100	27100

25	Булган гол-Их онгог	144	641	Мөнххайрханы БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	128	141	0	43	30201	3171	1545	265	4737	20440
26	Говь гурван сайхан	223	873	Их Богдын байгалийн цогцлолборт газрын хамгаалалтын захиргаа	169	84	-	-	65737	21	459	5804	6085	53368
27	Горхи-Тэрэлж	334	1123	Горхи-Тэрэлжийн БЦГ захиргаа	239	95	0	0	56764	9505	3690	41	25508	18020
28	Гутайн даваа хөмүүл голын эх	31	74	Гутайн даваа-Хөмүүл голын эхийн БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	31	18	26	-	2797	2091	706	-	-	-
29	Дарьганга	367	1308	Дарьгангын БЦГХЗ	189	136	124	102	89471	8424	14893	128	35069	30957
30	Заг Байдрагийн голын эхэн сав	63	258	Их Богдын байгалийн цогцлолборт газрын хамгаалалтын захиргаа	35	26	-	-	21165	4811	2120	0	94120	4822
31	Их Богд уул	402	2139	Их газрын чулууны БЦГ захиргаа	245	67	-	-	126503	973	2534	2343	16431	104222
32	Их газрын чулуу	110	412	Их газрын чулууны БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	52	58	-	-	60228	1025	1549	365	33615	22137
33	Молцог элс	0	0	Хустай нурууны БЦГ ХЗ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Монгол элс	53	106	Монгол элсний УТХГНХЗ	50	51	-	-	24200	2280	720	293	9120	10007
35	Мөнххайрхан	504	2225	Мөнххайрханы БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	177	454	98	307	122439	11270	5741	846	38743	67530
36	Мянган-Угалзат	521	1853	Мянган-Угалзат БЦГ хамгаалалтын захиргаа	107	70	266	466	176870	10375	11661	1109	58643	93610
37	Ноён хантай	42	211	Хантайн нурууны БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	18	5	-	-	11545	2780	565	0	6100	2100
38	Онон - Балж /А/	272	951	Онон-Балжийн БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	225	4	0	23	47665	19890	5296	0	12736	9743
39	Онон - Балж /Б/													
40	Орхоны хөндий	925	3660	Орхоны хөндийн БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	381	97	-	-	302298	6	25981	33655	145170	97386
41	Өндөрхаан уул	9	20	Хан Хэнтийн УТХГХЗ захиргаа	8	2	-	-	6900	980	1100	-	2900	1920
42	Сийлхэмийн нуруу /А/	58	232	Монгол Алтайн нурууны УТХГ	55	55	55	55	78657	7496	3221	219	39976	27763

43	Сийлэхэмийн нуруу /Б/	180	420	Монгол Алтайн нурууны УТХГ	150	180	100	450	91558	5365	3523	163	35956	46551
44	Тарвагатайн нуруу	52	208	Отгонтэнгэрийн УТХГ-ын ХЗ	41	38	38	18	28,865	4,100	3,432	-	12,203	9,150
45	Тужийн нарс	7	25	ТУЖИЙН НАРСНЫ БАЙГАЛИЙН ЦОЦОЛБОР ГАЗРЫН ХАМГААЛАЛТЫН ЗАХИРГАА	7	4	4	4	3878	693	165	0	1570	1450
46	Тэнгис-Шишгэд голын ай сав газар	51	200	Улаан тайгын УТХГ-ын хамгаалалтын захиргаа	45	3	3	5948	1625	531	0	2812	980	2045
47	Тэсийн гол, Булнайн нуруу	306	1028	Хөвсгөлийн УТХГ-ын хамгаалалтын захиргаа	197	224	487	278	86632	7280	9167	36	44042	26107
48	Улаагчины хар нуур	32	130	Отгонтэнгэрийн УТХГ-ын ХЗ	29	16	16	25	21,748	2,184	1,586	39	11,200	6,739
49	Хан хөхийн нуруу	35	115	Хан Хөхийн нурууны УТХГНХЗ	35	0	0	0	15750	630	770	15	7500	6835
50	Хангайн нуруу	340	1200	Хангайн нурууны БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	151	31	-	-	78290	24259	8570	0	28114	17347
51	Хар ус нуур	1712	7206	Хар-Ус нуур орчмын УТХГН-ийн Хамгаалалтын захиргаа	827	576	250	360	691233	25731	30363	7544	261238	366357
52	Хомын тал	167	498	Хомын талын БЦГ-ын Хамгаалалтын захиргаа	160	150	140	140	77863	3629	6213	1786	28476	37759
53	Хорго - Тэрхийн цагаан нуур	223	847	Хангайн нурууны БЦГ-ын хамгаалалтын захиргаа	32	8	-	-	15788	5300	1663	0	6908	1917
54	Хөвсгөл	524	2196	Хөвсгөлийн УТХГНХЗ	331	52	54	142	76,603	28230	6096	2	20369	21906
55	Хөгнө Тарна	196	585	Хөгнө Тарны БЦГ хамгаалалтын захиргаа	114	76	62	137	72863	5856	7399	484	67472	43969
56	Хустайн нуруу	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

57	Хяргас нуур	5	16	Хан Хөхийн нурууны УТХГНХЗ	0	5	0	0	0	3250	105	115	68	1510	1452
58	Цамбагарав уул	329	1765	Хар-Ус нуур орчмын УТХГНХЗ	18	38	74	567	139416	12432	5400	5400	32	54120	67432
59	Чигэргэйн голын ай сав	187	658	Хөх Сэрхийн нурууны УТХГНХЗ	93	186	287	18250	4350	2910	32	32	7467	3491	-
БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ГАЗАР															
60	Нагалхаан Уулын БНГ	8	32	Горхи-тэрэлжийн БЦГ	8	0	0	0	5084	540	650	650	0	2970	1410
61	Тосон-Хулстайн БНГ	266	1064	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	266	152		266	95429	8191	16342	16342	396	44326	26174
62	Тост тосон бумбын БНГ	197	47415	Тост тосон бумбын нурууны БНГ хамгаалалтын захиргаа	312	373	-	-	47415	1659	927	927	111	3160	41558
63	Тэсийн голын БНГ	306	1028	Хөвсгөлийн УТХГНХЗ	197	224	487	278	86632	7280	9167	9167	36	44042	26107
64	Угтамын БНГ	38	152	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	38	10		38	18828	2615	1333	1333	2	10206	4674
65	Яхь нуурын БНГ	42	167	Дорнод хамгаалалтын захиргаа	42	25		42	39512	3018	5814	5814	452	20773	9475
ДУРСГАЛТ ГАЗАР															
66	Хангал нуур	14	32	Хан Хэнтийн УТХГНХЗ	14	-	-	-	8942	933	161	161	-	2569	527
67	Бидэрьяа хан уул	32	132	Хан Хэнтийн УТХГНХЗ	24	22	22	21	27800	3800	6000	6000	-	12000	6000

 БАЙГАЛЬ ОРЧИН, АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ

 ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН БОДЛОГО ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ГАЗАР

**КАЗАХСТАН, КИРГИЗ, ТУРКМЕНИСТАН УЛСУУДЫН БЭЛЧЭЭРИЙН
ХУУЛИЙН БҮТЭЦ, ЗАРИМ ЗОХИЦУУЛАЛТУУД**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Р.Нургүл

АГУУЛГА

1. КАЗАХСТАН, КИРГИЗ, ТУРКМЕНИСТАН ЗЭРЭГ ОРНУУДЫН
БЭЛЧЭЭРИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН БҮТЭЦ

2. КАЗАХСТАН, КИРГИЗ, ТУРКМЕНИСТАН ЗЭРЭГ ОРНУУДЫН
БЭЛЧЭЭРИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ЗАРИМ ЗОХИЦУУЛАЛТ

2.1. Бүгд Найрамдах Казахстан Улс

2.2. Бүгд Найрамдах Киргиз Улс

2.3. Туркменистан Улс

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

1. КАЗАХСТАН, КИРГИЗ, ТУРКМЕНИСТАН ЗЭРЭГ ОРНУУДЫН БЭЛЧЭЭРИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН БҮТЭЦ

Казакхстан	Киргиз	Туркменистан
<p>Жайлымдар туралы (Закон пастбичах)</p> <p>Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 20 ақпандағы № 47-VI ҚРЗ., https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000047/z47_1.htm</p> <p>Бэлчээрийн тухай хууль</p> <p>2017 оны 02 сарын 20-нд батлагдсан, 18 зүйлтэй. 6 удаа өөрчлөлт оруулсан (2021, 2022, 2023 онд 3 удаа).</p> <p>Энэ хуулиар бэлчээрийг зүй зохистой ашиглахтай холбогдох харилцааг зохицуулах бөгөөд бэлчээрийн нөхцөл, дэд бүтцийг сайжруулах, бэлчээрийн доройтлоос урьдчилан сэргийлэхэд чиглэнэ.</p> <p>Хууль дараах бүтэцтэй.</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хуулийн үндсэн ойлголтууд</p> <p>2 дугаар зүйл. Казахстан Улсын бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжууд</p> <p>3 дугаар зүйл. Бэлчээрийн эрх зүйн дэглэм</p> <p>4 дүгээр зүйл. Казахстан Улсын бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжийн зарчим</p> <p>5 дугаар зүйл. Казахстан Улсын газрын бүрэн эрх</p> <p>6 дугаар зүйл. Эрх бүхий байгууллагын бүрэн эрх</p> <p>7 дугаар зүйл. Мужийн (бус нутаг) орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p>Закон Кыргызской Республики О пастбичах</p> <p>от 26 января 2009 года № 30 https://cbd.minijust.gov.kg/202594?cl=ru-ru%23%D1%802</p> <p>Бэлчээрийн тухай хууль</p> <p>2009 оны 01 сарын 26-нд батлагдсан. 19 зүйлтэй. 6 удаа өөрчлөлт оруулсан (2011 онд 2 удаа, 2016, 2019, 2020, 2022).</p> <p>Хууль дараах бүтэцтэй.</p> <p>1 дүгээр зүйл. Киргиз Улсын бэлчээрийн тухай хууль тогтоомж</p> <p>2 дугаар зүйл. Хуулийн үндсэн ойлголтууд</p> <p>3 дугаар зүйл. Бэлчээрийг өмчлөх эрх болон бэлчээрийн хил хязгаарыг тогтоох</p> <p>3' дүгээр зүйл. Бэлчээр ашиглах</p> <p>4 дүгээр зүйл. Нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын бүрэн эрх</p> <p>5 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглагчдын холбоо</p> <p>6 дугаар зүйл. Жайтын хороо</p> <p>7 дугаар зүйл. Бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын талаарх хамтын төлөвлөгөө</p> <p>8 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөө</p> <p>9 дүгээр зүйл. Гаарын албан татвар</p> <p>10 дугаар зүйл. Бэлчээр ашигласны төлбөр</p> <p>11 дүгээр зүйл. Бэлчээр ашиглахад зориулсан хөрөнгө</p> <p>12 дугаар зүйл. Түрээслэх эрхийг бэлчээрийн тасалбараар солих журам</p>	<p>Закон Туркменистана О пастбичах</p> <p>(Ведомости Меджлиса Туркменистана, 2015 г., № 3, ст. 101) https://minijust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/581</p> <p>Бэлчээрийн тухай хууль</p> <p>2015 оны 8 сарын 28-нд батлагдсан. 7 бүлэг, 44 зүйлтэй. 5 удаа өөрчлөлт оруулсан (2015, 2018, 2019 онд 2 удаа, 2023).</p> <p>Энэ хуулиар бэлчээрийн тогтвортой менежментийн эрх зүй, эдийн засаг, зохион байгуулалтын үндсийг тодорхойлж, бэлчээрийг зохистой ашиглах, хамгаалах, байгаль орчин, эдийн засаг, нөөцийн чадавхыг нэмэгдүүлэхтэй холбогдох харилцааг зохицуулна.</p> <p>Хууль дараах бүтэцтэй.</p> <p>I БҮЛЭГ. НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хуулийн үндсэн ойлголтууд</p> <p>2 дугаар зүйл. Туркменистан Улсын бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжууд</p> <p>3 дугаар зүйл. Бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжийн зорилт</p> <p>4 дүгээр зүйл. Бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжийн үндсэн зарчим</p> <p>5 дугаар зүйл. Бэлчээр өмчлөх эрх</p> <p>6 дугаар зүйл. Бэлчээрийн газар</p> <p>7 дугаар зүйл. Бэлчээрийн зориулалтаар олгосон бусад ангиллын газар</p> <p>8 дугаар зүйл. Бэлчээрийг бусад ангиллын газарт шилжүүлэх, авах</p> <p>9 дүгээр зүйл. Бэлчээрийн ангилал</p> <p>II БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭР АШИГЛАХ, ХАМГААЛАХ САЛБАРЫН ТӨРИЙН УДИРДЛАГА</p> <p>10 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах, хамгаалах чиглэлээр төрийн удирдлагыг хэрэгжүүлэх байгууллагауд</p> <p>11 дүгээр зүйл. Туркменистаны Сайд нарын танхимын бүрэн эрх</p> <p>12 дугаар зүйл. Эрх бүхий байгууллагын бүрэн эрх</p> <p>13 дугаар зүйл. Хүчингүй болсон</p> <p>14 дүгээр зүйл. Хүчингүй болсон</p> <p>15 дугаар зүйл. Нутгийн гүйцэтгэх засаглалын болон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын бүрэн эрх</p> <p>III БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫГ АШИГЛАХ, ТҮРЭЭСЛЭХ</p> <p>16 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглагч, түрээслэгч</p> <p>17 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах эрх</p> <p>18 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах хугацаа</p> <p>19 дүгээр зүйл. Бэлчээр ашиглагчийн эрх, үүрэг</p> <p>20 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах эрхийг дуусгавар болгох</p>

<p>8 дугаар зүйл. Дүүрэг, мужийн зэрэглэл бүхий хотын орон нутгийн төлөөллийн байгууллагын бүрэн эрх</p> <p>9 дүгээр зүйл. Дүүрэг (хотын дүүргээс бусад), мужийн зэрэглэл бүхий хотын орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллага, дүүргийн зэрэглэл бүхий хот, тостон, хөдөөгийн тойргийн захиралчийн бүрэн эрх</p> <p>10 дугаар зүйл. Нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын хариуцах асуудлууд</p> <p>11 дүгээр зүйл. Бэлчээр ашиглагчдын эрх, үүрэг</p> <p>12 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглагчдын холбоо (энгийн нөхөрлөл, консорциум)</p> <p>13 дугаар зүйл. Бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын төлөвлөгөө</p> <p>14 дүгээр зүйл. Бэлчээр олгох нөхцөл</p> <p>15 дугаар зүйл. Бэлчээр олгох, ашиглах журам</p> <p>16 дугаар зүйл. Апслагдсан бэлчээр олгох, ашиглах журам</p> <p>17 дугаар зүйл. Бэлчээрийн тухай хууль тогтоомж зөрчсөний хариуцлага</p> <p>18 дугаар зүйл. Энэ хуулийг хэрэгжүүлэх журам</p>	<p>13 дугаар зүйл. Бэлчээрийн төлөв байдлын үнэлгээ, түүний менежментэд хяналт тавих</p> <p>14 дүгээр зүйл. Бэлчээр зохицуулалтын чиглэлээрх төрийн эрх бүхий байгууллага</p> <p>15 дугаар зүйл. Бэлчээр түрээслэхийг хориглох</p> <p>16 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах эрхийн улсын бүртгэл</p> <p>17 дугаар зүйл. Маргаан шийдвэрлэх</p> <p>18 дугаар зүйл. Хууль зөрчсөн тохиолдолд хүлээх хариуцлага</p> <p>19 дүгээр зүйл. Хууль хүчин төгөлдөр болох журам</p>	<p>21 дүгээр зүйл. Бэлчээрийг ашиглах, хамгаалах чиглэлээр дайхан³¹² холбооны чиг үүрэг</p> <p>22 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах, хамгаалах чиглэлээр мал болон хөдөө аж ахуйн бусад тэжээвэр амьтны аж ахуйн чиг үүрэг</p> <p>23 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглагчдын холбоо</p> <p>24 дүгээр зүйл. Чекене³¹³</p> <p>25 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглалтын хороо</p> <p>26 дугаар зүйл. Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө</p> <p>27 дугаар зүйл. Бэлчээрийн газрыг түрээслэх</p> <p>28 дугаар зүйл. Бэлчээр түрээслэх гэрээ</p> <p>29 дүгээр зүйл. Бэлчээрийг түрээслэх хугацаа</p> <p>30 дугаар зүйл. Бэлчээр түрээслэгчийн эрх, үүрэг</p> <p>31 дүгээр зүйл. Бэлчээр ашигласны төлбөр</p> <p>32 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглалтын норматив</p> <p>IV БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭРИЙГ ХАМГААЛАХ, САЙЖРУУЛАХ</p> <p>33 дугаар зүйл. Бэлчээр хамгаалах</p> <p>34 дүгээр зүйл. Бэлчээрийг сайжруулах арга хэмжээ</p> <p>35 дугаар зүйл. Бэлчээр, усны эх үүсвэрийг ашиглахад тавигдах экологийн болон ариун цэвэр, эрүүл ахуйн шаардлага</p> <p>36 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглалт, бэлчээрийн менежменттэй холбоогүй ажил гүйцэтгэх журам</p> <p>37 дугаар зүйл. Бэлчээр хамгаалахад иргэд, олон нийтийн холбоодын оролцоо.</p> <p>V БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭРИЙН АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТАД ТАВИГДАХ ТӨРИЙН ХЯНАЛТ.</p> <p>38 дугаар зүйл. Бэлчээр, бэлчээрийн ашиглалт, хамгаалалтад тавих төрийн хяналт</p> <p>39 дүгээр зүйл. Бэлчээрт төрийн мониторинг хийх</p> <p>VI БҮЛЭГ. БЭЛЧЭЭР АШИГЛАХ, ХАМГААЛАХТАЙ ХОЛБОГДОХ МАРГААНЫГ ШИЙДВЭРЛЭХ, ТУРКМЕНИСТАН УЛСЫН БЭЛЧЭЭРИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ ТОГТООМЖ ЗӨРЧСӨН ТОХИОЛДОЛД ХҮЛЭЭХ ХАРИУЦЛАГА</p> <p>40 дүгээр зүйл. Бэлчээрийг ашиглах, хамгаалахтай холбогдох маргааныг шийдвэрлэх</p> <p>41 дүгээр зүйл. Туркменистан Улсын бэлчээрийн тухай хууль тогтоомжийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээх хариуцлага</p> <p>42 дугаар зүйл. Бэлчээрт учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх</p> <p>VII БҮЛЭГ. БУСАД</p> <p>43 дугаар зүйл. Бэлчээр ашиглах, хамгаалах чиглэлээр олон улсын хамтын ажиллагаа</p> <p>44 дүгээр зүйл. Хууль хүчин төгөлдөр болох</p>
---	--	--

³¹² Дайхан - холимог (нэгдсэн) өмчид суурилсан хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг зохион байгуулах, эрхлэх зорилгоор байгуулагдсан хуулийн этгээд, <https://minjust.gov.tl/tl/hukuk/mefkezi/hukuk/397>

³¹³ Чекене - хуулийн этгээд байгуулахгүйгээр бэлчээр ашиглагчдын сайн дурын үндсэн дээр нэгдсэн нэгдэл.

2. КАЗАХСТАН, КИРГИЗ, ТУРКМЕНИСТАН ЗЭРЭГ ОРНУУДЫН БЭЛЧЭЭРИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ЗАРИМ ЗОХИЦУУЛАЛТ

Казахстан, Киргиз, Туркменистан зэрэг орнууд бэлчээрийн асуудлыг зохицуулдаг тусгайлсан хуультай байна. Эдгээр орнуудад бэлчээрийн асуудал нь малаас гадна хөдөө аж ахуйн бусад тэжээвэр амьтанд (тахиа, гахай, галуу, нугас, зөгий гэх мэт) мөн адил хамааралтай.

Эдгээр улсуудын хуульд нийтлэг зохицуулсан асуудлууд:

Бэлчээр болон бэлчээртэй холбогдох бусад ойлголтуудыг өөрийн орны онцлогийг харгалзан тодорхойлсон байна.

Хуулиудад бэлчээр ашиглагч, бэлчээр ашиглагчдын холбоо, эрх бүхий төрийн байгууллагууд, бусад оролцогч талуудыг тодорхойлж тэдгээрийн эрх, үүргийг тодорхой зааж өгсөн. Туркменистаны хуульд бэлчээр ашиглагчаас гадна түрээслэгчтэй холбогдох асуудлуудыг зохицуулжээ.

Мөн бэлчээрийн ашиглалт болон менежментийн төлөвлөгөө, бэлчээр ашиглах болон хамгаалахтай холбоотой асуудлуудыг зохицуулсан байна. Казахстан, Киргиз улсуудад бэлчээрийг зөвхөн ашигладаг бол Туркменистанд ашиглахаас гадна түрээслэж болохоор тусгажээ.

Эдгээр орнуудаас Туркменистаны хууль бусад хоёр орны хуультай харьцуулахад бэлчээрийн асуудлыг илүү дэлгэрэнгүй нарийн зохицуулсан бол Казахстан болон Киргизийн хуулиудад ерөнхий байдлаар зохицуулж нарийвчилсан асуудлыг бусад хууль, эрх зүйн актаар зохицуулахаар заасан байна.

Судалгаанд авагдсан орнуудын бэлчээрийн хуульд зохицуулсан зарим асуудлыг тоймлон авч үзвэл:

2.1. БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

Казахстаны Бэлчээрийн тухай хуульд тодорхойлсноор, **бэлчээр** гэж хөдөө аж ахуйн тэжээвэр амьтдыг улирал, эсвэл жилийн турш бэлчээх зориулалтаар олгож, ашиглаж байгаа хөдөө аж ахуйн зориулалттай болон бусад ангилалд хамаарах газрыг хэлнэ.

Бэлчээр ашиглагч нь хуульд заасны дагуу бэлчээр ашиглах эрхтэй хувь хүн, хуулийн этгээд байна.

Бэлчээр ашиглагч нь дараах эрхийг эдэлнэ:

- Бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын төлөвлөгөө боловсруулахад оролцох;
- Хууль, тогтоомжид заасны дагуу бэлчээр олгох, ашиглах асуудлаар орон нутгийн иргэдийн хурлын хурал, бусад хуралд оролцох;
- бэлчээрийн ашиг шим нь хөдөө аж ахуйн тэжээвэр мал, амьтны тэжээлийн хэрэгцээнээс илүү гарсан, гэхдээ бэлчээрийн нийт талбайн ачаалал (цаашид бэлчээрийн ачаалал) байх ёстой хэм хэмжээг зөрчөөгүй тохиолдолд бэлчээрийн өвс ногоог хадаж тэжээл бэлтгэх;
- бусад.

Бэлчээр ашиглагч дараах үүрэгтэй байна:

- бэлчээрийг зориулалтын дагуу зөв зохистой ашиглах;
- бэлчээрийн эргэлтийн схемийг хөтлөх;
- Казахстан Улсын мал эмнэлгийн салбарын хууль тогтоомж, галын аюулгүй байдлын шаардлагыг дагаж мөрдөх;
- бусад бэлчээр ашиглагчийн эрхийг зөрчихгүй байх;
- бусад.

Бэлчээр ашиглагчдын холбоо (нөхөрлөл, консорциум)

Бэлчээр ашиглагчид бэлчээрээ ашиглах явцад хамтран үйл ажиллагаа явуулах боломжтой бөгөөд Иргэний хууль тогтоомжид заасны дагуу хамтын үйл ажиллагаа явуулах гэрээний үндсэн дээр бэлчээр ашиглагчдын холбоо байгуулах эрхтэй.

Бэлчээр ашиглагчид нь харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр хамтын үйл ажиллагаа, түүний удирдлагыг холбоонд оролцогч - бэлчээр ашиглагчдын нэгэнд нь хариуцуулж болно.

Хамтын үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхдээ бэлчээр ашиглагч буюу хамтын үйл ажиллагааны гэрээнд оролцогч нь бэлэн мөнгө болон бусад эд хөрөнгөөр, эсвэл хөдөлмөрийн хувь хэмжээгээр хувь нэмрээ оруулна. Холбооны дундын өмчийг ашиглах журам болон холбооны үйл ажиллагааг зохион байгуулах бусад асуудлыг Казахстан Улсын Иргэний хуулиар зохицуулдаг байна.

Бэлчээрийг ашиглахдаа бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын төлөвлөгөө болон бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөө боловсруулж хэрэгжүүлдэг.

2.2. БҮГД НАЙРАМДАХ КИРГИЗ УЛС

Киргиз Улсын Бэлчээрийн тухай хуульд тодорхойлсноор, **бэлчээр** нь өвслөг ургамлаар бүрхэгдсэн, мал бэлчээх болон бусад зориулалтаар

бэлчээр болгон ашиглах, газрын бүртгэлд тусгагдсан хөдөө аж ахуйн газрын нэг төрөл юм.

Бэлчээр ашиглагч нь бэлчээр ашиглах эрх бүхий Киргиз Улсын иргэн, хуулийн этгээд байна. Бэлчээр нь Киргиз Улсын онцгой өмч бөгөөд бэлчээрийг зөвхөн ашиглаж болно, түрээслэхийг хориглосон байна.

Бэлчээрийг ашиглахдаа бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын хамтын төлөвлөгөө болон бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөөний дагуу хэрэгжүүлдэг.

Бэлчээр ашиглагч нь бэлчээрийн тасалбар буюу эрхийн бичигтэй байж бэлчээр ашиглана. Бэлчээрийн хилийн заагийг тогтоох ажлыг нутгийн төрийн захиргааны байгууллагаас байгуулсан орон нутгийн комисс явуулна. Засгийн газар бэлчээрийн хилийн заагийг тогтоох, орон нутгийн комиссоор шийдвэрлэгдээгүй маргааныг шийдвэрлэх эрх бүхий улсын комисс, бүс нутгийн ажлын хэсгийн комиссыг байгуулж болно. Бэлчээрийн хил тогтоох улсын комиссын саналыг харгалзан Засгийн газар бэлчээрийн хилийн заагийг батална.

Бэлчээр ашиглагчдын холбоо

Нутгийн иргэд бэлчээрийг ашиглах, сайжруулахтай холбогдуулан тухайн нутаг дэвсгэрийн нэгжийн малтай болон бусад бэлчээр ашиглагчдын эрх ашгийг төлөөлөн бэлчээр ашиглагчдын холбоог байгуулна.

Бэлчээр ашиглагчид бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын хамтын төлөвлөгөө, жил бүрийн бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг холбооны өмнө хариуцна.

Жайтын хороо

Бэлчээр ашиглагчдын холбооны гүйцэтгэх байгууллага нь Жайт хороо байх бөгөөд бэлчээр ашиглагчдын төлөөлөл, нутгийн иргэдийн хурлын төлөөлөгч, байгаль орчны болон ойн асуудал эрхэлсэн байгууллагын төлөөлөл, орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны гүйцэтгэх байгууллагын дарга нараас бүрдэнэ.

Энэ хороо нь бэлчээр ашиглагчдын холбооны үйл ажиллагааг удирдан чиглүүлдэг. Жайтын хорооны гишүүдийг холбооны хурлаар бэлчээр ашиглагчдын төлөөллөөс гурван жилийн хугацаатай сонгох бөгөөд гишүүдийн тоо сондгой байна. Жайтын хорооны даргыг харъяа орон нутгийн нэгжийн даргын санал болгосноор бэлчээр ашиглагчдын олонхын саналаар сонгодог.

Жайтын хорооны бүрэн эрх:

- бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын хамтын төлөвлөгөө боловсруулах;
- жилийн бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөө боловсруулах;
- бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын хамтын төлөвлөгөө, бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх;
- бэлчээрийн төлөв байдалд хяналт тавих;
- жилийн бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөний дагуу бэлчээрийн тасалбар олгох, түүнчлэн бэлчээрийг өөр зориулалтаар ашиглах гэрээ байгуулах;
- бэлчээр ашигласны төлбөрийн хэмжээг нутгийн иргэдийн хурлаар батлуулах;
- бэлчээр ашиглахтай холбогдох маргааныг бүрэн эрхийнхээ хүрээнд шийдвэрлэх;
- бэлчээр болон бусад нөөц ашигласны төлбөрөөс олсон орлогыг удирдах;
- бусад.

Бэлчээрийн менежмент, ашиглалтын хамтын төлөвлөгөө, бэлчээр ашиглалтын жилийн төлөвлөгөөг боловсруулж хэрэгжүүлэхдээ Жайтын хороо мэргэшсэн мэргэжилтэн, байгууллага болон холбогдох бусад байгууллагыг татан оролцуулах эрхтэй.

Жайтын хороо нь үйл ажиллагаагаа бэлчээр ашиглагчдын нэгдсэн хуралдаанд тайлагнана. Холбоонд орсон бэлчээр ашиглагчдын дөрөвний нэгийн хүсэлтээр Жайтын хорооны бүрэн эрхэд хамаарах аливаа асуудлыг бэлчээр ашиглагчдын нэгдсэн хуралдаанд оруулан хэлэлцүүлэх боломжтой байна.

2.3. ТУРКМЕНИСТАН УЛС

Туркменистаны Бэлчээрийн тухай хуульд тодорхойлсноор, бэлчээр буюу бэлчээрийн газар нь хөдөө аж ахуйн зориулалттай, мал бэлчээх болон бусад зориулалтаар ашигладаг төрийн өмчийн газар байна.

Дээрх 2 улсаас ялгаа нь Туркменистанд бэлчээрийг ашиглахаас гадна түрээслэх боломжтой. Бэлчээрийг ашиглагч, түрээслэгч нь хувь, хүн хуулийн этгээд байхаас гадна хуулийн этгээд байгуулаагүй бэлчээр ашиглагчдын сайн дурын нэгдэл буюу чекене мөн ашиглах, түрээслэх эрхтэй байна.

Бэлчээр ашиглах

Бэлчээрийг дайханчдын холбоо, мал аж ахуйн нэгж, бэлчээр ашиглагчдын холбоо, түүнчлэн Туркменистаны бусад хуулийн этгээд, хувь хүн, чекенед хууль тогтоомжид заасан журам, нөхцөлөөр ашиглах эрх олгодог. Бэлчээр ашиглах эрхийг эрх бүхий байгууллагаас гаргасан бэлчээр ашиглах эрхийн тухай актаар баталгаажуулдаг.

Ашиглах хугацаа. Бэлчээрийг дайханы холбоо, бусад хөдөө аж ахуйн нэгж, төрийн байгууллага (төрийн оролцоотой Туркменистаны хуулийн этгээд) 25 жил хүртэл, Туркменистаны төрийн бус хуулийн этгээд, хувь хүн, чекенед 10 жил хүртэл ашиглах эрх олгоно.

Бэлчээр ашиглагчийн эрх, үүрэг. Бэлчээр ашиглагч дараах эрхтэй:

- бэлчээрийг ашиглахдаа бэлчээрээ бие даан удирдах;
- бэлчээрийн газарт явагдаж буй бүх төрлийн ажилд хяналт тавих;
- бэлчээр түрээслэх гэрээ байгуулах (дайханы холбоо, бусад хөдөө аж ахуйн нэгж);
- бэлчээрийн аж ахуй эрхлэхэд шаардлагатай зам, усалгааны цэг, саравч, орон сууцны болон бусад барилга байгууламж барих ажлыг тогтоосон журмын дагуу хийх.

Бэлчээр ашиглагчид дараах үүрэгтэй:

- бэлчээрийг зориулалтын дагуу ашиглах;
- бэлчээрийг сайжруулах, салхины нөлөө, усны хомстол, цөлжилттэй тэмцэх, усны эх үүсвэр барих, сэргээх, бэлчээрийн эргэлт, түүнчлэн бэлчээрийн доройтлоос урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэх;
- бэлчээрийн бүртгэл, тооллогод хамрагдах;
- бэлчээрийг хамгаалах, түймрээс урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авах, бэлчээрт гарсан түймрийг цаг тухайд нь унтраах, бэлчээрийн ургамлын хортон шавьж, өвчинтэй тэмцэх арга хэмжээ авах;
- бэлчээр, усны эх үүсвэрийн экологи, эрүүл ахуйн байдлыг сайжруулах арга хэмжээ авах;
- бэлчээр түрээслэхдээ норм норматив, журам зөрчигдөхөөс урьдчилан сэргийлэх;
- бусад бэлчээр ашиглагч, бэлчээр түрээслэгчийн эрхийг зөрчихгүй байх.

Бэлчээр ашиглах эрхийг дуусгавар болгох

- бэлчээр ашиглаж буй Туркменистаны дайханы холбоо, мал аж ахуйн болон бусад хуулийн этгээдийн үйл ажиллагаа нь дуусгавар болох;
- бэлчээр ашиглах хугацаа дуусах;

- бэлчээрийг зориулалтын бусаар ашиглах;
- Урт хугацаанд, өргөн уудам нутаг дэвсгэрт бэлчээрийн төлөв байдал, ашиг шимийг муудахад хүргэж бэлчээрийг оновчгүй удирдах;
- улсын болон нийтийн хэрэгцээнд бэлчээрийн газрыг авах;
- сайн дураараа татгалзах;
- бусад.

Бэлчээрийн газрыг түрээслэх

Бэлчээрийн газрыг дараах этгээд түрээсэлж болно:

- орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллага (газрын асуудал хариуцсан комиссын шийдвэрээр);
- бэлчээр ашиглагчид (дайхан холбоо, мал аж ахуйн эрхлэгчид болон Туркменистаны бусад хуулийн этгээдүүд).

Бэлчээрийн газрыг түрээслэх ажлыг этрапын хякимын (хотын захирагч) бэлчээрийн газрыг түрээслүүлэх тухай тогтоолыг үндэслэж эрх бүхий орон нутгийн байгууллага хэрэгжүүлнэ. Түүнчлэн эрх бүхий байгууллагатай тохиролцсоны дагуу хотын газрын асуудал эрхэлсэн комиссын саналаар чекене хэрэгжүүлдэг.

Бэлчээрийн газрыг түрээслэхдээ түрээслэгчдэд бэлчээр түрээслэх эрхийн гэрчилгээ олгодог ба гэрчилгээг үндэслэн түрээслэх гэрээ байгуулна. Түрээслэгчид нь Туркменистаны хуулийн этгээд, хувь хүн, түүнчлэн бэлчээр түрээслэх эрхтэй чекене байна.

Бэлчээрийн газар түрээслэх гэрээ. Бэлчээрийн газар түрээслэх гэрээг эрх бүхий байгууллагаас баталсан стандартын дагуу бичгээр байгуулах бөгөөд бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөг үндэслэн байгуулдаг. Гэрээнд дараах зүйлийг тусгана:

- мал бэлчээх бэлчээрийн схем;
- малын төрөл, тоо;
- бэлчээр ашиглах хугацаа;
- түрээсийн төлбөрийн хэмжээ, түүнийг төлөх журам;
- бэлчээр ашиглах, хамгаалахтай холбоотой талуудын үүрэг;
- гэрээний нөхцөлийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээх хариуцлагын арга хэмжээ;
- бусад нөхцөл.

Түрээсийн хугацаа. Бэлчээрийн газрыг 10 жил хүртэл хугацаагаар түрээслэх гэрээ байгуулдаг. Гэрээний хугацаа дууссаны дараа, хэрэв түрээслэгч гэрээгээр хүлээсэн үүрэг, гэрээнд заасан шаардлагыг сайн биелүүлсэн тохиолдолд хугацааг сунгаж болно.

Түрээслэгчийн эрх, үүрэг. Түрээслэгч нь дараах эрхтэй байна:

- түрээслэгч түрээсийн газраа өөрөө дангаар, эсвэл хамтын зарчмаар (чекене болон бусад холбоодын гишүүн бол) ашиглах;
- бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөө, бэлчээр ашиглагчдын хооронд байгуулсан түрээсийн гэрээний дагуу бусад бэлчээр ашиглагчдын бэлчээрт, мөн өөр засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжид хамаарах бэлчээрт (велаят, этрап, генешлик) малаа бэлчээх;
- бэлчээрийн хууль болон Туркменистаны бусад хууль эрх зүйн актаар тогтоосон журам, нөхцөлийн дагуу бэлчээр ашиглагчдын холбоо байгуулах.

Бэлчээрийн хуульд зааснаас бусад зориулалтаар бэлчээрийн газрыг ашиглахаар бол тухайн бэлчээр ашиглагчаас олгосон зөвшөөрлийн үндсэн дээр хэрэгжүүлнэ. Энэ тохиолдолд бэлчээр ашиглахтай холбогдох харилцааг Туркменистаны бусад хууль эрх зүйн актуудаар зохицуулдаг. Түрээслэгч дараах үүрэгтэй байна:

- мал бэлчээх норм норматив, дүрэм журмыг зөрчихгүй байх;
- өөрт олгогдсон бэлчээрийг зүй зохистой ашиглах, зөвшөөрөлгүй ашиглах болон бусад төрлийн зөрчил үүсэхээс урьдчилан сэргийлэх;
- бэлчээрийг хамгаалах, сайжруулах, салхи, усны элэгдэл, цөлжилттэй тэмцэх, усны эх үүсвэр барих, сэргээн засварлах, бэлчээрийн эргэлт, түүнчлэн бэлчээрийн доройтлоос урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авах;
- бэлчээр ашигласны төлбөрийг хугацаандаа төлөх;
- бусад бэлчээр ашиглагч болон түрээслэгчид учруулсан хохирлоо Туркменистаны хууль тогтоомжид заасан журмаар нөхөн төлөх.

Эдгээрээс гадна түрээслэгч нь бэлчээр түрээслэх гэрээгээр бусад эрх, үүргийг хэрэгжүүлж болно.

Бэлчээр ашиглагчдын холбоо

Туркменистанд хувьдаа малтай иргэд бэлчээр ашиглагчдын холбоо байгуулж, газрын асуудал эрхэлсэн комисст хүсэлтээ гарган бэлчээр ашиглах эрхтэй байдаг. Чекене болон бусад мал бүхий иргэд ч бэлчээр ашиглагчдын холбооны гишүүн байж болно.

Бэлчээр ашиглагчдын холбооны гишүүд нутаг дэвсгэрийн зарчмаар нэг генгешликийн (засаг захиргаа нутаг дэвсгэрийн нэгж) хүрээнд нэгдэнэ.

Холбоог Туркменистаны хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу бүртгэнэ. Бэлчээр ашиглагчдын холбоо дүрэмтэй байх бөгөөд жишиг дүрмийг эрх бүхий байгууллагаас батална.

Бэлчээр ашиглагчдын холбоо нь хуульд заасан дайханы холбоотой адил чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ. Дайханы холбоо бэлчээр ашиглах, хамгаалах чиглэлээр дараах чиг үүрэгтэй байна:

- бэлчээрийн дэд бүтцийн байгууламж, тэдгээрийн ашиглалт, засвар үйлчилгээг удирдах;
- бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөний дагуу бэлчээрийг тухайн болон бусад засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжид (велаят, этрап, генгешлик) хамаарах бэлчээр ашиглагчдад түрээслэх гэрээ байгуулах;
- нутаг дэвсгэрийнхээ чекенег бүртгэж, орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагыг холбогдох мэдээллээр хангах;
- нутаг дэвсгэрийнхээ малын тоо толгойг өмчлөл харгалзахгүй жил бүр бүртгэх;
- бэлчээрийн түрээсийн төлбөрийг хураах;
- бэлчээр түрээслэгчдийн хооронд үүссэн маргааныг шийдвэрлэх;
- бэлчээр ашиглах, хамгаалахтай холбоотой бусад асуудлыг шийдвэрлэх.

Чекене

Малтай иргэд нэгдэж малаа хамтын зарчмаар бэлчээх зорилгоор чекене байгуулдаг бөгөөд энэ нь хуулийн этгээд үүсгэлгүйгээр байгуулагдсан бэлчээр ашиглагчдын сайн дурын нэгдэл юм. Чекене нь холбогдох орон нутгийн засаг захиргааны нэгжийн тусгай бүртгэлд бүртгүүлнэ, мөн фермерийн холбоо, эсвэл бусад хөдөө аж ахуйн аж ахуйн нэгжийн албан ёсны бүртгэлд бүртгүүлдэг.

Чекене нь энэ хууль болон Туркменистаны газрын хууль тогтоомжид заасан журам, нөхцөлийн дагуу бэлчээр ашиглах, түрээслэх эрхтэй. Бэлчээр ашиглах, түрээслэхдээ хувь хүнд тавигддаг шаардлага болон журмыг хэрэгжүүлнэ.

Чекене нь гишүүдийнхээ дундаас даргаа сонгох ба дарга нь үйл ажиллагааны ерөнхий удирдлагыг хэрэгжүүлнэ (малчин хөлслөх, бэлчээрийн түрээсийн гэрээ байгуулах, зохион байгуулалтын бусад асуудлыг шийдвэрлэх). Мөн мал бэлчээх, бэлчээрийн дэд бүтцийн байгууламж, түүний засвар үйлчилгээнд хяналт тавьдаг.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Жайылымдар туралы (Закон О пастбицах)
Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 20 ақпандағы № 47-VI ҚРЗ., https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000047/z47_1.htm
- Закон Кыргызской Республики О пастбицах от 26 января 2009 года № 30, <https://cbd.minjust.gov.kg/202594?cl=ru-ru%23%D1%802>
- Закон Туркменистана О пастбицах
(Ведомости Меджлиса Туркменистана, 2015 г., № 3, ст. 101)
<https://minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/581>

